

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

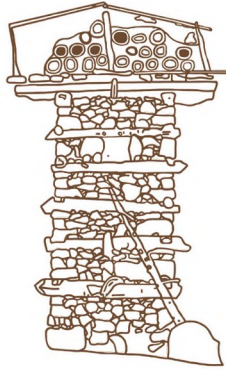
BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: 86

Sayı: 306

Ağustos 2022

ANKARA - 2022

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

TEKİN, MURAT-FUL, ŞENGÜL DİLEK - UYANIK, HATİCE: Kazova'da (Dazimonitis) Yeni Keşfedilen Basamaklı Tünelli Bir Pontos Krallığı Kalesi: Dereköy Kalesi.....	399
OĞUZ-KIRCA, E. DENİZ: Yerel ve Devşirme? İki Kimlik: Hemithea ve Eileithya.....	427
YILDIRIM, NURGÜL: Çivi Yazılı Kayıtlardan Antik Yunan Kaynaklarına Efsaneleşen Anadolu Kralı Mita/Midas	469
YILMAZ ERKOVAN, NİSA-ÖZGENEL, LALE: Bee Houses as a Rural Construct: Sampling from Konya, Türkiye	499
DAYAR, EVREN: Antalya Kaleiçi Panhagia Kilisesi ve Câmî-i Cedid.....	533
GÜRSOY, ÇİĞDEM-ÖZDEĞER, MEHTAP: Ebediyete Bağış: Balat Şer'iyeye Sicillerinde Para Vakfı Kayıtları (1555-1838).....	567
KÜÇÜKKALAY, A. MESUD-ELİBOL, NUMAN: Osmanlı Döneminde İzmir'den Yapılan İhracatın Analizi (1774-1776).....	603
ÜRKMEZ, NAİM-AKBULUT, UĞUR: Sultan II. Abdülhamid'in Başkâtibi Tahsin Paşa	641
ÇELİK, EMRE: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yıllarında Yabancı Ülke Bayraklarının Kullanımı ve Denetimi.....	683
ÇAĞYICIOĞLU, OĞUZHAN SERDAR: Çarlık Rusya'nın Kafkas Hattı'nı İnşası ve Kuzey Kafkasya'da Hâkimiyet Kurma Mücadelesi.....	717

Kitap Tanıtma:

KAÇAR, TURHAN, : James Howard-Johnston, <i>The Last Great War of Antiquity</i>	755
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	759
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements.....	768

BELLETEN

BelleTen

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472
Cilt/Volume: 86 - Sayı/Issue: 306 (Ağustos/August 2022)

Yayıncı/Publisher

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü/Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına/On behalf of Turkish Historical Society
PROF. DR. BİROL ÇETİN

Yayın Komisyonu/Commission of Publications

Doç. Dr. Selim ARGUN	Doç. Dr. Çiğdem ATAKUMAN	
Prof. Dr. Üçler BULDUK	Prof. Dr. Bahattin ÇELİK	Prof. Dr. Birol ÇETİN
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR	Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL	
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ	Prof. Dr. Feridun EMECEN	Prof. Dr. Ekrem KALAN
Prof. Dr. Yunus KOÇ	Prof. Dr. Nadir ÖZBEK	Prof. Dr. Azmi ÖZCAN
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN	Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Prof. Dr. Yusuf TEKİN
Prof. Dr. Arzu TERZİ	Dr. Öğr. Üyesi Hasan YILMAZYAŞAR	Hüseyin Murat YÜCEL

Editör/Editor

Şükrü ÇAVUŞ (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)
scavus@ttk.gov.tr

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Uğur Cenk Deniz İMAMOĞLU (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)
ucdimamoglu@ttk.gov.tr

Adres/Address

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye/ANKARA
Tel: +90 312 310 23 68 • Fax: +90 312 310 16 98
www.belleTen.gov.tr • belleTen@ttk.gov.tr

Ağustos-August 2022 – ANKARA

Dizinlenme Bilgileri/Indexing

Arts & Humanities Citation Index (A&HCI), America: History And Life,
Historical Abstracts, Scopus, ULAKBİM TR Dizin.

Tasarım/Design

Emine ÇAKIR

Kapak Resmi/Cover Image

N. Yılmaz Erkovan-L. Özgenel, “Bee House as a Rural Construct...”, (figure 10), s. 531.

Baskı/Printed by

Neyir Matbaacılık
Matbaacılar Sit. 1341. Cd. No: 62 İvedik OSB - Yenimahalle / ANKARA
Tel: +90 312 395 53 00 • info@neyir.com • Sertifika No: 49891

Belleten

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472

Cilt/Volume: 86 - Sayı/Issue: 306 (Ağustos/August 2022)

Hakemler Listesi/Referees List

- Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Salih ÇEÇEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Bahattin ÇELİK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Deniz Burcu ERCİYAS (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe Fatma EROL (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Alp Yücel KAYA (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Ali KAYA (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Hacer MUTLU DANACI (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Rahmi Deniz ÖZBAY (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Tahsin ÖZCAN (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Esmâ REYHAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. Vahit Macit TEKİNALP (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. Serkan YAZICI (Sinop Üniversitesi)
Doç. Dr. Kenan YILDIZ (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 86 - Sayı/Issue: 306
Ağustos/August 2022

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 10.06.2021
Kabul/Accepted: 18.01.2022

DOI: 10.37879/belleten.2022.399

Araştırma Makalesi/Research Article

Kazova'da (Dazimonitis) Yeni Keşfedilen Basamaklı Tünelli Bir Pontos
Krallığı Kalesi: Dereköy Kalesi

Murat Tekin* - Şengül Dilek Ful** - Hatice Uyanık***

Öz

Strabon'un, içinden Iris'in aktığı ve verimli bir ova olarak tanımladığı Dazimonitis bugünkü Kazova'nın Antik Çağ'daki adıydı. Dazimonitis Hellenistik Dönem'in başlarında Pontos Krallığı'nın, bu dönemin sonlarına doğru ise Roma'nın sınırları içerisine dâhil edilse de belirtilen bu tarihi süreçlerde yarı-özerk statüye sahip Komana tapınak devletinin mülküydü. Ancak Dazimonitis'in, Pontos Krallığı ile Roma arasında yaşanan mücadelede bir rolü olduğu da bilinmektedir. Bu bağlamda III. Mithradates-Roma Savaşı sırasında, VI. Mithradates tarafından ovanın sunmuş olduğu erzak tedariki imkânı ortadan kaldırılarak Roma ordusu yıpratılmaya çalışılmıştı. Dazimonitis'in sadece bu amaca hizmet etmediğini, Kazova'nın güneyindeki dağlık kesimde yer alan ve Pazar ilçesini Artova üzerinden Sivas iline bağlayan stratejik bir yol üzerindeki bir tepede konuşlandırılmış ve şimdiye kadar herhangi bir bilimsel çalışmanın konusu olmamış olan Dereköy Kalesi kanıtlamaktadır.

Kazova'nın üzerine kurulu olan Pazar ilçesinde 2019 yılında gerçekleştirdiğimiz arkeolojik yüzey araştırması sırasında inceleme fırsatını bulduğumuz Dereköy'de

* Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tokat/TÜRKİYE, murat.tekin@gop.edu.tr ORCID: 0000-0003-3497-2791

** Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Tokat/TÜRKİYE, dilek.ful@gop.edu.tr ORCID: 0000-0002-0472-129X

*** Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tokat/TÜRKİYE, hatice.uyanik@gop.edu.tr ORCID: 0000-0001-5921-0860

bulunan ve köyün adıyla anılan kale, basamaklı bir tünele sahip olmasıyla dikkatleri üzerine çekmektedir. Böylece Dazimonitis'te yeni bir Pontos Krallığı Kalesi keşfedilerek bu dönemdeki savunma sisteminin atar damarları olan kaleler ağının şimdiye kadar bilinmeyen bir parçası bölge tarihine kazandırılmıştır. Bu çalışmayla söz konusu kalenin Hellenistik Dönem'deki yeri, önemi ve işlevi açığa çıkartılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dazimonitis, Kazova, Dereköy Kalesi, Basamaklı Tünel, Pontos Krallığı.

Newly Discovered Fortress of the Pontic Kingdom with a Stepped Tunnel in Kazova (Dazimonitis): The Dereköy Fortress

Abstract

Dazimonitis, which Strabo describes as a fertile plain through which Iris flows, was the name of today's Kazova in Antiquity. Although Dazimonitis was included within the borders of the Pontic Kingdom at the beginning of the Hellenistic Period and within the borders of Rome towards the end of this period, it continued to be the property of the semi-autonomous Komana temple state during that period. However, it appeared that Dazimonitis also had a role in the struggle between the Pontic Kingdom and Rome. During the Third Mithradatic-Rome War, Mithradates VI was known to try to destroy the food supply provided by the plain, thus weakening the Roman army. A fortress, which has not been scientifically studied so far, located in the mountainous part of south Kazova and on a hill on a strategic road connecting Pazar district to Sivas province via Artova, revealed that Dazimonitis did not only serve that purpose.

The fortress, located in Dereköy and named after the village, allowed us to examine during our archaeological study in 2019 in Pazar district, situated on Kazova, attracting attention with its stepped tunnel. Thus, discovering a new fortress of the Pontic Kingdom in Dazimonitis led to a hitherto unknown part of the network of fortresses, the arteries of the defense system of this period revealed in the region's history. This study aims to show the place, importance, and function of the fortress in that period.

Keywords: Dazimonitis, Kazova, Dereköy Fortress, Stepped Tunnel, Pontic Kingdom.

Giriş

Dereköy Kalesi, Tokat'ın Pazar ilçesinin 11 km güneybatısındaki Dereköy'dedir ve adını bu köyden alır. Köyün bağlı bulunduğu Pazar ilçesi ise Tokat ilinin 25 km batısında ve Tokat-Turhal karayolunun 20. km'sinden 5 km daha güneyde ve içerde

yer almaktadır. İlçenin kuzey ve kuzeybatısında Turhal, batısında Zile, doğusunda Tokat il merkezi ve güneyinde Artova bulunmaktadır.

Kuzeyden Hanife-Arhyo ve Yaylacık Dağları, güneyden Deveci Dağları'nın kuzey uzantısı olan Akdağlar, batı ve kuzeybatıdan ise Ayrancılar yüksek alanı ile kuşatılan Pazar ilçesi, aynı zamanda Kazova üzerinde kurulmuştur. Kazova, ismini bugün Pazar'ın batısında bulunan Beyobası mahallesindeki Osmanlı Dönemi'nde önemli bir yerleşim merkezi olan Kazâbâd kasabasından almıştır¹.

Kazova, Tokat'ın batısından itibaren giderek genişleyerek Turhal ile Zile ovalarına doğru doğu-batı doğrultusunda uzanan ve içinden bu topraklara hayat veren Yeşilirmak'ın aktığı bir ovardır. Söz konusu ova, Orta Karadeniz Bölümü'nün iç kesiminde ve bu bölümden İç Anadolu'ya geçişin sağlandığı bir noktadadır. Bu konumu nedeniyle Kazova'da fazla kurak olmayan bir geçiş iklimi hüküm sürmektedir. Bu da tarımsal faaliyetleri olumlu yönde etkilemiştir². Dolayısı ile hem iklimin uygunluğu hem de Yeşilirmak tarafından sulanması nedeniyle Kazova, verimli bir tarım alanı haline gelmiştir³. Ayrıca ovanın ortasından geçen yol günümüzde Tokat'ı Turhal ve Zile ilçelerine ve Turhal üzerinden de Amasya iline bağlamaktadır. Antik Çağ'da ise bu yol, Komana-Dazimon ile Gaziura-Zela bağlantısını sağlayan bir güzergâh olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kazova'nın Antik Çağ'daki adı Dazimonitis'ti. Bu ovanın Dazimonitis ile özdeşleştirilmesi, Strabon'un bir metninde geçen açıklamalarından yapılan bir çıkarıma dayanır⁴. Bahsedilen metinde Strabon, Iris'in akış rotasını Pontos coğrafyası bağlamında anlatırken bu ovaya, ayrıntıdan uzak kısa bir tanımlama şeklinde şöyle değinir: *Bunun (Iris'in) kaynakları Pontos'tadır ve Pontos'taki Komana kentinin ortasından, verimli bir ova olan Dazimonitis'ten batıya doğru aktıktan sonra, şimdi terk edilmiş olan eski krali Gaziura kentine doğru kuzeye kıvrılır...*⁵. Bu konuyla ilgili olarak M. Arslan, Antik-

1 Ali Özçağlar, *Kazova'nın Coğrafyası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1988, s. 28.

2 Ali Özçağlar, "Kazova'da Zirai Faaliyetlerin Gelişimi", *AÜDTCF Dergisi*, C 32/S. 12, 1988, s. 307.

3 Ali Özçağlar, "Kazova ve Yakın Çevresinde Eski Yerleşmeler", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 3, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Yayınları, 1991, s. 62-63.

4 John George Clark Anderson, *Studia Pontica I: A Journey of Exploration in Pontus*, Bruxelles 1903, s. 68.

5 Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII, XIII, XIV)*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015, XII.3.15.

çağ'da Dazimonitis'in Pontos'un çekirdek bölgesinde yer aldığını⁶, ayrıca Amaseia'nın güneydoğusunda, İris'in orta akış alanında hem tarla hem de bağ ve bahçe olmaya elverişli topraklara sahip verimli bir yöre ve bu yörenin etrafındaki dağların da zengin demir ve bakır yataklarına sahip olduğunu belirtmiştir⁷. 17. yüzyılın ortalarında Tokat'ı ziyaret eden meşhur Türk seyyah Evliya Çelebi de eserinde Pazar ilçesinden ve Kazova'dan bahsetmiştir. Söz konusu seyyah, eserinde Pazar ilçesinin o zamanlar Ayna Pazarı kasabası olarak anıldığını ve Kazova'da yer aldığını zikretmiştir. Aynı zamanda bu ovayı tarıma elverişli olması bakımından tahıl ambarı olarak tanımlamıştır. Öyle ki, Osmanlı ordusunun bu ovada konakladığında askerlerin gıda ihtiyaçlarını rahatlıkla karşılayabilecek kadar verimli bir yer olduğunu vurgulamıştır⁸. Dolayısı ile Antik Çağ'dan günümüze kadar bu yörenin tarım potansiyelinin her zaman beklentileri fazlasıyla karşılayacak bir nitelikte olduğu anlaşılmaktadır.

Kazova kesiminde gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırmaları, buranın iskan tarihinin Kalkolitik Çağ'dan itibaren başladığını, Hellenistik Dönem ve sonrasına kadar uzanan uzun bir zaman dilimi boyunca da bu yerleşim sürecinin kesintisiz bir şekilde devam ettiğini ortaya koymuştur⁹. Bu bağlamda Kazova'daki Hellenistik yerleşim yerlerinin tepelerde bulunduğu, böylece tarım arazilerinin boş bırakıldığı, Kazova'daki kırsal hayatı ve tarımsal faaliyeti kontrol eden kale zincirinin ise bu ovayı çevreleyen dağ sırası üzerinde konumlandığı belirtilmiştir. Tüm ovanın görünürlüğünü sağlayan bu kaleler aracılığıyla da ovoidan geçen yol ve ovaya dağılmış yerleşim yerlerinin izlendiği tespitinde bulunulmuştur¹⁰.

Pazar ilçesinde 2019 yılında gerçekleştirdiğimiz arkeolojik yüzey araştırması sırasında ayrıntılı bir şekilde incelediğimiz Dereköy'de bulunan kale, Hellenistik Dönem'de Pontos Bölgesi'nin karakteristik eserlerinden birisi olan basamaklı bir

6 Murat Arslan, *Mithradates VI Eupator: Roma'nın Büyük Düşmanı*, Odin Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 17.

7 Arslan, *age.*, s. 24; Mesut Kınacı, "Antikçağda Pontos Bölgesi'nin Tarihsel Coğrafyası", *Cedrus* III, 2015, s. 187, 191.

8 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* V, Sadeleştiren Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1984, s. 46; Özçağlar, "Kazova'da Zirai Faaliyetlerin Gelişimi", s. 308.

9 Mehmet Özsait, "1997 Yılı Tokat ve Çevresi Yüzey Araştırması", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 16/2, 1999, s. 94-95.

10 Emine Sökmen, *Surveying the Pontic Landscape Through the Fortresses of the Mithradatids*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016, s. 166.

tünelin varlığıyla önem kazanmaktadır. Aslında bu kale, Dereköy'ün belde statüsünde olduğu 2010 yılında Dereköy Belediye Başkanlığı'nın talebi üzerine Sivas Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu uzmanlarının aynı yıl içerisinde söz konusu kale ve çevresinde yapmış oldukları incelemeler neticesinde 1. derece arkeolojik sit alanı olarak tescillenmiştir¹¹. Envanter raporunda kalenin yüzeyde bulunan çanak-çömlek buluntularına göre Bizans Dönemi'ne tarihlen- dirilebileceği belirtilmiştir. Basamaklı tünel ise *kayaların tonoz şeklinde oyulmasıyla oluşturulmuş merdivenli bir koridor* olarak tarif edilmiştir. Ancak tarihlendirilmesiyle ilgili herhangi bir açıklamada bulunulmamıştır. Dolayısı ile bu mimari unsurun bir basamaklı tünel olduğu ve kale ile ilişkili olabileceği anlaşılamamıştır. Dereköy Kalesi'nin tarihsel açıdan önemini ortaya koyan bu çalışma ile söz konusu kale ilk kez bizim tarafımızdan "Basamaklı tünelli bir Pontos Krallığı Kalesi" olarak tanımlanmıştır. Kaleye dair tanımlamalara ve değerlendirmelere geçmeden önce kalenin Antik Çağ'da içerisinde yer aldığı Dazimonitis yöresinin tarihi süreçteki durumunu ele almanın kalenin bu yöredeki işlevinin anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülüyoruz.

Hellenistik, Roma ve Bizans Dönemlerinde Dazimonitis

Hellenistik Dönem'de Pontos kralları tarafından bir kraliyet mülkü haline getirilen Dazimonitis, öncesinde Komana'nın büyük tapınak arazisini oluşturuyordu¹². Bu durumun, I. Mithradates Ktistes'in (MÖ 301-266) Amaseia'nın yanı sıra Gaziura (Turhal) ve Zela'yı (Zile) ele geçirmesiyle bağlantılı olarak çekirdek bölgesini Yeşilirmak Havzası'nın oluşturduğu Pontos Krallığı'nı kurması¹³ sonucunda meydana geldiği söylenebilir. Söz konusu dönemde kral tarafından atanmış ve kraldan sonra en önemli konumda olan bir başrahip¹⁴, verimli toprakların işlenmesini sağlamış ve böylelikle gelirler de tapınakta toplanarak gerektiğinde kullanılmıştır¹⁵. Dolayısı ile başrahabin idaresi altında olan tapınak mülkünü kral, atadığı bu rahip aracılığıyla yönetmişti. Bu idari düzen, Komana'nın başrahibinin kraliyet yönetimi altındaki Dazimonitis yöresinde bir vali gibi görev yaptığını ve önemli orandaki

11 Sivas Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu, Doğal ve Kültürel Varlıkların Koruma Envanteri *D.K. V.K.E.*, Envanter no: 60.08.0.02.

12 Anderson, *age.*, s. 68.

13 Şevket Dönmez, "Amaseia Antik Kenti", *Amasya: Yar ile Gezdiğim Dağlar*, ed. F. Özdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s.18.

14 Strabon, XII.3.32-33.

15 Deniz Burcu Erciyas, *Komana Ortaçağ Yerleşimi: The Medieval Settlement At Komana*, Ege Yayınları, İstanbul 2015, s. 7.

kralliyet toprak parçasının ona tabi olarak bu şekilde yönetildiğini gösterir¹⁶. Nitekim Pontos krallarına tabi olarak nitelendirilen halkın aslında daha çok başrahibe bağlı olduğu anlaşılmaktadır¹⁷.

III. Mithradates-Roma Savaşı (MÖ 74-63) sırasında Dazimonitis Ovası'nın sağladığı erzak olanağının bir ordu için ne kadar önemli olduğunu, MÖ 67 yılı baharında Zela yakınlarında Romalı komutan Triarius'u hezimete uğrattıktan sonra Romalı general Lucullus'un kendisine karşı askerî bir hareket başlattığını öğrenen VI. Mithradates'in Gaziura'dan Dazimon'a doğru doğu istikametinde ilerleyişi sırasında kendisinin peşinde olan Lucullus'un Dazimonitis'teki gıda imkanlarından faydalanmasını önlemek amacıyla taktiksel bir hamle olarak bu ovadaki tarlaların kısmen hasadını yaptırmış, kısmen de buradaki tahılı imha ettirmiş olmasından öğrenmekteyiz. Bu yüzden Lucullus, buradan geçişi sırasında ordusunun erzak tedarikini sağlayamamıştır¹⁸. Dolayısı ile bu olay, Dazimonitis Ovası'nın imkanlarının bir savaş sırasında düşman unsurları zora sokacak şekilde nasıl kullanılabilirceğini göstermektedir.

III. Mithradates-Roma Savaşı, neticede Roma'nın galibiyetiyle sonuçlandı. Böylelikle MÖ 301 yılında Anadolu'nun kuzeydoğusunda Iris ile Lykos (Kelkit) havzalarında kurulan ve Hellenistik Dönem boyunca genişleyerek büyük bir devlet haline gelen Pontos Krallığı'nın bölgedeki egemenliğinin Romalılar tarafından sonlandırılmasından sonra, MÖ 64 yılından itibaren bölgede Roma hâkimiyeti başladı¹⁹. Strabon'un yaşadığı dönemde bu durum devam etmekteydi ve Roma'nın vasalı olan Pontos kraliçesi Pythodoris bölgeyi yönetmekteydi²⁰. Ancak Komana'nın, Hellenistik Dönem'de sahip olduğu yarı-özerk statüyü Roma Dönemi'nde de sürdürmüş olduğu anlaşılmaktadır²¹. Dolayısı ile Strabon'un Dazimonitis'ten bahsettiği zaman diliminde bu topraklar, yine Komana tapınak devletinin kutsal arazi-

16 Sergej Ju. Saprykin, "Tempelkomplexe im Pontischen Kappadokien", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 4, 1989, s. 134.

17 Arslan, *age.*, s. 25; Emine Sökmen, "Characteristics of the Temple States in Pontos", *Mithradates VI and Pontic Kingdom*, ed. J. M. Hojte, Black Sea Studies 9, Aarhus: Aarhus University Press, 2009, s. 279.

18 Eckart Olshausen-Joseph Biller, *Historisch-geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armenischen Reiches*. Teil 1, Untersuchungen zur historischen Geographie von Pontos unter den Mithradaten, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients 29/1, Reihe B (Geisteswissenschaften) Wiesbaden 1984, s. 58. Bu olayın arka planı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Arslan, *age.*, s. 419-430.

19 Arslan, *age.*, s. 11.

20 Strabon, XII.3.31.

21 Erciyas, *age.*, s. 7.

lerini oluşturuyordu. Ancak buradan elde edilen gelirler bu kez yeni egemen güç olan Roma tarafından atanan bir başrahip tarafından toplanıyordu²². Komana'da görev yapan son başrahabin (Dyteutos) MS 34-35'te ölmesiyle bu toprak parçası, Roma İmparatorluğu tarafından ilhak edilerek Galatia Eyaleti'ne bağlandı²³. Bizans Dönemi'nde ise ova (veya bir kısmı) İmparator Maurice'in (MS 582-602) sınır taşının kanıtladığı üzere bir "İmparatorluk Mülkü" idi²⁴. Aynı zamanda bu dönemde Dazimonitis, askerî bir toplanma noktasıydı²⁵. Böylelikle burası Bizans ordusu için doğuda önemli bir durak noktası olmuştu²⁶. Çünkü Dazimonitis askerî yol takip edilerek Sebasteia üzerinden Armenia Thema'sına (askerî eyalet) inmek için en uygun konumda bulunmaktaydı²⁷.

Makalemizin konusunu oluşturan Dereköy Kalesi'ni ve basamaklı tünelini mimari açıdan tanımlamadan önce söz konusu kültür varlıklarının ait olduğu Pontos Bölgesi'ndeki basamaklı tünel geleneğine genel anlamda değinmek istiyoruz.

Ana Hatlarıyla Pontos Bölgesi Basamaklı Tünel Geleneği

Basamaklı tüneller, bir kale veya doğal bir kaya yükseltisinde yer alan ve ana kayanın oyularak şekillendirilmesi ile oluşturulmuş mimari yapılardır. Bu yapıların karakteristik özelliği, kayalığın derinliklerine doğru 25°-45° aralığında eğimle oyulmuş bir tünel koridoruna ve aşağıya doğru inişi kolaylaştırmak için yapılmış basamaklara sahip olmalarıdır²⁸.

22 Strabon, XII.3.34-35, 37.

23 Julie Dalaison, "Néocorie et koinon: les attestations et représentations du culte impérial fédéral sur les monnaies provinciales romaines du nord de l'Asie mineure (Pont, Paphlagonie et Arménie mineure)", *Kaiserkult in den Provinzen des Römischen Reiches—Organisation, Kommunikation und Repräsentation*, ed. A. Kolb et M. Vitale, Berlin-Boston 2016, s. 191. Ayrıca bk. Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24/38, 2005, s. 20.

24 Anderson, *age.*, s. 68.

25 Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Vol. I, Washington 1985, s. 21.

26 Erciyas, *age.*, s.13.

27 William Mitchel Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, İstanbul 1960, s. 242.

28 Guillaume de Jerphanion, *Mélanges D' Archéologie Anatolienne: Monuments Préhelléniques, Gréco-Romains, Byzantins Et Musulmans De Pont, De Cappadoce Et De Galatie*, Tome XIII, Fasc. I, Mélanges de L'Université Saint Joseph, Beyrouth 1928, s. 24; Hubertus von Gall, "Zu den Kleinasiatischen Treppentunneln", *Archäologischer Anzeiger* 82, 1967, s. 504; Süleyman Yücel Şenyurt-Ahmet Emirhan Bulut, "Pontos Bölgesi Basamaklı Tünellerinin Köken ve İşlevleri Üzerine Bazı Öneriler", *Seleucia X*, 2020, s. 228.

Basamaklı tünellere günümüzde Anadolu'nun orta, kuzey ve doğu bölgelerinde rastlanılmaktadır. Antik Çağ'da ise bu tür yapıların Anadolu'nun Pontos, Paphlagonia, Kappadokia, Lykonian, Galatia, Phrygia, Armenia ve Kommagene bölgelerinde olduğu görülmektedir²⁹. Bu bağlamda Pontos, basamaklı tünellerin en yoğun olarak görüldüğü bölgelerden birisidir. Yakın zamana kadar yapılan çalışmalar sonucunda bu bölgedeki Tokat, Amasya, Çorum, Sivas, Yozgat, Ordu ve Samsun illerinde bazılarında birden fazla olmak üzere 30 farklı yerde, 39 adet basamaklı tünelin olduğu belirtilmiştir³⁰. Bununla birlikte Pontos Bölgesi'nde Giresun Şebinkarahisar³¹ ile yakın zamanda bu konuyla ilgili literatüre kazandırılan Kaledere³² kalelerinde de basamaklı tünellerin var olduğu bilinmektedir. İç Pontos Bölgesi kapsamında yer alan ve çalışma sahamızı oluşturan Tokat ilinde ise bazı yerlerde birden fazla³³ olmak üzere 11 farklı noktada, 13 adet basamaklı tünelin olduğu ve bu 13 adet basamaklı tünelin 10 tanesinin bir kaleyle bağlantılı olduğu, diğer 3'ünün ise bir kaleden bağımsız olarak sadece bir ana kaya üzerinde yer aldığı söylenmiştir³⁴. Kaleyle bağlantılı basamaklı tüneller, Tokat³⁵,

29 von Gall, agm., s. 511-517; Ayşe Fatma Erol, "Ordu İli, Fatsa İlçesi Arkeolojik Yüzey Araştırması 2011", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 30/2, 2013, s. 184; Şenyurt-Bulut, agm., s. 228, dipnot 2.

30 Şenyurt-Bulut, agm., 228, 241, Levha 3a-b; Ahmet Emirhan Bulut, "A General Overview on the Stepped Tunnels in Pontos Region", *MORS IMMATURA Amanoslarnın Gölgesinde Hayriye Akul Anı Kitabı*, ed. K. Serdar Girginer vd., Ege Yayınları, İstanbul 2020, s. 47-48. Belirtilen bu illerden Yozgat, Antik Çağ'da Kappadokia ve Galatia, Çorum ise Paphlagonia ve Galatia sınırları içerisinde yer almaktaydı.

31 Taylor, buradaki basamaklı tüneli sarmıç olarak nitelendirmiştir. J. G. Taylor, "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia, with Notes of Researches in the Deyrsim Dag, in 1866", *The Journal of the Royal Geographical Society of London* 38, 1868, s. 294; von Gall, agm., s. 516; Salih Kaymakçı, "Doğu Pontos Bölgesi Kaleleri ve Basamaklı Tünellerine Bir Örnek: Kaledere Kalesi-Yeni Bulgular Işığında Arkeolojik Bir Değerlendirme", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 28, 2020, s. 573.

32 Kaymakçı, agm., s. 569-586.

33 Çördük ve Kevgir kaleleri birden fazla basamaklı tünele sahiptir ve bu özellikleriyle Tokat'taki diğer kalelerden ayrılmaktadır.

34 Ahmet Emirhan Bulut, *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s. 82-105.

35 *Ezliya Çelebi Seyahatnamesi* V, s. 34-35; William John Hamilton, *Küçük Asya*, çev. Kasım Toraman, Midas Kitap, Ankara 2013, s. 268-269; Henry J. van Lennep, *Travels in Little Known Parts of Asia Minor: With Illustrations of Biblical Literature and Researches in Archaeology*, Vol. I, London 1870, s. 218-219; Heinrich Barth, *Heinrich Barth Seyahatnamesi: Trabzon'dan Üsküdar'a Yolculuk 1858*, Çev. Türkis Noyan, İstanbul 2017, s. 59; Andreas David Mordtmann, *Anatolien: Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859)*, Düzenleyen Franz Babinger, Hannover 1925, s. 462; Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie, Géographie Administrative, Statistique, Descriptive Et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie-Mineure*, Vol. I., Paris 1892, s. 712; Waldemar Belck, "Forschungsreise in Kleinasien", *Zeitschrift für*

Geyraz³⁶, Çördük³⁷, Karagöz³⁸, Turhal³⁹, Zile⁴⁰, Niksar⁴¹ ve Kevgir⁴² kalelerinde bulunmaktadır. Turhal'daki Yeşilalan (Arhoy) ile Erbaa'daki Güveçli (Simeri) ve Gümüşalan (Mürüs) köylerindeki basamaklı tünellerin ise bir ana kaya üzerinde yer aldığı ifade edilmiştir⁴³. Bununla birlikte bu konuyla ilgili müze envanter kayıtlarında yapmış olduğumuz araştırmalar sırasında, yukarıda ifade edilen basamaklı tünellerin haricinde, bir tanesi Erbaa'daki Yoldere (Geyne) köyü Eyceoluk

Ethnologie 33, 1901, s. 473; Franz Cumont-Eugène Cumont, *Voyage d'exploration Archeologique dans le Pont et la Petite Armenie, Studia Pontica II*, Bruxelles 1906, s. 242; de Jerphanion, *age.*, s. 37; Sökmen, *Surveying the Pontic Landscape Through the Fortresses of the Mithradatids*, s. 395-396; Bulut, *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri*, s. 82-85.

- 36 de Jerphanion, *age.*, s. 37-38; Deniz Burcu Erciyas-Emine Sökmen, "Komana Antik Kenti Arkeolojik Araştırma Projesi 2008 Yılı Raporu", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 27/2, 2010, s. 358-359, 372, fig. 6; Bulut, *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri*, s. 86-87.
- 37 Cumont-Cumont, *age.*, s. 243-244; de Jerphanion, *age.*, s. 38; Hans Henning von der Osten, *Researches in Anatolia I. Explorations in Central Anatolia, Season of 1926*, OIP 5, Chicago 1929, s. 130,131,133,134; Deniz Burcu Erciyas-Emine Sökmen, "Komana Antik Kenti ve Çevresi Yüzeysel Araştırması 2007", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 26/1, 2009, s. 291-293; Sökmen, *Surveying the Pontic Landscape Through the Fortresses of the Mithradatids*, s. 387-390; Bulut, *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri*, s. 88-91.
- 38 Erciyas-Sökmen, "Komana Antik Kenti ve Çevresi Yüzeysel Araştırması 2007", s. 293; Sökmen, *Surveying the Pontic Landscape Through the Fortresses of the Mithradatids*, s. 399-400; Bulut, *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri*, s. 92-93.
- 39 Hamilton, *age.*, s. 276; Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Coğrafyası*, çev. Ali Suat, C. III, Ankara 2002, s. 167-168; Barth, *age.*, s. 68; Mordtmann, *age.*, s. 466-470; Cuinet, *age.*, s. 727; Anderson, *age.*, s. 71; Belck, *age.*, s. 471, 473; von der Osten, *age.*, s. 39-40; Sökmen, *Surveying the Pontic Landscape Through the Fortresses of the Mithradatids*, s. 429-430; Bulut, *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri*, s. 94, 95.
- 40 Hamilton, *age.*, s. 277; Charles Texier, *age.*, s. 168-169; Cumont-Cumont, *age.*, s. 191; von der Osten, *age.*, s. 40; Sökmen, *Surveying the Pontic Landscape Through the Fortresses of the Mithradatids*, s. 433-435; Bulut, *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri*, s. 97-98.
- 41 de Jerphanion, *age.*, 38-39; von der Osten, *age.*, s. 36-37; Sökmen, *Surveying the Pontic Landscape Through the Fortresses of the Mithradatids*, s. 441-443; Bulut, *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri*, s. 99-100.
- 42 Guillaume de Jerphanion, "Notes de Géographie Pontique", *Mélanges D'la Faculté Orientale*, Tome V, Fasc. II, 1912, s. 140; de Jerphanion, *age.*, s. 39; von Gall, *agm.*, s. 515; Bulut, *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri*, s. 105-108; Sökmen, diğer araştırmacılar tarafından farklı olarak kalede 3 adet basamaklı tünel olduğunu söylemektedir. Sökmen, *Surveying the Pontic Landscape Through the Fortresses of the Mithradatids*, s. 504-505.
- 43 Bulut, *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri*, s. 96, 101-104. Jerphanion tarafından Yeşilalan (Arhoy) köyündeki basamaklı tünelin bir kale ile bağlantılı olduğu belirtilmiştir (de Jerphanion, *age.*, s. 37).

Mevkii'nde⁴⁴, bir diğeri ise Artova'daki Kunduz Kalesi'nde⁴⁵ olmak üzere 2 tane daha basamaklı tünelin olduğu görülmüştür. Ayrıca, Güveçli (Simeri) köyündeki basamaklı tünelin daha önce E. Sökmen tarafından da bildirildiği gibi aslında Simeri Kalesi⁴⁶ ile irtibatlı olduğu anlaşılmıştır.

Basamaklı tünellerin işlevi hakkında askeri⁴⁷, kültürel⁴⁸ ve su temini⁴⁹ olmak üzere 3 temel görüş öne sürülmüştür. Bu görüşler arasında basamaklı tünellerin genel olarak su ihtiyacını karşılamak üzere yapılmış olduğu görüşü öne çıkmaktadır⁵⁰. Tokat'ta bulunan Kevgir⁵¹, Turhal⁵², Zile⁵³, Niksar⁵⁴, Güveçli⁵⁵ kalelerindeki ve

44 Abdurrahman Akyüz, Yunis Kahraman, Selahattin Adıgüzel, Güven Yetişkin, Ekrem Anaç, Saliha İçen vd., *Tokat Merkez ve İlçeleri Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri*, Tokat İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Tokat 2010, s. 283.

45 Akyüz vd., *age.*, s. 270.

46 Sökmen, *Surveying the Pontic Landscape Through the Fortresses of the Mithradatids*, s. 533.

47 de Jerphanion, *age.*, s. 28; von der Osten, *age.*, s. 132-134.

48 Richard Leonhard, *Paphlagonia: Reisen und Forschungen im Nördlichen Kleinasien*, Dietrich Reimer Verlag, Berlin 1915, s. 239-240; Fahri Işık, "Şirinlikale: Eine unbekannte Urartäische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens", *Bulleten LI/200*, 1987, s. 516. Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Şenyurt-Bulut, *agm.*, s. 231-233.

49 Georges Perrot-Edmond Guillaume-Jules Delbet, *Exploration Archéologique de la Galatie et de la Bithynie: D'une partie de la Mysie de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont: exécutée et publiée sous les auspices du Ministère de l'Instruction Publique*, Tome I, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris 1872, s. 373-374; Belck, *age.*, s. 473; Cumont-Cumont, *age.*, s. 157-158; Albert Gabriel, *Phrygie: Exploration Archéologique, La Cité de Midas Architecture*, Tome IV, Paris 1965, s. 35; von Gall, *agm.*, s. 506-507; Erol, *agm.*, s. 185; Yücel-Bulut, *agm.*, s. 229-230. Basamaklı tünellerin böyle bir işleve sahip olduğu düşüncesini benimseyen araştırmacılara aslında ilham kaynağı olan açıklama Strabon'dan gelmektedir. Strabon, Amasya Kalesi'ni örnek vererek bu kaledeki basamaklı tünellerin su ile ilişkisine şu şekilde değinmiştir: "Bu kayaların içinde sarmaçlar da bulunur; fakat kentin bu kaynaklardan faydalanmasına olanak yoktur. Buradan bir tanesi Irmağa, bir tanesi de boğaza doğru olmak üzere kayalara, boru şeklinde iki tane kanal oyulmuştur" (Strabon, XII.3.39). Bu kanallardan kentin istifade edememesinin muhtemelen nedeni, Amaseia'nın Pompeius tarafından MÖ 64 yılında ele geçirilmesinden sonra bu kalenin Roma egemenliğine karşı bir direniş üssü olmasını ortadan kaldırmak için söz konusu kanalların kayalarla doldurulmuş olmasıdır.

50 Basamaklı tünellerin işlevleriyle ilgili genel bir değerlendirme için bk. Şenyurt-Bulut, *agm.*, s. 229-234.

51 de Jerphanion, *agm.*, s. 138; Sökmen, *Surveying the Pontic Landscape Through the Fortresses of the Mithradatids*, s. 123.

52 Barth, *age.*, s. 68.

53 Bulut, *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri*, s. 98.

54 Bulut, *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri*, s. 100.

55 Bulut, *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri*, s. 101-102.

Turhal Yeşilalan⁵⁶ köyü ile Erbaa Yoldere köyü Eyceoluk Mevkii'ndeki⁵⁷ basamaklı tünellerin, aşağısından akan ırmağa doğru uzanması bu görüşle ilişkilendirilebilir. Ayrıca doğrudan akan bir ırmakla bağlantılı olmayan Çördük, Geyraz ve Küçükbağlar kalelerinde yer alan basamaklı tünellerin de yeraltı su kaynaklarına ulaşmak için yapılmış olabileceği, çünkü bunların yeraltı suları bakımından zengin alanlarda bulunduğu belirtilmiştir⁵⁸. Tokat Kalesi basamaklı tüneline gerçekleştiren kazılar da bu tünelin tabanına yakın bir seviyesi olduğu anlaşılan 138. metresinde bir kaynak suyunun yer aldığını ortaya çıkarmıştır. Bu durum, ana kayaya oyulmuş nehirle irtibatlandırılmayan basamaklı tünellerin uç kısımlarındaki doğal veya yapay kaya çanaklarında çok miktarda suyun depolanabileceğini göstermektedir⁵⁹.

Tokat özelinde basamaklı tünellerin askerî işlevine yönelik açıklama von der Osten'den gelmektedir. von der Osten, Turhal ve Çördük kalelerindeki basamaklı tünellerin olağanüstü büyüklüklerine dayanarak bunların sadece suya erişim için değil, aynı zamanda askerî bir amaca hizmet etmesi için de inşa edilmiş olabileceğini, bu bakımdan basamaklı tünellerin kalede bulunan garnizonun bir kısmının düşman tarafından görülmeden hızlı bir şekilde vadi seviyesine inmelerine olanak tanıdığı ileri sürmüştür⁶⁰. G. de Jerphanion da basamaklı tünellerin kuşatma sırasında çıkış olarak kullanılan gizli geçitler olabileceğini düşünmüştür⁶¹.

Tokat'ta kültle ilişkilendirilen herhangi bir basamaklı tünel örneğine rastlanılmakla birlikte S. Y. Şenyurt ve A. E. Bulut, Çorum-Mecitözü Hisarkavak Köyü ile Ordu Kurul Kalesi basamaklı tünellerinin girişlerindeki içlerine kültle ilgili küçük yontuların konulabileceğini düşündüren nişlerin varlığını, Pontos Bölgesi'ndeki basamaklı tünellerin kültsel amaçla inşa edilmiş olabileceğinin bir kanıtı olarak değerlendirmiştir⁶².

56 Sökmen, *Surveying the Pontic Landscape Through the Fortresses of the Mithradatids*, s. 402.

57 Akyüz vd., *age.*, s. 283.

58 Sökmen, *Surveying the Pontic Landscape Through the Fortresses of the Mithradatids*, s. 31.

59 Şenyurt-Bulut, *agm.*, s. 231. Tokat Kalesi'ndeki örneğe benzer bir durum, Amasya Kalesi'nden de bilinmektedir. Nitekim 2010 yılında Amasya Kalesi Cilanbolu Tüneli'nde yapılan temizlik çalışması, tünelin nehre uzanmamasına rağmen tünelin sonunda büyük bir su rezervuarının olduğunu göstermiştir Muzaffer Doğanbaş, "Amasya Merkez Harşena Kalesi Cilanbolu Tüneli 2008 Yılı Kazı ve Temizlik Çalışmaları", *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu* 18, 2010, s. 67-69.

60 von der Osten, *age.*, s. 130-134.

61 de Jerphanion, *age.*, s. 26-28.

62 Şenyurt-Bulut, *agm.*, s. 233.

Basamaklı tünellerin işlevleri gibi tarihlendirilmesi konusunda da çeşitli görüşler vardır⁶³. Bu yapıların tam olarak ne zaman inşa edildiklerine ışık tutacak yazılı veriler olmadığı gibi arkeolojik kanıtlar da yetersizdir. Ancak G. Perrot, Amasya Kalesi'ndeki basamaklı tünellerin işçiliğini bu kaledeki kral kaya mezarlarının işçiliğiyle karşılaştırmış, böylelikle bu tünellerin beşik tonoz girişlerini söz konusu mezarlara benzeterek bunlar arasında bir bağlantı kurmuş ve neticede bu kaledeki basamaklı tünellerin Hellenistik Dönem'e tarihlendirilebileceğini önermiştir⁶⁴. Tokat-Geyraz⁶⁵ ve Ordu-Kurul⁶⁶ kalelerinin basamaklı tünellerinden ele geçen VI. Mithradates dönemi (MÖ 120-63) bronz sikkeleri de bu yapıların Hellenistik Dönem'de Pontos Krallığı zamanında kullanım görmüş olduklarını yansıtmaktadır. Cıngırt Kayası'nda gerçekleştirilen arkeolojik kazılardan elde edilen sonuçlar⁶⁷ da bu durumu teyit eder niteliktedir.

Dereköy Kalesi ve Basamaklı Tüneli

Kalenin yer aldığı Dereköy, Akdağlar'ın Kazova'ya bakan yamaçlarında kurulmuştur⁶⁸. Dereköy Kalesi ve basamaklı tüneli ise köyün güneydoğusundaki Erikçil Mevkii'nde bulunmaktadır. Kale'ye köyden güneydoğuya doğru derin bir vadi içerisinde yer alan "Eski Artova Yolu" olarak adlandırılan dolambaçlı stabilize bir yol takip edilerek ulaşılmaktadır. Köy ile kale arasındaki bu yolun uzunluğu yaklaşık 2,5 km kadardır. Kaleye giden bu yol üzerinde kaynağını Dereköy ve Ketem⁶⁹ derelerinden alan ve tarımsal sulamada kullanılmak üzere tasarlanmış olan Dereköy Göleti yer almaktadır (Harita 1)⁷⁰.

63 de Jerphanion, *age.*, s. 29; von der Osten, *age.*, 134; von Gall, *agm.*, s. 517, 520; Kemalettin Köroğlu-Harun Danışmaz, "The Origin of Stepped Rock-Cut Tunnels in Eastern Anatolia", *Ancient Near Eastern Studies* 55, 2018, s. 120.

64 Perrot-Guillaume-Delbet, *age.*, s. 373-374. Benzer bir görüş için bk. Doğanbaş, *agm.*, s. 69.

65 Erciyas-Sökmen, "Komana Antik Kenti Arkeolojik Araştırma Projesi 2008 Yılı Raporu", s. 359.

66 Süleyman Yücel Şenyurt- Atakan Akçay, "Kurul Kalesi (Ordu) VI. Mithradates Dönemi Yerleşimi Üzerine Ön Değerlendirmeler", *Seleucia* VI, 2016, s. 223,239; Bulut, *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri*, s.147.

67 F. Erol, Cıngırt Kayası kazılarında Hellenistik dönem duvar işçiliğini yansıtan temel kalıntıların açığa çıkartıldığını, ayrıca burada ele geçen VI. Mithradates Dönemi'ne ait bronz sikkelerin, metal eserlerin ve çanak-çömlek buluntuların Geç Hellenistik Dönem'e işaret ettiğini, dolayısı ile bu yerleşmedeki en erken iskanın VI. Mithradates Dönemi'ne tarihlendiğini belirtmiştir (Ayşe Fatma Erol, "Fatsa İlçesi Cıngırt Kayası Kazısı 2014", Kazı Sonuçları Toplantısı 37/2, 2016, s. 562, 566).

68 Özçağlar, *Kazova'nın Coğrafyası*, s. 122.

69 Yöre sakinleri tarafından Çeten Deresi olarak bilinmektedir.

70 Bu çalışmada yer alan haritaları hazırlayan Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Coğrafya Bölümü

Dereköy Kalesi, Pazar ilçesini Artova üzerinden Sivas iline bağlayan ve vadi içinden geçen stratejik bir yol üzerinde bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan bu yol, kalenin batısından geçmekte olup kale bu bağlantıyı sağlayan dar ve derin vadiye hakim bir konumdadır (Resim 1). Kalenin güneyinden Ketem Deresi akmakta olup, bu dere sonrasında kalenin doğusundaki kayalık alanda yer alan basamaklı tünelin aşağısından geçtikten sonra batıya doğru kıvrılmaktadır. Daha sonra ise kuzeye yani Dereköy istikametine doğru akışını sürdürerek kalenin batısından yine kuzeye doğru akan Dereköy Deresi ile Dereköy Göleti'nde birleşmektedir (Harita 2).

Dereköy Kalesi, deniz seviyesinden 1102 m yükseklikte yer alan Kale Tepesi olarak adlandırılan kısmen kayalık ve sarp bir tepenin batı ucundaki düzlük alanda kurulmuştur (Resim 2). Kurulduğu alanın doğal yapısını en verimli şekilde kullanmaya yönelik olarak kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda tasarlanan kalenin çevresi 137 m, alanı ise 838 m²'dir. Kuzey ve kuzeydoğu tarafı son derece sarp ve yüksek kayalıklardan oluşan kalenin güneybatısı diğer yönlere göre daha alçak bir eğime sahiptir (Resim 3). Bu yüzden kaleye en kolay ulaşım bu istikametten bir patika yolundan çıkılarak sağlanmaktadır.

Kalenin doğal savunma hattıyla çevrili kuzey ve kuzeydoğu tarafında sur duvarı görülmezken, belli bir yüksekliğe kadar korunmuş durumda olan harçlı moloz taşlardan inşa edilmiş sur duvarı kalıntılarında sadece güney ve batı tarafında rastlanılmıştır (Resim 4). Sur duvarı bulunmayan hattın uzunluğu 56 m'dir. Bunun 26 m'sini oldukça yüksek bir doğal sur duvarı görünümü sergileyen kaya kütleleri oluştururken geriye kalan 30 m'si sarp uçurum şeklindedir. Kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu kalenin, kuzeybatıdan güneye ve güneyden kuzeydoğuya doğru uzanan sur duvar kalıntılarının her biri 40 m uzunluğa sahiptir. Bu sur duvar kalıntıları kalenin güneyinde kesişmektedir. Sur duvar kalıntılarının güneyde kesiştiği nokta ile kalenin kuzeybatı ucunda birer adet burç kalıntısı yer almaktadır. Kuzeybatı ucunda yer alan burç kalıntısının günümüze kadar korunabilen yüksekliği 3,70 m'dir. Kalenin giriş kapısına dair tahribattan dolayı herhangi bir bulguya rastlanılmamakla birlikte, bu girişin bahsedilen burçlar arasında yer alan ve bugün de kaleye en rahat şekilde giriş-çıkış sağlandığı ve kalenin diğer yerlerine göre daha yumuşak bir eğime sahip olan güneybatı yönündeki bir açıklıkta bulunduğu anlaşılmaktadır. Kalenin güneydoğu sur duvarının yüksek kaya kütleleriyle birleştiği

araştırma görevlileri Emre Duman ve Kemal Ersayın ile harita mühendisi Rüştü Çallı'ya içtenlikle teşekkür ederiz.

yerdeki surun hemen aşağısında görülen harçlı duvar kalıntısı ise sur duvarlarının kopan bir parçası olmalıdır. Bu da kaledeki tahribatın boyutunu göstermektedir.

Kalenin içinde kaçak kazılar neticesinde ortaya çıkartıldığı anlaşılan güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanan bir yapı kalıntısı dikkat çekicidir (Resim 4). Sur duvarında olduğu gibi harç ve moloz taş kullanılarak inşa edilmiş olan bu yapı kalıntısının açığa çıkartılmış kuzeydoğu ve güneybatı duvarları 4,60x4,60 m uzunluğundadır ve korunabilen en yüksek yerinden alınan ölçüsü 1,10 m'dir. Aynı ölçülerde olduğu anlaşılan güneydoğudaki kısmının ise temel seviyesindeki izleri yüzeyden takip edilebilmektedir.

Kalede daha çok insani tahribat neticesinde ortaya çıkartılmış ve yüzeye dağılmış vaziyette olan çanak-çömlek parçalarının büyük çoğunluğu Geç Demir Çağı'na tarihlenmektedir. Az sayıda da olsa Hellenistik Dönem'e ve Orta Çağ'a tarihlenen örnekler de mevcuttur (Resim 5). Kalede ele geçen Orta Çağ'a ait çanak-çömlek parçaları ile aynı döneme tarihlenen yukarıda bahsedilen sur ve sur içerisindeki yapı mimarisine ait kalıntılar, kalenin en azından söz konusu döneme kadar kullanıldığına işaret etmektedir. Ayrıca yine az miktarda olmak üzere kalenin güneybatı eteklerinde görülen çatı kiremidi ve çanak-çömlek parçaları, bu alanın da yerleşim görmüş olabileceğini göstermektedir.

Kale ve çevresinde yaptığımız araştırmalar sırasında kalenin bulunduğu tepenin özellikle kuzey yamacı ve eteklerinde de yerleşimin olduğuna işaret eden harç ve moloz taş karışımı malzeme kullanılarak örülmüş duvar kalıntıları ile insan eliyle düzleştirilmiş ya da şekillendirilmiş kayalık alanlar ve yine aynı şekilde oluşturulmuş dikdörtgen formunda sarnıç olması muhtemel büyük bir kaya çanağı gibi arkeolojik bulgulara rastlanılmıştır. Bu araştırmalar sırasında karşılaştığımız en dikkat çekici arkeolojik bulgu ise, bu kalenin yaklaşık 300 m doğusunda ve 70 m daha aşağısındaki yamaçta yer alan basamaklı bir tüneldir (Harita 3). Bu bağlamda tünel, kalenin kuzeydoğu tarafındaki yüksek kayalığın doğu ucuna yakın bir noktadadır. Sol yan tarafı uçurum olan ana kayaya oyulmuş bu tünelin aşağısından Ketten Deresi akmaktadır. Giriş açıklığı kuzeydoğuya bakan tünel güneybatıya doğru uzanmaktadır (Resim 6). At nalı formunda olan ve düz bir doğrultuda devam eden tünelin giriş genişliği 1,20 m, yüksekliği ise 2,00 m'dir. Cephesi kısmen düzleştirilmiş tünel, basamakları haricinde genel olarak çok kaba bir kaya işçiliği sergilemektedir. Bu bağlamda, tünelin duvarları ve tonozlarındaki murç izleri çok belirgindir. Ayrıca tünelin genelinde yoğun bir tahribat söz konusudur. Öyle ki buradaki kaçak kazılardan dolayı tünel iki parçaya ayrılmış durumdadır. Girişinden,

defineciler tarafından tavanı ve sol yan duvarı patlatılarak iki parçaya ayrıldığı açıklık kısma kadar devam eden tünelin uzunluğu 4,5 m'dir ve bu kısımda tam olarak sayılabilen basamak sayısı 5 tanedir (Resim 7). Bu basamaklardan sonra da buna yakın bir sayıda olduğu anlaşılan ve üzeri toprakla örtülmüş vaziyette olan başka basamakların olduğu ve sonrasında düz bir platformun başladığı gözlemlenmiştir. Dolayısı ile tünelin girişinden açıklık kısma kadar muhtemelen toplam 10 tane basamağın olduğunu söyleyebiliriz. Açıkta olan basamaklar, tünelin geneline göre daha iyi bir kaya işçiliğini yansıtmaktadır. İlk basamaktan alınan ölçülere göre basamak genişliği 0,38 m, riht yüksekliği ise 0,23 m'dir.

Yukarıda bahsedilen tahribat nedeniyle tüneli iki parça haline getiren açıklık kısım 2,20 m uzunluğunda olup, bu kısmın zemini basamakların olmadığı düz bir platform şeklindedir. Bu açıklığın tünelde yapılan kaçak kazılar neticesinde ortaya çıkan toprağı sol yandaki uçurumdan tahliye etmek için oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Belirtilen açıklığın sonlandığı ve tekrar basamaklı tünelin devamının başladığı noktadan, tünelin moloz taşlarla ve toprakla neredeyse tamamı ile tıkalı olduğu yere kadarki uzunluk 10 m'dir. Bu bölümün genelinde gözlemlenen düzensizlik ve yer yer görülen derin çatlaklar tünelin bu kısmındaki kaya yapısının bozuk olması ve doğal tahribatla açıklanabilir. Böylelikle tünelin, girişinden tıkalı olduğu yere kadar ölçülebilen toplam uzunluğu 16,70 m olarak kaydedilmiştir.

Dereköy sakini bir vatandaş tarafından Dereköy Kalesi ve basamaklı tüneline bulunduğu belirtilerek Tokat Müzesi'ne teslim edilen sikkeler olduğu bilgisi üzerine söz konusu müzede yaptığımız incelemeler⁷¹ neticesinde bunların VI. Mithradates, Bizans ve Selçuklu dönemlerine ait sikkeler olduğu anlaşılmıştır (Resim 8).

Değerlendirme ve Sonuç

Günümüzde basamaklı tünelli kalelerin en çok görüldüğü yerlerin başında gelen ve bir İç Karadeniz kenti olan Tokat, Antik Çağ'da Pontos'un iç kesimlerinde yer almaktaydı. Hellenistik Dönem'in yaklaşık son 30 yılı hariç tamamında Pontos Krallığı'nın bir parçasını oluşturan Tokat ve çevresinde bu krallığın kültürel mirasının izlerine hala rastlamak mümkündür. Ancak bu izlerin, Pontos Krallığı'nı yıkararak Pontos Bölgesi'nin yeni sahibi olan Romalılar tarafından bilinçli bir şekilde silinmeye çalışıldığı da bilinmektedir. Bunda da başarılı oldukları, yüzyıllar boyunca bu topraklara hükmeden söz konusu krallıktan geriye kalan arkeolojik

71 Sikkeleri çalışma iznini veren Tokat Müze Müdürlüğüne teşekkür ederiz.

kalıntıların son derece az olmasından anlaşılmaktadır. Bu durumla bağlantılı olarak kısmen tahrip edilmiş olmakla birlikte basamaklı tüneller, Pontos Krallığı'nın hem Roma'nın bu girişimine hem de zamana karşı güçlü bir direniş sergileyen nadir arkeolojik kalıntıları arasındadır. Aynı zamanda bu yapılar bahsetmiş olduğumuz topraklarda bu krallığın kültürel kimliğini halen temsil etme ayrıcalığına sahip özgün eserlerdir. Bu özgün eserlerden birisi Tokat'ın batısında yer alan ve Yeşilirmak'ın suladığı verimli Kazova'nın üzerine kurulu olan Pazar ilçesinde 2019 yılında yapmış olduğumuz arkeolojik yüzey araştırması sırasında, bu ilçeye bağlı Dereköy'de keşfedilmiştir. Söz konusu basamaklı tünel, aynı zamanda bu köyden adını alan bir kaleye de ev sahipliği yapan ve bu yüzden Kale Tepesi olarak adlandırılan kısmen kayalık ve sarp bir tepenin doğu yamacında bulunurken, kale bu tepenin batı ucundaki düzlük alandadır. Bu bağlamda, tepenin batısındaki dar vadiden geçen kuzey-güney doğrultulu stratejik bir yolu denetleyebilecek noktada kale konuşlandırılmış, aynı tepenin doğu yamacında bulunan basamaklı tünel de aşağısından akan Keten Deresi'ne en kolay şekilde ulaşabilecek bir yerde yapılmıştır. Kalenin kuzeydoğu tarafındaki yüksek kayalığın doğu ucunda yer alan bu basamaklı tünel ile batı ucunda bulunan kale arasındaki bağlantı ise bahsedilen yüksek kayalık alan üzerinden sağlanmış olmalıdır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Dereköy Kalesi ve basamaklı tüneli de içine alan çevresi 2010 yılında tescil edilmiş ve mimari açıdan tanımlanmış olmasına rağmen tarihsel açıdan anlayamadığı için bu yönüyle tanımlanamamıştı. Bu bağlamda kale, yüzeyde bulunan çanak-çömlek buluntularına göre Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmiş ve basamaklı tünelden de *kayaların tonoz şeklinde oyulmasıyla oluşturulmuş merdivenli bir koridor* olarak bahsedilmiştir. Oysa stratejik açıdan önemli bir mevkide bulunan Dereköy Kalesi'nde ele geçen çanak-çömlek buluntuları, son evresi Orta Çağ olan bu küçük ölçekli kalenin Geç Demir Çağı'ndan Hellenistik Dönem'e kadar uzanan bir süreçte kesintisiz bir şekilde kullanıldığına işaret etmektedir. Ayrıca, kalede bulunan sikkeler de Geç Demir Çağı hariç bu durumu kanıtlamaktadır. Ana kayaya oyulmuş merdivenli bir koridor olarak bahsedilen yapı ise Hellenistik Dönem'de Pontos Bölgesi'nin Pontos Krallığı'yla ilişkilendirilen karakteristik eserlerinden birisi olarak karşımıza çıkan basamaklı tüneldir. Dereköy Kalesi ve bu basamaklı tünelden bulunarak Tokat Müzesi'ne teslim edilen VI. Mithradates Dönemi'nde basılmış Amisos sikkeleri⁷² de bu bağlantıya işaret etmektedir. Dolayısı ile

72 Benzer örnekler için bk. Ali Yalçın Tavukçu-Mesut Ceylan, "Tokat Müzesi'ndeki Hellenistik Dönem Amisos Sikkeleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/25, 2013, s. 534-535 (Sikke Tipleri Kataloğu 3. Tip ve 11. Tip), Resim 3 ve 11; Şenyurt-Akçay, agm., s. 236-237 (5. Tip ve 6. Tip), Lev. 12 (Tip 5 ve Tip 6).

bu bağlantılar üzerinden Dereköy Kalesi, ilk kez bizim tarafımızdan “Basamaklı tünelli bir Pontos Krallığı Kalesi” olarak tanımlanmıştır. Böylece Dazimonitis’te bu türden yeni bir kale keşfedilerek bu dönemki savunma sistemini oluşturan stratejik mevkilerde yer alan kaleler ağının şimdiye kadar bilinmeyen bir parçası bölge tarihine kazandırılmıştır.

Dereköy Kalesi, Küçükbağlar Kalesi’yle birlikte Kazova’nın güney sınırını oluşturan Akdağlar silsilesi üzerinde yer alan iki kaleden biridir. Bunlardan Hellenistik bir kale olarak tanımlanan Küçükbağlar Kalesi, Kazova’dan geçen ana yolu ve ovadaki tarımsal faaliyeti denetleyebilecek bir konumda⁷³ iken, diğeri yani Dereköy Kalesi Kazova’dan güneye açılan ve dağlar arasından geçen alternatif bir ara yolu kontrol edebilecek konumdadır.

Dereköy Kalesi, Pazar ilçesinin 11 km güneybatısında ve Akdağlar’ın Kazova’ya bakan bu noktadaki yamaçlarında kurulu olan köyden ve dolayısı ile Kazova’nın bu kesimindeki güney ucundan kuş uçuşu yaklaşık 2 km daha içeride yer almaktadır. Bu yüzden tam anlamıyla Kazova’ya ve Turhal ile Zile ovalarına doğru doğu-batı doğrultusunda uzanan oviden geçen yola hakim bir noktada olduğu söylenemez. Bununla birlikte Dereköy Kalesi, günümüzde Pazar ilçesini Artova üzerinden Sivas iline bağlayan, kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve vadi içinden geçen stratejik bir yola hakim konumda olan sarp ve kısmen kayalık bir tepe üzerine konuşlandırılmış bir kale olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konumu nedeniyle kalenin Antik Çağ’da Dazimonitis’ten güneye Sebasteia’ya doğru doğal geçişi sağlayan stratejik bir alternatif ara yolu kontrolü altında bulundurduğunu söyleyebiliriz. Aynı zamanda kale bu güzergâh üzerinden, basamaklı tünelli Hellenistik Dönem kaleleri olarak bilinen Kunduz, Çördük ve Geyraz kaleleriyle de irtibat kurabilmektedir. Kalenin Hellenistik Dönem’deki asıl işlevinin bahsedilen bu bağlantıları sağlamakla ilgili olduğu önerilebilir. Böylelikle bu çalışma, Tokat ilinde yer alan Hellenistik kale ve basamaklı tünellerine bir yenisini eklemenin (Harita 4) yanı sıra daha önceden bilinmeyen, Dazimonitis’ten Sebasteia’ya geçişi sağlayan stratejik bir ara yolun varlığını ve bu yolun Geç Demir Çağı’ndan Hellenistik Dönem’e kadar uzanan bir zaman dilimi boyunca kullanılan bir güzergâh olduğunu ve söz konusu güzergâhın Orta Çağ’da da kullanıldığını ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda Tokat özelinde basamaklı tünellerle ilgili olarak şimdiye kadar paylaşılan istatistiksel veriler de güncellenmiştir. Dolayısı ile daha önceden 11 farklı noktada 13 adet basamaklı tünel olduğunu ve bunların 10 tanesinin bir kaleyle, geriye

73 Sökmen, *Surveying the Pontic Landscape Through the Fortresses of the Mithradatids*, s. 405-406.

kalan 3'ünün ise bir ana kaya üzerinde yer aldığını belirten bilgi revize edilmiştir. Böylelikle bu sayının mevcut verilere göre 14 farklı noktada 16 adet olduğu ve 16 adet basamaklı tünelden sadece 3'ünün yani Turhal-Yeşilalan (Arhoy) köyü ile Erbaa'daki Gümüşalan (Mürüs) ve Yoldere (Geyne) köylerindeki bir kaleyle irtibatlı olmadığı anlaşılmıştır. Son olarak eklenen 3 adet basamaklı tünelden 2'sini müze envanterinde tespit edilen, Artova'daki Kunduz Kalesi ile Erbaa'daki Yoldere köyü Eyceoluk Mevkii'ndeki basamaklı tüneller oluşturur. Sonuncusu ise tarafımızdan keşfedilen Dereköy Kalesi basamaklı tüneldir.

Dereköy Kalesi basamaklı tüneli, Pontos Bölgesi basamaklı tünelleriyle ilgili olarak A. E. Bulut tarafından yapılan tipolojik sınıflandırmaya⁷⁴ göre değerlendirildiğinde, bu tünelin “*at nalı formlu basamaklı tüneller*” olarak adlandırılan tipe girdiği görülmektedir. Bu tipin Pontos Bölgesi'nde en yaygın görülen ana form olduğu ve boyut olarak da diğer 3 tip olan; düz tavanlı, dairesel formlu ve üçgen kesitli örneklerden daha büyük olduğu belirtilmiştir. Ancak Dereköy Kalesi basamaklı tüneli, bahsedilen tipin küçük boyutlu bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu basamaklı tünelin aşağısından akan Keten Deresi'ne doğru uzanması su ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak tasarlanmış olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısı ile Tokat'taki uzanış doğrultusunda akarsular bulunan Kevgir, Turhal, Zile, Niksar, Güveçli, Yeşilalan ve Yoldere basamaklı tünelleri ile benzerlik göstermektedir. Söz konusu tünelde görülen platformun bir benzerinin ise Amasya Gökçeli Kalesi 1 nolu basamaklı tüneline⁷⁵ olduğu anlaşılmıştır. Bu açıdan Pontos Bölgesi'ndeki en yakın benzerinin bu basamaklı tünel olduğu söylenebilir.

74 Bulut, *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri*, s. 166.

75 von der Osten, *age.*, s. 125; Gökçeli Kalesi 1 nolu basamaklı tüneli hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Bulut, *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri*, s. 115-117, 212 (Ek-2. Res. 48).

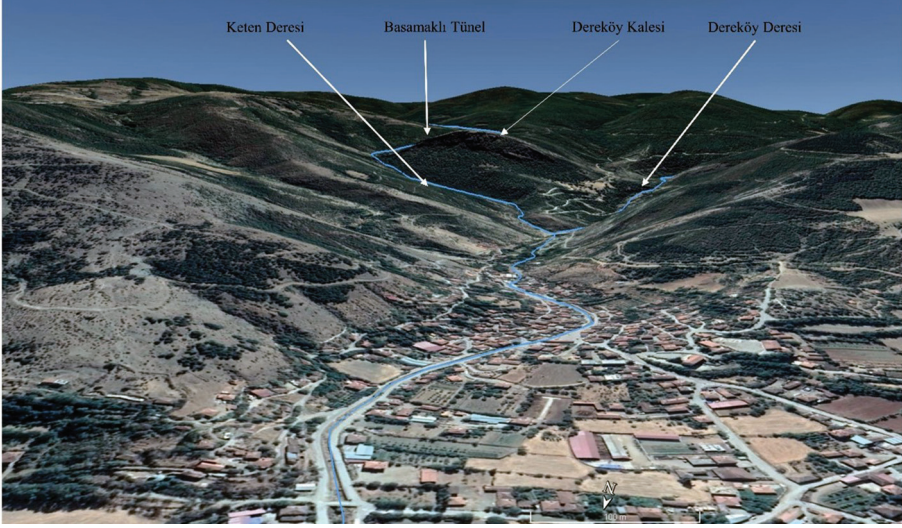
KAYNAKLAR

- Akyüz, Abdurrahman-Kahraman, Yunis-Adigüzel, Selahattin-Yetişkin, Güven-Anaç, Ekrem-İçen, Saliha vd., *Tokat Merkez ve İlçeleri Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri*, Tokat İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Tokat 2010.
- Anderson, John George Clark, *Studia Pontica I: A Journey of Exploration in Pontus*, Bruxelles 1903.
- Arslan, Murat, *Mithradates VI Eupator: Roma'nın Büyük Düşmanı*, Odin Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Barth, Heinrich, *Heinrich Barth Seyahatnamesi: Trabzon'dan Üsküdar'a Yolculuk 1858*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2017.
- Belck, Waldemar, "Forschungsreise in Kleinasien", *Zeitschrift für Ethnologie* 33, 1901, s. 452-522.
- Bryer, Anthony- Winfield, David, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Vol. I, Washington 1985.
- Bulut, Ahmet Emirhan, *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.
- Bulut, Ahmet Emirhan, "A General Overview on the Stepped Tunnels in Pontos Region", *MORS IMMATURA Amanoslarn Gölgesinde Hayriye Akıl Anı Kitabı*, ed. K. Serdar Girginer vd., Ege Yayınları, İstanbul 2020, s. 47-62.
- Cuinet, Vital, *La Turquie D'asie, Géographie Administrative, Statistique, Descriptive Et Raisonnée De Chaque Province De L'asie-Mineure*, Vol. I, Paris 1892.
- Cumont, Franz-Cumont, Eugène, *Voyage d'exploration Archeologique dans le Pont et la Petite Arménie*, *Studia Pontica II*, Bruxelles 1906.
- Dalaison, Julie, "Néocorie et koinon: les attestations et représentations du culte impérial fédéral sur les monnaies provinciales romaines du nord de l'Asie mineure (Pont, Paphlagonie et Arménie mineure)", *Kaiserkult in den Provinzen des Römischen Reiches—Organisation, Kommunikation und Repräsentation*, ed. A. Kolb et M. Vitale, Berlin-Boston 2016, s. 189-228.
- de Jerphanion, Guillaume, "Notes de Géographie Pontique", *Mélanges D'la Faculté Orientale*, Tome V, Fasc. II, 1912, s. 135-144.
- de Jerphanion, Guillaume, *Mélanges D'Archéologie Anatolienne: Monuments Préhelléniques, Gréco-Romains, Byzantins Et Musulmans De Pont, De Cappadoce Et De Galatie*, Tome XIII, Fasc. I, Mélanges de L'Université Saint Joseph, Beyrouth 1928.

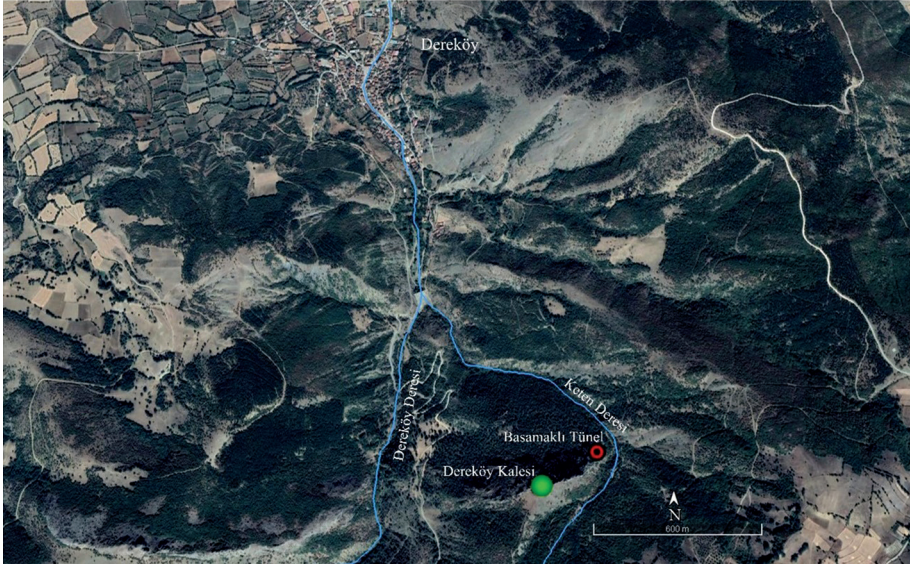
- Doğanbaş, Muzaffer, “Amasya Merkez Harşena Kalesi Cilanbolu Tüneli 2008 Yılı Kazı ve Temizlik Çalışmaları”, *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu* 18, 2010, s. 65-78.
- Dönmez, Şevket, “Amaseia Antik Kenti”, *Amasya: Yâr ile Gezdiğim Dağlar*, ed. F. Özdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s. 9-27.
- Erciyas, Deniz Burcu, *Komana Ortaçağ Yerleşimi: The Medieval Settlement At Komana*, Ege Yayınları, İstanbul 2015.
- Erciyas, Deniz Burcu-Sökmen, Emine, “Komana Antik Kenti ve Çevresi Yüzey Araştırması 2007”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı 26-1*, 2009, s. 289-306.
- Erciyas, Deniz Burcu-Sökmen, Emine, “Komana Antik Kenti Arkeolojik Araştırma Projesi 2008 Yılı Raporu”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı 27/2*, 2010, s. 355-374.
- Erol, Ayşe Fatma, “Ordu İli, Fatsa İlçesi Arkeolojik Yüzey Araştırması 2011”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı 30/2*, 2013, s. 183-196.
- Erol, Ayşe Fatma, “Fatsa İlçesi Cıngırt Kayası Kazısı 2014”, *Kazı Sonuçları Toplantısı 37/2*, 2016, s. 559-572.
- Evlîya Çelebi Seyahatnamesi* V, Sadeleştiren: Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1984.
- Gabriel, Albert, *Phrygie: Exploration Archéologique, La Cité de Midas Architecture*, Tome IV, Paris 1965.
- Hamilton, William John, *Küçük Asya*, çev. Kasım Toraman, Midas Kitap, Ankara 2013.
- Işık, Fahri, “Şirinlikale: Eine unbekannte Urartäische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens”, *Bulleten* LI/200, 1987, s. 499-533.
- Kaya, Mehmet Ali, “Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24/38, 2005, s. 11-30.
- Kaymakçı, Salih, “Doğu Pontos Bölgesi Kaleleri ve Basamaklı Tünellerine Bir Örnek: Kaledere Kalesi- Yeni Bulgular Işığında Arkeolojik Bir Değerlendirme”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 28, 2020, s. 569-586.
- Kınacı, Mesut, “Antikçağda Pontos Bölgesi’nin Tarihsel Coğrafyası”, *Cedrus* III, 2015, s.181-229.
- Koroğlu, Kemalettin- Danışmaz, Harun, “The Origin of Stepped Rock-Cut Tunnels in Eastern Anatolia”, *Ancient Near Eastern Studies* 55, 2018, s. 107-124.

- Leonhard, Richard, *Paphlagonia: Reisen und Forschungen im Nördlichen Kleinasien*, Dietrich Reimer Verlag, Berlin 1915.
- Mordtmann, Andreas David, *Anatolien: Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859)*, Düzenleyen Franz Babinger, Hannover 1925.
- Olshausen, Eckart-Biller, Joseph, *Historisch-geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armenischen Reiches*. Teil 1, Untersuchungen zur historischen Geographie von Pontos unter den Mithradatien, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients 29/1, Reihe B (Geisteswissenschaften) Wiesbaden 1984.
- Özçağlar, Ali, *Kazova'nın Coğrafyası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1988.
- Özçağlar, Ali, "Kazova'da Zirai Faaliyetlerin Gelişimi", *AÜDTCF Dergisi* 32/12, 1988, s. 307-318.
- Özçağlar, Ali, "Kazova ve Yakın Çevresinde Eski Yerleşmeler", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 3, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Yayınları, 1991, s. 61-78.
- Özsait, Mehmet, "1997 Yılı Tokat ve Çevresi Yüzeysel Araştırması", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 16/2, 1999, s. 89-107.
- Perrot, Georges-Guillaume, Edmond - Delbet, Jules, *Exploration Archéologique de la Galatie et de la Bithynie: D'une partie de la Mysie de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont: exécutée et publiée sous les auspices du Ministère de l'Instruction Publique*, Tome I, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris 1872.
- Ramsay, William Mitchel, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, İstanbul 1960.
- Saprykin, Sergej Ju., "Tempelkomplexe im Pontischen Kappadokien", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 4, 1989, s. 119-148.
- Sökmen, Emine, "Characteristics of the Temple States of Pontos", *Mithridates VI and Pontic Kingdom*, ed. J. M. Hojte, Black Sea Studies 9, Aarhus: Aarhus University Press, 2009, s. 277-288.
- Sökmen, Emine, *Surveying The Pontic Landscape Through The Fortresses Of The Mithradatids*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016.
- Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII, XIII, XIV)*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

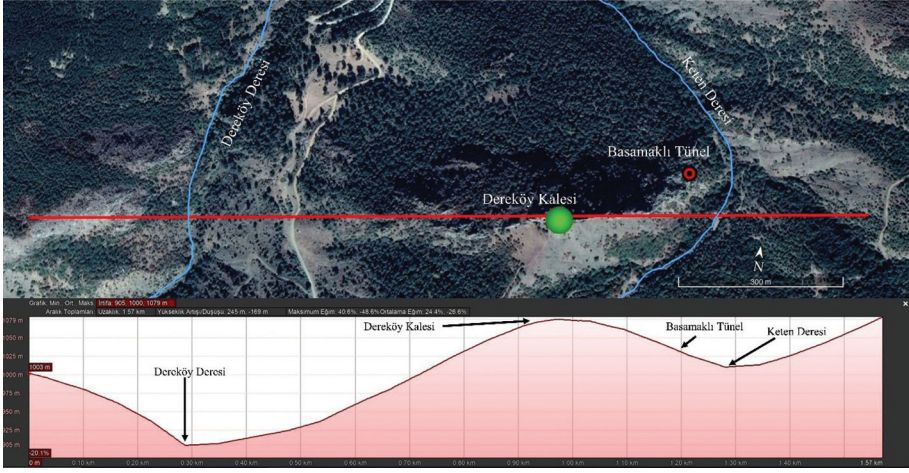
- Şenyurt, Süleyman Yücel-Akçay, Atakan, “Kurul Kalesi (Ordu) VI. Mithradates Dönemi Yerleşimi Üzerine Ön Değerlendirmeler”, *Seleucia* VI, 2016, s. 221-248.
- Şenyurt, Süleyman Yücel-Bulut, Ahmet Emirhan, “Pontos Bölgesi Basamaklı Tünellerinin Köken ve İşlevleri Üzerine Bazı Öneriler”, *Seleucia* X, 2020, s. 221-248.
- Tavukçu, Ali Yalçın-Ceylan, Mesut, “Tokat Müzesi’ndeki Hellenistik Dönem Amisos Sikkeleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/25, 2013, s. 529-538.
- Taylor, J. G., “Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia, with Notes of Researches in the Deyrsim Dag, in 1866”, *The Journal of the Royal Geographical Society of London* 38 (1868), s. 281-361.
- Texier, Charles, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Coğrafyası*, C III, çev. Ali Suat, Ankara 2002.
- van Lenep, Henry J., *Travels in Little Know Parts of Asia Minor: With Illustrations of Biblical Literature and Researches in Archaeology*, Vol. I, London 1870.
- von der Osten, Hans Henning, *Researches in Anatolia 1. Explorations in Central Anatolia, Season of 1926*, OIP 5, Chicago 1929.
- von Gall, Hubertus, “Zu den Kleinasiatischen Treppentunneln”, *Archäologischer Anzeiger* 82, 1967, s. 504-527.

EKLER

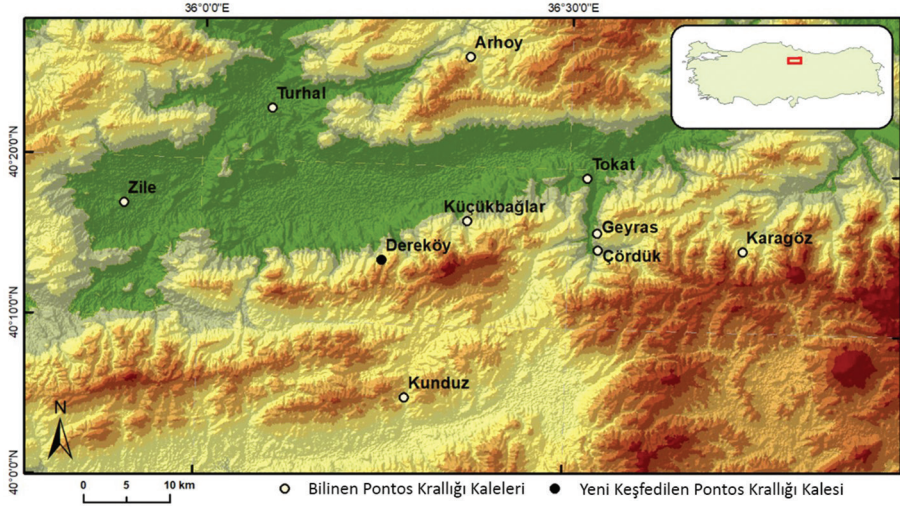
Harita 1: Dereköy Kalesi, Basamaklı Tünel, Keten ve Dereköy Derelerinin Kuzeyden Genel Görünümü

Harita 2: Dereköy Kalesi, Basamaklı Tünel, Keten ve Dereköy Derelerinin Güneyden Genel Görünümü

Harita 3: Dereköy Kalesi ile Basamaklı Tünelin Yükselti Profili

Harita 4: Pontos Krallığı Kalelerinin Kazova ve Çevresindeki Dağılımı

Resim 1: Dereköy Kalesi'nden Eski Artova Yolu ve Kazova'nın Genel Görünümü

Resim 2: Dereköy Kalesi (Kuzeyden Görünüm)

Resim 3: Dereköy Kalesi (Güneybatıdan Görünüm)

Resim 4: Dereköy Kalesi (İçten Görünüm)

Resim 5: Dereköy Kalesi Çanak-Çömlek Buluntuları: **a-e.** Geç Demir Çağı, **f.** Hellenistik Dönem, **g-h.** Orta Çağ

Resim 6: Dereköy Kalesi Basamaklı Tüneli (Dıştan Görünüm)

Resim 7: Dereköy Kalesi Basamaklı Tüneli (İçten Görünüm)

Resim 8: Dereköy Kalesi ve Basamaklı Tünelinde Bulunan Sikkeler: **a-b.** Amisos (VI. Mithradates Dönemi), **c.** Bizans, **d.** Selçuklu

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 86 - Sayı/Issue: 306
Ağustos/August 2022

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 25.01.2021
Kabul/Accepted: 28.02.2022

DOI: 10.37879/belleten.2022.427

Araştırma Makalesi/Research Article

Yerel ve Devşirme? İki Kimlik: Hemithea ve Eileithya

E. Deniz Oğuz-Kırca*

Öz

Çalışmanın amacı, Karyalı Bozburun Yarımadası'nın kuzey ve güneyinde (Bybassos ve Phoinix) karşımıza çıkan; iki farklı isim gibi görünmekle birlikte benzer işlemlerle sahip Hemithea ve Eileithya'nın bağlantısını, tanrıçalarla doğrudan ilişkili olan yazıt külliyatı (adak yazıtları), antik metinler, mitsel kurgular ve kısmen tarihsel coğrafyaya dayalı etimolojik olasılıklar ışığında sorgulamaktadır.

Özellikle antik Akdeniz'de farklı lakaplar alan yeryüzü tanrıçalarıyla bağlantılı yerleşkelerin etimolojik ve topografik bağlamda irdelenen kökenleri göstermektedir ki Anadolu coğrafyasına yayılmış uzak hafızalar, gittikleri yerlerde ortak bazı kodların yansımaları olmalıdır. Hatta farklı coğrafyalara ait olmalarına rağmen kutsiyet atfedilmiş olan sosyal buluşma/pazar işlevli ve "dişil" kimlikli kentçikler (Hemithea ile özdeş Kastabos ve Hemite yakınlarındaki Kastabala), böylesi bir hafızanın temsilcileri addedilebildiği gibi Anadolu'nun eski halklarının görünmeyen bağlarına (Geç Bronz Çağı'ndan itibaren) işaret ediyor dahi olabilir.

Bozburun Yarımadası, Kilikya gibi görece uzak bölgelerdeki etnobotanik bulguların desteklediği bitkisel uygulamalardan anlaşıldığı gibi, tıbbi değeri yüksek flora zenginliğine bağlı olarak kendi çapında sağaltım ve sağlık alternatifleri sunan bir bölge olmalıydı. Sağlıkla ilişkisi kuzey ve güney sektörleriyle kısıtlı olmayıp orta alandaki Syrna ve Hydas gibi diğer tüm *demoslarda* çözümlerin sunulduğu bir bütün olarak ele alınmalıdır. Görüldüğü kadarıyla kadın ve çocuk sağlığı, üreme, düşük,

* Dr., zedok33@gmail.com ORCID: 0000-0003-0202-5327

vb. konularda veya rahat bir doğum gerçekleştirmek isteyenler için yerel çözümler sunan belli başlı merkezlere sahipti. Bu merkezlerde özel reçeteler kullanılıyor; sedatif preparatlarla uygulanan enkoimesis, psikoterapi, bir trans ilah olan Artemis'in farklı tezahürleri Hemithea ve Eileithyia, hatta Apollon adına yapılan şifalı büyü gibi uygulamalar gerçekleştiriliyor olmalıydı. Bu kapsamda, erken dönemlerde karşımıza çıkan Hemithea, zamanla ismini, işlevini ve şöhretini Eileithyia'ya devretmiş olabilir.

Anahtar Kelimeler: Bozburun, Sağlık, Kadın, Hemithea, Eileithyia, Enkoimesis, Şifalı Bitkiler, Psikoterapi.

Two Identities As Local and Adapted(?): Hemithea and Eileithyia

Abstract

The purpose of the study is to question the connection of Hemithea and Eleithyia, who appear in two sectors (Bybassos and Phoinix) lying to the north and south of the Karian Bozburun Peninsula, and have similar roles and functions though coined under two different names, in the light of the epigraphical corpus (votive inscriptions) that are directly related to the goddesses, ancient accounts, mythological constructs and etymological probabilities partially based on historical geography.

The origins of the sites, which are interrogated in terms of etymology and topography and associated with the earthly goddesses named under several epithets, especially in the ancient Mediterranean, show that, the remote memories spread over the Anatolian geography must be the reflections of some common codes in the lands settled. Moreover, even though they belong to separate geographies, the two sanctified towns (Kastabos identified with Hemithea and, Kastabala near Hemite) having the social gathering/market functions and “feminine” identities, can be assumed as agents of such a memory and may even refer to the invisible bonds of the ancient communities of Anatolia (since the Late Bronze Age).

The Bozburun Peninsula, as can be understood from the herbal practices supported by ethnobotanical findings in relatively distant regions such as Cilicia, should have been a region that offered treatment and wellness alternatives on its own, depending on the richness of flora with high medicinal value. Its relation with the issues of health is not restricted to the northern and southern parts, however needs to be considered in its entirety, where remedies were offered in all the other *demoi*, like the midmost settlements- Syrna and Hydas. By all appearances, the region possessed certain centers that provided local solutions in the matters of the women's and children's health, procreation, miscarriage, etc. or painless delivery. Special prescriptions, enkoimesis enforced with sedative prepares, psychotherapy, even curative sorcery practiced in the name of Hemithea and Eleithyia, as the diverse manifestations of the transdivinity Artemis and, even Apollo, must have been used and applied in these centers.

In this context, Hemithea who appeared from early periods, could have delegated her title, function and reputation to Eleithya in progress of time.

Keywords: Bozburun, Health, Woman, Hemithea, Eileithya, Enkoimesis, Herbaceous Plants, Psychotherapy.

Giriş

Prof. Dr. A. Afet İnan'a

Karialılar, MÖ 2. binin sonundan itibaren Büyük Menderes'in güneyi boyunca Halikarnassos'tan Kaunos'a kadarki Anadolu topraklarına yayılmış bir halktı. Karia'nın bir alt coğrafyası olan Bozburun Yarımadası (Yarımada), literatürde Klasik dönem nitelikleri taşıyan ancak ağırlıklı Hellenistik, kısmen Roma karakterli tanımlanan bir alan olagelmıştır. Batı Anadolu'daki Hellenizasyon sürecinde dahi tipik bazı özelliklerini kaybetmemiş, birçok politik gücün bıraktığı izlere rağmen, Karialılar Bozburun Yarımadası'nın ana sakinleri olarak kalmayı başarmışlardır.

Yarımada, İÖ 5. yüzyılda Karia Khersonesos olarak tanınmaktaydı. Bölgenin, federatif iskeleti altında, eşitlikçi bir anlayışla *demolar* örgütlenmişti. Aşağıda, ilişkili oldukları yerleşimlere göre, isimlerine değinilmektedir. Karia Khersonesos, Rodos kontrolüne girdiği erken Hellenistik Dönem'den itibaren Rodos Peraia'sı olarak anılmaya başlamıştır. Bu süreçte, Kar ve Dor asıllı toplulukların yaşadığı bir karma nüfus haline gelmiştir¹. Ekonomik bağlamda Rodos'tan etkilenen Yarımada, zamanla onun paydaşı olmuştur. Politik çıkarılara da dayalı bu paydaşlığın sosyal etki ve yansımaları yoğun olmuştur. Örneğin Rodos, Akdeniz Havzası festivallerinde Panhellenik tapınaklardaki tanrı sözcüleri *theoroi*² ile özellikle yakın çevresinde flaş etkiler bırakmıştı.

Karia bölgesi, çağlar boyunca farklı kültürlere ev sahipliği yapmıştı. Bu çalışmada, Bozburun Yarımadası'nın, şimdiye kadar gündeme getirilmemiş hipotetik bir işlevi, özellikle sağlık ve şifa uygulamaları üzerine düşünce üretilmektedir. Feyiz noktası, kadınları odak alan ve onlara üreme ve doğum gibi konularda yardımcı olan

1 Yarımada'nın güneyindeki Kasarae'da bulunan yarı Karca yarı antik Yunanca olduğu belirtilen mezar taşı örneği için Edward L Hicks, "Inscriptions from Casarea, Lydae, Patara and Myra", *The Journal of Hellenic Studies* 10 (1889), no. 4, s. 50.

2 Rodos, Panhellenik tapınakların görev üstlendiği Akdeniz Hellenistik festival ağı içerisinde *theoriai* odaklı (ör: Samothraki ve Delos'a gönderilen elçiler) *polis* görünümündedir (Ian Rutherford, "Network Theory and Theoric Networks", eds. Malkin, I., C. Constantakopoulou ve K. Panagopoulou, *Greek and Roman Networks in the Mediterranean* (2009), s. 24-39, Routledge, London and New York, s. 33-35).

iki tanrıça figürüdür. Çalışmanın amacı, Yarımada'nın kuzey ve güneyindeki (Bybassos ve Phoinix territoryumlarında) iki sektörde karşımıza çıkan; iki farklı isim gibi görünmekle birlikte aynı işleve sahip tanrıçalar, Hemithea ve Eileithyia'nın bağlantısını ve bunların buldukları kentçiklerle olan ilişkilerini irdelemektedir. Söz konusu bağlantılar, bölgede tespit edilen ve tanrıçalarla doğrudan ilişkili olan epigrafik malzeme, antik metinler, etimoloji-tarihsel coğrafya ve bu ilahların mit-sel kurgularda geçen ana özellikleri bağlamında sorgulanmaktadır.

Yarımada'nın İnanç Dünyası

İnanç ve tapınma eylemi, insan topluluklarının devamlılığı için adeta çimento işlevi görür. Antik Yarımadalıları birbirine bağlayan ana etken, erken Hellenistik Dönem'den itibaren uğramış oldukları akültürasyona rağmen ortak kültürler, hatta belki ata kültürleri etrafında birleşmeleriydi.

Yarımada'daki *demoslarda* kültürlerin farklılaşabildiği ya da bazılarına özel önem atfedildiği önceki çalışmalarda kaydedilmiştir³. Büyük çoğunluğu mezar kitabelerine ait yazıt külliyyatı, hangi *demoslarda* hangi kültürün varlık gösterdiğini anlamak açısından iyi bir veri tabanıdır. Örneğin, Tymnos'ta (Bozburun), Zeus Kataibatas ve Zeus-Hera ikilisi öne çıkarken Phoinix'te (Taşlıca) birden fazla ilâhın rahipliğini yapanların listesi bulunmuştur⁴.

Yarımada'da kırsal yaşantı hâkimdi. Külte bağlı pratiklerin, yaşamın hemen her alanındaki etkisi olağandı. Özellikle İÖ 4. yüzyıldan itibaren akültürasyona maruz kalan Karia ülkesinin yerel tanrı ve tanrıçalarının⁵, Zeus örneğinde olduğu gibi pek çok *poliste* ve *kome*de yerleşmesi doğaldı. Gerçi Zeus'a, İÖ 5. yüzyılın başından itibaren pek çok yerde tapınıyor, ilgili olduğu *toponym*lerle (ör: Zeus Labraundos) özdeşleştirilebiliyordu. Zeus, *demoslarda* farklı lakaplar altında boy gösteriyordu⁶. Örneğin *demoslarm* bekçisi sayılan baş figür Zeus Karios'un⁷ sosyal kimliği

3 E. Deniz Oğuz-Kırca, "Tymnos'un Kayıp Mabedi: Hera ve Zeus'a Adanan Tapınak Neredeydi? (The Lost Sanctuary of Tymnos: Where was the Naïskos Dedicated to Hera and Zeus?)", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 151 (2016), s. 231-247.

4 Alain Bresson, *Recueil des Inscriptions de la Pérée Rhodiene (Pérée Intégrée)*, Les Belles Lettres, Paris 1991, no.102, 104, s. 109-112.

5 Arif Uyguc, *Güneybatı Anadolu'nun Tarih Öncesi Halkı: Kar'lar*, Tunç Matbaası, Çine 1992, s. 100-103.

6 Bk. Zeus Helios ve Zeus Polieus (Phycus), Zeus Polieus (Phoinix), Zeus Atabyrios (Loryma) (Bresson, *age.*, no.22 (I.2), 26 (I.1), 148 (I.6), 185-186 (I.1)).

7 Nuran Şahin *Zeus'un Anadolu Kültürleri*, Suna-İnan Kırca Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü (AKMED), İstanbul 2001, s. 68-69.

ve varyasyonları, Yarımada'da da içselleştirilmiş olmalıydı. Bir altar üzerindeki *epitapha* kayıtlı Kataibatas'ın⁸ (Διὸς Καταβάτα), Tymnos'ta karşılık bulunduğu ve Karia asıllı olduğu daha önce önerilmiştir. Dorların, bilhassa Rodosluların İÖ 2. yüzyıldan itibaren yarattığı sosyal hareketliliğe rağmen Tymnos'a has güçlü bir örnek olarak sunulmuş; Hera ve Zeus ile ilişkili, olası bir tapınağa gönderme yapan 192 no.lu evde bulunan Tymnos "Kod"u ile birlikte tartışılmıştır⁹. Ayrıca, 102 no.lu dekretten¹⁰ geçen Tymnoslular ifadesinin bu düşünceyi destekler nitelikte olabileceği belirtilmiştir.

Likyalı Leto'nun¹¹ ikizleri Apollon ve Artemis de tıpkı Zeus gibi bölgenin kült yaşantısında hak ettiği yeri almış görünmektedir. Girit, Karia ve Likya'da özel önem taşıyan Leto iki *demosta*, Phycus (Marmaris)¹² ve Hygassos'ta (Selimiye, Kızılköy) zikredilmiştir¹³. Aphrodit tapkısına ise Phycus, Phoinix¹⁴ ve Hygassos'ta¹⁵ rastlanmıştır. Öte yandan, Karia polislerine¹⁶, ana sikkelerine¹⁷ ve kutsal alanlarıfna damgasını vuran Apollon, Amos'tan (Turunç) Kasarae'ya (Bozuk) kadar Yarımada'nın hemen her köşesinde izlenmektedir¹⁸. Tymnoslu Kataibatas gibi Amoslu

- 8 Michael Chaviaras - Niketas Chaviaras, *Archaiologike Ephemeris* (AE) °89, 94 (1913), 101 (s. 5); *IK.Rhod.Peraia*.202. Likya, Olympia, Thera ve Tarentum'daki varlığı için ayrıca bk. Bresson *age.*, no. 104, s. 111; Şahin, *age.*, s. 74. Miletos'ta bulunan "Kataibates" kültü ile ilişkisi net değildir (Şahin *age.*).
- 9 Oğuz-Kırca, "Tymnos'un Kayıp Mabedi", s. 236, 238, 240-241.
- 10 Franciszek Sokolowski 1956: "On the Lex Sacra of Tymnos", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 87 (1956), s. 47-50; Bresson, *age.*, no.102, s. 109-111.
- 11 Trevor R. Bryce, "The Arrival of the Goddess Leto in Lycia", *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte* 321 (1983), s. 1-13.
- 12 Strabon, *Geographika. Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap 12-14)*, çev. A. Pekman, İstanbul 2005, 14.2.2; George. E. Bean ve John M. Cook, "The Carian Coast III", *The Annual of the British School at Athens* 52 (1957), s. 79.
- 13 Bresson, *age.*, no.20, s. 55-56 (I.4); *Mc.Rhodian Peraia*.63; Bresson, *age.*, no. 63, s.93.
- 14 Bresson, *age.*, no. 19, 147, 148, s. 55, 138-144 (I.8).
- 15 E. Deniz Oğuz-Kırca, "On the Location and Territorium of Hygassos", *Höyük* 7 (2014), s. 37-40; Louis Robert - Jeanne Robert, *Bulletin Épigraphique* 68 (1955), s. 265-266, no. 211; Bresson, *age.*, no. 65, s. 94; Oğuz-Kırca, "On Hygassos", s. 38.
- 16 Ör: Knidos, Dor Şehir Birliği (Hexapolis) (Herodotus, *Historiai, Herodot Tarihi*, çev. M. Ökmen, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2002, 1.144; Kevser Taşdöner, "Karya Kenti Halikarnassos", *Adyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 (2008), s. 98.
- 17 Apollon kültü etrafında birleşen ör: Apollon, Zeus Labraundos ve Mavzolos betimli; İÖ 366-351 aralığındaki sikkeler, bk. Barclay V. Head, *Historia Numorum: A Manual of Greek Numismatics*, Spink & Son Ltd., London 1963, s. 628-629; Barclay V. Head, *Guide to the Principal Gold and Silver Coins of the Ancients: From Circa B.C. 700 to A.D.1*, Argonaout, Chicago (1968), s. 39.
- 18 Bresson, *age.*, *passim*. Amoslu Apollon rahiplerinin tekelindeki Samnaios kültü, bu demosa özgü

Apollon Samnaios da özgür Karia ruhunu yansıtıyor olmalıydı. Apollon'un kırsal kimliğine Erethimios lakabıyla Rodos'ta¹⁹ rastlanmıştır. Hellenistik Dönem'in favori ilahlarından Dionysos ise tarımsal ünitelerle rençberliğe dayalı yaşamın hüküm sürdüğü Phoinix'te, *akropolün* doğu yakasındaki ana kayaya işlenmiş yazıttan bilinmektedir²⁰.

Orphik metinlerde Artemis, doğumu kolaylaştırması için dua edilip geceyi aydınlatan bir ilahtı. Sicilyalı Diodorus, Leto'nun Hyperborea'da²¹ doğduğunu belirtir. Artemis, olasılıkla bu nedenle yer yer Hyperboreaioslarla ilişkilendirilmektedir. Ana tanrıça kimliğiyle Ephesos'ta, doğum yapanlara yardım ederdi²². İÖ 1. bin yılda farklı isimlerle (örneğin Hitit ülkesinde Hepat, Likya'da Leto, Frigya'da özellikle İÖ 5. yüzyılda yaygın şekilde Kybele²³ olarak) anılabiliyordu. Yarımada'daki kanıtlar nadirdir ancak olasılıkla tanrıçaya açık ismiyle adanan bir Hellenistik Dönem yazıtı (İÖ 2. yüzyıl) Selimiye'de²⁴, Pergeli bir Artemis rahibesinin mezar taşı

görünüyor (Zafer Taşlıkoğlu, *Anadolu'da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar*, İstanbul 1963, s. 76).

- 19 Ioannis Papachristodoulou, "The Rhodian Demes Within the Framework of the i, unction of the Rhodian State", ed. V. Gabrielsen, P. Bilde, T. Engberg-Pedersen, L. Harnestad ve J. Zahle *Hellenistic Rhodes: Politics, Culture, and Society*, Studies in Hellenistic Civilization (Vol. 9). Aarhus University Press, 1999, s. 40,
- 20 Felix Dürrbach - Georges A. Radet, "Inscriptions de la Péréé Rhodienne", *Bulletin de Correspondance Hellénique* 10 (1886), s. 256-258; Bresson, *age.*, no. 149, s. 144-149; E. Deniz Oğuz-Kırca, "Restructuring the Settlement Pattern of A Peraean Deme Through Photogrammetry And GIS: The Case of Phoinix (Bozburun Peninsula, Turkey)", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 14/2 (2014), s. 285. Yazıtta, Dionysos'a adanam tapınağa yönelik inşa masraflarının karşılanması için bağışçı listesi yer almaktadır.
- 21 Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica. Library of History (Cilt II, Kitap 2.35-4.58)*, çev. C. H. Oldfather, Loeb Classical Library 303, Harvard University Press, Cambridge, MA 1935, 2.47. Tanrıçanın geceyi aydınlatma misyonu belki de "Hyperboreiosların yaşadığı" kuzeyde, uzun aylar boyunca karanlığa gömülen arktik bölgelerde ışığa duyulan ihtiyaçtan kaynaklanmaktaydı.
- 22 Callimachus, *Hymns 1-3*, çev. A.W. Mair, Loeb series, William Heinemann, London 1921, III.1-28.
Kült ve festival kurucusu kadın kahramanlar (*heroine*) için bk. Pausanias, *Hellados Periegesis. Pausanias Description of Greece* (4 cilt), çev. W.H.S. Jones, D. Litt and H.A. Ormerod, Harvard University Press, Cambridge, MA; William Heinemann Ltd., London 1918, *passim*; Ayşen Sina, "Pausanias'ta Kült Kuran Kadın Kahramanlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 23/35 (2004), s. 172-183.
- 23 Peter Talloen, Jeroen Poblome, Marc Waelkens ve Hannelore Vanhaverbeke, "Matar in Pisidia: Phrygian Influences in Southwestern Anatolia", M. Hutter (ed.), *Pluralismus und Wandel in den Religionen im Vorhellenistischen Anatolien*, Akten des Religionsgeschichtlichen Symposiums in Bonn (19-20 Mai) (2006), s. 175-183, Ugarit-Verlag, Münster; Jennifer Larson, *Ancient Greek Cults: A Guide*, Routledge, New York 2007, s. 170-172.
- 24 Michael Chaviaras ve Niketas Chaviaras, *Archaiologike Ephemeris (AE)* (1911), no. 69, s. 68; Bresson, *age.* no. 76, s. 97-98.

(İÖ 5/4. yüzyıl) Loryma'da (Bozuk)²⁵ bulunmuştur²⁶. Yine, Loryma'da, Soteira indikasyonu yani kurtarıcı sıfatıyla devşirme malzeme olarak bulunan yazıt (İÖ 1. yüzyıl) Bresson'a bakılırsa Artemisle bağlantılıdır²⁷. Buna göre, Artemis Soteira' e adanan kutsal alanda dikilen bu taşın savaştan korunma isteğini yansıttığı ve/veya Rodos'tan buraya geldiği görüşü yaygındır²⁸.

En az Apollon kadar yer tutan bir figür, sağlık tanrısı Asklepius'tur²⁹. Antik dünyada, belli başlı sağlık metropolleri arasındaki Kos, Epidauros, Bergama, Knidos, Korent ve Atina'daki *Asklepeion*lar meşhurdu³⁰. Kendine geniş bir yayılım alanı bulan Asklepius'a ithaf edilen ve başışçılarını sıralayan bir tapınak ve bununla ilgili olarak *demos*lulara ait bir dekret (İÖ 3-2. yüzyıl kararnamesi) Syrna'dan (Bayırköy) raporlanmıştır³¹. Bugün, *in-situ* olmasa da olasılıkla bu çevrede bulunup Bayır Camii'nin girişine konan mermer blok, Kızlarçeşmesi denilen su kaynağının karşısındadır. Köy meydanındaki yaşı iki bin yıla yaklaşan çınar (*Platanus orientalis*), camii ve yanbaşındaki en az çınar kadar yaşlı dev servi (*Cupressus sp.*) ve kadınlara vurgu yapan çeşmenin birlikteliği anlamlıdır. Dikkat çeken bir başka yazıt, esin perileri Musalar'ı anmaktadır³². Bu bağlamda Syrna, Apollon'un da işin içine girmiş olabileceği, sanatsal ve yaratıcılıkla ilgili bazı faaliyetlere ev sahipliği yapmış olabilir.

Syrna'da ayrıca bulunan ve dini misyonlu bir *genosa* ait izlenimi veren yılan karmalı giyirlandlı bir altar³³; yanı sıra Thyssannos (Söğüt) ve Phoinix yazıtlarında

25 Loryma, Kasarae *demosuna* bağlı bir mahalle/ yerleşkeydi (George E., Bean, *Eskiçağ'da Menderes'in Ötesi (Turkey Beyond the Meander)*, çev. P. Kurtoğlu, Arion, İstanbul 2000, s. 167; E. Deniz Oğuz-Kırca, "Some Thoughts on the Problem of Identification of Demes: The Ancient Bozburun Peninsula", *Cedrus* 2 (2014), s. 271, 274; E. Deniz Oğuz-Kırca, "The Chora and the Core: A General Look at the Rural Settlement Pattern of (Pre)Hellenistic Bozburun Peninsula, Turkey", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (PAUSBED)* 20 (2015), s. 43.

26 Dolaylı olarak Loryma'da mevcut- kanıt Perge Artemis'inin bir rahibesine (Mısırlı Europa) ait mezar yazıtına (İÖ 5/4. yy) dayanmaktadır (*IK.Rhod.Peraia*.21; Bresson, *age.*, no. 174, s. 161.

27 Bresson, *age.*, no. 200, s. 173.

28 IG XII.1 915; Bresson, *age.*, no. 205, s. 176.

29 Karia için Uyguç, *age.*, s. 52, 98-109.

30 A. Bilgin Turmalı, *Knidos ve Çevresi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 22.

31 Peter M. Fraser-George E. Bean, *The Rhodian Peraea and Islands*, Oxford University Press, London 1954, s. 28-33; Bresson, *age.*, no. 58,59, s. 87-92.

32 Bresson, *age.*, no. 60, s. 92.

33 Bilge Umar, *Karia: Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1999, s. 202.

isimleri geçen Asklepius rahipleri³⁴; daha önceki çalışmalarda da vurguladığı üzere yörede turistik konumu ve tıpkı Angkor Vat'takilere benzeyen dev köklü günlük/sığla (*Liquidambar orientalis*) ağaçlarının³⁵ katkı sunduğu ekolojik çeşitliliğiyle öne çıkan su kaynağı Turgut (Hydas) Şelalesi mesire alanı, ister istemez Yarımada'nın su ve şifayla olan olası ilişkisini gözler önüne sermekte ve dikkatleri sağlık kültürüne çevirmektedir. Etnobotanik açıdan, bugün bile yüksek tıbbi değeri olup yağından istifade edilen ve antik Mısır'da iyi tanınan sığla ağaçları, pek tabii Asklepius ve Hygieia'nın³⁶ varlığına bağlanabilir. Dolayısıyla, "kutsal su" anlamındaki Syrna³⁷ kadar Hydas *demosu* da Yarımada'nın göbeğine yakın coğrafi konumuyla avantajlı görünmektedir. Anılan şelale, antik dönemlerden bu yana kullanılıyor olmalıydı³⁸.

Bybassos (Hisarönü) sınırlarındaki Kastabos kentçığı ve kutsal alanında, şifa dağıtıcı Hemithea inancı hüküm sürüyordu. İÖ 4. yüzyıla tarihlenen İon düzenindeki tapınağın önce Leto'ya adandığı belirtilmiş³⁹, sonrasında Hemithea'ya dikkat çekilmiştir⁴⁰. Yine şifacı kimliğiyle özellikle doğum yapan kadınlara yardımcı olan Eileithyia kültü, Phoinix'te bulunmuştur. Aşağıdaki bölümlerde tartışılan iki ana figür, Hemithea ve Eileithyia olacaktır.

Hemithea

Hemithea/Amphithea⁴¹ bir yarı tanrıçaydı. Doğrudan Hemithea adıyla zikreden

34 Bresson, *age.*, no. 118, s. 118-127 (I.1-2); no. 148, s. 139-145 (I.12).

35 Oğuz-Kırca, "Tymnos'un Kayıp Mabedi", s. 234.

36 Pausanias, *age.*, 1.23.4-5

37 Umar, *Karia*, s. 201.

38 G. Plinius Secundus Maior (Yaşlı Plinius), *Naturalis Historia (Natural History)*, Cilt I-X; Kitap 1-37, çev. by Rackham, H., Jones, W.H.S. and Eichholz, D. E., Harvard University Press, London 1949-1954, 31.20,30), Khersonesos'taki bir pınar ve kovuktan bahsediyor. Buranın Phausia? olup olmadığı net değil. Plinius, Marmaris'e daha yakın olan İçmeler Şelalesi'ni tarifliyor olabilir miydi?

39 Thomas A.B Spratt., "Remarks on the Dorian Peninsula and Gulf, with Notes on a Temple of Latona There", *Archaeologia* 49/2 (1886), s. 352; John M. Cook -William H. Plommer, *The Sanctuary of Hemithea at Kastabos*, Cambridge University Press, London 1966, s. 167-168.

40 Cook - Plommer, *age.*, *passim*; Bean, *age.*, s. 169.

41 Stephan von Byzanz (Stephanus Byzantinus), *Ethnika (Stephani Byzantii Ethnicorum Quae Supersunt Ex Recensione Augusti Meineke)*, Akademische Druck- U. Verlagsanstalt (Unveränderter Abdruck der 1849 in Verlag G. Reimer in Berlin erschienenen Ausgabe), Graz 1958, s.v. *Tévedos*. Mitolojide, Tenes'in kızkardeşidir. Tenes, kardeşini Bozcaada'ya (Tenedos) çıkan Yunan ordusu ve Achilleus'tan korumaya çalışırken ölmüştür. Böylesi bir aktarım, tanrıçanın Anadolu yerlisi olduğuna işaret ediyor.

Diodorus, hastalıkları iyileştirici gücü nedeniyle şifa dağıttığını, doğumda kadınlara yardımcı olduğunu, Khersonesos'ta ikamet edenlerce onurlandırıldığını söyler. Bunları, İÖ 3/2. yüzyılda yaşamış Rodoslu bir tarihçiden (Zeno?) öğrendiği söyleniyorsa da yeterli kaynağı yoktur⁴². Tanrıça hakkında fikir veren bir diğer kaynak Amos yakınlarındaki Bakıcak mevkiinde bulunan Gölenye stelidir⁴³. Yanı sıra, Meis ve Kastabos'ta bulunan bir vazı kulpunda (İÖ 4. yüzyıl) adı geçmektedir⁴⁴.

Hemithea kültü, halk arasında Pazarlık olarak bilinen Kastabos ile müsemmadır. Diodorus yine ön sıraya yerleşerek kentçığın Bybassos'a bağlı olduğunu, Karia Khersonesosu'nda yer aldığını net bir şekilde vermektedir⁴⁵. Hatta uzaklardan gelip gösterişli adaklar adayan kabilelerden bahseder. Gölenye'de bulunan dekret (İÖ 2. yüzyılın ilk yarısı), yine kentçığın Bybassos sınırlarında yer aldığından, kalabalıkların buradaki tapınağı iyileşme amaçlı ziyaret ettiğinden söz eder⁴⁶ ancak sağaltma alanları belirtilmemiştir. Bir diğer kanıt, Meis (Megista, Kastellorizo) Adası'nda bulunan bir Rodos kitabesidir⁴⁷. Bugün Pazarlık ve çevresine, antik dönemdeki kutsiyeti nedeniyle hiçbir antik işgalcinin el sürmediğı ancak civardaki köylülerin tapınaktaki mermeleri ve kurşun zıvanaları devşirme malzeme olarak kullandıkları düşünülmektedir⁴⁸.

42 Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica. Library of History*, Cilt III, Kitap 4.59-8, çev. C. H. Oldfather, Loeb Classical Library 340, Harvard University Press, Cambridge, MA 1939, 5.62-63; Cook – Plommer, *age.*, s. 165.

43 Robert – Robert 1955: no. 215; Bresson 1991: no. 44 (s. 68-72). Stel, İÖ 3-2.yüzyıla tarihlendirilmektedir.

44 Bresson 1991: no. 39 (s. 66) *Hydria* olarak belirtilmiştir.

45 Diodorus, *Bibliotheca Historica*, C III, 5.62-63.

46 Bean, *age.*, s. 170-171; Bresson, *age.*, no. 44-45, s. 68-74.

47 *Rhod.Peraia*.59; CIG: 4301. Yazıt tam olarak tarihlenemese de Meis'in Rodos Perasisi'na ait olduğu hemen hemen nettir. Yazıt, Rodos adına Kastabos ve Meis'in *epistatası* olan Amos asıllı Sosikles Nikagoras tarafından Hermas Propylaios'a adanmıştır.

Burada akıllara hemen Rodos Perasının sınırları gelebilir çünkü Fethiye'deki özel koleksiyondaki bir yazıtta, Kastellorizo (Meis) veya Rodos Perası sınırlarını çizen Daidala'daki Rodoslulara (İS 2.yüzyılda yaşamış bir aileye?) ait bir arazinin Likyalılara "yasa dışı" satışı iddia edilmektedir. Böylesi bir mülkün satışı, iki ülke arasındaki bir sınır anlaşmazlığına, araştırmacılarca da Rodos Perası'nın son sınırlarının bu noktaya kadar vardığına ilişkin dayanak oluşturmaktadır (Hüseyin Köktürk ve Nicholas P. Milner, "A Land Dispute From the Lycian Borderland", *Anatolian Studies* 53 (2003), s. 131-132).

48 Mermerler kireç ocağına çevirmek suretiyle, kurşun parçalar ise mermi yapımı amacıyla kullanılmış olmalıdır. Ekrem Uykucu, *The History and Geography of Marmaris*, As Matbaası, İstanbul 1970, s. 71. Bununla birlikte, eğitimci ve araştırmacı tercüman rehber A. Bilgin Turalı da aynı konuya hassasiyetle değinmektedir.

Hemithea, Kastabos ve Tenedos'ta yeryüzünü simgeleyen ilahlardan biriydi ve adına şarap yerine, süt ve ballı⁴⁹ karışımlarla sunular yapılıyordu. Bu durum, mit-sel kurgudaki acı deneyim yani üzüm bağlarını yerle bir eden bir domuz nede-niyle babalarından kaçıp serüvenin sonunda Apollon tarafından himaye edilen kız kardeşlerin halk söylencelerindeki yerine bağlanmaktadır. Yaşadığı sırada adı Molpadia olan Hemithea, babalarının emaneti küplerin kırılması sonucunda kız kardeşleriyle birlikte denize atlar, Apollon tarafından kurtarılarak kendisine ölüm-süzlük bağışlanır⁵⁰. Tanrı, bazı tıbbi mucizeler aşlayıp onu şifacı bir yarı tanrıçaya (hemi-thea) dönüştürerek bugün Gâvur Pazarı denilen tepenin düzlüğüne yerleşti-rir. Hemithea, doğum⁵¹ sancıları çeken kadınlara yardım ederek onların ağrılarını hafifletmekte ün yapar. Kendini özellikle gece ifade eden tanrıça aynı zamanda bir çeşit hemşireydi⁵². Durumu ağır olanları ise uykuda sağaltırdı. Yarımadalılar, belirtilen düzlükte Hemithea adına bir mabet inşa etmişlerdir. Zamanla ziyaret alanı haline gelmiş, “adağçılarını” yeri olarak nam salmıştır.

Eren Dağı üzerinde oturan Kastabos'a, iki buçuk kilometre kuzeydeki Hisarönü merkezinden ulaşılır. Sığ bir denizi olan Bybassos'un yanbaşındaki liman (Ker-dime ve Limanbaşı kumsalları), ziyaretçilerin bölgeye denizyoluyla ulaşmasına olanak sağlıyor olmalıydı. Hemithea Tapınağı ve çevresi hakkındaki ilk esaslı araş-tırma ve yayın, 1960 yılında, Cook ve Plommer tarafından yapılmıştır. Tapınak, gözlerden uzak, ana yerleşimin olmadığı bir noktadadır. Arta kalan temeller nede-niyle bugüne değin bir “tapınak kentçığı” statüsünde değerlendirilmiştir. Hemit-hea hakkındaki bazı bilgiler diğer araştırmacılarca da tekrarlanmaktadır⁵³.

49 Diodorus, *Bibliotheca Historica*, C III, 5.62.5; Larson, *age.*, s. 163.

50 Farklı bir hikâyede ise: Rodos'un en eski krallarından Staphylos'un Molpadia, Partenos ve Rhoio adında üç kızı vardı. Günlerden bir gün Tanrı Apollon, Rhoio'ya âşık olur ancak karşı gelen Staphylos kızını bir sandık içinde denize atar. Sandık, Leto'nun adası Delos'a sürüklenir. Kızın ise adada bir oğlu dünyaya gelir. Bir başka versiyonda, Staphylos'un sadece iki kızı vardır. Kızlarından, değerli bir şarap küpüne göz kulak olmalarını ister. Kızlar uykuya dalar, bu esnada sarayın domuzları küpü kırar, şarap akar ve biter. Kızlar uyanıp durumu anlayınca babalarından kaçıp kendilerini uçurumdan atarlar. Ancak Apollon, kızları son anda ölümden kurtarıp ikisini de Rodos'un diğer tarafındaki Karia Khersonesosu'na yani bugünkü Bozburun Yarımadası'na götürür (Diodorus, *Bibliotheca Historica*, C III, 5.62.1-4).

51 Doğum bitkisi motifi için bk. Cüneyt Öz, “Kültürel Süreklilik Bağlamında Antikçağdan Günümüze Kutsal Ağaç veya Hayat Ağacı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/56 (2018), s. 215.

52 Arthur B. Cook, *Zeus: A Study in Ancient Religion* (Vol. II, Part I), Cambridge University Press, Cambridge 1925, s. 671; Cook – Plommer, *age.*, s. 162.

53 Bk. Uykucu, *age.*; Sibel Konak, *Antik Karya Bölgesindeki Kent Dışı Kutsal Alanlar*, Yayınlanmamış

Kastabos, tapınak, tiyatro, kutsal yol ve konut kalıntularından oluşan bir yerdir⁵⁴. Ancak, en geniş ve sofistike inşa edilen kısım tiyatro değil, kuşkusuz tapınaktı⁵⁵. Peripteros planlı İyon düzenindeki 12x6 sütunlu yapı İÖ 4. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir⁵⁶.

Hemithea, bilindiği kadarıyla Karia'da psikanalize giden yolları ören ilk sağlık tanrıçası olarak karşımıza çıkıyor. Denklerini daha erken Anadolu'da bulmak mümkün ancak Karia'nın, endemik bitkilerin bulunduğu bir alt sahada olması özelliğiyle de *iatreion*larda sağaltımlar gerçekleştiriliyor olmalıydı. Şayet Hemithea hastaları uyku yöntemiyle iyileştiriyor idiyse yakınlarda bir yerlerde uyku odaları⁵⁷ olması gerekmez miydi? Bu kapsamda, tapınağın çevresindeki bazı yapıların, örneğin doğum odaları olabileceği yönündeki görüşler⁵⁸ nedense terk edilmiş, buraların tapınak görevlilerine ait olduğu düşünülmüştür. Tapınakta bulunan bir yazıt ilginç olmakla birlikte yine Hemithea ismini anmaktadır. Yazıt, son araştırmalarda Kızılköy sınırlarında olduğu öne sürülen Hygassos⁵⁹ *demosundan* Philondas oğlu Philion (İÖ 4-3.yüzyıl)⁶⁰ tarafından tanrıçaya ithaf edilmiştir. Diğer bir yazıtta ise Halikarnassos orijinli iki mimarın isimleri, Letodoros ve Ph...ni...? (İÖ 4-3. yüz-

Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi 2003; Winfried Held ve Christine Wilkening-Aumann, "Vom karischen Bund zur griechischen Polis. Archäologischer Survey in Bybassos und Kastabos auf der Karischen Chersones", A. Matthaeci ve M. Zimmermann (ed.), *Urbane Strukturen und Bürgerliche Identität im Hellenismus: Die Hellenistische Polis als Lebensform (Band 5)* (2015), s. 74-98. Heidelberg: Verlag Antike e.K.

54 Cook – Plommer, *age.*, *passim*; Bean, *age.*, s. 170-171.

55 2800 izleyici için belirlenen tiyatronun plan ve rekonstrüksiyonu için bk. Christine Wilkening-Aumann, "The Hellenistic Theatre in the Sanctuary of Hemithea at Kastabos (Asia Minor): New Evidence and Reconstruction", R.Frederiksen, E. R.Gebhard - A. Sokolicek (eds.), *The Architecture of the Ancient Greek Theatre* (2015), s. 233-251, Aarhus University Pres.

56 Cook – Plommer, *age.*, s.168; Held – Wilkening-Aumann, *age.*, s. 81-83, 96, figs. 9-10. Üzerinde yükseldiği platformu destekleyen duvarları kireçtaşındandır. *Opistodomos* bulunmayan tapınağın cellasının arka bölümünde olasılıkla Hemithea'nın kült heykelciği vardı. Tapınağın biraz aşağısında yer alan tiyatronun batıya yönelen *caveası* belirgin sayılır.

57 İnkübasyon lokasyonları için bk. Mary Hamilton, *Incubation Or the Cure of Disease in Pagan Temples and Christian Churches*, W.C. Henderson and Son, St. Andrews; Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., London 1906, s. 58.

58 Cook – Plommer, *age.*, s. 32.

59 Kesin bir iddiada bulunmamakla birlikte Oğuz-Kırca ("On Hygassos", s. 35-43) teorisini ve bağlı görüşlerini farklı kontekstlerle desteklemektedir. Şayet bir gün yanlışlanabilirse (ki dileği tam anlamıyla bu doğrultudadır) yazar açısından çalışmasının bilimsel olduğunun anlaşılacağı muhtelif yayımlarında dile getirilmektedir.

60 Bresson, *age.*, no. 38, s. 65-66.

yıl) geçmektedir⁶¹. Burası, aktif olarak kullanıldığı veya rağbet gördüğü en az iki yüzyıl boyunca özel ve dini anlam yüklenen kutsal bir mekândı⁶².

Tarihî Coğrafya ve Etimolojik Sorunsal Işığında Bir Alternatif?

Tanrıçanın izi, Kastabos ve Tenedos dışında Kilikya'da sürülebilir mi? Ceyhan⁶³ Nehri (Pyramos) kenarındaki, Neo-Hitit Krallığı'na bağlı Hemite⁶⁴ / Amuda Köyü'nün⁶⁵ günümüzdeki adı Gökçedam'dır. Luvi dilinde Ana Tanrıça Kalesi olarak Ama-Uda'dan gelme ihtimalinden bahseden Umar'ın⁶⁶ saptaması doğruysa bu isim konuyu başka noktalara götürebilir. Bu kapsamda, köy ve yanındaki kalenin bir bütün olarak düşünülmesi gerekiyor⁶⁷.

Hemite Köyü'ndeki kale, yakınlardaki Kastabala/Hierapolis yerleşkesi/ kentçiğindeki kaleyi görebilen bir konumdadır. Buradan, oldukça stratejik bir alanda inşa edildiği anlaşılıyor. Kastabala'da⁶⁸, Roma döneminden kalma tanrıçaya adanmış olan bir strüktür nedeniyle Artemis kültünün⁶⁹ varlığına dair kayıtlar mevcuttur⁷⁰.

61 E. Deniz Oğuz-Kırca ve Ioannis Liritzis, "Chasing Hygassos (Anatolia): Settlement Under Epigraphic Evidence", *Studia Antiqua et Archaeologica* 23/2 (2017), s. 267; Bresson, *age.*, no. 37, s. 65.

62 Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1993, s. 200.

63 Strabon, *age.*, 12.2.4. Arkeolojik bulgular Ceyhan lehine izler taşıyana kadar uzun yıllar Puduhepa'nın kenti Lawazantiya ya da onunla ilişkisi üzerinde bir görüş birliği sağlanamamış idi (bk. Serdar Girginer - Haluk Uygur, *Toros ve Amanosların Gölgesinde Kültürlerin Buluştuğu Nokta Kilikya*, Homer Yayınları, İstanbul 2014, s. 269).

64 Hemite Köyü, Orta Tunç dönemi Hitit ülkesiyle ortak bağlara sahip olabilir (On the sacred spaces featured with diverse ritual practices, further see Deena Ragavan, *Heaven on Earth: Temples, Ritual, and Cosmic Symbolism in the Ancient World*. Chicago 2013. Institute).

65 Orta Çağ'da, Kilikya'nın tamamı Bizans Devleti'nin kontrolüne geçene kadar, bir süreliğine Ermeni Prensi II. Toros'un egemenliğindeki bölge içerisinde idari bir merkez konumunda olduğu bildirilmektedir (Hansgerd Hellenkemper, *Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien*, Rudolf Habelt Verlag, Bonn 1976, s. 123-131).

66 Umar, *Tarihsel Adlar*, s. 313.

67 Bölge Kilikya adını almadan önce Kizzuwatna ülkesi sınırlarında olmalıydı.

68 Kayıtlardaki bir diğer Kastabala Lakonia'da, Kapadokya sınırı yakınlarında henüz lokalize edilemeyen bir alan için verilmektedir (Strabon, *age.*, 12.1.4, 7; Plinius Secundus Maior, *age.*, 6.3; William M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. M. Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1960, s. 378; David Magie, *Roman Rule in Asia Minor* (Vol. I-II), Princeton University Press, New Jersey 1950, s. 1151, C 2. Ayrıca bk. Hacı T. Zeyrek - Ali N. Zeyrek - Gülseren K. Şahin, "Kastabala Antik Kenti Kazıları 2013", *KST* 36/1 (2014), s. 153-166.

69 Selevkoslar döneminde- Kral IV. Antiochos Epifanis (İÖ 2. yüzyılda) Hierapolis yani kutsal kent olarak anılmaktadır (Otto Mørkholm, *Antiochus IV of Syria*, Nordisk Forlag, Copenhagen 1966, s. 16-17).

70 Strabon, *age.*, 12.2.7; André Dupont-Sommer ve Louis Robert, *La Déesse de Hiérapolis Castabala*

Kastabala Kalesi'nin sınırlarında ise tiyatro, dini alanlar ve hamam bulunur. Kastabala'nın Hemite yerleşkesiyle olan fiziksel yakınlığı tesadüfi olmasa gerek. Bazı yazarlara göre yerleşke, geç Orta Çağ'da hurma ve deniz ürünlerinin bol olduğu bir pazar yeri/alanı olarak anılmaktaydı⁷¹. Dikkate değer bir başka şey ise Hemite kalesindeki, ikonografik açıdan Hitit rölyeflerini andıran kabartmalardır⁷².

Strabon tarafından Kastabala'da rahibelerin kor ateşler üzerinde çıplak ayakla dinî dans ve törenler yaptıklarına ilişkin verilen bilgi⁷³ tümüyle Kastabala'da bulunan bir yazıtta dayandırılabilir. Yazıtta, İÖ 2. yüzyılda, Perasia Artemis'in⁷⁴ özdeşlerinden biri Hekate'nin⁷⁵ adı geçmektedir⁷⁶. Kastabala'da ateşle ilgili bir gelenek var idiyse Artemis'in? atribülerinden biri olan meşaleden kaynaklanıyor olmalıydı⁷⁷.

Etimolojik açıdan, her iki kentçığın adının “kas-tabā” yani tapınak düzlüğü⁷⁸ kökünden gelmiş olması gerekir. Esasen Kastabos kelimesi Kastaba(la)'dan türemiş olabilir. Yani, Kastabala ve Kastabos, yalnızca topografik açıdan (kültle bağlı konumlanma) ve cazibe merkezi bağlamında kalabalık buluşmalara sahne olmuş sosyal market yani “pazar” statüleriyle öne çıkmamakta, aynı zamanda etimolojik açıdan benzeşmektedir. Şu halde, her ikisi için de tapınak kentçik ifadesini kullanmak yersiz sayılmayacaktır. Her ikisi de kadınla var olan bereketin sembollerini, tanrıça kültleriyle temsil ediyor gibidir.

(Cilicie), A. Maissonneuve, Paris 1964, s. 88-89; Umar, *Tarihsel Adlar*, s. 401-402.

71 Wilbrand von Oldenburg, *Reise Nach Syrien Kleinarmenien und in's Heilige Land*, Alm. çev. Johann C.M Laurent, Hamburg 1859, s. 57.

72 Yakınlarda, Hitit hiyerogliflerinin şifresinin çözülmesinde tarihi bilimsel rolü olan Hitit Karatepe-Aslantaş milli parkı var.

73 Strabon, *age.*, 12.2.7.

74 Yusuf Albayrak, “Anadolu’da Artemis’in Sıfatları (Epithetons of Artemis in Anatolia)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/48 (2018), s. 8.

75 İÖ 2. yüzyıla tarihlendirilen bir friz üzerinde tasvir edilen ve genellikle çocukların himayecisi Hekate Kourotrophos (Arnold Schober, *Der Fries des Hekateions von Lagina* (İstanbul Forschungen, Band 2), Rudolf M. Rohrer, Baden bei Wien 1933, s. 77; Susan Wise, *Childbirth Votives and Rituals in Ancient Greece* (PhD dissertation), University of Cincinnati 2007, s. 36) ile ilişkisi de mümkün.

76 Dupont-Sommer – Robert, *age.*, s. 33.

77 Mustafa H. Sayar, “Kilikya’da Tanrılar ve Kültler”, *OLBA* 2 (1999), s. 147; Albayrak, “Artemis’in Sıfatları”, s. 8.

78 Umar, *Tarihsel Adlar*, s 401, *cf.* 401-402.

Eileithyia

Kökene Minos uygarlığına dayanan kadınlara özel tanrıça Eileithyia (Ειλειθία, İliithiya, “rahatlatıcı”), Bronz Çağı’ndan itibaren tanınmaktadır⁷⁹. Eileithyia’nın, Yunan anakarası, Girit ve yakın adalarla ilişkisi İÖ 2. bin yıla tarihlenen ve Knossos’ta bulunan Linear B tabletlerinde “Eleuthia” olarak geçmesiyle de karşımıza çıkmaktadır⁸⁰. Zeus ve Hera’nın kızı olarak doğum ve kadınlarla ilişkilendirilen ebe tanrıçadır⁸¹. Athena’nın doğumunda bulunduğunu tasvir eden Louvre Müzesi’ndeki⁸² İÖ 6. yüzyıl tarihli siyah figürlü bir vazodaki⁸³ ve iki tanrıçanın kıyafetlerindeki benzerlik nedeniyle⁸⁴ de meşhur çiftin çocuğu olarak benimsenebilir.

Pindar’dan Aelian’a kadar pek çok yazar Eileithyia’ya yer vermiştir. Pausanias, Artemis ve Apollon’un doğumunda Leto’ya yardım için Delos’tan kalkıp geldiğini söyler. Ona göre Eileithyia da tıpkı Leto gibi bir Hyperboreios idi yani kuzeyden, muhtemelen oldukça soğuk iklimlerde, hatta kimi kaynaklarda Apollon’un çıktığı topraklarda yaşayan efsanevi bir halktan geliyordu⁸⁵.

Eileithyia, pek çok yerde “Artemis Eileithyia” ile eşlenmektedir⁸⁶. Artemis’in Akdeniz dünyasında farklı sıfatları vardı⁸⁷. Doğumun ve bereketin tanrıçasıydı ancak

79 Homeros, *İliad. İlyada* (23. basım), çev. A. Erhat ve A. Kadir, İstanbul 2007, 11.270; Paul V.C. Baur, *Eileithyia*, F. Thilly (ed.), The University of Missouri Studies I no. 4, Chicago 1902, s. 1-2; Pingiatoglu 1981: 52-53; Larson, *age.*, s. 107, 163-165; John B. Connelly, *Portrait of a Priestess: Women and Ritual in Ancient Greece*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2007, *passim*; Semeli Pingiatoglou, *Eileithyia*, Königshausen and Neumann, Würzburg 1981, *passim*.

80 <https://www.britannica.com/topic/Eileithyia>; <http://www.pantheon.org>

81 Hesiodos, *Erga kai hemerai, Theogonia*. *İşler ve Günler, Tanrıların Doğuşu*, çev. F. Akderin, 2. baskı, İstanbul 2014, *Theogonia*.921. Hesiodos, ayrıca, tanrıçanın Hebe ve Ares ile kardeş olduklarını kaydetmektedir. Kızı Eileithyia’ya verdiği talimatlarla kaynaklara geçen Hera’nın (Pausanias, *age.*, 1.18.5) onuruna, Yarımada’daki bazı santüerlerde adına doğumla ilgili dua ve ayinlerin yapılmış olması da olağan (Wise, *age.*, s. 37); <https://www.theoi.com>

82 Louvre CA 616 (<https://www.theoi.com/Gallery/K8.13.html>; <https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/attic-black-figure-tripod-exaleiptron>; Aliki Kauffmann-Samaras, Le Peintre C, peintre Novateur de la Céramique Attique, dans la Collection du Musée du Louvre”, *Revue du Louvre* 37/ 5-6 (1987), no. 5-6, s. 340-355.

83 Zeus’un kafasının tam üstünden minik Athena’nın çıkması sahnesi.

84 <http://www.pantheon.org>

85 <http://www.pantheon.org>. Homeros, Hesiodos, Pindar, Aristophanes, Eflatun, Diodorus, Kallimakhos, Aelian gibi yazarlar metinlerinde tanrıçanın adına yer verilmiştir.

86 e.g. from Khaironeia IG VII.3411 (II.1); from Tanagra IG VII.555 (I.2); Baur, *age.*, s. 14,18; R.F. Willetts, “Cretan Eileithyia”, *The Classical Quarterly* 8/3-4 (1958), s. 221-223; Yusuf Albayrak, *Anadolu’da Artemis Kültü*, Yayınlanmamış, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2008, s. 15.

87 Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2017, s. 56.

lakapları coğrafyaya göre değişebiliyordu. Eileithyia ile en çok tamamlandığı bölge Boioitia'dır⁸⁸. Yine doğumdan sorumlu bir figür olarak⁸⁹ Delos'ta bulunmuştur⁹⁰. Ayrıca, Euripides'in oyunu *İphigenia Aulis*'te, Lokhia Artemis (Λοχία) özelliği geçer⁹¹. Artemis'in, Eileithyia ve Hekate ile bir noktada bağlanmasına araştırmacılar ayrıca vurgu yapmaktadır⁹². Eileithyia'nın Hekateyle eşlenmesini⁹³ veya ilişkilendirilmesini bulmak da şaşırtıcı değil.

Eileithyia'nın sıfatı nadirdir çünkü genellikle diğer tanrıçalar Eileithyia'yı epithet olarak almıştır. Bunlardan biri, Attika'da kullanılan ve "kolaylaştırıcı, sancıları rahatlatıcı" misyonlu Eukoline; diğeri ise çocukları ve gençleri himaye eden hemşire/Kourotrophos idi.⁹⁴ Burada dikkat çeken, yer yer Apollon ve Hermes'in⁹⁵ de Kourotrophos olarak hizmet vermiş olmasıdır⁹⁶.

İlginçtir ki Minos kültürünü takiben Miken hâkimiyeti süresince tanrıçanın adına Girit'te rastlanmamış ancak kutsanan bir ebe görünümünde küçük adakları ele geçirilmiştir. Bu, kuşkusuz Eileithyia haricinde herhangi bir kült figür olabilirdi. Öte yandan, Eileithyia'nın Roma'daki karşılığı ay ile yakından ilişkili ışık tanrıçası Lucina'dır. Bu dönemde de üreme ve doğurganlık sorunu yaşayan aileler ve kadınlar için referans alındığı anlaşılıyor. Ancak istemediğinde, doğumu engelleyen bir tanrıçaydı. Bu nedenle onurlandırılıp adına sıkça sunular yapılan bir figür⁹⁷ de olabiliyordu.

88 Theodora H. Price, "Double and Multiple Representations in Greek Art and Religious Thought", *JHS* 91 (1971), s. 53; Albayrak, *Artemis Kültü*, s. 15-16.

89 Walter Burkert, *Greek Religion (Griechische Religion der Archaischen und Klassischen Epoche)*, çev. John Raffan, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press 1985, s. 184 (*Lochia* sıfatıyla); Albayrak, *Artemis Kültü*, s. 33.

90 Pausanias, *age*, 1.18.5.

91 Euripides, *The Complete Greek Drama* (2 Cilt), çev. W.J. Oates and E. O'Neill, *Iphigenia in Tauris*, çev. R. Potter, Random House, New York 1938, s. 1095-1105.

92 Aeschylus, *Suppliant Women*, çev. H.W. Smyth, Harvard University Press, Cambridge 1926, s. 670-676; Bruno Helly, *Gonnoi II: Les Inscriptions*, Hakkert, Amsterdam 1973, no. 175-179; Wise, *age*, s. 30-31.

93 Wise *age*, s 36; Eusebius of Caesarea, *Praeparatio Evangelica (Preparation for the Gospel)* (Libri 4), çev. E.H. Gifford 1903, 4.23.7. Ayrıca bk. Nonnus, *Dionysiaca*, Cilt III, Kitap 36-48, çev. W. H. D. Rouse, Loeb Classical Library 356, Harvard University Press, Cambridge, MA 1940, 38.150.

94 Wise, *age*, s. 35.

95 Hermes ve Hekate bilinmeyi bilirdi.

96 Wise, *age*, s. 45-46. Myra'daki pagan inancısında Artemis'in yerini ortadan kaldırmak için üstün çaba harcayan ve çocukların koruyuculuğunu yapan Aziz Nikolaos için ayrıca bk. Nevzat Çevik - Süleyman Bulut, "Myra ve Limanı Andriake", *Aktüel Arkeoloji* 20 (2011), s. 57-59, 64.

97 Pausanias, *age*, 1.18.5; Sina, *age*, s. 175. Ayrıca bk. Wise, *age*, s. 62.

Ebe tanrıça Eileithyia, Olympia'da ve Amnissos'ta büyük ilgi görmüştür. Homeros, *Odysseia* anlatısında, tanrıçanın Girit'te, Amnissos yakınlarındaki bir mağarada doğduğunu söylüyor⁹⁸. Mağaraların⁹⁹, ana rahmiyle ilişkisi düşünüldüğünde bu inanış şaşırtıcı değil. Tanrıça, Girit'te özellikle iki yerde, Lato ve Eleutherna'da oldukça güçlüydü. Tapınakları yalnızca Girit ve Kikladlarla sınırlı değildi. Sparta'da adına bir mabet inşa edilmiş, Apollon Karneios ve Artemis Hegemone ile birlikte tapınılmıştır¹⁰⁰. Pausanias, pek çok kent yanında Arkadia'daki tapınaktan¹⁰¹, İÖ 5.yüzyıla ait bir yazıt Sakız Adası'ndaki tanrıça rahibelerinden söz eder¹⁰². Tanrıça, hayvanlar, yiyecek ve tütsünün yanında özellikle bal sunularıyla onurlandırılıyordu¹⁰³.

Eileithyia, görevleri bağlamında, Anadolu medeniyetlerinde de izler taşıyordu. Neolitik çağlardan Roma dönemine kadar daima var olduğu sanılmaktadır. Hititlerde, büyü ayini şeklindeki sağaltma yöntemleri, kadın figürlerce uygulanırdı. Hattuşa'nın bilge kadını/ kocakarı Tunnawiya ritüeli genellikle su eşliğinde gerçekleştirilirdi¹⁰⁴. Diğer yandan, her ne kadar Minoslularla özdeş gibi görüne de Eileithyia'nın Luvilere, "Alauda/Arauda"¹⁰⁵ köküne dayandığı konusunda görüşler mevcuttur.

Apollon ve Eileithyia

Eileithyia kültürünün Phoinix'te yer ettiği belirtilmişti. Eileithyia yazısının yanı başında Apollon'un varlığı dikkat çekicidir. Bu ikisinin birlikte bulunduğu sanktüere daha ayrıntılı bakılırsa:

98 Homeros, *Odysseia* (19. basım), çev. A. Erhat - A. Kadir, İstanbul 2007, 19.188.

99 Mağaralar, ör. Vari'deki (Attika) Nymphys'e adanmış kült mağarası, zaman zaman duvarlara ithaf yazıtlarının oyulduğu olası kült sığınakları olarak da ele alınmaktadır. (Ioannis Mylonopoulos, "The Power of the Absent Text: Dedicatory Inscriptions on Greek Sacred Architecture and Altars (Ch.9)", eds. A. Petrovic, I. Petrivic - E. Thomas, *The Materiality of Text- Placement, Perception, and Presence of Inscribed Texts in Classical Antiquity* (2019), Brill, Leiden and Boston, s. 246.

100 Burkert, *age.*, s. 235.

101 Kleitor şehrindeki üç tapınağın ayrı ayrı Demeter, Asklepius ve Eileithyia'ya adandığını belirtiyor (Pausanias, *age.*, 8.21.3).

102 SEG 35.923.

103 Burkert, *age.*, s. 25-26.

104 Albrecht Goetze ve Edgar H. Sturtevant, *The Hittite Ritual of Tunnawi*, American Oriental Series 14, American Oriental Society, New Haven 1938, s. 6-10; İlknur Taş, "Hititli Kadın Şifacılar-Şifalandırma Çalışmaları ve Bunların Birleştirici Coğrafya ve Jeokültürel Bellek Esasında Anadolu Kültüründeki Yansımaları", *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi* 11 (2017), s. 49.

105 Linear A KH5 ve B tabletleri (<https://linearbknossosmycenae.com>)

Devşirme malzemelerle bina edilmesinden ötürü ilk gelen araştırmacılarca Bizans Kilisesi olarak adlandırılan¹⁰⁶ Apollon Tapınağı (*naiskos*)¹⁰⁷, kısmen bozulmuş temenos duvarları ve belirgin üç kapı lentosuyla Phoinix'in en korunagelmiş yapısıdır. *Akropol* ve aşağı yerleşimin kuzey sektöründe, Burgaz Tepe-Gökseriç mevkii arasında yer almaktadır. Antik yol, *akropolden* tapınağa erişim sağlamaktadır. Chaviaras ve Chaviaras tarafından Kislan Deresi (Kızlar/Kışlar?) olarak verilen¹⁰⁸ kurumuş su yolu kenarındaki düz bir teras üzerindedir. Yapı, 5000'lik paftalar dahil haritalarda görünmez. Kislan, yerel bir isim olmalıydı. Sonradan dikme olup olmadığına bakılmaksızın blok taşların yerleştiği duvarlar, yazıtlar ışığında İ.Ö. 250/101'e tarihlendirilmiştir. Temenos duvarlarında da devşirme taşlar kullanılmıştır. Tapınağın batı yönlü girişinde, duvarın iç yüzüne büyük harflerle kazınmış ΑΓΟΛΛΩΝΟΣΙΓΕ, biraz altındaysa aynı tarihi onaylayan ΕΛΕΙΘΥΑΣ¹⁰⁹ kaydı dikkat çekmektedir. Bresson'a bakılırsa Eileithyia, Lindos'ta ünik şekilde bulunan Artemisle¹¹⁰ ilişkilidir. Apollon ve Eileithyia dışında çok aşınmış okunamayan bir başka yazıt daha bulunmaktadır. Phoinix'teki tüm diğer külliyyatın tarihlendirme aralığına göre kontekst geniş bir çerçevede, İ.Ö. 4-2.yy'lara değin götürülebilir. Yani, tapınakta kullanılan bloklar orijinal alanda duruyorsa yine bu kült isimlerin varlığı (lokasyondan bağımsız), alana vurdukları damgayla ön plana çıkmış olmalıdır. Her halükârda, kilisenin tapınakla eş mekânda tutulması yeğlenmektedir. Veyahut eski tapınma alanı yakın çevrede olmalıydı. Dikkatli incelenirse

106 Apollon Tapınağı'na ilişkin olarak; Sinuri (Mylasa) Mabedi (Christina G. Williamson, "A Carian Shrine in a Hellenising World", de Hoz, M.-P., J. P. Sanchez Hernández ve C. M. Valero (eds.) *Between Tarhuntas and Zeus Polieus: Cultural Crossroads in the Temples and Cults of Graeco-Roman Anatolia* (2016), s. 87, *Colloquia Antiqua* 17. Peeters, Leuven, Paris, Bristol ile "kırsal" nitelik bağlamında paralellikler kurulabilir. Yalnız, Phoinix'i özel kılan ve mimari repertuarında öne çıkaran basamaklı bloklar, yer yer piramitleri de unutmayalım. Bunlar, bazı iddiaların aksine (ki bunlara, Phoinix'te daha önce herhangi bir bilimsel çalışma geçmişi olmayan bazı araştırmacıların magazin/turizm odaklı makalelerinde rastlanabiliyor), sadece mezar yapılarında kullanılıyor olamazdı. Üzerine altar konulan piramidal monolitler kutsal alanlara da ait olabilirdi.

107 Oğuz-Kırca, "Restructuring Phoinix", s. 287, 293-294, 303, 305. Yazar, yapıyı, eski lokasyonundan uzaklaşmayacağı varsayımıyla Apollon adıyla çağırma seçmektedir. Tapınakta kullanılan kesme veya basamaklı blokların, özellikle metoplar arasındaki trigliflerin, sıradan yapıya ait olamayacağı görüşündedir (malzemeleri devşirilen orijinal strüktür, yüksek olasılıkla Dor düzeninde inşa edilmişti). Frontal kısımda, yapının planı hemen hemen nettir: Güneybatı avlusunda olasılıkla, bugün üzerinde bir incirin yükseldiği sarnıç yeri mevcuttur. Portikonun hemen gerisinde *naos* oldukça küçüktür.

108 Chaviaras – Chaviaras, 1913, no. 89, s. 4; Bresson, *age.*, no. 145, s. 138.

109 Dürrbach – Radet, *age.*, s. 258- 259. Apollon'un, Phoinix'in beş temel ilahından biri olduğunu kaydetmektedirler (*age.*).

110 Bresson, *age.*, no. 152, s. 149-150.

bazı yapı malzemelerinin güneybatı yakasındaki bir kotta, yoğunlaştığı izlenebilir. Şayet tapınak, kilisenin bulunduğu noktada ya da yanı başında değil idiyse olası en uygun yakın alan, *akropol* ve Burgaz Tepe arasındaki boğaz düzlüğüdür ki bu mevkii bugüne kadar en az iki adet (ancak bir elin parmağını geçmeyecek kadar) piramidal monolit döküntüleriyle görüntü sergilediği için *nekropol* olarak anılagelmiştir. Ancak, basamaklı bazı taşlarla birlikte piramidal bloklar şehrin bu kısmını yalnızca bir *nekropol* yapacak şekilde iddiada bulunanlara¹¹¹ yetecek malzeme yoğunluğunu vermemektedir.

Tartışma

Hemithea'ya dair;

Somut bulgular tarihlendirme ve kontekste dayalı ilişkileri anlama açısından ne denli önemliyse her zaman tek başına yeterli değildir. Bu çalışmada, arkeolojik veriye ek olarak Anadolu'nun tarihi coğrafyası önemsenmektedir. Benzer bağlamda, kent adları, gerek coğrafyanın bir alt dalı olan topografya yardımıyla gerekse etimolojik açıdan mercek altına alındığında Karia'daki Kastabos ve Kilikya'daki Kastabala kale kentçığının (ortak bir ataya dayanmasa da) ortak kültürel kabullerden/ sosyolojik koşullardan ileri gelmiş olabileceği varsayılabilir. Luviler bu anlamda derin izler bırakmış olabilir. Ayrıca, burada, çapraz fonetik bir benzerlik de dikkat çekmektedir; o da Hemite yakınlarındaki Kastabala kentçığıyle Hemithea ile özdeş Kastabos. Biraz dolaylı bir yorum gibi görünse de topoğrafyanın tanımlanmasındaki paralellikler anlamlıdır; her iki yerleşimin etimolojisi “kas-taba/tapınak düzlüğü”¹¹² ifadelerine dayanıyorsa Luvî kökenli bir birliktelik sezilebilir. Diğer deyişle Umar, Kastabos'un Kastaba'dan türediğine işaret ederken pek haksız görünmüyor. Khersonesos'taki Kastabos da tıpkı Kastabala gibi kayalık bir doruğa, dağın tepesindeki düzlük bir alanda konuşlanıp adını Hemithea için tapkı görmüş mabede vermiştir. Öte yandan, yukarıda da değinildiği üzere, her

111 Kimilerinin burayı, Phoinix'te herhangi bir çalışma geçmişinin olmamasına rağmen salt bir *nekropol* olarak öne sürmeleri ve dahi antik yerleşimi, “gizli piramitler” alanı yakıştırmasıyla tanıtmaları düşündürücüdür (bk. dipnot 106). Kariyalılara özgü bu tipik piramidal basamaklı bloklardan Yarımada'nın pek çok yerinde bulunmaktadır.

Knidos'tan arslanlı bir piramidal anıt mezar yorumu için (Bk. Turnalı, *age.*, s. 19-20; Frank Rumscheid, *Untersuchungen zur Kleinasiatichen Bauornamentik des Hellenismus I-II*, Philipp von Zabern, Mainz 1994, Lev.60; Christine Bruns-Özgan, *Knidos Antik Kent Rehberi*. Knidos'u Araştırma ve Geliştirme Derneği, Konya 2002, s. 105). Turgut'taki arslanlı piramidal mezar yapısı için cf. Bresson, *age.*, no. 56, s. 85-86.

112 Umar, *Tarihsel Adlar*, s. 401-402.

iki yerleşkenin pazar yeri olarak kaynaklarda belirtilmiş olması (farklı kronolojiler temelinde dahi) tartışmaya açık ilginç bir ayrıntı olabilir.

Yer yer Artemisle özdeş tutulan Hemithea, tapınak kentçikleri Kastabos ve Kastabala'da eş işlevli figür kabul edilmiş olabilir. Şayet ikisinde de aynı şekilde tapkı gördüyse bunların uzak kodlarında Luviler lehine ortaklıklar arama gayreti hayalci olmamalıdır. Hemite kalesindeki, ikonografik açıdan Hitit rölyeflerini andıran kabartmalar, yerleşkenin yine Luvi bağlantılarına dair ipuçları gizliyor olabilir. Elbette daha potansiyel veriye, özellikle Kastabos'un da tapkı Kastabala gibi Bronz Çağı ile ilişkisinin ortaya konulmasına ihtiyaç vardır.

Bazı araştırmacılara göre Yarımada'da Hekatomnid sülalesiyle bağlantılı ilk mabet Hemithea idi¹¹³. Ancak pek çok *polis* için dile getirildiği üzere, bu yapıyı doğrudan İonya Rönesansı'na bağlamak kestirmeci bir yanıt olabilir. Tarihlemesi İÖ 4. yüzyıl olarak belirlenmiş de olsa orijinal konumu daha eskilere gidiyor olabilir miydi?

Tanrıçanın, rüyaya yatırma ve uykuda terapinin¹¹⁴ figürü olması, derinleştirilmek istenen konu çerçevesinde daha farklı bir anlam ifade etmektedir. Hemithea (adına hareket eden rahibe/rahipler eliyle) insanların rüyalarına girerek belki de birtakım telkinlerle¹¹⁵ ve rüya sonrası yorumlar (*enkoimesis*) ve tedavilerle bugünkü anlamda psikoterapi¹¹⁶ teknikleri uyguluyordu. Ayrıca, çocuk sahibi olmak isteyen kadınlara benzer yöntemlerle yaklaşım yapıyor olabilir.

Eileithyia'ya dair;

Daha önce, Yunan pantheonuna ait Eileithyia'nın, Hemithea'nın Karia'daki asimile olmuş hali önerisi getirilmiştir¹¹⁷. Öte yandan, her ne kadar doğrudan bağ-

113 Bk. Winfried Held, Influence from the Dodekanese in Karian sanctuaries in the Hellenistic period, Proceedings of the Danish Institute at Athens, January 24-26, 2018.

114 Helen Askitopoulou, "Sleep and Dreams: From Myth to Medicine in Ancient Greece", *Journal of Anesthesia History* 1/3 (2015), s. 70-75.

115 Strabon, *age.*, 14.1.44, Kharonion adlı mağara yakınlarındaki Akharaka (Salavath) Köyü'nde, rahiplerin, gelen hastaların gördüğü rüyaya göre yapılan tedavilerle hizmet verdiğini aktarmaktadır. Bean, *age.*, s. 231.

116 Modern görüşler için Michael Schredl, Claudia Bohusch, Johanna Kahl, Andrea Mader ve Alexandra Somesan, "The Use of Dreams in Psychotherapy: A Survey of Psychotherapists in Private Practice", *The Journal of Psychotherapy Practice and Research* 9/2 (2000), s. 81-87; Clara E. Hill - Sarah Knox, "The Use of Dreams in Modern Psychotherapy", *International Review of Neurobiology* 92 (2010), s. 291-317.

117 Oğuz-Kırca, "Tymnos'un Kayıp Mabedi", s. 240.

lantılı olmasa da örneğin Stratonikeia¹¹⁸ ve Lagina'yı¹¹⁹ şerefliendiren Karia kökenli ve büyücü kisveli Hekate'nin işlevsellik çerçevesindeki bağlantısı kayda değer olabilir¹²⁰. Hekate de bir anne¹²¹ statüsündeydi.

Tanrıçanın yılanlarla betimlenişi¹²², Asklepius ile bağlantısı veya şifa kavramıyla olan ilişkisinin açıklanması açısından ipucu niteliğindedir. Kaldı ki, Aristides ve Pausanias gibi yazarlar, Asklepius'un farklı tedavi yöntemleri (özellikle Epadaurus *iamata*¹²³ serisi) arasında üremeye yardımcı olduğunu bildirmektedir¹²⁴.

Eileithyia'nın evlilik tanrıçası Hera ile bağlantısından ziyade bu çalışmayı, bereket ve kadın sağlığıyla olan ilişkisi ilgilendirmektedir. İyi doğum ve sağlıklı nesiller için tanrıçanın rızasına ihtiyaç vardı. Hera'nın direktifleri doğrultusunda yönettiği doğum sürecine dair bilgiler konu açısından yer tutabilir. Bir Hyperboreios olarak Apollon ile bağlantısının kurulabilmesi için en büyük destek, tanrıçanın adının Phoinix'te geçmesidir¹²⁵. Eileithyia'nın kutsal alanlarına genellikle kadınların girme izni vardı, dolayısıyla ayınlerin düzenlenmesi, vb. rahibeler eliyle yürütülüyor

- 118 Bilal Söğüt, "Stratonikeia'nın Yerleşim Tarihi ve Yapılan Çalışmalar", ed. B. Söğüt, *Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları, Stratonikeia Çalışmaları 1* (2015), s. 1-8, İstanbul, s. 1-7.
- 119 A. Adil Tırpan - Bilal Söğüt, "Hekate Temenosu 2000 Çalışmaları 2000 Çalışmaları", *KST* 23/2 (2002), s. 343-345; A. Adil Tırpan, Zeliha Gider-Büyüközer ve Aytekin Büyüközer, "The Temple of Hekate at Lagina", T. Schulz (ed.), *Dipteros und Pseudodipteros: Bauhistorische und Archäologische Forschungen, Internationale Tagung*, (2012), 13-15 November 2009, Regensburg, *Byzas* 12, s. 181-201.
- 120 Hesiodos tarafından Theogonia'da bahsedilen Hekate'nin (Hesiodos, *age.*, 410-450) kaynağının Mısır olduğu, Yunanlılar gibi Kariyalılarca da etkileniş benimsendiği fikri üzerinde ayrıca durulabilir (bk. Bilal Söğüt - Murat Taşkıran, "Stratonikeia'dan Augustus Dönemi Mısır Etkili Korinth Başlıkları", *Olba* 12 (2014), s. 202).
- 121 Lucius Apuleius, *The Golden Ass, Being the Metamorphoses of Lucius Apuleius*, çev. S. Gaselee, William Heinemann, London; G. P. Putnam's Sons, New York 1915, *Metamorphosis*.11.5-6.
- 122 Claudius Aelianus, *De Natura Animalium* (On the Characteristics of Animals), çev. A. F. Scofield, Loeb Classical Library, Cambridge, Massachusetts 1959, 10.47.
- Elis'teki Olympia'da, şehir ve tarıca için kutsal sayılan yerli yılan koruyucu Sosipolis için bk. Pausanias, *age.*, 6.20.1-5. Bakire rahibelerin, tapmaktaki bir yılını balı arpa ve suyla beslediğini söyler.
- 123 Monika Błażkiewicz, "Healing Dreams at Epidaurus. Analysis and Interpretation of the Epidaurian *Iamata*", *Miscellanea Anthropologica et Sociologica* 15/4 (2014), s. 55-68.
- 124 Publius Aelius Aristides, *Orationes*, ed. W. Dindorf, Aristides (Cilt 2), G. Reimer 1829, 42.5 (Donald Russell, Texts, Translations and Notes, D. A. Russell, M. Trapp and H.-G. Nesselrath (ed.), *A Praise of Asclepius: Aelius Aristides, Selected Prose Hymns* (2016), s. 30-54, Scripta Antiquitatis Posterioris ad Ethicam Religionemque Pertinentia XXIX. Tübingen: Mohrsiebeck, s. 47); Pausanias, *age.*, 2.27.3. Ayrıca bk. Hamilton, *age.*, s. 27; Lynn.R. LiDonnici, *The Epidaurian Miracle Inscriptions: Text, Translation, and Commentary*, Scholars Press, Atlanta 1995, s. 40-82.
- 125 Bresson, *age.*, no. 152, s. 149-150.

olabilirdi¹²⁶. Eileithyia'nın, Apollon'un çatısı altında, söz gelimi gebe kalamayan ya da sık sık bebek düşüren kadınlara yol gösterdiği veya Apollon Tapınağı'nın, bu konu özelinde kehanetlerde bulunulan bir kült alanı olması fikrine sıcak bakılabılır. Nitekim Hyberboreioslar, ki bir an için Eileithyia'nın dolaylı ilgisi olduğu varsayılırsa, şifalı büyülerle de ilişkili tutulurdu.

Yarımada, başta Phoinix, gebelik veya doğumla ilgili sorunu olanlara seçenekler sunuyor olabilirdi. Bu kapsamda, belki de kadın sağlığı noktasında, özel kürlerin uygulandığı yerlerde Eileithyia kültü bulunuyordu. Aynı zamanda yerli kadınların, önerilen süreler içinde gelip yerleştiği ve doğuma kadar kaldığı uzman bir “çatı” veya tapkı merkezi bağlamında ele alınabilir ancak böylesi pratikler hakkında yeterli bilgi mevcut değil.

Değiniildiği üzere doğumu zorlaştırması da mümkündür¹²⁷. Olasılıkla doğum yapacak veya gebe kalmak isteyen kadınlar, sürecin baştan sona iyi geçmesi için tanrıçaya adaklarda bulunuyordu. İkinci bir seçenekse tanrıçanın kutsal merkezlerinde, doğmuş veya doğmamış çocuklar için konaklamalı şifa aranmasıydı. Örneğin Phoinix'te, Ephesos'lu bir çocuğa ait mezar taşının bu durumla ilişkisi olabilir miydi?¹²⁸ İki olasılık olarak; mabetlerin ilgili tanrıçaya adandığı veya doğum sonrası bir çeşit vafitiz eylemine dönüşen ve çocuklarla ilgili adaklar adamak için gelinen yerler olarak kullanıldığı¹²⁹ öngörülebilir.

Her ne kadar, gebelik veya sağlıklı doğum amaçlı olanlar dâhil, polisler arası seyahatler, hac yolculukları ve özellikle Eileithyia adına yalvarmalar *corpus* kayıtlarından biliniyorsa da¹³⁰ (ki ilginç bir nokta, doğuma ilişkin konularda mabetler arası bir şebekenin varlığı ve bu konuya yine Eileithyia adının (ör. Paros, Delos, Girit'teki mağara veya tapınma alanlarında) damga vurmasıdır¹³¹), Phoinix'e çok uzaklardan gelindiğini düşünmek hayli güç (aşağıda, “Genel Bakış” altında kısaca değinilmektedir). Bu çalışmada, yerel konularda çözüm üreten veya hizmet veren bir ibadet, adak, vb. alanı olduğu fikrine yakın durulmaktadır.

126 Larson, *age.*, s. 165.

127 Örneğin, Zeus'un Alkmene ile olan evlilik dışı ilişkisinden doğan çocuğu Herkül (Herakles) için durumu güçleştirdiği dikkate alınabilir.

128 Bresson, *age.*, no. 146, s. 138-139. İÖ 4. yüzyıl/İS 2. yüzyıl.

129 Wise, *age.*, s. 48-49.

130 Emma Edelstein ve Ludwig Edelstein, *Asclepius: A Collection and Interpretation of the Testimonies*, John Hopkins Press, Baltimore 1945, T423, T426; Wise, *age.*, s. 73, 77-78.

131 Wise, *age.*, s. 77.

Phoinix'teki Eileithyia da tıpkı Hemithea için belirtildiği üzere, Artemisle ilişkili¹³² olmalıdır. Phoinix *akropolü* ve Dağyeri-Sarıyurdu'dan raporlanan basamaklı yükseltiler¹³³ akıllara Loryma Artemis kült alanında bulunan basamaklı podyumu, Kybele kültürü¹³⁴ veya Lidya'daki muhtemel Pelops Tahtı¹³⁵ (efsanelere dayalı) benzeri fikirleri getirebilir. Bunlar Anadolu'da, özellikle Hellenistik veya öncesi dönemde dağlık ve kayalık alanlarda çokça uygulanmış ata yahut heros kültü tapınımlarından kaynaklanmaktadır. Loryma'da bulunup Artemisle eşlenen Soteira kültürünün kimliğine ilişkin olarak bizi ilgilendiren taraf, Eileithyia ile olası bir bağlantıdır. Burada tek vurgulanabilecek nokta, "kurtarıcı" sıfatının, nadir de olsa Eileithyia'ya, örneğin Paros'ta atfedilmiş olmasıdır¹³⁶.

Apollon ve Eileithyia birlikteliğine dair;

Phoinix'te, Amos'ta ve Loryma'da rastlanan Apollon kültü, tanrının bölgede rağbet gören bir figür olduğunu gözler önüne sermektedir.¹³⁷ Phoinix'te eril ve dişil figürler aynı anda varlık gösterebilmiştir. Apollon ve Eileithyia'nın aynı tapınakta bulunması, esasen yapının, hangi dönemde kullanılmış olursa olsun, kırsal yaşama da hitap eden Apollon'un sağaltıcı yönü (Kourotrophos olarak çocukların/gençlerin yetiştirilmesi için hizmet/destek vermiş olması fikriyle) onuruna inşa edilmiş olacağı çıkarsamasının yapılmasına olanak sağlıyor. Nitekim Phoinix'te, Ephesos'lu çocuk gibi Pythia oyunlarında derece alan bir çocuğa ait adak steli bulunmuştur¹³⁸. Tüm bu yazıtlar, İÖ 3-2.yüzyıla tarihlendirilen yazıtlarla bir şekilde örtüşmektedir. Ancak elbette kronolojik bir birlik zorunluluğu yoktur.

132 Bresson, *age.*, no. 152, s. 149-150.

133 Oğuz-Kırca, "Restructuring Phoinix", s. 285, 289.

134 Winfried Held, "Die Heiligtümer und Kulte von Loryma", R.van Bremen ve J-M. Carbon (ed.), *Hellenistic Karia* (Proceedings of the First International Conference on Hellenistic Karia, Oxford, 29 June- 2 July 2006) (2010), s. 354- 377, Diffusion de Bocard, Paris, s. 369, fig. 15, 375, 377, fig. 23.

135 Umut Doğan, "Spil (Manisa) Dağı'nın Kuzey Yüzündeki Bir Grup Kaya Anıtı", *Türk Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi* 7 (2007), s. 73-74.

136 IG XII.5 1022 (I.2-3).

137 Bresson, *age.*, no. 118, s. 118-124; no. 54, s. 84; no. 177, s. 163; no. 195, s. 170-171.

138 Chaviaras – Chaviaras, 1913, no. 94, s.4; Bresson, *age.*, no. 150, s. 148. Boulakrines oğlu Boulakles, çocuk klasmanında şampiyon olmuştu (İ.Ö. 3.yy). Bu vesileyle, bir yayınumuzda bir çocuğa, belki Boulakles'e ait olabileceği belirtilen (bk. Volkan Demirciler - E. Deniz Oğuz-Kırca,, "Fighters and Winners of the Peraia (Bozburun Peninsula)", ed. T. B. Schou, *Anatolia: Past, Present and Future Perspectives* (2020), s. 1-20, Nova Science Publishers Inc., New York, s. 14) kaya oyuğu *sarcophagus*un yetişkin kimseye ait olduğu bu çalışma vesilesiyle düzeltilmektedir.

Depremsellığe bağlı olarak belki de yerinde devşirilen yapıda her iki ilahın adı bulunuyorsa bu durum, Apollon ve Eileithyia'nın sağlık, hatta kadın sağlığı paydasında buluşmuş olabileceğine engel teşkil etmiyor. En kötü senaryoda, ilahların bloктаşlardaki isimleri yakınlardan veya farklı yerlerden taşınmış dahi olsalar Eileithyia'nın tekil varlığı kadınlara dönük bir kültürün varlığını engellemiyor. Diyelim ki Apollon Tapınağı olarak bilinen kilisenin mevcut arazisinde her iki ilaha adanmış bir mabet önceden vardı, o zaman Eileithyia veya Apollon adına hareket eden rahibelerin varlığından bahsedilebilir mi? Olasılıkla hayır çünkü Phoinix *akropolünde* bulunan rahipler listesini¹³⁹ içeren yazıtta kadın görevlilerin mevcudiyetine dair herhangi bir gösterge bulunmamaktadır.

“Apollonos Pe” dizisi dikkate alındığında, Hermes'in Teselya orijinli kanatlı şapkası petasos/petasus¹⁴⁰, tanrının kırsalla ilgili alt kimliğini perçinlercesine Apollon Petasitas¹⁴¹'a işaret ediyor olabilir mi? Öte yandan, İ.Ö.3.yy'da Kamiros'ta karşılık bulan Pedageitnios (-nyos)'tan¹⁴², Rodos Dor takviminde¹⁴³ kış dönemine denk gelen Apollon Petageitnios¹⁴⁴ nedeniyle Kamiros-Phoinix birlikteliğinden¹⁴⁵, yine Kamiros'tan da bilinen (Roma dönemi) Apollon Petasitas'tan¹⁴⁶ söz edilebilir. Ancak, “Peraia”lı (τό πέριον) bir Apollon'u adresliyor olması uzak ihtimal olarak görünüyor. Bu dizi şayet ağrı ve spazm giderici özelliği olan örneğin *Petasitas hybridus* (kabalak) bitkisiyle bağlantılı idiye Apollon'un Eileithyia ile birlikte doğum san-

139 Bresson, *age.*, no. 148, s.139-145.

140 Larissa Bonfante, *Etruscan Dresses*, John Hopkins University Press, B, altimore and London 2003, s. 73, 75. Çeşitli versiyonları Geç Arkaik ve Klasik dönemlere kadar giyilen petasosun Etrüskler'e kadar kullanım alanı olduğu biliniyor (*age.*).

Bu şapka, çiftçilerin sıklıkla giydiği bir eşya olarak kayıtlarda yer tutmaktadır, bk. Ainos tetradrahmilerinin üzerinde betimlenenler (John M. F. May, *Ainos, Its History and Coinage*, Oxford University Press, London 1950, 253b).

141 Dipnot 146.

142 *Tit.Cam.*155 (I.1). Bresson'ın (*age.*) yorumu için bk. no. 151, s. 149.

143 William K. Pritchett, Months in Dorian Calendars, *AJA* 50/3 (1946), s. 358; Samuel Birch, *History of Ancient Pottery; Egyptian, Assyrian, Greek, Etruscan, and Roman*, John Murray, London 1873, s. 137. Amphora mühürlerindeki eponimler ışığında Aralık-Şubat arasına (Jan Gyllenbok, *Encyclopaedia of Historical Metrology, Weights, and Measures* (Vol. 1). Birkhäuser, Cham 2018, s. 377) denk geldiği öngörülmektedir.

144 John L. Stoddart, *On the Inscribed Pottery of Rhodes, Cnidus and other Greek Cities*, *Transactions of the Royal Society of Literature*, Hughes and Robinson, London 1847, s. 38, 40; Brigitte Le Geun-Pollet, *La Vie Religieuse Dans Le Monde Grec du V Au IIIe Siècle Avant Notre Ère: Choix de Documents Épigraphiques Traduits et Commentés*, Presses Universitaires du Mirail 1991, s. 111

145 Bk. Oğuz-Kırca, “Restructuring Phoinix”, s. 284.

146 *Tit.Cam.*132 (I.1). Ya da Petasites.

cılarını, migreni¹⁴⁷ ya da gebelikte migreni, vb. azaltmakta rol üstlendiği yönünde bir ilişki kurulabilir mi? Her ne kadar antispazmodik özelliği de olsa doğal yetişme alanları Karadeniz, yakınındaki nemli bölgeler veya su kenarları olduğundan¹⁴⁸ zayıf bir seçenek olarak duruyor.

Kurumuş dere kenarındaki Apollon Tapınağı'nın suyla ilişkisi olmalıydı. Belki de tapınağa gelip çare arayanlar çocuklarla ilgili adaklarını, literatürden de (ör: Paros'taki Eileithya tapınağı) aktardığı üzere, genellikle bu suya atıyordu¹⁴⁹. Ancak, ritüeller kimi zaman kutsal bir sudan içerek (çoğunlukla tapınağın yanındaki kaynaktı), suya girerek, kadınların elbiselerini suya daldırıp adaklarda bulunması ya da belli kayalara/minerallere dokunarak şifa aranması şeklinde olurdu¹⁵⁰. Bu kapsamda, antik stel yazıtları (İÖ 4-2. yüzyıl), örneğin Epidaurus'taki¹⁵¹ tapınakta uyuyarak Asklepius¹⁵² ile konuşup dua eden kadınların veya Girit Lebena'da on beş yıldır çocuğu olmayıp tapınakta uyuması için karısını gönderen erkeğin, vb.lerin hikâyeleri de hatırlanabilir¹⁵³.

Genel bakış

Thyssannos'taki Asklepius rahiplerinin listesi (İÖ 4-2. yüzyıl) ayrı bir donedir. Yarımada'daki bir şifa yurdu, belki merkezi olan Syrna'nın ve şelaleyle birlikte Hydassın suyla birleşen öneminden bahsedilmiştir¹⁵⁴. Syrna'daki Asklepius kültü bu

147 Werner Grossman ve Hanns Schmidraml, "An Extract of Petasites Hybridus is Effective in the Prophylaxis of Migraine", *Alternative Medicine Review: A Journal of Clinical Therapeutic (Altern Med Rev)* 6/3 (2001), s. 303-310.

148 Ör: Jery Tys, Aleksandra Szopa, Justyna Lalak, Mariola Chmielewska, Anna Serefko ve Ewa Poleszak, "A Botanical and Pharmacological Description of Petasites Species", *Current Issues in Pharmacy and Medical Sciences* 28/3 (2015), s. 152; Zafer Kaya ve Cevdet Gümüş, "Balamba Tabiat Parkı (Bartın) Florası", *Bartın Orman Fakültesi Dergisi* 20/ 2 (2018), s. 314. Veba otu ya da öksürük otu olarak da bilinir.

149 Kutsal suya atılan adaklar için bk. Wise, *age.*, s. 68; Flavian döneminden itibaren özellikle *AsP* XI.1, no. 410-421, 465. Civarda Eileithya'nın genellikle ilişkilendirildiği bir mağaranın varlığından bahsetmek güç.

150 Wise, *age.*, s. 74-75.

151 Epidaurus Asklepiyonu'ndaki tedavi kayıtları tıp tarihi açısından en önemli arkeolojik malzemeler arasında gelmektedir (Edelstein – Edelstein, *age.*, T423; Wise, *age.*, s. 78).

152 Asklepius'un Anadolu şehir sikkelerindeki betimleri için bk. İlater Uzel, "Anadolu Antik Şehir Sikkelerinde Asklepius Kültü", *AST* 12 (1997), s. 115-138.

153 IG IV², 1, 121-122; IC I, xvii,9; Edelstein – Edelstein, T423; Wise, *age.*, s. 114-115.

154 E.Deniz Oğuz-Kırca, "Tymno-Karians or Transformers of the Bozburun Peninsula During the Hellenistic Period? Retrospective Reflections of a Demos on the Karian Cultural Heritage", *Phaselis* 4 (2018), s. 273.

çembere konulduğunda ise Yarımada'nın kendi çapında bir sağlık merkezi olduğu düşünülmelidir. Hatta kendi içinde yöresel seyahatlerin yapıldığı bir bölge görünüşündedir. Nitekim, Phoinix de yöresel ihtiyaçlara hizmet eden kırsal karakterli bir yerel şifa merkezi olmalıydı. Daha mikro bir yorum, Yarımada'nın çocuk sahibi olmak isteyenler için (olasılıkla bitkisel çözümlerin de sunulduğu) alternatif bölge olduğu düşüncesine sevk ediyor.

Antik dünyada, kadınlara doğumla ilgili konularda yardımcı olan figürler coğrafyaya göre değişiklik gösterebiliyordu. Artemis, Hera, Aphrodit, Ariadne, Leto hatta Hermes ve Zeus yalnızca bazılarıydı ve hepsi farklı lakaplar alıyordu¹⁵⁵. Hemithea rahibeleri, hastalara, gerek uyku verici ilaçlarla onların gevşemelerini sağlayarak gerekse hakikaten uykusuzluk sorunu çekenlere çarkıfelek çiçeği (*passiflora*)¹⁵⁶, melisa, papatyağiller, siyah gelincik gibi veya bilhassa adaçayı gibi yörede yetişen yatıştırıcı/ hafif sedatif özelliği olan bitkilerle tedavi ya da bir çeşit *enkoimesis* (uyku ve rüya ile tedavi- bir çeşit rüya tabirciliği) uyguluyor olabilirdi¹⁵⁷. *enkoimesis* için haliyle önce sedatif preparatlar veriliyor olmalıydı. Bu tür tedavilerin Asklepionlarda¹⁵⁸ uygulandığı bilinmektedir. Özellikle üreme ve doğurganlığın artırılması için gelincik kapsülleri, acıya tolerans ve uykusuzluk için Akdeniz ve Ege'de de kolaylıkla bulunan patlıcangiller (*solanaceae*) familyasından adamotu (*Mandragora officinarum*) gibi bitkilerin özel karışımlarla hazırlandığı kaydedilmelidir¹⁵⁹. Etno-

155 Wise, *age.*, s. 28.

156 Menopoz kaynaklı terleme veya sıcak basması gibi durumlarda da belli karışımların vazgeçilmez olmuş olmalıdır.

157 Hemithea Tapınağı'ndan geriye kalan bazı frizlerde veya düz bloklarda betimlenen "hammeli" motifleri (bk. Cook – Ploomer, *age.*, Plate XV (4), *Caprifoliaceae* familyasından olan bu bitkinin (*lonicera*) Türkçe'deki "kadın" ile ilişkili alt anlamına dikkatlerimizi yöneltiyor veya tanrıçalara ait mekânlardan geldiğine dair düşünce üretmemize neden olabiliyor. Hammelinin palmete benzediği ölçüde açık parmaklara olan göndermesi, kadınlara yardım eli uzatan tanrıçaların şifaları yönleriyle ilişkili olabilir miydi?

158 Asklepius'un rüyalarda konuşarak tedavisi etmesi konusunda ayrıca bk. Helen King, "The Art of Medicine: Narratives of Healing. A New Approach to the Past?", *Lancet* 383 (2014), s. 2014: 946-947.

159 Plinius Secundus Maior, *age.*, 25.94; Theophrastus, *Historia Plantarum (Enquiry into Plants)*, Cilt II: Kitap 6-9, On Odours, Weather Signs, çev. A.F. Hort, Loeb Classical Library 79, Harvard University Press, Cambridge, MA 1916, 9.9.1; Pedanius Dioscorides, *De Materia Medica*, 1 Cilt, 5 Kitap, Birinci basım, çev. T. A. Osbaldeston, IBIDIS Press, Johannesburg 2000- *De Materia Medica*, çev. L. Beck, Hildesheim, Olms-Weidmann 2005, 5.81; Askitopoulou, *age.*, s. 70-75. Mandrogovanın doğurganlığı artırıcı etkisi için ayrıca bk. Machievelli'nin, Adamotu- "La Mandragola" adlı satirik komedyası (Niccolò Machiavelli, *La Mandragola*, ed. Pasquale Stoppelli, Mondadori, Milano 2016). Skopolamin içermesi nedeniyle adamotu (mandrake) uyku ilacı olarak da sıkça kullanılmış olmalıdır.

botani çalışmaları kapsamında Hititler dâhil İÖ 2. binyıldan bu yana iskân edilen ve Pyramos'a 10-12 km uzaklıktaki ve Hemite Kalesi'ni uzaktan gören Tatarlıhöyük'ten¹⁶⁰ raporlanan ağır kesici, uyuşturucu ve sakinleştirici özellikli *mandragora*-nın¹⁶¹ izleri anlamlıdır. Morfolojisi insana benzetilen bitkinin, insan ruhuna zarar vereceği düşüncesiyle köpekler yardımıyla söküldüğü önerilmiştir ki bu noktada akıllara sembollerinden biri köpek (meşale¹⁶², ateş ve ay gibi) olup farklı otlarla büyüler yapan Hekate¹⁶³ gelebilir.

Kıscacası; Kastabos'taki Kastabeia festivali aynı zamanda tanrıçanın onurlandırıldığı bir çeşit sağlık "turizmi"nin tezahürü olmalıydı. Bu gibi festivallerde, halk ziyafetlerinin yanında kadınlara kokulu yağlar gibi armağanların¹⁶⁴ da verildiği bilgisi mevcuttur. Festivaller haricinde, Lokman Hekim veya Dioskorides'in tıp alanında damgasını Kilikya örneğindeki gibi, büyü veya sedatif amaçlı faaliyetlere girdi olan bitkilerin kullanım şekli ve tarifi en az Hititlerden itibaren uygulanıyordu. Kariyalı sağaltıcılarca benzer formatlarda içselleştirilmiş olmalıydılar. Nitekim günümüz Karia'sı da bir şifa yurdudur. Kastabeia festivali, sağlık arayışında fırsata bürünmüş olabilir. Halk tarafından Pazarlık olarak anılması tesadüf eseri olmasa gerek. Benzer şekilde, kimi kaynaklarda Artemisle eşitlenen Eileithya düşünüldüğünde, tanrıça da görece Kastabos'a uzak mesafedeki Phoinix Apollon Tapınağı'nda eşdeğer hizmetler veriyor olmalıydı. Hellenistik Dönem'in ortalarına doğru Rodos hâkimiyeti kendini daha çok hissettirmeye başlayınca Hemithea'yı Eileithya bile ikame etmiş olabilir.

Gebelik isteyen misafirler dâhil uzaklardan gelen yabancılar, tedavi amacıyla Yarımada'yı ziyaret etmiş olabilir miydi? Bunun yanıtı, farklı polislerin vatandaşı olan insan/çift isimlerinde saklı olabilir. Örneğin, Kasarae'da, Asardibi'ndeki bir kilise kalıntısında ele geçen yazıtta, *Asklapiastai konionunun/birliğinin onurlandırdı-*

160 Serdar Girginer - Ö. Oyman Girginer - Hayriye Akl, "Tatarlı Höyük (Ceyhan) Kazısı: İlk İki Dönem", *kST* 31/3 (2010), s. 455.

161 Salih Kavak, Halil Çakan, Serdar Girginer, İter Uzel ve Atabay Düzenli, "Adamotu'nun (Mandragora sp) Tarihteki Kullanımına Dair Arkeolojik Kanıtlar: Tatarlı Höyük (Ceyhan/Adana)", *13. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Bildiriler*, 18-21 Ekim (2017).

162 Artemis için de benzer sembol tartışılmıştır. Bk. dipnot 77.

163 Hekate rahibelerinin pek çok karışımı olmalıydı. Ör: *Atropa belladonna* (güzelavrat otu) gibi bitkilerin halüsinojenik etkisinden ötürü büyüçülükte de kullanıldığını kaydedilmektedir (Merve Gün - Selim Aytaç, "Güzel Avrat Otu (*Atropa belladonna* L.) Genel Özellikleri", *International Journal of Life Sciences and Biotechnology* 2/2 (2019), s. 51).

164 Ör. Panamara festivali için bk. Şahin, *age.*, s. 142.

ğı Ephesoslu iki yabancı çiftten (İÖ 2. yüzyılda, *Asklapiastai Theoneioi* tarafından onurlandırılan Thessalyas ve eşi Selgeli Zenon) bahsedilmektedir¹⁶⁵. Thessalyas ve Zenon, Yarımada'ya sağlık amacıyla gelip bazı faaliyetlerde bulunmuş olabilir miydi? Bu gibi zorlama bir düşünce biraz abartılı kaçabilir çünkü sosyal veya dini birlikler genellikle Rodos ve çevresinde faaliyet gösteren ve yaşayan yabancıların üye olduğu ve düzenli bağış yaptığı (yerli elitler dâhil) oluşumlardı. Kısacası, yerli ve özel dini bir birliğe girmelerinden ötürü, bu ve benzeri yazıtların çiftler adına dikildiğine dair görüşler mevcuttur. Gurbetten gelen insanlar, birliklere, kendilerini evlerinde hissetmenin verdiği güvenle girerdi. Birliğe üyelik ödentileri nedeniyle vefat ettiklerinde mezar taşları *koinon* tarafından hazırlanarak onurlu bir şekilde defnedilirdi. Memleketlerinden uzakta ölen bu insanlar, öldüklerinde cenazeye ilgili işlemlerin tam anlamıyla yerine getirildiğinden emin olmak için dini birliklere güven motivasyonu ile yanaşmış olmalıydılar¹⁶⁶. Bunların önemli bir kısmı, hayırsever (*euergetes*) olduklarından, birlikleri tarafından çokça onurlandırılmışlardır.

Bununla birlikte, Rodos ve periferisine iktisadi entegrasyon amaçlı gelenlerin sayısı azımsanmamalıdır. Bu gibi üyelikler de (yerli veya yabancı) meritokrasinin ya da tıpkı meslek odaları mantığıyla *metek*lerin, bağlı olunan *polis* tarafından kaydedildiklerinin bir göstergesi olmalıydı¹⁶⁷. Kamiros'taki *Asklapiastai* bunlardan yalnızca biriydi¹⁶⁸. Ancak, örneğin Yarımada'da ele geçirilen yabancılara (özellikle karı-kocaya) ait mezar taşları, büyük bölümünün bölgeye, özellikle Tymnos'a ticaret amaçlı gelmiş olabileceğinin sinyallerini vermektedir¹⁶⁹. Anlaşılan o ki yabancılara ait epigrafik malzemenin, en azından büyük bölümünün, Hemithea kültürüne adanmış genel katılımlı festivaller gibi veya sosyal-dini içerikli buluşmalar için gelenlere ait olduğunun iddia edilmesi rasyonellikten uzak olurdu. Ayrıca, Yarımada'nın or-

165 Hicks, *age.*, no. 4, s. 49-50; Bresson, *age.*, no. 169, s. 158-159. Altın yapraklı taçlarla onurlandırılmışlardır. Yarımada'dan bir diğer örnek, Hydaz (Turgut) sınırlarında bulunan (*Aulis toponymii* ile kaydedilen) ve *Adonistai Aphrodiastai Asklapiastai* birliği tarafından altın taçla onurlandırılan Kefalonyalı Alexandros ve Kos'lu eşi Nysa ve diğerleridir (no. 57, s. 86-87).

166 Susan G. Cole, *Theoi Megaloi: The Cult of the Great Gods at Samothrace*, E. J. Brill, Leiden 1984, s. 86.

167 Stéphanie Maillot, "Foreigners' Associations and the Rhodian State", ed. V. Gabrielsen ve C. A. Thomsen, *Private Associations and the Public Sphere* (2015), s. 136-183. Proceedings of a Symposium Held at the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 9-11 September 2010. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, s. 151, 153.

168 Maillot, *age.*, s. 158.

169 E. Deniz Oğuz-Kırca, "Three Amphora Stamps From Tymnos (Bozburun, Turkey): A Case Study Regarding Provenance", *Scientific Culture* 3/3 (2017), s. 34-37, 40.

tak kültü¹⁷⁰ olarak ele alınmasına rağmen adına, Kastabos dışında, hatta “Panionion” benzetmesiyle dini ve siyasi buluşma için bir başka toplanma yeri olduğu öne sürülen (halk arasında Küdür denilen alanın arkası) Kıran Gölü kutsal alanında¹⁷¹ da rastlanması beklenirdi.

Söylencelerde, doğum yapmaya veya gebelik dilemeye gelen kadınlara hitap eden bir yer, Yarımada'nın doğusundaki Amos'a yakın kıyılardaki Gerbekse/ Gerbekilise/ halk arasında Gebekse¹⁷² ya da İlimar Kilisesi (5-11. yy.lar)'dir. Geç Antikite'den süregelen doğumla ilgili inanışların kaynağında tanrıça Hemithea inancı etkili olmuş olmalıdır. İÖ 4. yüzyıl tekniğiyle örüldüğüne dair izlenimler veren orijinal bir kutsal alan üstünde yeniden kurulan Gebekse¹⁷³ bu anlamda dikkate değerdir.

Sonuç

Karia'da ilahlar farklı platformlarda ve amaç ve şekillerde içselleştirilmiştir. Yarımada, Rodos hâkimiyetindeyken dahi yerel değerlerini koruma dürtüsüyle Karia veya Anadolu'nun hafızasından gelen tanrılarını farklı lakaplar vermek suretiyle (ör: Tymnoslu Zeus Kataibatas, Amoslu Apollon Samnaios) yüceltmeye çalışmıştır.

Eski dünyanın büyük ve rakip tıp okullarından Kos ve Knidos¹⁷⁴ un uzantıları olabiliyordu. Yarımada'yı bu sirkülasyona katmak için doğrudan ya da dolaylı, zaman zaman silik de olsa göstergeler mevcuttur. Tamamında değilse bile bazı sağlık köyleri özel anlamlara sahip olabiliyordu.

Hemithea, Karia kökenli tanrıçaydı. Yarımada'nın orijinal kültü ve dinamosu olarak İÖ 4. yüzyıldan, hatta daha erken dönemden itibaren etkili olmuş, belki zamanla yerini Rodos'un daha “baskın” olduğu güneyde, Eileithyia'ya bırakmış ya da ona dönüşmüştür. Ada'nın bölgedeki hâkimiyetini kaybetmesinden sonra

170 Cook – Plommer, *age.*, *passim*; Held – Wilkening-Aumann, *age.*, s. 92.

171 Turgut Saner ve Zeynep Kuban, “*Kıran Gölü 1998*”, AST 17/2 (1999), s. 289.

172 Bresson, *age.*, no. 55, s.85. Yapıdan kalanlara bakılırsa duvar örgü tekniği, İÖ 4. yüzyıl mimarisine ilişkin kuvvetli izler sunmaktadır. Bu kilise, olasılıkla eski bir ibadet yapısının üzerine kurulmuştur.

173 Bean, *age.*, s. 165-166; Altay Özcan, *Karia Yolu: Bozburun Yarımadası (Yürüyüş ve Gezi Rehberi) (The Karian Trail: Bozburun Peninsula (Walking and Travel Guide))*, Miki Matbaacılık, Ankara 2019, s. 76-77.

174 Turnalı, *age.*, s. 21-22. Yazar ayrıca Knidos doktrininden bahsediyor. Anamnez yani hastanın öyküsünün kaydı Knidos'ta bir yöntem olarak tarihe geçmiştir.

Hemithea Tapınağı ve kültü eski cazibesini kaybetmiştir. Depremler (örneğin İ.S.365'te yarattığı yıkım)¹⁷⁵, nüfus hareketleri, Roma etkisiyle pagan unsurların yok oluşu gibi temel nedenlerle ortadan kalkan ana kültürle Yarımada daha da ıssızlaşmıştır.

Gerek Hemithea gerekse Eileithyia, Artemis'in kuzeydeki ve güneydeki farklı tezahürleriydi. Eileithyia, Hemithea'nın Hellenistik Dönem'de Helen etkisi altında kitlesel olarak benimsenmiş yeni benzer/ diğer hali olabilirdi. Şayet böyleyse farklı kullanılan sıfatlarına ilişkin olarak Soteira takısı aldığı yerde trans-ilah olabiliyordu. Benzer bir durum bugün, Hemite denilen Kastabala kentinde de varlık bulmuştur. Bunların kökleri kadim Anadolu inanışlarında bulunabilir.

Tanrı ve tanrıçaların misyonlarındaki benzerliği yaşatma çabasının bir örneği de eril dışı birlikteliğinde görülmektedir. Güneyde Eileithyia ve belki eşlendiği Artemis, Yarımada'da kendine oldukça geniş bir tapınım alanı bulmuş olan kırsal Apollon ile ilişkiliydi.

Kastabos ve Kıran'daki tiyatro ve tiyatro benzeri yapılar ekseninde bakıldığında bu gibi merkezlerin geniş katımlı buluşmalarla ulusal merkezler olduğu ve "sağlık turizmi"ne hizmet ettiği fikri belirgindir. Tiyatro, kuşkusuz Kastabeia festivali kapsamındaki etkinlikler için, belki dayanışma ruhu ve sosyal bağların kuvvetlendirilmesi amacıyla ve hatta hastalıklara neden olan kötü ruhların kovulması için hizmet veriyor olabilirdi. Ancak, şifa konusu yalnızca uyku terapileri ve bebek-doğum beklentisiyle sınırlandırılmayacak kadar geniş bir konu ağında can çekeşebilir. Yani, pek çok şey ayrıntıda gizli olabilir. Bunda Karia'nın şifalı bitkileri ve Anadolu'nun, en az Luvilerden bu yana kadim geleneklerine olan ortaklığı etkili olmuş olmalıdır. Hititlerdeki gibi Kariyalılar da, fizyolojik-psikolojik sorunları uykuda tedaviyle, rüya tabiri gibi tedavilerle hatta büyülerle, ancak bunları toksik etkilerinden arındırdıkları bazı özel bitkisel karışım/ desteklerle çözmeye çalışıyor olmalıydı.

Özetle; Tarih boyunca gözden uzak, kırsal nitelikli, yıldızı diğerleri gibi hiç parlamamış olan ancak zaman zaman sosyal buluşmalar için cazibe merkezi haline bürünebilmiş Yarımada, "kendi çapında" bir şifa merkezi olmalıydı. Kadın ve çocuk sağlığı, üreme, düşük veya (rahat) doğumla ilgili konular, sedatif preparat-

175 Tıpkı, Bizans döneminde Lagina Hekate Tapınağı'nda (bk. Aytakin Büyüközer, "The Sanctuary of Hekate at Lagina in the 4th Century B.C (MÖ 4. yüzyılda Lagina Hekate Kutsal Alanı)", *Arkhaia Anatolika* 1 (2018), s. 20) yaşandığı gibi.

larla hızlandırılan uykuda tedavi, *enkoimesis*, tanrıçalar adına yapılan şifalı büyüler, psikoterapi, hatta suyla tedaviler belli başlı uzmanlık alanları olmalıydı. Bununla birlikte, bölgenin ortak hafızası ve kökleri, Hemite yakınlarındaki Kastabala kentçığı ve Hemithea ile özdeş Kastabos gibi güçlü örnekler dikkate alındığında Anadolu'nun görece uzak Bronz Çağı yerleşimleriyle bağlantılı olabilirdi. Dolayısıyla Yarımada'nın, pek çok kontekste, Bronz Çağı ile ilişkisinin ortaya konulması bir ihtiyaçtır.

Farklı epithetler altındaki ilahların misyonlarındaki benzerliği yaşatma çabası, Karia ile sınırlı olmaksızın Anadolu medeniyetlerinin “bağlantılı” halini ortaya koyan önemli araçlardan biri olmuştur. Hemithea ve Eileithya dönüşümü (?) veya sonraki süreçte bir süreliğine eşzamanlı birlikteliği, Hellenleşmeye rağmen bazı dinsel ve sosyal korumacılığın varlığına işaret ediyor olabilir. Bunun yanında, özellikle *Asklepion* kültü, izole kalma konusunda belki de diğerlerine nazaran daha başarılı olan olasılıkla Kar kökenli Syrna yöresi gibi alanlarda, bölgenin sağlık dünyasına sunduğu alternatif katkıya/ yörenin o konudaki uzmanlığına işaret ediyor olabilir. Yani, Yarımada'nın Hellenleşmesi ile her şey tamamen yok olmuş değildi. İonya Rönesansı olarak adlandırılan kavram ise bu süreçte, belki de yalnızca pek çok sanatsal ve sosyal atılımı mümkün kılan katalizör zaman dilimiydi. Malzeme her bakımdan hazırды, sadece şefler değişmişti.

Teşekkür

Çalışmada geçen bitkisel isimlerin bilimsel karşılıklarının ve taksonomideki yerlerinin gözden geçirilmesine ilişkin olarak değerlendirme ve önerileri için Orta Doğu Teknik Üniversitesi Biyolojik Bilimler Bölümü'nden Prof. Dr. Musa Doğan'a özel teşekkürlerimi sunarım.

KAYNAKLAR**Antik Kaynaklar**

- Aeschylus, *Suppliant Women*, çev. H. W. Smyth, Harvard University Press, Cambridge 1926.
- Callimachus, *Hymns 1-3*, çev. A.W. Mair, Loeb series, William Heinemann, London 1921.
- Claudius Aelianus, *De Natura Animalium (On the Characteristics of Animals)*, çev. A. F. Scolfield, Loeb Classical Library, Cambridge, Massachusetts 1959.
- Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica. Library of History*, Cilt II, Kitap 2.35-4.58, çev. C. H. Oldfather, Loeb Classical Library 303, Harvard University Press, Cambridge, MA 1935.
- Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica. Library of History*, Cilt III, Kitap 4.59-8, çev. C. H. Oldfather, Loeb Classical Library 340, Harvard University Press, Cambridge, MA 1939.
- Euripides, *The Complete Greek Drama (2 Cilt)*, çev. W.J. Oates and E. O'Neill, *Iphigenia in Tauris*, çev. R. Potter, Random House, New York 1938.
- Eusebius of Caesarea, *Praeparatio Evangelica (Preparation for the Gospel) (Libri 4)*, çev. E. H. Gifford 1903.
- G. Plinius Secundus Maior (Yaşlı Plinius), *Naturalis Historia (Natural History)*, Cilt. I-X; Kitap 1-37, çev. by Rackham, H., Jones, W. H. S. and Eichholz, D. E., Harvard University Press, London 1949-1954.
- Herodotus, *Historiai, Herodot Tarihi*, çev. M. Ökmen, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2002.
- Hesiodos, *Erga kai hemerai, Theogonia. İşler ve Günler, Tanrıların Doğuşu*, çev. F. Akderin, (2. basım), İstanbul 2014.
- Homeros, *İliad. İlyada*, çev. A. Erhat - A. Kadir, (23. basım), İstanbul 2007.
- Homeros, *Odysseia*, çev. A. Erhat - A. Kadir, (19. basım), İstanbul 2007.
- Lucius Apuleius, *The Golden Ass, Being the Metamorphoses of Lucius Apuleius*, çev. S. Gaselee, William Heinemann, London; G.P. Putnam's Sons, New York 1915.
- Niccolò Machiavelli, *La Mandragola*, ed. Pasquale Stoppelli, Mondadori, Milano 2016.
- Nonnus, *Dionysiaca (Cilt.III, Kitap 36-48)*, çev. W. H. D. Rouse, Loeb Classical

Library 356, Harvard University Press, Cambridge, MA 1940.

Pausanias, *Hellados Periegesis. Pausanias Description of Greece* (4 cilt), çev. W.H.S. Jones, D. Litt and H.A. Ormerod, Harvard University Press, Cambridge, MA; William Heinemann Ltd., London 1918.

Pedanius Dioscorides, *De Materia Medica*, 1 Cilt, 5 Kitap, çev. T. A. Osbaldeston, 1. basım, IBIDIS Press, Johannesburg 2000.

Pedanius Dioscorides, *De Materia Medica*, çev. L. Beck, Hildesheim, Olms-Weidmann 2005.

Publius Aelius Aristides, *Orationes*, ed. W. Dindorf, Aristides (Cilt 2), G. Reimer 1829.

Stephan von Byzanz (Stephanus Byzantinus), *Ethnika* (Stephani Byzantii Ethnicorum Quae Supersunt Ex Recensione Augusti Meineke), Akademische Druck- U. Verlagsanstalt (Unveränderter Abdruck der 1849 in Verlag G. Reimer in Berlin erschienenen Ausgabe), Graz 1958.

Strabon, *Geographika. Antik Anadolu Coğrafyası (Kıtap 12-14)*, çev. A. Pekman, İstanbul 2005.

Theophrastus, *Historia Plantarum (Enquiry into Plants)*, Cilt II: Kitap 6-9, On Odours, Weather Signs, çev. A.F. Hort, Loeb Classical Library 79, Harvard University Press, Cambridge, MA 1916.

Modern Kaynaklar

Albayrak, Yusuf, *Anadolu'da Artemis Kültü*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış, Doktora tezi, Ankara 2008.

Albayrak, Yusuf, "Anadolu'da Artemis'in Sıfatları (Epithetons of Artemis in Anatolia)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/48 (2018), s. 1-15.

Askitopoulou, Helen, "Sleep and Dreams: From Myth to Medicine in Ancient Greece", *Journal of Anesthesia History* 1/3 (2015), s. 70-75.

Baur, Paul V. C., *Eileithyia*, ed. F. Thilly, The University of Missouri Studies I no. 4, Chicago 1902.

Bean, George. E., *Eskiçağ'da Menderes'in Ötesi (Turkey Beyond the Meander)*, çev. P. Kurtoglu, Arion, İstanbul 2000.

Bean, George. E. ve Cook, John M., "The Carian Coast III", *The Annual of the British School at Athens* 52 (1957), s. 58-147.

- Birch, Samuel, *History of Ancient Pottery, Egyptian, Assyrian, Greek, Etruscan, and Roman*, John Murray, London 1873.
- Błażkiewicz, Monika, "Healing Dreams at Epidaurus. Analysis and Interpretation of the Epidaurian *Iamata*", *Miscellanea Anthropologica et Sociologica* 15/4 (2014), s. 54-69.
- Bonfante, Larissa, *Etruscan Dresses*, John Hopkins University Press, Baltimore and London 2003.
- Bresson, Alain, *Recueil des Inscriptions de la Pérée Rhodiene (Pérée Intégrée)*, Les Belles Lettres, Paris 1991.
- Bruns-Özgan, Christine, *Knidos Antik Kent Rehberi*. Knidos'u Araştırma ve Geliştirme Derneği, Konya 2002.
- Bryce, Trevor R., "The Arrival of the Goddess Leto in Lycia", *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte* 321 (1983), s. 1-13.
- Burkert, Walter, *Greek Religion (Griechische Religion der Archaischen und Klassischen Epoche)*, çev. John Raffan, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press 1985.
- Büyüközer, Aytakin, "The Sanctuary of Hekate at Lagina in the 4th Century B.C (M.Ö 4. yy'da Lagina Hekate Kutsal Alanı)", *Arkhaia Anatolika* 1 (2018), s. 15-30. doi: 10.32949/Arkhaia.2018.1
- Chaviaras, Michael ve Chaviaras, Niketas, ----, *Archaiologike Ephemeris (AE)* °69 (1911), s. 68.
- Chaviaras, Michael ve Chaviaras, Niketas, ----, *Archaiologike Ephemeris (AE)* °89, 94 (1913), 101 (s. 4-5).
- Cole, Susan G., *Theoi Megaloi: The Cult of the Great Gods at Samothrace*, E. J. Brill, Leiden 1984.
- Connelly, John B., *Portrait of a Priestress: Women and Ritual in Ancient Greece*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2007.
- Cook, Arthur B., *Zeus: A Study in Ancient Religion (Vol. II, Part I)*, Cambridge University Press, Cambridge 1925.
- Cook John M. - Plommer, William H., *The Sanctuary of Hemithea at Kastabos*, Cambridge University Press, London 1966.
- Çevik, Nevzat - Bulut, Süleyman, "Myra ve Limanı Andriake", *Aktüel Arkeoloji* 20 (2011), s. 50-66.

- Demirciler, Volkan - Oğuz-Kırca, E. Deniz, “Fighters and Winners of the Peraia (Bozburun Peninsula)”, T.B. Schou (ed.), *Anatolia: Past, Present and Future Perspectives*, Nova Science Publishers Inc., New York 2020, s. 1-20, Nova Science Publishers Inc., New York.
- Doğan, Umut, “Spil (Manisa) Dağı'nın Kuzey Yüzündeki Bir Grup Kaya Anıtı”, *Türk Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi* 7 (2007), s. 69-78.
- Dupont-Sommer, André - Robert, Louis, *La Déesse de Hiérapolis Castabala (Cilicie)*, A. Maissonneuve, Paris 1964.
- Dürnbach, Felix - Radet Georges A, “Inscriptions de la Péréé Rhodienne”, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 10 (1886), s. 245-269.
- Erhat, Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2017.
- Edelstein, Emma - Edelstein, Ludwig, *Asclepius: A Collection and Interpretation of the Testimonies*, John Hopkins Press, Baltimore 1945.
- Fraser Peter M. - Bean, George E., *The Rhodian Peraea and Islands*, Oxford University Press, London 1954.
- Girginer, Serdar - Oyman Girginer, Ö. - Akıl, Hayriye, “Tatarlı Höyük (Ceyhan) Kazısı: İlk İki Dönem”, *KST* 31/3 (2010), s. 453-477.
- Girginer, Serdar - Uygur, Haluk, *Toros ve Amanosların Gölgesinde Kültürlerin Buluştuğu Nokta Kilikya*, Homer Yayınları, İstanbul 2014.
- Goetze, Albrecht - Sturtevant, Edgar, H., *The Hittite Ritual of Tunnawi*, American Oriental Series 14, American Oriental Society, New Haven 1938.
- Grossman, Werner - Schmidraml, Hanns, “An Extract of Petasites Hybridus is Effective in the Prophylaxis of Migraine”, *Alternative Medicine Review: A Journal of Clinical Therapeutic (Altern Med Rev)* 6/3 (2001), s. 303-310.
- Gün, Merve - Aytaç, Selim, “Güzel Avrat Otu (*Atropa belladonna* L.) Genel Özellikleri”, *International Journal of Life Sciences and Biotechnology* 2/2 (2019), s. 50-57.
- Gyllenbok, Jan, *Encyclopaedia of Historical Metrology, Weights, and Measures*, (Vol. 1) Birkhäuser, Cham 2018.
- Hamilton, Mary, *Incubation Or the Cure of Disease in Pagan Temples and Christian Churches*, W.C. Henderson and Son, St. Andrews; Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., London 1906.
- Head, Barclay V., *Historia Numorum: A Manual of Greek Numismatics*, Spink & Son Ltd., London 1963.

- Head, Barclay V., *Guide to the Principal Gold and Silver Coins of the Ancients: From Circa B.C.700 to A.D.1*, Argonaout, Chicago 1968.
- Held, Winfried, “Die Heiligtümer und Kulte von Loryma”, ed. R.van Bremen ve J-M. Carbon, *Hellenistic Karia* (Proceedings of the First International Conference on Hellenistic Karia, Oxford, 29 June- 2 July 2006) Diffusion de Bocard, Paris 2010, s. 354- 377,
- Held, Winfried, Influence from the Dodekanese in Karian sanctuaries in the Hellenistic period, Proceedings of the Danish Institute at Athens, January 24-26, 2018.
- Held, Winfried ve Wilkening-Aumann, Christine, “Vom karischen Bund zur griechischen Polis. Archäologischer Survey in Bybassos und Kastabos auf der Karischen Chersones”, A. Matthaei ve M. Zimmermann (ed.), *Urbane Strukturen und Bürgerliche Identität im Hellenismus: Die Hellenistische Polis als Lebensform (Band 5)*, Heidelberg: Verlag Antike e.K. 2015, s. 74-98.
- Hellenkemper, Hansgerd, *Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien*, Rudolf Habelt Verlag, Bonn 1976.
- Helly, Bruno, *Gonnoi II: Les Inscriptions*, Hakert, Amsterdam 1973.
- Hicks, Edward L., “Inscriptions from Casarea, Lydae, Patara and Myra”, *The Journal of Hellenic Studies* 10 (1889), s. 46-85.
- Hill, Clara E. ve Knox, Sarah, “The Use of Dreams in Modern Psychotherapy”, *International Review of Neurobiology* 92 (2010), s. 291-317.
- Kauffmann-Samaras, Alik, “Le Peintre C, peintre Novateur de la Céramique Attique, dans la Collection du Musée du Louvre”, *Revue du Louvre* 37/ 5-6 (1987), s. 340-355.
- Kavak, Salih, Çakan, Halil, Girginer, Serdar, Uzel, İlter ve Düzenli, Atabay, “Adamotu'nun (Mandragora sp) Tarihteki Kullanımına Dair Arkeolojik Kanıtlar: Tatarlı Höyük (Ceyhan/Adana)”, *13. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Bildiriler*, 18-21 Ekim (2017), Türkiye.
- Kaya, Zafer - Gümüş, Cevdet, “Balamba Tabiat Parkı (Bartın) Florası”, *Bartın Orman Fakültesi Dergisi* 20/ 2 (2018), s. 311-339.
- King, Helen, “The Art of Medicine: Narratives of Healing. A New Approach to the Past?”, *Lancet* 383 (2014), s. 946-947.
- Konak, Sibel, *Antik Karya Bölgesindeki Kent Dışı Kutsal Alanlar*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi 2003.

- Köktürk, Hüseyin ve Milner, Nicholas P., "A Land Dispute From the Lycian Borderland", *Anatolian Studies* 53 (2003), s. 131-138
- Larson, Jennifer, *Ancient Greek Cults: A Guide*, Routledge, New York 2007.
- Le Geun-Pollet, Brigitte, *La Vie Religieuse Dans Le Mond Grec du V Au IIIe Siècle Avant Notre Ère: Choix de Documents Èpigraphiques Traduits et Commentès*, Presses Universitaires du Mirail 1991.
- LiDonnici, Lynn.R., *The Epidaurian Miracle Inscriptions: Text, Translation, and Commentary*, Scholars Press, Atlanta 1995.
- Magie, David, *Roman Rule in Asia Minor* (Vol. I-II), Princeton University Press, New Jersey 1950.
- Maillot, Stéphanie, "Foreigners' Associations and the Rhodian State", V. Gabrielsen ve C. A. Thomsen (ed.), *Private Associations and the Public Sphere* (2015), s. 136-183. Proceedings of a Symposium Held at the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 9-11 September 2010. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.
- May, John M.F., *Ainos, Its History and Coinage*, Oxford University Press, London 1950.
- Mørkholm, Otto, *Antiochus IV of Syria*, Nordisk Forlag, Copenhagen 1966.
- Mylonopoulos, Ioannis, "The Power of the Absent Text: Dedicatory Inscriptions on Greek Sacred Architecture and Altars (Ch.9)", A. Petrovic, I. Petrivic ve E. Thomas (ed.), *The Materiality of Text- Placement, Perception, and Presence of Inscribed Texts in Classical Antiquity* Brill, Leiden and Boston, 2019, s. 231-275.
- Oğuz-Kırca, E. Deniz, "Some Thoughts on the Problem of Identification of Demes: The Ancient Bozburun Peninsula", *Cedrus* 2 (2014a), s. 267-289.
- Oğuz-Kırca, E. Deniz, "Restructuring the Settlement Pattern of A Peraean Deme Through Photogrammetry And GIS: The Case of Phoinix (Bozburun Peninsula, Turkey)", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 14/2 (2014b), s. 281-313.
- Oğuz-Kırca, E. Deniz, "On the Location and Territorium of Hygassos", *Höyük* 7 (2014c), s. 33-43.
- Oğuz-Kırca, E. Deniz, "The Chora and the Core: A General Look at the Rural Settlement Pattern of (Pre)Hellenistic Bozburun Peninsula, Turkey", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (PAUSBED)* 20 (2015), s. 33-62.

- Oğuz-Kırca, E. Deniz, “Tymnos’un Kayıp Mabedi: Hera ve Zeus’a Adanan Tapınak Neredeydi? (The Lost Sanctuary of Tymnos: Where was the Naiskos Dedicated to Hera and Zeus?)”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 151 (2016), s. 231-247.
- Oğuz-Kırca, E. Deniz, “Three Amphora Stamps From Tymnos (Bozburun, Turkey): A Case Study Regarding Provenance”, *Scientific Culture* 3/3 (2017), s. 31-43.
- Oğuz-Kırca, E. Deniz, “Tymno-Karians or Transformers of the Bozburun Peninsula During the Hellenistic Period? Retrospective Reflections of a Demos on the Karian Cultural Heritage”, *Phaselis* 4 (2018), s. 259-294.
- Oğuz-Kırca, E. Deniz - Liritzis, Ioannis, “Chasing Hygassos (Anatolia): Settlement Under Epigraphic Evidence”, *Studia Antiqua et Archaeologica* 23/2 (2017), s. 257-292.
- Öz, Cüneyt, “Kültürel Süreklilik Bağlamında Antikçağdan Günümüze Kutsal Ağaç veya Hayat Ağacı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/56 (2018), s. 213-223.
- Özcan, Altay, *Karia Yolu: Bozburun Yarımadası (Yürüyüş ve Gezi Rehberi) (The Karian Trial: Bozburun Peninsula (Walking and Travel Guide))*, Miki Matbaacılık, Ankara 2019.
- Pingiatoglou, Semeli, *Eileithyia*, Königshausen and Neumann, Würzburg 1981.
- Price, Theodora H., “Double and Multiple Representations in Greek Art and Religious Thought”, *JHS* 91 (1971), s. 48-69.
- Pritchett, William K., “Months in Dorian Calendars”, *AJA* 50/3 (1946), s. 258-360.
- Papachristodoulou, Ioannis, “The Rhodian Demes Within the Framework of the i, unction of the Rhodian State”, ed. V. Gabrielsen, P. Bilde, T. Engberg-Pedersen, L. Hannestad ve J. Zahle, *Hellenistic Rhodes: Politics, Culture, and Society*, Studies in Hellenistic Civilization (Vol. 9), Aarhus University Press, 1999, s. 27-44,
- Ragavan, Deena, *Heaven on Earth: Temples, Ritual, and Cosmic Symbolism in the Ancient World*, The Oriental Institute, Chicago 2013.
- Ramsay, William M., *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, çev. M. Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1960.
- Robert, Louis ve Robert, Jeanne, ---, *Bulletin Épigraphique* 68 (1955), s. 206-219.
- Rumscheid, Frank, *Untersuchungen zur Kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus I-II*, Philipp von Zabern, Mainz 1994.

- Russell, Donald, Texts, Translations and Notes, D.A.Russell, M. Trapp and H.-G. Nesselrath (ed.), *A Praise of Asclepius: Aelius Aristides, Selected Prose Hymns*, Scripta Antiquitatis Posterioris ad Ethicam Religionemque Pertinentia XXIX. Tübingen: Mohrsiebeck, 2016, s. 30-54,
- Rutherford, Ian, "Network Theory and Theoric Networks", Malkin, I., C. Constantakopoulou - K. Panagopoulou (ed.), *Greek and Roman Networks in the Mediterranean*, Routledge, London and New York 2009, s. 24-39.
- Saner, Turgut ve Kuban, Zeynep, "Kıran Gölü 1998", *AST* 17/2 (1999), s. 287-295.
- Sayar, Mustafa H., "Kilikya'da Tanrılar ve Kültler", *OLBA* 2 (1999), s. 131-154.
- Schober, Arnold, *Der Fries des Hekateions von Lagina* (İstanbul Forschungen, Band 2), Rudolf M. Rohrer, Baden bei Wien 1933.
- Schredl, Michael, Bohusch, Claudia, Kahl, Johanna, Mader, Andrea ve Somesan, Alexandra, "The Use of Dreams in Psychotherapy: A Survey of Psychotherapists in Private Practice", *The Journal of Psychotherapy Practice and Research* 9/2 (2000), s. 81-87.
- Sina, Ayşen, "Pausanias'ta Kült Kuran Kadın Kahramanlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 23/35 (2004), s. 171-183.
- Sokolowski, Franciszek, "On the Lex Sacra of Tymnos", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 87 (1956), s. 47-50.
- Spratt, Thomas A.B., "Remarks on the Dorian Peninsula and Gulf, with Notes on a Temple of Latona There", *Archaeologia* 49/2 (1886), s. 345-365.
- Stoddart, John L., *On the Inscribed Pottery of Rhodes, Cnidus and other Greek Cities*, *Transactions of the Royal Society of Literature*, Hughes and Robinson, London 1847.
- Söğüt, Bilal, "Stratonikeia'nın Yerleşim Tarihi ve Yapılan Çalışmalar", ed. B. Söğüt, *Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları, Stratonikeia Çalışmaları 1* (İstanbul 2015), s. 1-8.
- Söğüt, Bilal - Taşkıran, Murat, "Stratonikeia'dan Augustus Dönemi Mısır Etkili Korinth Başlıkları", *Olba* 12 (2014), s. 189-213.
- Şahin, Nuran, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü (AKMED), İstanbul 2001.
- Talloon, Peter, Poblome, Jeroen, Waelkens, Marc ve Vanhaverbeke, Hannelore, "Matar in Pisidia: Phrygian Influences in Southwestern Anatolia", M. Hutter (ed.), *Pluralismus und Wandel in den Religionen im Vorhellenistischen*

- Anatolien, Akten des Religionsgeschichtlichen Symposiums in Bonn (19-20 Mai) (2006), Ugarit-Verlag, Münster, s. 175-191,
- Taş, İlknur, “Hititli Kadın Şifacılar- Şifalandırma Çalışmaları ve Bunların Birleştirici Coğrafya ve Jeokültürel Bellek Esasında Anadolu Kültüründeki Yansımaları”, *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi* 11 (2017), s. 48-60.
- Taşdöner, Kevser, “Karya Kenti Halikarnassos”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 (2008), s. 96-106.
- Taşkılıoğlu, Zafer, *Anadolu’da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar*, İstanbul 1963.
- Tırpan, A. Adil ve Söğüt, Bilal, “Hekate Temenosu 2000 Çalışmaları 2000 Çalışmaları”, *KST* 23/2 (2002), s. 343-350.
- Tırpan, A. Adil, Gider-Büyüközer, Zeliha ve Büyüközer, Aytekin, “The Temple of Hekate at Lagina”, T. Schulz (ed.), *Dipteros und Pseudodipteros: Bauhistorische und Archäologische Forschungen, Internationale Tagung*, (2012), 13-15 November 2009, Regensburg. Byzas 12, s. 181-202.
- Turnalı, A. Bilgin, *Knidos ve Çevresi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- Tys, Jery, Szopa, Aleksandra, Lalak, Justyna, Chmielewska, Mariola, Serefko, Anna ve Poleszak, Ewa, “A Botanical and Pharmacological Description of Petasites Species”, *Current Issues in Pharmacy and Medical Sciences* 28/3 (2015), s. 151-154.
- Umar, Bilge, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1993.
- Umar, Bilge, *Karia: Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1999.
- Uyguç, Arif, *Güneybatı Anadolu’nun Tarih Öncesi Halkı: Kar’lar*, Tunç Matbaası, Çine 1992.
- Uykucu, K. Ekrem, *The History and Geography of Marmaris*, As Matbaası, İstanbul 1970.
- Uzel, İter, “Anadolu Antik Şehir Sikkelerinde Asklepios Kültü”, *AST* 12 (1997), s. 115-138.
- von Oldenburg, Wilbrand, *Reise Nach Syrien Kleinarmenien und in’s Heilige Land*, Alm. çev. Johann C.M Laurent, Hamburg 1859.
- Wilkening-Aumann, Christine, “The Hellenistic Theatre in the Sanctuary of Hemithea at Kastabos (Asia Minor): New Evidence and Reconstruction”, R.

Frederiksen, E.R.Gebhard and A. Sokolicek (eds.), *The Architecture of the Ancient Greek Theatre* (2015), Aarhus University Press, s. 233-253,

Willets, R.F., “Cretan Eileithya”, *The Classical Quarterly* 8/3-4 (1958), s. 221-223.

Williamson, Christina G., “A Carian Shrine in a Hellenising World”, de Hoz, M.-P., J. P. Sanchez Hernández ve C.M.Valero (eds.) *Between Tarihuntas and Zeus Polieus: Cultural Crossroads in the Temples and Cults of Graeco-Roman Anatolia* (2016), s. 75-101, Colloquia Antiqua 17. Peeters, Leuven, Paris, Bristol.

Wise, Susan, *Childbirth Votives and Rituals in Ancient Greece* (PhD dissertation), University of Cincinnati 2007.

Zeyrek, Hacı T. - Zeyrek, Ali. N. - K. Şahin, Gülseren, “Kastabala Antik Kenti Kazıları 2013”, *KST* 36/1 (2014), s. 153-166.

İnternet Kaynakları

AvP XI.1 (O. Ziegenaus and G. De Luca, *Das Asklepieion. Der südliche Temenosbezirk in Hellenistischer und Frühromischer Zeit*, *Altertümer von Pergamon XI.1*. Berlin 1968.

Encyclopedia Mythica, *Eileithya*. Online: <http://www.pantheon.org/articles/e/eileithya.html> (03.05.2020)

<http://dx.doi.org/10.18367/Pha.18017>

<http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0085.tlg001.perseus-eng1:667-677>.

http://www.tertullian.org/fathers/eusebius_pe_04_book4.htm#48

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunisosbd/issue/36248/408480>

[https://doi.org/10.1016/S0074-7742\(10\)92013-8](https://doi.org/10.1016/S0074-7742(10)92013-8)

<https://linearbknoosmycenae.com> (18.12.2020)

<https://www.atticinscriptions.com/browse/bysource/Helly/> (20.07.2020).

<https://www.britannica.com/topic/Eileithya>

<https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/attic-black-figure-tripod-exaleiptron>

<https://www.thelancet.com/> (17 Temmuz 2020)

<https://www.theoi.com/Gallery/K8.13.html> (Catalogue no CA 616)

<https://www.theoi.com/Ouranios/Eileithya.html>

PHI Greek Inscriptions. Region: Central Greece (IG VII-IX) Megaris, Oropia and Boiotia; Peloponnessos (IG IV-[VI]), IG IV², 1; Aegean Islands, incl. Crete (IG XI-[XIII]) Crete (Inscriptiones Creticae: [IC] I, xvii 9); Aegean Islands, incl. Crete (IG XI-[XIII]) Cyclades, excl. Delos (IG XII,5), 1022; Aegean Islands, incl. Crete (IG XI-[XIII]) Rhodes and S. Dodecanese (IG XII,1), Segre & Pugliese Carratelli, Tituli Camirenses (ASAtene 27-29) [Tit. Cam.]; Asia Minor: Caria, Rhodian Peraia; Megiste: CIG 4301

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 86 - Sayı/Issue: 306
Ağustos/August 2022

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 24.04.2021
Kabul/Accepted: 01.11.2021

DOI: 10.37879/belleten.2022.469

Araştırma Makalesi/Research Article

Çivi Yazılı Kayıtlardan Antik Yunan Kaynaklarına Efsaneleşen
Anadolulu Kral Adı Mita/Midas

Nurgül Yıldırım*

Öz

Eski Anadolu uygarlıkları içerisinde Anadolu kültür mirasına Muşkiler/Frigler, başkentleri Gordion (Polatlı-Ankara) ve onların ünlü kralları Mita/Midas oldukça derin etkiler bırakmıştır. Özellikle Hellenistik dönemle birlikte efsanevi yönleriyle mitoslara konu edilen Frig Kralı Midas, hem Frigler'in Anadolu siyasi tarihindeki varlığı hem de kralın icraatları açısından ayrıca merak konusu olmuştur. Kral Mita/Midas adıyla ilişkili olarak erken veriyi Orta Hitit dönemi sonlarına tarihlenen Hitit çivi yazısıyla kaydedilmiş Pahhuwah Mita metinleri sağlamıştır. Bu metinlerin ardından Mita kral adına MÖ 8. yüzyıl ortalarından sonra Asur çivi yazılı kayıtlarda rastlanılmıştır. Bu kayıtlarda Muşkili Mita olarak geçen kral Anadolu siyasetinin belirleyicilerinden, güçlü bir lider figürü olarak aktarılmıştır. Yine aynı döneme tarihlenen Hiyeroglif Luvice kayıtlarda Mita olarak yazılan kral adı, Eski Frigce yazıtlarda Mida olarak anılmış ve kral Mida genellikle inanç pratiklerine ait metinlerde kaydedilmiştir. Anadolu kökenli bir kral adı olan Mita'nın temelde birincil kaynaklarla tarihi ve dilbilimsel açıdan irdelenmesinin amaçlandığı bu çalışmada, Mita/Midas adını kullanan kralların tarihi süreç içerisinde hem siyasi hem de efsanevi varoluşuna dair aktarımlara da yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Frigler, Bryg, Muşki, Kurtis, Gordios, Tyana, Midae, Míðaç.

* Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Hatay/TÜRKİYE, nyildirim@mku.edu.tr ORCID: 0000-0002-4692-2823

Name of the Legendary Anatolian King Mita/Midas From Cuneiform Records to Ancient Greek Sources

Abstract

Mushkians/ Phrygians, their capital Gordion (Polath-Ankara), and their famous king Midas had a profound influence on Anatolian cultural heritage among the ancient Anatolian civilizations. Especially during the Hellenistic period, the Phrygian king Midas, who was the subject of myths with his legendary aspects, was also a subject of curiosity in terms of both the Phrygians' presence in Anatolian political history and the king's actions. The earliest source related to the name of king Midas was provided by the Mita of Pahhuwa texts, recorded in Hittite cuneiform dating to the end of the Middle Hittite period. Following these texts, the name Mita the king was found in Assyrian cuneiform records after the middle of the 8th century BC. In these records, the king, referred to as Mita of Muški, was transferred as a powerful leader figure, one of the determinants of Anatolian politics. The name of the king, written as Mita in the Hieroglyphic Luwian records dated to the same period, was referred to as Mida in the Old Phrygian inscriptions, and the King Mida was usually recorded in the texts of religious practices. This study aimed to examine Mita, the name of an Anatolian king, historically and linguistically with primary sources; and also included the transfer of both the political and legendary existence of the kings who used the name Mita/Midas in the historical process.

Keywords: Phrygians, Bryg, Mushki, Kurtis, Gordios, Tyana, Midae, Μίδαç.

Giriş

Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından Orta Anadolu merkez olmak üzere kurulan ve zamanla Eskişehir-Afyon illeri arasındaki dağlık bölgenin yanı sıra Kızılırmak (Halys) kıvrımı içinde kalan Alacahöyük, Boğazköy, Alişar, Konya ve yakın çevresiyle, batıda Lidya, güneyde Burdur ve Güney Marmara'yı da içine alan coğrafyada yayılım gösterdiği tespit edilen¹ Anadolu krallık, Antik Yunan kaynaklarında geçen Trakya'daki Bryg/Brig kavmiyle² kültürel benzerliği de dik-

1 Emilie C.H. Haspels, *The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments*. 2 vols. Princeton University Press. Princeton 1971, s. 30vd; G. Kenneth Sams, "Gordion ve Frigler", ed. Ş. Şentürk-T. Tüfekçi Sivas-H. Sivas, *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, 49-58; Susanne Berndt-Ersöz, "Sacred Space in Iron Age Phrygia", ed. C. Gates, J. Morin and T. Zimmerman, *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions*, BAR International, Oxford 2009, s. 11-19; Frig Dönemine tarihlenen arkeolojik buluntu merkezleri için bk. Emre Erdan, *Frig Kültürü ve Uygarlığı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 15vd; Alan S. Hall, "Notes and Inscriptions from Eastern Pisidia", *Anatolian Studies*, Vol. XVIII, 1968, s. 59.

2 Homeros, *İlliada*, 3.18; Herodot, *Historiai*, VII, 73; Strabon, *Geographika*, XII, 544; Plinius, *Historia*

kate alınarak Brygler/Phrygler/Frigler olarak anılmıştır. Ancak bu adlandırmanın hem köken tarihi ve coğrafi yayılım hem de sosyo-kültürel yapı açısından Bryg/Frig krallığını tanımlamadaki sınırlılığı, dönemin birincil kaynaklarından Asur çivi yazılı kayıtlardaki kullanımla anlaşılmıştır. Bu kayıtlarda, Bryg/Frigler olarak anılan halklar ve yaşam alanları “Muški” olarak adlandırılmıştır. Muşkiler için çivi yazılı en erken kayıtlara Ninurta-apil-Ekur (MÖ 1191–1179) döneminde ve ardından Asur tahtına çıkan Aşşur-dan (MÖ 1178–1133) döneminden ulaşılmış ve Muški ülkesi bu kayıtlarda ^{kur}*Mu-uš-ka-ia-e* yazımıyla aktarılmıştır³. Muşkiler ile ilgili bu döneme tarihlenen daha detaylı veri ise I.Tiglat-Pileser’in (MÖ 1115-1076) ilk görev yıllarına ait sefer kayıtlarında yer almıştır⁴. Çivi yazılı erken kayıt örneklerinden Elazığ (Alzi) ve yakın çevresindeki (İşuwa) alanın Muški olarak adlandırıldığı ve arkeolojik buluntularla MÖ 2. binyıl sonlarında bu coğrafyaya yeni bir göç dalgasının gerçekleştiği tespit edilmiştir. Bu göç dalgasının Asya kökenli olduğu, ele geçen seramik türü ve bu türün Transkafkasya’da Karmir Blur’da, Şeytandağı Mezarlarında ve Doğu Gürcistan’daki örneklerle örtüşmesiyle ortaya çıkarılmıştır⁵. Anadolu’da Erzurum’dan Toroslar’a kadar uzanan bu örnek buluntu devamlılığı, Muşkiler’in Anadolu kuzeyinden başlayan bir göç rotası izlemiş olabileceklere dair saptamalar ve Muški-G/Kaşka sözcüklerindeki yakınlık göz önünde bulundurulurken, Muşkiler’in Kaşka kökenli bir halk olabileceğine dikkat çekilmiştir.⁶ Muşkiler’in Doğu Anadolu ve yakın çevresindeki varlıkları zamanla

Naturalis, 5.145.

- 3 Ninurta-apil-Ekur: VAT 18034/MARV I 51-2: ^{kur}*Mu-uš-ka-ia-e*.; I. Aşşur-dan: VAT 18901/MARV II 22-2: ^{kur}*Mu-uš-ka-ia-e*. Karen Radner, Buchbesprechungen Wittke, Anne-Maria: Muşker und Phryger. Ein Beitrag zur Geschichte Anatoliens vom 12. bis zum 7. Jh. v. Chr. (= Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients B Geisteswissenschaften 99). Wiesbaden *Zeitschr. f. Assyriologie* Bd. 96, 2006, s.144-146.
- 4 RIMA II. A.0.87.2.
- 5 Veli Sevin, “Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu”, *Höyük I*, 1998, s. 53-56.
- 6 Muşkiler/Friglerle ilgili coğrafi ve demografik netleştirme çalışmaları ve öneriler için bk. Albrecht Goetze, *Kulturgeschichte des alten Orients: 3.1, Kleinasien*, C. H. Beck, München 1957, s. 184; Ekrem Memiş, “Frig Göçlerinin Zamani Üzerine Bazı Öneriler”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7/3, 2020, s. 1914-1930; Yine Anadolu’da Öncül Türk/Orta Asya Kavimlerinden İskit/Saka-Muşki kültürel yakınlık analizleri ve diğer görüşler için bk. Taner Tarhan, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler”, *Türkler Ansiklopedisi*. C 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 597-610; Salih Çeçen, “Eski Çağda Türkler”, *Eski Ön Asya Uygarlıklarından Günümüze Anadolu’da Türk Varlığı*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 101- 108; Matched J. Mellink, “Mita, Mushki and Phrygians”, *Anadolu Araştırmaları*, II/1-2, 1965, s. 318; Veli Sevin, “Eski Anadolu Halkları Mozağine Genel Bir Bakış”, *Palmet II*, 1998, 21- 36; Richard D. Barnett, “Phrygia and the People of Anatolia in Iron Age”, *CAH* II/2, 1975, s. 420; Jak Yakar, *Anadolu’nun Etnoarkeolojisi: Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal kesimin Sosyo-Ekonomik*

Urartu ve Asurlular tarafından değişen siyasi dengeler sonucunda önce Kapadokya'ya ardından ise daha batıda yaşam alanları oluşturmalarına neden olmuştur. Bu zorunluluk Muşkiler için siyasi bir güç haline gelmelerine zemin hazırlarken, onların yeni yaşam alanlarındaki kültürlerle, özellikle Trakyalı Briglerle, etkileşimlerini de kaçınılmaz kılmıştır.

Muškiler ile ilgili en kapsamlı dilbilimsel verilere MÖ 8. yüzyıl ortalarından itibaren Asur Kralı II. Sargon (MÖ 721-705) dönemine tarihlenen kayıtlardan ulaşılmıştır. Yine bu dönemden itibaren Asurca metinlerde Muški ile birlikte Muškili bir kralın adı “Mita” olarak kaydedilmeye başlanmıştır⁷.

1. Çivi Yazılı Kayıtlarda Mita

Asur çivi yazılı metinlerde Mita kral adı kayıtlarının ilki MÖ 718'lere tarihlenmiştir⁸. Muşkiler'in yerleşim alanları açısından neredeyse aynı bölge olarak tanımlanabilecek, ancak neredeyse 500 yıl öncesine tarihlenen Hitit çivi yazısıyla kaydedilmiş ve bir yerel krala ait mektup/söylev formunda hazırlanmış olan Pahhuvalı Mita metinleri⁹ Anadolu'da Mita kral adının bilinenden daha eski bir geleneğin temsilcisi olduğunu ortaya çıkarmıştır. Pahhuwa, Hitit Kralı I. Arnuvanda döneminde (MÖ 1420-1400) Yukarı Fırat coğrafyasındaki diğer krallıklarla birlikte, Kaşkalar'ın kuzeyden Hitit bölgesine yönelik saldırılarını ve veba salgınını değerlendirerek, Hitit egemenliğine isyan eden krallıklardan biri olmuştur. Pahhuwa krallığı, Hitit çivi yazılı kayıtlardan anlaşıldığı üzere Hitit Krallığı'na bağlı dört kenti istila etmiş, güney komşusu olan İšuwa'yı yağmalayarak, buradan elde

Yapı, çev. S. H. Riegel, Homer Kitabevi, İstanbul 2007, s. 66; Emre Erdan, “Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu'da Frig Kültür Varlığı”, *Asia Minor Studies*, C 4/8, 2016, s. 44.

7 Cyril John Gadd, “Inscribed Prisms of Sargon II from Nimrud”, *Iraq*, Vol. 16/2, 1954, s. 173-201; B. Giovanni Lafranchi, “Sargon Letter to Aššur-šarru-ušur: An Interpretation”, *SAAB II / I*, 1988.

8 Gadd, agm., s. 180.

9 Pahhuvalı Mita Metni (KUB XXIII 72 + KUB XL 10 + KBo L 66 + KBo L 216+KBo L 218) Harry A. Hoffner, Jr., “A Join to the Hittite Mita Text”, *Journal of Cuneiform Studies* Vol. 28/1, 1976, s. 60-62; Aram Kosyan, “Arnuwandas I in the East”, *Aramazd – Armenian Journal of Near Eastern Studies* 1, s. 72-97. 2006; Oğuz Soysal, “A new join to the Mita-Text (Bo 8742) and a duplicate of the Zannanza-Affair (Bo 8757)”, *NABU* 2014/4, s. 145-148; Serkan Erdoğan, *Pahhuwa Krallığı: Doğu Anadolu'da Hititler'in Çağdaş Yerel Bir Güç*, Lap Lambert Academic Publishing 2016; Daha eski bir tarihi süreci kapsayan Mitanniler ve Mita eşitleme çalışmaları için bk. Archibald Henry Sayce, “Midas of Phrygia”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Jan. 1, 1931, s. 35-138.

ettiği ganimetleri ülkesine taşımıştır¹⁰. Pahhuvalı Mita'nın siyasi açıdan güven zedeleyici yapısı metnin ilgili satırlarında şöyle ifade edilmiştir:

¹⁾[...] ^MÚ-ša-a-^lpa-an^l ú-^lup-pa^l-x [^MPi-i]g-ga-n[a...] *A-NA* ^MMi-i-ta²⁾[...]x
nu ka-a-aš a-pa-a-aš ^MLu-^lpa^l?-ki-u-ut-ta-a[š...t]a-aš ^MAr-zi-u-^lut^l-ta-aš
³⁾[...]t-ta-aš ^MUa-ar-ti-i-la-aš 2 ^{LÚ.MEŠ} x[...^M]Hu-^lu-a-aš-ša-a-ta-aš *BE-EL*
GIŠTUKUL ⁴⁾[...]-^lra^l-la-a-aš ^MHa-te-e-eš :ke-ma 2 ^{LÚ.MEŠ}[.....-i]k-ki-
na-a-aš-ša *DUMU* ^MÚ-ša-a-pa ⁵⁾[^{URU}] Pa-ah-hu-^lu nu-uš ^{URU}Ha-at-tu-ši
[...-ú]en ⁶⁾[nu...da]-^lr^l-ú-en ka-a-ša ^MMi-i-ta-aš [...li]-^lin^l-ki-iš-ki-it nu-za
ŠA-PAL NI-IŠ DINGİR^{MEŠ}) ⁷⁾[...]x am-mu-ug-ga-^lu-ra-aš *A-NA* ^MMi-i-ta
ku-u-^lr]u-ur nu-^lu-ra-aš-mu ^{LÚ}*KÚR-IA* nu-^lu-ra-an ⁸⁾[...am]-mu-ug-ga-^lu-
ra-aš *A-NA* ^MMi-i-ta ^lták-š]u-ul nu-^lu-za ka-a-ša ú-uk ^MMi-i-ta-aš ¹⁻⁸⁾ [...] Ušapa, Uppa-[...]x.....Pi]ggana [...] Mita'ya [...] ve şimdi dikkat et. Lupakiutta[š...]taš, Arziuttaš [.....-ut]taš, Wartilaš, 2 [.....] insan, [PN...mx?] (-) Huwaššataš *BEL* ^{GIŠTUKUL}, [.....-y]alaš, Hateš, Kima(?), 2 [.....] insan ve [.....-ik]kinaš, Ušapa'nın oğlu [..... Pahhuwa [da olan]. Onları Hattuša'ya [çağır]dık. [ve bu yüzden onlar için (?) biz şa]rt [koştuk]. Dikkat et, Mita defalarca bu [ye]mini etti ve bu yeminin altında kalarak [bu yüzden şart koşuldu: “majestenin her kim düşmanıysa], benim, [Mita'nın], kendisinin o bir [düş]mandır. O benim düşmanımdır¹¹...

Pahhuvalı Mita metinleri ile ilgili çalışmanın bir parçası olarak KUB 2372'yi tamamlayan yine mektup/söylev formunda kaydedilmiş olan Bo 8742 no'lu metin O. Soysal tarafından ilim dünyasına tanıtılmıştır¹². Metnin ilgili bölümünde Pahhuvalı Mita'ya uygulanan cezai yaptırım şu ifadelerle yer almıştır:

¹⁾[A.NA] ^{LÚ.MEŠ} ^{URU}Pa-ah-hu-wa-ma ha-at-ra-a-nu-un nu ma-a-an pa-a-a-
^ln-z]¹⁾ ^{LÚ.MEŠ} ^{URU}Pa-ah-hu-wa ha-an-da-an^l(-)^x2 [É Mi-ta-a] ²⁾Q]-A-IDU]
DAM-ŠU DUMU.MUNUS Ú-ša-a-pa DUMU.MEŠ-ŠU QA-DU MAR-
ŠI-TI-ŠU QA-DU SAG.GÉME.İR.MEŠ-ŠU GU₄.HI.A-ŠU UDU.HI.A-
Š[U MI-IM-MI-ŠU ar-nu-an-zi(?) ³⁾ [É] ^mHa-aš-ša-na É ^mKa-li-mu-na QA-
DU DAM.MEŠ-ŠU-NU DUMU.MEŠ-ŠU-NU SAG.GÉME.İR.MEŠ-ŠU-
NU GU₄.HI.A-ŠU UDU.HI.A Š[U MI-IM-MI-ŠU-NU] ⁴⁾ ar-nu-an-zi nu
hu-u-ma-an pa-ra-a pí-an-zi a-ap-pa ^{SIG}ma-iš-t]^la-an-ma^l-š^li-wa-a-an-ta^l-an
Ú-UL a[p-pa-an-zi]... ¹⁻⁴⁾ Pahhuwa'nın adamlarına yazdım. Pahhuwa'nın

- 10 Oliver Robert Gurney, “Mita of Pahhuwa”, *Annals of Archaeology and Anthropology* 28, 1948, s. 32 vd; Jak Yakar, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi: Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Çev. S.H. Riegel, Homer Kitabevi, İstanbul 2007, s. 376.
- 11 KUB XXIII, 72.
- 12 Oğuz Soysal, “A new join to the Mita-Text (Bo 8742) and a duplicate of the Zannanza-Affair (Bo 8757)”, *NABU* 2014/4, s. 145-148.

adamları sadakatla yaptı?...[Mita'nın hanesini] karısı ile birlikte onlar taşı-sın? Uşapa, (ve onun) çocukları, malları, erkek ve kadın hizmetçileri, sığırları, koyunları, [onun ikametgahı], Haşşana'nın evini (ve) Kalimuna'nın evini birlikte taşıyacaklar. (onların da) eşleri, çocukları, erkek ve kadın hizmetkarları, sığırları, koyunları, iyi mallarıyla birlikte. Her yere (onları) dağıtacaklar, (ama) bir... ipi bile [bırakmayacaklar]¹³...

Mita adının etimolojik kökeninin hiyeroglif Luvice “hizmetkâr, köle” anlamına gelen *mita*- sözcüğüyle ilişkili olduğu düşünülmüş ve “Mida” olarak da okunabilen bu kral adının Muşkili Mita/kral Midas adının öncül bir örneği olarak değerlendirilmesi gerektiği tartışılmıştır¹⁴. Ancak Muşkiler/Frigler'in Anadolu'da MÖ 12. yüzyıldan önce var olduğuna dair arkeolojik bir kanıt mevcut olmadığından bu karşılaştırmanın kronolojik temelini henüz sağlamlaştırmadığı ileri sürülmüştür¹⁵. Bu nedenle “Mita” Frigce bir isimden ziyade daha Eski Anadolu dilleriyle ilişkili bir kullanım olarak tanımlanmıştır¹⁶.

Asur çivi yazılı belgelerde ilk olarak I. Tiglat-Pileser (MÖ 1115-1076) dönemindeki kayıtlarda 5 Muşki Kralından söz edilmiştir¹⁷. Bu beş Muşki kralının içinde yer aldığı düşünülen Pahhuvalı Mita'nın öncül liderleri için Geç Roma dönemi kronograflarından Eusebius Midas adında bir Frig kralını MÖ 1310'a tarihlendirmiştir¹⁸. Bu veriyle, MÖ 1200'ler öncesinde ciddi bir Muşki yerleşim izinin henüz ortaya çıkarılmamış olduğu bilgisi karşılaştırıldığında, Pahhuvalı Mita'nın Muşki kökenli bir geleneğin ilk temsilcilerinden olduğunu söylemek olası değildir. Ancak Eski Çağ göç hareketliliğinin genel karakteristiği¹⁹ göz önünde bulundurulduğun-

13 Bo 8742.

14 Mellink, agm., s. 320; J. David Hawkins, “Mita”, *RLA*, 8/3-4, 1997, s. 271-273; Susanne Berndt-Ersöz, *Phyrgian Rock-cut Shrines: Structure, Function, and Cult Practice*, Brill-Leiden 2006, s. 127.

15 Gurney, *age.*, 1948, s. 46-47.

16 J. David Hawkins, “Mita”, *RLA*, 8/3-4, 1997, s. 271-273.

17 RIMA II. A.0.87.4.

18 Eusebius. *Chronicon*, 53.

19 Eski Çağ'da Anadolu coğrafyasına yapılan göçlerin Deniz Kavimleri göçü dışında daha geniş bir zaman dilimine yayıldıkları ve sistemli bir biçimde iklim, elverişli yaşam sahası gibi koşulları dikkate alarak gerçekleştiği ve Anadolu'ya gelen halk kitlelerinin kabileler halinde ve çoğunlukla tarım işçisi olarak varlıklarını devam ettirdikleri göz ardı edilmemelidir. Göç Anadolu topraklarında kurulan uygarlıkların siyasi varlıklarının temelini oluşturmuş, yeterli nüfus ve nüfuzla sahip olan kabileler içerisinde öncül bir hanedanlık etrafında örgütlenme Eski Çağ Anadolu'sunun özellikle Erken Demir Çağ'ında siyasi teşkilatlanma biçimini belirlemiştir. Nurgül Yıldırım, “Çivi Yazılı Belgelere Göre Patina Krallığından Unçi Krallığına Antakya ve Amik Ovasının Tarihsel Süreci” *Belleten C LXXX/S. 289*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016, s. 701-722.

da Muşkiler'in öncü ve küçük kitle hareketlerinin bir neticesi olarak en azından Alzi ya da İšuwa yakınlarına gelen halklar olabilecekleri ve bu coğrafyadaki yerel unsurlarla, özellikle Hurri ve Luvililer ile etkileşim hâlinde kalmış olabilecekleri düşünülebilir.

Asur kralı II. Sargon dönemine tarihlenen bir sefer kaydında rastlanılmış olan "Muškili Mita" ifadesi, bu kralla ilgili farklı kaynakla karşılaştırmalı olarak bir tarihlendirme çalışmasına olanak sağlamıştır. Antik kayıtlarda Midas olarak kaydedilen ve Mita kralı adı ile Asur kayıtlarında ilk olarak II. Sargon dönemine tarihlenen bir sefer kaydında yer alan kral için belirlenmiş tarih aralığı neredeyse örtüşmüştür²⁰. Muşkiler'in siyasi bir teşkilatlanmayla farklı dönem kayıtlarından da yararlanılarak oluşturulabilecek kral listesinde, II. Sargon kayıtlarında geçen Muškili Mita, Antik Batı kayıtlarındaki Kimmerler'le ittifak kuran Midas, Muškili Mita I /I.Midas olarak belirlenebilmiştir²¹. Muškili Mita I/I. Midas'ın siyasi faaliyetleri için birincil kaynak niteliğinde olan Asur kayıtları, genel olarak, bu kralı MÖ 8. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Anadolu coğrafyasında güçlü bir düşman olarak tanımlamıştır.

MÖ 8. yüzyıl genel siyasi görünümüne bakıldığında merkezi bir otoritenin olmadığı irili ufaklı krallıkların Anadolu siyasi ilerleyişini belirlediği, Mezopotamya'da ise Anadolu coğrafyasına egemen olmayı ve Doğu Akdeniz'e inmeyi hedefleyen Asur İmparatorluğuyla karşılaşılacaktır. Asur bu hedefe ulaşmasını engelleyen iki güçlü siyasi muhalifi olan Anadolulu Muşkiler'in ve Urartular'ın bu süreçte büyük zorlamaları ile karşı karşıya kalmıştır. II. Sargon'un, Kuzey Suriye üzerine neredeyse her yıl sefer yapmasının en önemli nedenlerinden biri, bölgedeki Asur çıkarlarını sekteye uğratan yeni bir gücün ortaya çıkması olarak görülmüştür. Hiç şüphesiz, bu yeni güç, Urartular'la birlikte hareket eden ve Orta-Güney Anadolu'da mutlak hakimiyet kurmaya çalışarak, Doğu Akdeniz ticaretinde söz sahibi olmayı hedefleyen Muşki kralı Mita (I. Midas) olmuştur.

Anadolu'da kendisine yeni müttefikler ekleyerek güçlenen Muşki Kralı Mita ve onun yanında yer alan Anadolulu krallıklar Asur'a karşı güç birliği yapmaya başlamışlardır. Kral Mita ve Şinuhtu'lu Kiakki Asur üstünlüğünü reddederek, Asur otoritesine karşı bağımsız hareket etmeye çalışmışlardır. II. Sargon MÖ 718 yılın-

20 Herodot. *Historiai* 1-14; Eusebius Frig Kralı Midas'ın görev süresini (Latince versiyonda) MÖ 742-696; (Ermenice versiyonda) MÖ 738-695 olarak belirlemiştir. Eusebius, *Chronicon*, 53; Brendt-Ersöz, agm., s. 2; Gadd, agm., s. 180.

21 Brendt-Ersöz, agm., s. 2.

da bu iki Anadolu krallık üzerine bir sefer düzenlemiştir. Bu sefere ilişkin kayıttaki şu ifadeler kaydedilmiştir:

Col. iv.²⁵⁰ [(^m)ki-ak]ki (alu)šī-nu-uh-ta-a-a⁵¹ [(^m)m]i-ta šar (^{mat})muš-ki⁵² [bi]-tu man-da-at-tu⁵³ [ik-]a-a ta-mar-tuš...⁵⁰⁻⁵² Šinihtulu [Kiak]ki ve Muški kralı Mita haraç ve vergi ödemeyi reddedip, hedyelerini sakladılar²²...

Kral metnin ilerleyen satırlarında düzenlediği seferin başarılı olduğu ve aldığı zengin ganimeti kaydettirmiştir. Ancak kralın yaklaşık bir yıl sonra (MÖ 717) ve daha geniş bir coğrafyayı kapsayan seferi Muškili Mita, Karkamışlı Pisiris ve yine kral Kiakki'nin ülkelerini hedeflemiştir. Bu sefer öncesinde Muškili Mita'nın kısa bir zaman da olsa, III. Salmanassar (MÖ 859-824) döneminden itibaren Asur'a bağlı olan Que'deki (Çukurova) bazı şehirleri de ele geçirdiği anlaşılmıştır. Mita'nın bu girişimi, Que'nin güneyinde ve doğusunda Geç Hititlerle bağlantıya geçerek, hem Gülek Boğazı hem de Göksu Vadisi'nin doğusu ve Laranda (Karaman) yoluyla Akdeniz'e ulaşmayı hedeflediği yönünde yorumlanmıştır²³.

II.Sargon yıllıklarında Que kentlerini ve yakın coğrafyasında hakim kıldığı egemenliğini ve kendisine karşı oluşturulan Anadolu Asur karşıtı koalisyonu zayıflattığını şu ifadelerle kaydettirmiştir:

Col.v.²¹... a-na (^m)ur-sa-a²² (^{mat})ur-ar-ta-a-a i (^m)me-ta-a²³ šar (^{mat})mus-ki ša e-ki-mi me-iş-ri-ia²⁴ iš-pu-ra mâr šip-ri²⁵ (^m)am-ri-is šar (^{mat})bît-bu-ru-ti-iš²⁶ a-di zêr bit abi-šû ašaridul(ut) ma-ti-šû²⁷ ka-mu-su-nu it-ti I me (iş)narkabti-šû²⁸ a-na (^{mat})aš-šur(Kİ) al-qa-a²⁹ (^{mat})bît-bu-ru-ti-iš (^{mat})hi-lak-ku³⁰ a-bur-riš ú-šar-bi-iš³¹ (amel)šû-[ut-re šî-i]a (amêl)bêl-pihati³² eli-šû-nu aš-kun-ma³³ it-ti nîšê (MEŠ) (^{mat})[aš-šur (Kİ)] am-nu-šû-nu-ti-ma³⁴ ša (^m)mi-ta-a šar (^{mat}) mus-ki³⁵ i-na na-gi-šû rap-šî³⁶ a-di 2-šû [tahta]-šû aš-kun-ma³⁷ (alu)ha-ru-u-[a] (alu)uš-na-mi-iš³⁸ (alu)hal-su[MEŠ] (alu)qu-e³⁹ ša ul-tu u₄-me dan (?)-[niš?] e-ki-mu⁴⁰ [ú-ti]r-ra aš-[ru]-uš-šun...²¹⁻⁴⁰... Urartulu Rusa ve Muškili Mita'ya sınırları ilhak ettikleri konusunda (bir uyarı olarak) haberci gönderdim. Bît-Burutaş kralı Amris'i ülkesinde krallığının ata tohumlarına kadar ve arabalarından 100 tanesiyle birlikte Asur'a sürdüm. Bît-Burutaş ve Hilakku ülkelerini huzura kavuşturdum. Onların üzerine as-

22 Gadd, agm., s. 173-178.

23 Levent Zoroğlu, "Cilicia Tracheia in the Iron Ages: the Khilakku Problem", *Anatolian Iron Ages 3*, BIA Monography 16 (The Proceeding of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990), 1994, s. 301-306; Paolo Desideri- Anna Margherita Jasink, *Cilicia*, Dall'eta di Kizzuwatna alla Conquesta, Macedona 1990, s. 125; Bahar, *age*, s. 47; J. David Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, Vol. 1, Walter De Gruyter-Berlin 2000, s. 41-42; Mehmet Kurt, "M.Ö. I. Bin Yıl Asur-Anadolu İlişkilerinde Kilikya Bölgesi", *Belleten*, C LXX/S. 257, Ankara 2006, s. 16-18.

keri valimi atadım ve onları Asurlu olarak saydım. Muşkili Mita'ya gelince onu geniş topraklarında iki kez yendim. Daha önceden işgal edilmiş olan Harua, Ušnaniş, Halşu ve Que kentlerini geri aldım²⁴...

Muşki kralı Mita'nın da içerisinde yer aldığı dağılan bu koalisyon MÖ 711'den sonra oluşturulduğu düşünülen Karkamış Silindirinde, Tabal krallığına Hulli'nin oğlu Ambaris'in geçirildiği, ancak Ambaris'in Muşki'li Mita ve Urartu'lu Ursa'ya (I. Rusa) II. Sargon'un topraklarını ele geçirmeyi teklif ettiği mektuplar yolladığından söz edilmiştir. Bunun üzerine Sargon ordusunu toplayarak tüm Tabal ülkesini yok etmeye çalışmıştır. Sonuç olarak II. Sargon Ambaris'i tüm sülalesi ve ülkesinin ileri gelenleri ile birlikte yıllığına kaydettirdiği üzere Asur'a sürmüştür²⁵. İlgili satırlar Karkamış silindirinde şöyle kaydedilmiştir:

³⁾ [... ina ūm bēlūtīya malku gabrāya ul] ib-ši-ma ⁴⁾ [ina (epēš) qabli u tākāzi ul āmura munihhu || Pīsirī Gargamišāyu ina adē ilāni rabūti ištīma || ana Mitā šar Muski i]na tābti iš-tap-par-ma ⁵⁾ [ilqā šēūtū || ana Aššūr bēlīya qātī aššīma || šāšu gadu qinnīšu kamūssunu ušē šā šunūtīma]...” ³⁻⁵⁾ [...Egemenliğim altında] [bana rakip hükümdar] olamazdı (ve) [savaşın ve mücadelenin ortasında hiç bir zaman bir düşmanla (kendimle) karşılaşmadım. Karkamışlı Pisiri, günah işledi büyük tanrıların sadakat yeminine karşı geldi ve] sürekli Muşki kralı Mita'ya dostane (mektuplar) yazdı. [(yeminini) çiğnedi. Elimi (dua için) efendim Aşur'a kaldırdım ve sonra onu (Pisiri'yi) aşiretiyle birlikte esir olarak çıkardım]²⁶...

II. Sargon'un Anadolu'da uygulamayı düşündüğü mutlak hakimiyet anlayışını yansıtmaya açısından önem taşıyan bir diğer gelişme ise, özellikle Muşkiler'in Asur ile Anadolu arasında kilit bir konumda olan Çukurova ve civarını Asurlular'a kapatma girişimi üzerine düzenlediği sefer olmuştur. Bu konuda aydınlatıcı olan bir stele Hama'dan ulaşılmıştır²⁷. II. Sargon bu yazıtta kendisine karşı Muşki kralı Mita tarafından oluşturulan koalisyonla karşı düzenlediği seferin ayrıntılarını paylaşmıştır. Hama Steli'nin ilgili kısmında şu bilgiler kaydedilmiştir:

24 Gadd, agm., s. 182-183.

25 Hawkins, *age*, s. 427-428; Turgut Yiğit, “Tabal”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 3-4. Ankara 2000, s. 182-183; L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*, Bilgin Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2015, s. 172-173.

26 Gianni Marchesi, “A New Historical Inscription of Sargon II from Karkemish”, *Journal of Near Eastern Studies*, 5, April 2019, s. 1-24.

27 James, D. Hawkins, “New Sargon Stele From Hama”, ed. Grant Frame, *From The Upper To The Lower Sea*, Studies in the History of Assyria and Babylonia in Honour of A. K. Grayson, Netherlands 2004, s. 154-155.

¹⁷⁾ 24 *idān paglāte tārīd* ^mmita LUGAL ^{KUR} Mu-uš-ki ¹⁸⁾ *mutēr halši* ^{KUR} Que *ekmūti murappišu pu-lu-un-gi-šu* ¹⁹⁾ *nāpi* ^{KUR} Kam-ma-ni *ša ultu qé-reb* ^{URU} Me-lid...⁽⁴⁷⁾
 Muški kralı Mita komutasındaki 24 birlikten oluşan güçlü ordu, ele geçirilen Que ülkesindeki kaleye döndü.¹⁸⁻¹⁹⁾ (Amaçları ilerlemektir, (bu doğrultuda) Melid (Malatya) içlerinden Kummuh'a kadar olan bölge yağmalandı²⁸...”

Mita'nın çevresindeki Geç Hitit kent-devletleriyle ittifaklar kurarak, Que geçitleri ve Göksu Havzası yoluyla Akdeniz'e ulaşma çabalarının, II. Sargon tarafından engellendiği düşünülmüştür. Ancak, Toroslar'ın batı tarafında, Hadim-Alanya arasında Payallar, Ermenek-Anamur arasında Domuztepe, Bozkır-Manavgat bağlantısını sağlayan Merdivengediği ve Konya Ovası'nın güneyindeki Dibektaş kalıntı ve yapılarındaki Muški etkisi dikkat çekmiştir. Bu nedenle Que sınırını aştığı halde, Asurlular tarafından geri püskürtülen Muşkiler'in Mita önderliğinde, denize ulaşmak için bu kez de Bozkır-Hadim-Ermenek rotasını denemeye kalkıştıkları düşünülmüştür²⁹.

MÖ 709'da Sargon, Muşkiler'e karşı Que'nin Asur'lu yöneticisi Aşşur-şarru-uşur'un aracılığıyla büyük bir saldırı gerçekleştirmiştir. Anılan yılda II. Sargon Babil ve Elam'a karşı yürüttüğü savaşlarla meşgul olduğundan, Mita'ya karşı generallerinden birisini göndermiştir. Göksu Vadisi'nde meydana geldiği tahmin edilen çok sayıdaki savaş sonunda Muškili Mita'dan üç şehirle birlikte 2400 esir ele geçirilmiştir³⁰. II. Sargon Kral Mita'yı yıllıklarında “Onu daha önceden kimse-nin boyun eğdiremediği kral” olarak tanımlayarak, ona karşı tanrıların desteğiyle kazandığı zaferi taçlandırmıştır. Kral, Mita'nın zorlu bir rakip olduğunu metne şu ifadelerle kaydetmiştir:

⁴⁵²⁾ ... u šú-ú ^mMi-ta-a Mu-us-ka-ai ša a-na šarrāni a-lik pa-ni-ia la ik-nu-šu [la ú]-šá-[an-nu...] ⁴⁵²⁾ ... ve benden önce gelen krallara teslim olmayan, elçilerini göndermemiş olan Muškili Mita³¹...

28 Hawkins, agm., s. 154-155.

29 Zoroğlu, agm., s. 302-303; Sevin, agm., s. 55-56.

30 Andreas Fuchs, *Die Inschriften Sargons II aus Khorsabad*, Göttingen 1994, s. 125-126; Erkan Konyar, “M.Ö. I. Binyılda Maraş: Gurgum Krallığı”, *Toplumsal Tarih*, 2008, s. 74-79, 2008; Cahit Günbat-Salih Çeçen-L. Gürkan Gökçek, *Kahramanmaraş'ta Bulunmuş Yeni Asurca Tabletler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları-12, Ankara 2020; Ercüment Yıldırım, “Kahramanmaraş'ın Eskiçağ Tarihi”, ed. İbrahim Solak-Samet Alıç, *Milli Mücadelenin 100. Yılında Kahramanmaraş*, Palet Yayınları, Konya 2020, s. 8-14.

31 Albert T. Olmstead, “The Text of Sargon's Annals”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 47/No. 4, 1931, s. 277.

II. Sargon'un Anadolu özelindeki stratejisi Muški ve Urartu arasında kendisine karşı oluşturulabilecek herhangi bir koalisyonu önlemek olmuştur. Bu bağlamda Anadolu'daki Asur'a bağlı valiler ve habercilerle yapılan mektuplaşmalar, diplomatik ilişkilerin içeriğini ve boyutunu ortaya koymadaki birincil kaynaklar olarak değerlendirilmiştir. Bu kapsamda değerlendirilen II. Sargon'un Anadolu hattının kilit noktasını oluşturan Que'deki valisine yazmış olduğu mektup, Anadolulu krallıklar ve Asur arasındaki hassas politik dengelerin belirginleştirilmesini sağlamıştır³².

Aşsur-şarru-uşur'un daha önceden haber verdiği, Muški kralı Mita'nın elinde tuttuğu, Que'li bir yerel bey olan Urik'in Urartu'ya gönderdiği 14 habercinin artık Aşsur-şarru-uşur'un nezaretinde olduğu bilgisi ve bu bilgidan dolayı II. Sargon'un hoşnutluğu mektuba şöyle aktarılmıştır:

¹⁾ a-bat LUGAL a-na ^mAš-šur-MAN.PAB šul-mu ia-a-ši ²⁾ šul-mu a-na ^{KUR} Aš-šur-ki ŠĀ-[ka] lu DÜG.GA-ka ³⁾ ša taš-pur-an-ni ma-a ^{LÜ} šip-ri [ša] ^mMe-ta-a ¹⁴⁾ KUR Muš-ka-a-a ina UGU-hi-ia it-tal-ka ma-a 14 ERİM^{MES} ⁵⁾ KUR Qu-u-a-a ša ^mÚ-ri-ik a-na ^{LÜ} šap-ru-te ⁶⁾ a-na ^{KUR} URĪ ú-še-bi-lu-u-ni ma-a ina UGU-hi-ia na-ša ⁷⁾ ta-ri-iš a-dan-niš ... ⁽¹⁻⁷⁾ Kralın Ašsur-šarru-u[šur]'a sözü (şöyledir) : Ben iyiyim, Asur ülkesi iyi, için rahat olsun! Bana yazmış olduğun, “Muškili Mita'nın bir elçisi bana geldi ve Urik(ki)'in Urartu'ya elçi olarak gönderdiği 14 Que'li adamı getirdi” (ile ilgili olarak diyorum ki:) Bu oldukça iyi!³³...”

MÖ 710 yılında Muški devleti ve Asur arasında gelişen bu ani müttefikliğin temelinde Muški devletinin Kimmer tehtidi³⁴ altında olması önemli bir etken olarak görülmüştür. Que ve bazı Tabal krallıklarının Asur kontrolüne geçmiş olması, Urartu'dan gelebilecek desteğin sekteye uğramasına ve Muški'nin kendi coğrafyasında sıkışmasına neden olmuştur. Asur kralı Asarhaddon (MÖ 681-669) dönemine kadar Asur kayıtlarında Muški ya da kralları Mita'dan söz edilmemiştir. Asarhaddon dönemine tarihlenen ve Tanrı Šamaš'a Melid (Malatya) kalesine düş-

32 Nurgül Yıldırım, “II. Sargon'un Aşsur-Şarru-Uşur'a Mektubu (ND 2759) Kapsamında MÖ 8. Yüzyılda Anadolu'nun Siyasi Görünümü Üzerine Bir İnceleme”, *Cappadocia: Journal of History and Social Sciences*, 8, 2017, s. 243-252.

33 ND 2759. H.W. Frederick Saggs, “The Nimrud Letters”, *Iraq* 20, 1958, s. 182-187; Nicholas Postgate, “Assyrian Texts and Fragments,” *Iraq* 35-1973, s. 21-34; Andre Lemaire, “Aşsur-şarru-uşur, gouverneur de Que”, *NABU*, 1, 1987, 5-6; Giovanni B. Lanfranchi, “Sargon Letter to Aşsur-şarru-uşur: An Interpretation”, *SAAB II/I*, 1988, s. 59-64; Trevor Bryce, *The World of The Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, Oxford University Press, New York 2012, s. 334; Simo Parpola, “Neo-Assyrian Treaties From Royal Archives of Nineveh”, *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 39/No. 2, 1987, s. 183-197.

34 Koray Toptaş, “Asur Kaynakları'nda Kimmerler,” *Gazi Akademik Bakış*, 14/27, 2020, s. 42-43.

manlar tarafından herhangi bir saldırının düzenlenip düzenlenmeyeceğinin sorulduğu bir kayıтта kral Mita Kimmerlerle müttefik³⁵ olarak tanımlanmıştır. İlgili metin şöyledir:

¹[^dUTU EN GAL-ú šá a-šal-lu-ka an]-nam GÍ.NA a-pal-^fan¹-[ni] ²[TA UD NE-i UD x-KÁM šá ÍTÍ NE-i ÍTÍ].^fSÍG⁴ EN UD 23-KÁM šá ÍTÍ TU-ba ÍTÍ.ŠU šá ^fMU¹ [NE-ti] ³[a-na x UD-MEŠ x MÍ-MEŠ an-na]-^ftí¹ ši-kin RÍ DÚ-eš-ti LÚ.HAL-ti i-na ši-kin ^fRÍ¹ [UR₅-tú] ⁴[lu-ú ^mx LUGAL] ^fKUR¹. muš-ku lu-ú ERÍM-MEŠ LÚ.gi-mir-ra-a.a šá it-[ti-šú] ⁵[lu-ú ^mmu-gal-lu a-di ERÍM-MEŠ šá] ^fit¹-ti-šú lu-ú LÚ.KÚR máł GÁL-MEŠ-^fú] ⁶[URU... bir-ti? šá?] ^fURU¹.mi-li-di lu-ú¹ [x x] ⁷[x x x x x x x] x x [x] ^fšá?¹ URU UR₅-tú URU.[]... ¹⁻⁷[Yüce efendi, Tanrı Šamaš, [senden istediğim şey] bana doğru ve iyi cevap vermendir! [Bugünden, bu ayın... Haziran] ayından, gelecek ayın 23'üncü gününe, [bu siz] lerin Temmuz ayına, [... ..günler ve geceler], (bu) bilinçsiz performansı için öngörülen terim - [bu şartlı] süre içinde,[... Muški kralı], ya da [onunla müttefik olan] Kimmer birlikleri ya da Mugallu ve onunla müttefik birlikler, ya da başka bir düşman [almaya çalışacak ve almayı planlayacak] veya [...], Melid Kenti Kalesi?³⁶...”

Bu metin Antik Batı ve Asur kayıtları değerlendirildiğinde Muškili Mita /I. Midas ile ilgili çivi yazılı kayıtlarda ulaşılmış son kayıttır. “Muški kralı Mita” kullanımı yerine, Asurca bir kayıтта “Kent Beyi Mita” kullanımıyla MÖ 671/670 yıllarında göreve başlayan bir bey olan Mita/II. Midas’ın tahta geçtiği düşünülmüştür³⁷. Mita/II. Midas, Tanrı Šamaš’a yakarı niteliği taşıyan ve Asarhaddon dönemine tarihlendirilen metnin ilgili bölümlerinde şöyle kaydedilmiştir:

¹[^dUTU EN GAL-[ú šá a-šal-lu-ka an-na GÍ.NA a-pal-an-ni] ²[m]^fmi¹-it-ta-a EN—^fURU?¹ [šá x x x] ³LÚ.DUMU—šip-ri-MEŠ-šú a-[na x x x] ⁴šá DUMU—ŠEŠ-šú ù ^fERÍM¹-[MEŠ x x x] ⁵a-na ^mDÍNGİR—tak-^flak¹ [x x x] ⁶^fm^xx¹ LUGAL [x x x] ⁷[x x x] i^s-^fba¹-[tu x x x] ... Ay.. ¹[lu-ú ZÍ-MEŠ] lu-ú [BAR-MEŠ a-šal-ka ^dUTU EN GAL-ú] ²[ki-i ^mmi-^fil]-ta-a EN—[URU šá x x x] ³[DUMU—šip]-^fri¹-MEŠ-šú a-na [x x x] ⁴[šá DUMU]—^fŠEŠ¹-šú ù ERÍM-MEŠ [x x x] ⁵a-na ^mDÍNGİR—tak-lak [x x x] ⁶DU-ma LÚ.e-^fmu¹-[qu x x x] ⁷a-na LUGAL [x x x] ⁸^mmi-^fit-ta-[a x x x i-na ŠÁ UDU.NÍTA NE-i] ⁹GUB-za-am-ma [an-na GÍ.NA GÍŠ.HUR-MEŠ SİLÍM-MEŠ UZU-MEŠ ta-mi] ¹⁰SÍG₅-MEŠ SİLÍM-^fMEŠ¹ [šá SİLÍM-tim šá KA DÍNGİR-ti-

35 Josette Elayi, *Sargon II, King of Assyria*, Archaeology and Biblical Studies Series-2017, s. 42vd.

36 SAA 04. 001.

37 Susanne Berndt-Ersöz, “The Chronology and Historical Context of Midas”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 2008, Bd. 57, H. 1. 2008, s. 29.

ka GAL-ti šuk-nam-ma lu-mur] ¹¹⁾ UGU DİNGİR-ti-ka ʾGALʾ-[ti ʾUTU EN
GAL-ú lil-lik-ma KİN li-tap-pal]...

¹⁾ Büyük tanrı Šamaš [senden dileğim istediğime kesin ve olumlu cevap ver-
mendir!] ²⁾ [.....] ke[ntinin] beyi [M]ita ³⁾ habercilerini [... askerler?] ⁴⁾
[yeğeni] ve askerler [...] ⁵⁾ İlu-taklak'a [...] ⁶⁾ [...] kral [.....] ⁷⁾ [...] yaka[lad
.....] ... Ay. ¹⁾ [Sana soruyorum, Šamaš, yüce efendimiz, Mi]ta, [şehir] beyi
[....., mesajını [NN, askerler] 'e gönderen [.....] ⁴⁾ [yeğeni] ve askerler [...]
⁵⁾ İlu-taklak'a [...] ⁶⁾ gidecek ve [...] or[du] ⁷⁾ krala [.....] ⁸⁾ Mita [.....].
Hazır olun [adaklıklar için...], [yüce tanrısallığınızın kehanet emriyle ala-
metlerini görmeyi ve olumlu yanıtı dilemekteyim]³⁸⁾...

Muşkiler'in MÖ 8. yüzyıl ortalarına doğru siyasi teşkilatlanmalarını tamamlayarak, Anadolu siyasetini şekillendiren ve önemli siyasi hamlelerini gerçekleştiren iki krallarının da adının Mita olarak kaydedilmiş olması bir krali kimlik geleneğinin devamlılığı olarak algılanmaktadır. Asarhaddon döneminin ardından Asur kayıtlarında Muşkiler ya da krallarına ilişkin bir veriye henüz ulaşamamıştır.

2. Eski Anadolu Dillerinde Mida

MÖ 8. yüzyıl başlarından itibaren Anadolu'da yerel krallıkların hiyeroglif formda Hititçe ve Luvice kayıtları Anadolu tarihinin özellikle Erken Demir Çağı açısından temel kaynaklarını oluşturmuştur. Bu dillerdeki kayıtlar aynı dönemi Asur çivi yazısıyla aydınlatan Asur krallarına ait kayıtlarla karşılaştırılmasına da olanak sağlamıştır. Asurca kayıtlarda Mita olarak kaydedilen kral adı Luvi Hiyeroglif kayıtlarda özellikle dönemin yerel krallıkları arasında gerçekleştirilen siyasi koalisyonların varlığı göz önünde bulundurulduğunda ve Muşkiler'in Asur karşıtı önemli bir siyasi saf kurucu olduğu düşünüldüğünde Muški ya da Mita'ya ilişkin verinin daha çok yer alması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Ancak kayıtlar az sayıda ele geçirilmiş ve tarihi açıdan netliklerinden henüz emin olunamamıştır. Bu nedenle Frigce kayıtlarla Mita/Midas için sağlıklı bir tarihi süreç izlenememiştir. Buna karşın Hiyeroglif kayıtlar Mita/Midas kral adının tarihi olarak seyrinin devamlılığı açısından önemli verileri barındırmıştır.

Hiyeroglif Luvice bir kayıt Karkamış'ın MÖ 8. yüzyıl ortalarına doğru yönetici sınıfını oluşturan Yariri hanedanlığından kral Kamanis döneminde kaydettirilmiştir. Yariris yazıtı olarak literatüre geçmiş olan bu veride Muški'nin de yer aldığı (*mu-sà-ka-za*) Tabal yakınındaki bölgeler³⁹⁾ kaydedilmiştir. Kral Mita'nın anıldığı ve

38 SAA 04, 013.

39 Younger, Jr. K. Lawson, "The Scripts of North Syria in the Early First Millennium: The

şüpheye yaklaşılan, yine 8. yüzyıl ortalarına tarihlendirilen, bir başka Hiyeroglif Luvice kayıt kral Midas tarafından hazırlanmış olabileceği düşünülen geleneksel sunu kabı üzerinde yer almıştır. Bu kayıttaki ifadeler şöyledir:

1)za-ia-wa/i (“SCALPRUM”) ka-ti-na SERVUS-ta₃-a-sa LITUUS+CAE-LUM-na (DEUS)TONITRUS-ti-i 2) wa/itu-u |wa/i-i REL-za |sa-há 3) wa/i-mu AUDIRE-ti-ta 4) á-mu-pa-wa/i-tu wa/i-sa-ha-i-za(-)ka-tara/i-hi’-ha i-zi-ha 5) (DEUS)ku+AVIS-pa-pa (DEUS)kar-hu-ha-sa...1-5) “Yüce Tanrı Tarhunza için (Midas tarafından?) bu kadehler hazırlandı. Çünkü ona üzüldüğümde o beni duydu ve (hem) onun (hem de tanrıçam) KUBA-BA (Kibele) ve Karhuntas? için bu WASHI(N)ZA ve KURISKATARAHI (sunularım?) hazırladım⁴⁰.”

Metinde kaydedilmiş olan SERVUS-ta-a-sa kullanımında, SERVUS’un Luvice –mita “hizmet eden” karşılığıyla aynı anlama gelen sözcüğün farklı kayıt formları olabilecekleri ileri sürülmüştür⁴¹. Yerel bir idareci tarafından⁴² tutulduğu düşünülen yine Hiyeroglif Luvice bir kayıttaki kral Mita adı *Mi-ta-si* olarak şöyle kaydedilmiştir:

³⁻⁴⁾ ... NI-*is* *Khul-a-n-i-is-mi* TUTIS-MIS-*mia* *Mi-ta-si un-ni-is* AKUAN-*ti-s-na*, “³⁻⁴⁾ ...Midas’ın (Mita-si) halkına ait olan Khulanis Nehri ülkesinin tanrısı onları kutsasın⁴³...”

Hiyeroglif Luvice kayıtlarla çağdaş olan ve dilbilimsel açıdan sürekli bir etkileşimin olduğu düşünülen Arkaik/Eski Frigce kayıtlar⁴⁴ I. Midas döneminde yak-

Inscription of Yariri (KARKAMIŞ A15b) Once Again”, *Transeuphratène* 46, 2014, s. 169-183.

40 Babylon 2. Hawkins, *age.*, s. 394.-395.

41 Mellink, *agm.*, s. 320; Hawkins, *agm.*, s. 271-273; Berndt-Ersöz, *age.*, 2006, s. 127; Aram Kosyan, “Arnuwandas I in the East”, *Aramazd Armenian Journal of Near Eastern Studies*1, 2006, s. 72-97; Lilia Bajun, “A Phrygian Word in Hieroglyphic Luwian”, *Journal of Ancient Civilizations* 1992, s. 131-139.

42 Metnin Karkamışlı Katuwas dönemine (10. yüzyıl sonları) tarihlendirilmesi önerilmiştir. Archibald Henry Sayce, “The Moscho-Hittite Inscriptions”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1927/4, 1927, s. 706.

43 C. A-11c, 3. Karkamış mektupları ve içerisinde kaydedilmiş olan Mita-a-kan-ni-is ve Mita-nami-is kayıtları için bk. Archibald Henry Sayce, “The Decipherment of the Hittite Hieroglyphic Texts”, *The Journal of the Royal Asiatic Society*, Volume 54/4, 1922, s. 547; Sayce, *agm.*, 1927, s. 699-715.

44 Henry Sayce, “Midas of Phrygia”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1, 1931, s. 137; Claude Brixhe ve Michel Lejeune tarafından 1984 yılında bir araya getirilen Eski Frigce kayıtlar için bk. Claude Brixhe- Michel Lejeune, *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*, Editions Recherche sur les Civilisations, Paris 1984.

laşık olarak MÖ 8. yüzyıl ortalarından sonra kullanılmıştır⁴⁵. Eski Frig kayıtları Frig kültürel gücünü simgelemiş ve daha çok yerel dil özellikleriyle aktarımlarını gerçekleştirirken, Yeni Frig Dili bu kültürel gücün oldukça sınırlandığı bir mezar yazıtı kaydı olarak, daha çok Antik Yunan epigramların kullanıldığı bir form kazanmıştır⁴⁶. Genel bir Frig dil gelişim süreci için, Eski Frigce kayıtların MÖ 7. ve 4. yüzyıl, Orta Frigce kayıtların MÖ 4/3-1. yüzyıl ve Yeni Frigce kayıtların MÖ 1. yüzyıla tarihlendikleri kabul edilmiştir⁴⁷. Eski Frig dilinde yazılmış olan yazıtlara kült metinleri, hükümdarlığa ait bir kraliyet bildirisi, kötü ruhlarla karşı koruyucu olduğu düşünülen bir söz dizisi, mühürler, mülkiyet ve hediye değişimini gösteren belgeler ve Eskişehir yakınlarından ulaşılmış olan sınır taşı örnek olarak verilebilir⁴⁸. Eski Frig dilinde yazılmış olan metinlere çoğunlukla Gordion (Yassihöyük) merkez olmak üzere ve Orta Anadolu'da özellikle Tyana (Tuwanuwa-Kemerhisar) ve Midas Kenti'nden (Yazılıkaya) ulaşılmıştır. Bu merkezler içerisinde Mita/Midas kral adının kayıtlı olduğu en eski örneklerden biri Tyana'dan Eski Frig yazı stilinde kaydedilmiş yedi büyük siyah kaya parçası halinde ele geçirilmiştir⁴⁹. Tyana'dan ulaşılan bazalt stel MÖ 8. yüzyılın son çeyreğine tarihlenmiş ve ilgili stelde (T-02b) Mita/Midas *mida* olarak kaydedilmiştir⁵⁰. Bu kayıttaki kralın adı hem çağdaşı olan Hiyeroglif Luvice kayıtlardaki *Mitasi* hem de Asurca kayıtlardaki *Mita* kullanımıyla oldukça benzer bir biçimde ifade edilirken, kaydın tarihlendirmesi Muşkili Mita/I. Midas döneminin işaret etmektedir. Kral aynı yazıtta yerel bir krali unvan olan *memeius/memewan* "ışık kaynağı" ibaresi ile birlikte kaydedilmiştir. Kral Midas'a atfedildiği düşünülen bir başka kayıttaki ise (M-01b) "*memeius/memewan BABA*"

45 Hawkins, *age.*, s. 433.

46 Brixhe, Claude, "Réflexions sur phrygieniman", *Mansel'e Armağan I./Mélanges Mansel*, Ankara, 1974, s. 239-250; Johannes Friedrich, *Kayıp Yazılar ve Diller*, çev. Recai Tekoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, s. 197-201.

47 Brixhe, agm., s. 242vd; Maya Vassileva, "Phrygian Literacy in Context: Continued", *Orpheus* 16, 2006, s. 91-95; Maya Vassileva-Fatma Sevinç Erbaşı, "Güneydoğu Anadolu'da Kral Midas" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 30/S. 50, 2011, s. 197-210.

48 Tamsü Polat, R. -Polat, Y.- Lubotsky, A., "An Idol-shaped Stele with an Old Phrygian Inscription in the Territory of Nakoleia", *Gephyra*, 19, 2020, s. 45-67.

49 William N. Bates, "Archaeological News", *American Journal of Archaeology*, 13/1, 1909, s. 75; John L. Myres, *Midas Beyond The Halys, A Further Note on the Black Stone from Tyana*, *Annals of Archaeology and Anthropology* I, University Press of Liverpool, 1967: 15vd.

50 T-02 (Tyana Kayıtları): Viladimir E. Orel, *The Language of Phrygians: Description and Analysis*, Anatolian and Caucasian Studies, Caravan Books, New York 1997, s. 307-308; Claude Brixhe-Michel Lejeune, *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*, Editions Recherche sur les Civilisations, Paris 1984.

kullanımına yer verilmiştir. *BABA*'nın *memeius/memewan*'ın oğlu olduğunun anlaşıldığı kayıttan, *BABA* kullanımının kral Midas için bir yerel unvan olarak değerlendirilmesi gerektiği düşünülmüştür⁵¹. Midas ile ilgili metinlerin genellikle Frig inanç sistemi ve pratikleri doğrultusunda oluşturulmuş olması, *BABA* unvanının⁵² Midas'ın dini liderliği için de kullanılan bir unvan olarak değerlendirilebileceğini ortaya çıkarmıştır.

Midas kral adının yer aldığı bir diğer kayda bugünkü adını Yazılıkaya Anıtındaki "Midai" sözcüğünün okunduğu kaya fasadından almış olan, Midas kenti olarak bilinen merkezden ulaşılmıştır⁵³. Yaklaşık olarak MÖ 6.yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenen yazıtlı kayanın Antik Batı kayıtlarındaki verilere ve tarihleme çalışmalarına göre IV. Midas'a⁵⁴ ithafen hazırlanmış olabileceği düşünülmüştür. Kral Midas'ın bir sunu sahnesinin aktarıldığı kayıt şu ifadeleri içermiştir:

ates arkievavis akenangavos midai lavagtaei vanaktei edaes insanların lideri ve önderi Midai Archias'ın oğlu Ates⁵⁵ için koydu⁵⁶.

Tarihlendirme açısından şüpheyle yaklaşılan bir diğer Midas kaydı, Frig yerleşimlerinden uzakta İkiztepe Tümülüsü (Uşak) yakınlarındaki kaçak kazılar sonucu ulaşılmış ve şu an Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde (env.no 75-5-66) korunan gümüş bir sunu kabı üzerinde yer almıştır. Yine Frig inanç pratikleri çerçevesinde değerlendirilen kayıta kral Midas şu ifadelerle yer almıştır:

*mida aiasay ma...un... Midas ma...un'u Ayasa(s)'a verdi*⁵⁷.

Frig kayıtlar Mita/Midas kral adının hem tarihi hem de yazım biçimleri açısından

- 51 M-01a (Midas-kenti kaya yazıtı): MÖ 575-550 yılları arasında tarihlendirilen metin ile ilgili olarak bk. Orel, *age.*, s. 9-12; Brixhe-Lejeune, *age.*, M-01b-M-02.
- 52 Sayce, *agm.*, 1931, s. 137.
- 53 Taciser Tüfekçi-Sivas, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No: 1156, Eskişehir 1999, s. 192.
- 54 Berndt-Ersöz, *age.*, 2006, s. 69-72; Rodney S. Young, "Old Phrygian Inscriptions From Gordion: Toward A History Of The Phrygian Alphabet", *American School of Classical Studies at Athens Hesperia II*, Vol. 38, 1969, s. 261.
- 55 Lynn E. Roller, *Search of God the Mother: The Cult of Anatolian Cybele*, University of California Pres. Berkely 1999, s. 69-70; Rodney S. Young, "Old Phrygian Inscriptions From Gordion: Toward A History Of The Phrygian Alphabet", *American School of Classical Studies at Athens Hesperia II*, Vol. 38, 1969, s. 262.
- 56 Orel, *age.*, s. 9-12; Brixhe-Lejeune, *age.*, M-01b-M-02.
- 57 HP-102. B; Obrador Cursach, *Lexicon of the Phrygian Inscriptions*, Barcelona University, Barcelona 2018, s. 418.

dan kaynak oluşturmuş olsa da, Muški/Frig krallığının siyasi ya da coğrafi açıdan netleştirilmesi için şimdilik yetersiz kalmıştır. Frig Krallığı'nın politik gücünün nasıl ve ne zaman sona erdiğiyle ilgili filolojik kayıtları arkeolojik veriyle pekiştirmek zorunlu hale gelmiştir. Arkeolojik buluntular MÖ 7. yüzyılın sonlarında başkent Gordion'da istikrarın ve zenginliğin devam ettiği yönünde gelişmiştir. Bu gelişme Herodot'un bildirdiği gibi Frig Krallığı, Lidya kralı Alyattes'in MÖ 590 yılındaki Kızılırmak seferine kadar bağımsızlığını koruduğu düşüncesini desteklemiştir. Ancak Doğu ve Batı kaynaklarında Midas'ın halefleri hakkında açık bir kayıt bulunamamıştır. MÖ 547/46 yılında Lidya Krallığı'nın yıkılmasıyla birlikte Frigya toprakları, iki yüz yılı aşkın bir süre Pers İmparatorluğu'nun bir parçası olmuş, Kappadokia, Paflagonia ve Hellespontos ile birlikte Büyük Frigya satraplığına bağlanmıştır. Frigler'e MÖ 590 yıllarında başlayan Lidya egemenliği sürecinde ve Pers egemenliğinin ardından Hellenistik dönemde de çoğunlukla coğrafi açıdan belirlendikleri kayıtlarda değinilmiştir⁵⁸. Muški/Frig kralı Mita/Midas ise Hellenistik ve Roma kayıtlarına siyasi icraatları ile değil, mitsel bir kral olarak aktarılmıştır.

3. Antik Kaynaklarda Mida/Midas

Erken ve Orta Demir Çağı'nda Anadolu'da hakim dillerin hem birbirleriyle hem de Yunan coğrafyasına etkisi oldukça fazladır. Özellikle yazının alfabe kullanımıyla yeni bir form kazandığı bu süreç dillerin birbirleri üzerindeki etkilerini de arttırmıştır. Luvi ve Hitit diliyle etkileşim halindeki Frig dilinin siyasi etkinlik sahası ölçüsünde yayıldığı Gordion merkez dışında, Orta Anadolu'da yaygınlaşması kendisiyle birlikte şekillenmeye başlayan Lidce'yi etkilemiş; Lidyalılar'ın yakın siyasi ve ticari faaliyet sürdürdüğü diğer halkların dilleri olan Karya, Ion ve Aioli dillerinin gelişimine de katkı sağlamıştır. Ticari etkileşim ve dillerin birbirlerini beslediği özellikle Orta Demir Çağı, Yunan dili ve formunun Anadolu'da fazlasıyla kullanılmaya başlandığı bir dönem olmuştur. Siyasi ve ticari erkin diller üzerindeki yadsınamaz otoritesiyle birlikte, Hellenistik dönem Anadolu'daki diller üzerinde de hissedilmeye başlanmış ve Hellenistik süreçle birlikte Antik Yunanca siyasi ve kamusal bir dil olma özelliği kazanmıştır.

Hitit, Luvi, Asur ve Muški/Frig dillerinde Mita/Mida olarak kaydedilmiş olan kral adının bugün bilinen formuna ulaştığı ve hem ülke (Frigya) hem de kral adı (Midas) için yaygın kullanıma temel teşkil eden süreç, MÖ 5. yüzyılla birlikte Erken

58 Herodot, *Historiai*, 1, 28. III, 90; Ksenophon, *Kyropaedia*, VI, 2; Ksenophon, *Anabasis*, V, 6.

Yunanca kayıtlarla başlamıştır. Erken Yunanca kayıtlardaki Mida/Midas kullanımının Tyana'daki Frigce Mida kayıtlarıyla benzer bir biçimde, ΜΙΔΑ⁵⁹ yazımıyla koşut gelişim göstermesi ve bu iki dilin alfabetik ve sözcük dağarcığı arasındaki yakın etkileşiminde⁶⁰ Midas'ın (Muşkili Mita/I. Midas) Kyme Kralı Agamemnon'un kızı Hermodike/Demodike ile olan evliliğinin etkin olduğu iddia edilmiştir⁶¹. Bu evlilik sonucu Midas'ın tahtını Apollon tapınağına adamasıyla ilgili, Hellenistik dönem öncesi Erken Yunan kayıt geleneğinin temsilcisi Herodot, kral Midas'ın (Muşkili Mita /I. Midas) tahtını Delphoi'ye⁶² sunuşunu şu ifadelerle aktarmıştır:

Phrygia kralı Gordias oğlu Midas'tan sonra Delphoi'ye sunular gönderen ilk barbar/yabancı, bizim bildiğimiz, işte bu Gyges'tir. Midas da üzerinde oturup alenen adalet dağıttığı krallık tahtını, ki görülmeye değer bir şeydir, sunu olarak vermişti, bu da tam Gyges'in krateroslarının durduğu yerdedir⁶³...

Yine Herodot'un tıpkı I, 14'teki kaydıyla koşut Midas hakkındaki önemli bir bilgilendirme olan "Gordias oğlu Midas" ifadesini kullandığı kayıt ise şöyledir:

Makedonya'da bir nehir vardır, ki bu Argoslular'ın torunları onu kurtarıcı sayarlar ve ona adaklar adarlar. Çünkü üç gencin bu nehirden geçmelerinin ardından nehir kabardı, kabardı ve atlıların geçmelerini engelledi. Gençler de gittiler ve "Gordias Oğlu Midas'ın Bahçesi" diye tanınan yerin yakınına yerleştiler. Bu bahçelerde yetişen öyle güller vardır, ki olağanüstü güzeldir ve her birinin üzerinde altmış kadar yaprak bulunur. Makedonyalı'lara göre Silenus burada esir edilmişti⁶⁴...

Kral Midas ile ilgili Kimmer istilası sırasında boğa kamı içerek intihar ettiği bilgisi Strabon tarafından şu kayıta verilmiştir:

59 John L. Myres, Midas Beyond The Halys, A Further Note on the Black Stone from Tyana, *Annals of Archaeology and Anthropology I*, University Press of Liverpool, 1967: 15vd.

60 Brixhe, agm., s. 340-341; Rodney S. Young, "Old Phrygian Inscriptions From Gordion: Toward A History of the Phrygian Alphabet", American School of Classical Studies at Athens *Hesperia II*, Vol. 38, 1969, s. 252-296.

61 Aristoteles, *Fragmenta*, 611-37; Julius Pollux, *Onomastican* 9.83; Bu iki antik batı kaynağının aksine Brendt-Ersöz bu evlilik için I. Midas'ın görev süresinin oldukça erken olduğunu iddia etmiştir. Brendt-Ersöz, agm., s. 20.

62 Delphoi/Delfoi ve buradaki Apollon tapınağı ile ilgili olarak bk. Ahmet Müfit Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s. 154.

63 Herodot, *Historiai*, I, 14.

64 Herodot. *Historiai*, VIII, 138.

... ve aynı zamanda Trerans (veya bazı kabileler veya Kimmerler) dedikleri Kimmerler, Pontus'un sağındaki ve onlara bitişik olan ülkeleri, bir zamanlar Paphlagonia'yı işgal etmişlerdi ve başka bir zamanda Frigya'yı bile istila ettiler. Bu sırada Midas'ın boğa kanı içtiğini ve böylece onun ölümüne gittiğini söylerler⁶⁵...

Midas Antik Yunan kayıtlarında özellikle MÖ I. yüzyıldan itibaren bir mitik kral olarak sunulmuştur. Kral Midas Yunan edebiyatçılar tarafından olağanüstülükle donatılmaya çocukluğundan itibaren başlatılmıştır. Kralın adının efsaneleştirilmeye başlandığı Cicero'nun MÖ 45 yılına tarihlenen *De Divinatione* (Kehanet Üzerine) adlı eserinde Midas "Midae" ve bu eserden sonra aynı özellikleriyle yer aldığı Romalı yazar Claudius Aelianus (2-3. yüzyıl) tarafından yazılan *Varia Historia* (Çeşitli Öyküler) adlı eserde ise "Μιδάσυ" olarak kaydedilmiştir⁶⁶. Midas'ın seçilmiş/kutsanmış bir kral olarak belirlendiği *De Divinatione*'deki kayıt şu ifadelerden oluşmaktadır:

...Midas, henüz çocukken, ona buğday tanelerini taşıyan karıncalar, onun çok zengin birisi olacağını haberini verdiler⁶⁷...

Kral Midas ile ilgili başlatılan mitsel özellikler Latin ozan Ovidius'un *Metamorphoses* (Dönüşümler) adlı eseriyle daha yaygınlaşmış ve bu eser Midas'ın efsanevi bir krala dönüşümünü simgelemiştir. Antik aktarımlarda özelliklerine dikkat çekilen kralla ilgili belki de en bilinen mitlerden biri onun eşek kulaklı oluşudur. Aktarıma göre Tanrı Apollon ve Tanrı Pan arasında geçen bir müzikli yarışmanın izleyicileri arasında Midas da bulunmuştur. Midas Apollon'un nağmelerinin beğenilmesini adil bulmamış ve buna itiraz etmiştir. Apollon'un öfkesini üzerine çeken Midas bu tanrı tarafından kulaklarının uzatılmasıyla cezalandırılmıştır. Ovidius eserinin XI. bölümünde ilgili kısım ile ilgili şu ifadelerle yer vermiştir:

¹⁵⁵⁻¹⁶⁰ Apollo nağmelerini kendi nağmesinden değersiz görerek, Pan ile eşitsiz bir yarışa çıkar. Tmolos da bu yarışa hakem olur. Çok ihtiyar hakem yerini tutar, Kulakları üzerinden yaprakları kaldırır, Kırılmış saçlarını tek bir meşe dalı sarar, Bakınca, şakaklarından sarkan palamutları görür⁶⁸...

65 Strabon. *Geographika*, 1-3.21; Africanus'un da eserinde belirttiği Kimmer istilası sırasında ölen Midas için, Frig siyasi tarihindeki III. Midas olduğu yönündeki yorumlar için bk. Brendt-Ersöz, agm., s. 29.

66 Aelianus Claudius, *Varia Historia*, III; Μιδάσυ kullanımının öncül örnekleri için bk. Herodot. *Historiai*, VIII, 138; Strabon. *Geographika*, XI. 8. 4; XV. 3. 15.

67 Cicero, *De Divinatione* I, 36.

68 Ovidius, *Metamorphoses*, XI.

Eserin ilerleyen dizelerinde Apollon, Midas'ın kulaklarını yukarıya doğru çekmiş, içini beyaz yünle doldurmuş ve eşek kulaklarına benzetmiştir. Ayrıca, kulaklar her zaman hareket halinde bulunmuşlardır. Bundan sonra kulaklarını gizlemek için Midas başını erguvan renginde sargıyla bağlamıştır. Bu kulakları gören Midas'ın berberi, bir sazlıkta kuyu kazmış ve kuyuya gördüklerini anlatmıştır. Bir yıl sonra kuyunun yerinde yetişen sazlar, her rüzgar esişinde anlatılanları bütün köye fısıldamıştır⁶⁹.

MÖ I-II. yüzyıllara tarihlenen ve Philostratos tarafından hazırlanmış olan *Imagines* adlı eserde Yunanlı Bilge Tanrı Silenus'la Midas'ın karşılaşma sahneleri tasvir edilmiştir. Philostratos Midas ve onun eşek kulakları ile ilgili şu ifadeleri aktarırken kral adı bu eserde Μίδας/Midas olarak kaydedilmiştir:

Midas ne kadar sevimlidir ve ne kadar rahattır! Başlığı ve bükümlü saçları özenli bir değnek taşımakta ve altın işlemeli bir elbise giymektedir... (onun) çekici gözleriyle eşek kulaklarına bakın! Zira resim kasten bu öykünün açıklanmış olduğunu ima etmekte ve kalemle halk arasında yaymaktadır, zira toprak işittiği sırrı saklamayacaktır⁷⁰...

Kral Midas ile ilgili yaygın bilinen mitlerden bir diğeri de dokunduğunu altına çevirmesi olmuştur. Midas ve Silenus'un dostane ilişkileri ve Yunan Şarap Tanrısı Dionysos'un da öğretmeni olan Silenus'un Midas tarafından hoşnut edilmesi, Tanrı Dionysos'u mutlu etmiş ve Midas'a bir dileğini gerçekleştirme sözü verilmiştir. Tanrılar tarafından ödüllendirildiğini düşünen kral bir müddet sonra aslında dileğindeki ısrarla aldığı ödülün bir ceza olduğunu fark etmiştir. Ovidius tarafından Midas'ın dokunduğu herşeyi mucizevi bir biçimde altına dönüştürmesi şu ifadelerle aktarılmıştır:

¹⁰⁵⁻¹¹⁰ ... o (Midas) daha iyi bir şey istemedi diye üzüldü. (Midas) neşeyle ayrıldı, aldığı beladan memnun Berecentius evladı (Dionysos) Dokunarak her şeye sözü verileninin doğruluğunu yoklar; Kendi kendine inanmayarak koparır meşe ağacından bir dal, Yapraklarıyla birlikte kopardığı bu dal dönüşür altına. Yerden kaldırdığı bir taş altın olarak parlar, Bir avuç toprak

69 Ovidious, *Metamorphoses*, XI, s. 146-193; Makbule Muharreova Sabziyeva, "Antik Kaynaklarda Midas", *Folklor/Edebiyat*, 20/79, 2014, s. 125-126; Ovidius'un Midas'ın kulakları hakkında verdiği bilgiyi, Yunan şairi ve dilbilimcisi Lycophron'un *Alexandra* adlı eserinde şöyle aktarmıştır: ⁵²⁹... Bir zamanlar eşek kulaklı o Frigyalı, kendi kulaklarını kesecek; kan içen sinekleri korkutan sargıyla şakaklarını süsleyecek..."

70 Philostratos, *Imagines*, I-22.

alır, dokunur dokunmaz toprak sertleşir, Altına dönüşür. Kurumuş buğday-
ları koparmaya başlar, Tarla, altın sarısıyla tutuşup parlar⁷¹...

Ovidius'a göre, dokunduğu her şeyi altına dönüştüren Midas daha sonra acı-
mış, ama bir türlü yemek yiyememiştir. Ağzına koyduğu her şey, içmek istediği
su bile altına dönüşmüştür. Susuzluğa dayanamayan Midas "altın sarısı ellerini
göklere doğru uzatarak" bu gücün ondan alınması için Dionysos'a yalvarmaya
başlamıştır. Dionysos ona acımış ve onu Paktolos Nehri'nin (Sart Çayı) sularında
yikanmaya göndermiştir. Nehirde yıkanan Midas bu cezadan kurtulmuştur. Ovi-
dius, "Paktolos Nehri'nin dibinde altınlar hâlâ parlamaktadır." diyerek anlatısını
sonlandırmıştır⁷².

Kral Midas, Eski Çağ'ın inanca ve edebî olana dair belki de en güzel örneklerini
içeren türü mitolojinin önemli figürlerinden biri olmuştur. Neredeyse Geç Tunç
Çağı'ndan Hellenistik dönem kaynaklarına kadar uzanmış olan farklı dillerdeki
kayıtlardan siyasi ve dini eğilimleri ile ilgili bazı çıkarımların yapılabileceği bu kra-
lın, Hellenistik ve Roma dönemi kayıtlarında efsanevi bir krala dönüştürüldüğü
görülmüştür. Muşki/Frig siyasi ve ticari etkinlik sahası çerçevesinde yerel bazı de-
ğişimlerle uzun bir tarihi sürece⁷³ yayılan Mita/Midas kral adı ile ilgili kapsamlı
bir genel görünüm sunması açısından aşağıdaki tablo hazırlanmıştır. Antik Batı
kayıtlarında kral Midas'ın babası olarak verilen Kurti/Kurtis/Gordios kral adı⁷⁴,

71 Ovidius, *Metamorphoses*, XI.

72 Midas hakkında anlatılar için bk. Makbule Muharreova Sabziyeva, "Antik Kaynaklarda Midas", *Folklor/Edebiyat*, 20/79, 2014, s. 131.

73 Mita/Midas kral adının tarihlendirilmesinde ve bu tarihlendirmelerde kullanılan kaynakların bir bölümünde O. W. Muscarella ve S. Brendt-Ersöz'ün çalışmalarından yararlanılmıştır. Oscar White Muscarella, "The Iron Age Background to the Formation of the Phrygian State", *The Archaeology of Empire in Ancient Anatolia*, Aug. - Nov., 1995, s. 91-10; Susanne Berndt-Ersöz, "The Chronology and Historical Context of Midas", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 2008, Bd. 57, H. 1. 2008, s. 1-37.

74 Kral adı Hiyeroglif Luvice kayıtlarda, Gurta/Kurti olarak Tabal içerisindeki küçük bir krallığın lideri Attunah Kurti olduğu bilgisiyle (BOHÇA I.1) ve Kululu'dan ulaşılan kayıttaki Kurti yas yazımıyla yer almıştır. J. David Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions I. Inscriptions of the Iron Age*, De Gruyter-Berlin – New York 2002; Asur kayıtlarında MÖ 695 yılında Tilgarimmu isyanını çıkaran kral/komutan Gurdî de yine Anadolu (Hitit/Luvi kaynaklı) bir kral adı olarak değerlendirilmiştir. Hawkins, *age.*, s. 428; Sanna Aro-Valjus, "Gurdî", ed. Kared Radner, *The Prosopography of the Neo Assyrian Empire 1/2*. Helsinki 1999, s. 431-432; Claude Brixhe, "Réflexions sur phrygieniman", in: N. N. (ed.): *Mansel'e Armağan I. Mélanges Mansel I*. Ankara, 1974, s. 239-250; Simon Zsolt, "Kurtis: A Phrygian Name in the Neo-Hittite World, News from the Lands of the Hittites" *Scientific Journal for Anatolian Research*, Università degli Studi Suor Orsola Benincasa, Volume 1, 2017, s. 113-118; Bartomeu Obrador-Cursach, "Τορδίας and Γόρδιον: A Remark on

tıpkı Mita gibi, daha eski Anadolu diller olan Luvice ve Hititçe'nin Frigce ile etkileşimiyle oluşturulmuş bir kral adı olarak anılmıştır. Hem Muški/Frigler'in siyasi teşkilatlanmalarının tarihî seyri netleşmesine katkı sunacağından hem de Mita/Midas ve Gurdi/Gordios kral adındaki benzer kullanımlardan dolayı aşağıdaki tabloda bu kral adına da yer verilmiştir.

Kral	Dönem	Kaynak Dil/Diller	Kaynak Dilde Kral Adı
Pahhuvalı Mita (MÖ ±1390)	Orta Hitit/ Öncül Muški	Hitit Çivi Yazısı	<i>Mi-ta</i>
I.Kurti (?) (MÖ ±1195)	Öncül Muški	Asur Çivi Yazısı	<i>K/Gurdî</i>
II.Kurti ?)(MÖ ±1100)	Öncül Muški	Asur Çivi Yazısı	<i>K/Gurdê</i>
Muškili Mita/I. Midas (MÖ ±723-670)	Eski Muški/Frig	Asur Çivi Yazısı/Luvi Hiyeroglif/Eski Frigce/Antik Yunanca	<i>mita/SERVUS-ta-as/ mîda / Mîdaç</i>
III. Kurti (Atunalı Kurtis?) (MÖ ±713)	Eski Muški/Frig	Hitit-Luvice Hiyeroglif/Eski Frigce/Antik Yunanca	<i>Gurta-Kurti/Gordi/Gordias</i>
Mita /II. Midas (MÖ ±670-?)	Eski Muški/Frig	Asur Çivi Yazısı/ Eski Frigce?/ Antik Yunanca	<i>mita/ mîdaç? / Mîdaç</i>
Mida/III. Midas (MÖ ?- ±644/42)	Eski/Orta Frig	Antik Yunanca	<i>ΜΙΔΑ Mida/ Mîdaç</i>
IV. Midas (MÖ± 640-590)	Orta Frig/Geç Frig	Orta-Geç Frigce / Antik Yunanca	<i>Midai/ Mîdaç</i>
Frig Kralı Midas (Antik Yunan Kayıtları) (MÖ 5-4. yy)	Lidya-Pers Egemenliği	Antik Yunanca	<i>Mida Mîdaç</i>
Frig Kralı Midas (Mîtlar)	MÖ 45	Antik Yunanca	<i>Midae/ ΜΙΔΑΣ</i>
Frig Kralı Midas (Mîtlar)	1-2. yy.	Antik Yunanca/Latince	<i>Mîdaç/ Μιδας</i>

Phrygian Onomastics and Ethnics”, *Washington International Law Journal* 28/2, s. 545-552.

Sonuç

Çivi yazılı kayıtlardaki Muşkiler ifadesi Antik Batı kaynakları temelli Frigler kullanımını hem köken tarihi hem de coğrafi yayılım açısından büyük ölçüde kapsamıştır. Zamanla değişen siyasi dengeler ve coğrafya nedeniyle içerisinde farklı kavimleri ve dolayısıyla farklı kültürleri barındıran Muşkiler/Frigler'in siyasi tarihlerinin netleştirilmesi açısından kendi dillerindeki sınırlı veri, tarihleme çalışmalarının farklı kaynaklar aracılığıyla yapılmasını zorunlu kılmıştır. Friglerle ve onların krallarıyla ilgili bilinen kayıtlar önceleri Antik Batı kaynaklarındaki yarı mitsel aktarımlarla sınırlı kalmıştır. Ancak Asur krallarına ait MÖ 718 yılı kayıtlarında geçen Muşkili Mita ifadesi, efsanevi kral Midas'ın Anadolu'da ne denli önemli bir siyasi gücün lideri olduğunu belgelemiştir. Asur kayıtlarında neredeyse MÖ 660'lara kadar yer alan kral Mita kullanımı, bu süre zarfında iki kral tarafından kullanılmıştır. Özellikle Muşkili Mita hem Antik Yunan hem de Luvi diline ait kayıtlarda geçen kral ile çağdaş olarak kabul edilmiştir. Muşkiler'in siyasi açıdan teşkilatlanmaya ve güçlenmeye başladıkları MÖ 8. yüzyıl ortalarından itibaren liderleri olan Muşkili Mita/Mida, Antik kayıtlardaki kral Midas'la eşleştirilerek, Eski Muşki/Frig Kralı I. Midas olarak kabul edilmiştir. Muşkili Mita ile ilgili kayıtlar artık Muşkiler'in ciddi bir siyasi organizasyona dönüştükleri ve toprak bütünlüğünü korumak adına diğer Anadolulu siyasi unsurlarla Asur karşıtı direniş göstermeye başladıkları dönemi simgelemiştir. Bu dönemi tanımlamada Eski Muşki/ Frig kullanımı belli bir siyasi geleneğin temellendirildiği dönemi belirginleştirmek adına kullanılmıştır. Yine dönemin kayıtlarının devamlılığı ve Muşki siyasi duruşunda herhangi bir büyük değişimin gözlenmemesi, Mita kullanımının da devamlılığı göz önünde bulundurularak, II. Midas'ın Eski Muşki/Frig siyasi geleneğinin devam ettirildiği bir süreçte görev yaptığı düşünülmüştür. Ancak MÖ 7. yüzyıl ortalarına doğru Kimmer istilası ve önemli merkezlerinin yıkımı Muşki siyasi geleneğinin yeniden tesisini ve değişen siyasi ve demografik üstünlüklere uyumu zorunlu hale getirmiştir. Bu açıdan bir geçiş süreci olarak değerlendirilen III. Midas görev süresi, Muşki kullanımı ile ilgili kayıtların sustuğu Orta Frig döneminin başladığı bir süreci temsil etmiş olmalıdır. Ardından gelen dönemde yine Kimmer tehdidi ve batıda güçlenen Lidya gerçeği ile karşı karşıya kalan Frigler, Lidya siyasi egemenliği altında Frig, Lidya ve Yunan özellikler taşıyan bir sosyo-kültürel yapının içerisinde yeni bir süreç deneyimlemeye başlamıştır. Bu süreç artık çoğunlukla Antik Yunanca kayıtlarla aydınlatılmaya çalışılan IV. Midas'ın görevdeki yıllarıyla başlayan Yeni Frig dönemi olarak belirlenmiştir. Kral adı, genel bir ifadeyle, Asur çivi yazılı kayıtlarda Mita, Luvice kayıtlarda Mita, kendi ülkesinde Mida olarak kaydedilmiş;

Antik Yunan kaynaklarına Midas olarak aktarılmıştır. Tüm filolojik veri dikkate alındığında Muški siyasetleşme süreciyle koşut başlatılan Mita kral adını çok daha erken bir tarihe, neredeyse Orta Hitit sonlarına kadar gerileten kayıt ise Hitit çivi yazısıyla hazırlanmış olan Pahhuvalı Mita metinleri olmuştur. Pahhuvalı Mita metni henüz Paleo-Frigce'nin kullanılmadığı bir sürece dayanmasıyla Mita adının Anadolu'daki öncül Muşkiler döneminde kullanılan eski bir Anadolulu ad olarak kabul görmesine neden olmuştur. Burada, Pahhuvalı Mita'nın sağladığı huzur ortamında yaşamış öncül Muşkiler'in bu adı gelenekselleştirmiş olabilecekleri de göz ardı edilmemelidir. Mita, Mida ya da Midas olarak farklı yazımlarıyla karşılaşılan kral adını taşımış olan liderlerin, Asur kayıtlarında Anadolu siyasetindeki aktif rolleriyle, Anadolulu kayıtlarda çoğunlukla dini aktiviteleriyle yer aldığı, Antik kayıtlarda ise kronoloji çalışmaları dışında efsanevi bir kral olarak betimlendiği anlaşılmıştır. Kralın efsanevi bir boyut kazanmasında, Mida ile ilgili bilgiye yalnızca Frig yazıtlarındaki ritüel içerikli metinlerden ulaşılması ve bu kayıtlarda kralın tanrı soylu olduğuna dair aktarımlar etkili olmuştur. Bu etkiyle Mita kral adı, kronolojik açıdan, tarihi kişiliklerden mitsel bir karaktere dönüştürülmüştür. Öncül örnek olarak Orta Hitit dönemi kayıtlarında kullanıldığı bilinen Mita kral adı, farklı coğrafya ya da dillerde, farklı yazım formlarıyla ve farklı içeriklerle kaydedilmiş olsa da, Anadolu'da yaşamış kralların gelenekselleşmiş Anadolulu kralı adı/unvanı olarak kullanılmıştır.

KAYNAKLAR

Antik Kaynaklar

- Aelianus Claudius, *Varia Historia*, trans. Stanley, T. (MDCCLVI) 1965.
- Aristoteles, *fragmenta*, ed. Rose, V., Aristoteles qui ferebantur librorum fragmenta, Leipzig 1886.
- Cicero, *De Divinatione* I. XXXVI, M. Tullii Ciceronis *De divinatione libri*, Rud. Kleinschiff, California University 1894.
- Esebius, *Chronicon*, Die Chronic des Hieronymus, trans. Helm, R., Eusebius Werke, Vol. 7, Berlin 1956.
- Herodotos, *Historiai (Tarih)*, çev. Ökmen, M., İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.
- Homeros, *İlyada*, çev. Erhat, A, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011.
- Julius Pollux, *Onomasticon*, Hultsch, Teubner 1864.
- Ksenophon, *Anabasis*, çev. Gökçöl, T., Sosyal Yayınları, İstanbul 1998.
- Ksenophon, *Cyropaedia, Volume I: Books 1-4*, trans. Walter M., Loeb Classical Library 51., MA: Harvard University Press, Cambridge 1914.
- Lycophron, *Alexandra*, trans. Mair, A. W., Loeb Classical Library Volume 129-William Heinemann, London 1921.
- Ovidius, (Publius Naso/Ovide) *Metamorphoses*, (trans. Brookes, M.) Cornhill Publishing Co. Boston 1922.
- Philostratus, *Imagines*, I, (Philostratus, The Elder), (trans. Fairbanks, A.) Descriptions Loeb Classical Library No. 256, William Heinemann, London 1931.
- Plinius, *Historia Naturalis*, (Gaius Plinius Secundus), The Natural History, eds. Bostock, J.-Riley, H., London 1855.
- Strabon, *Geographika*, XII-XIV, çev. Pekman, A, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 1993.

Modern Kaynaklar

- Aro-Valjus, Sanna, Gurdî, *The Prosopography of the NeoAssyrian Empire* 1/2, ed. Karen Radner, Helsinki 1999.
- Bahar, Hasan, *Demirçağında Konya ve Çevresi*, Selçuk Üniversitesi Vakfı Yayınları, Konya 1999.
- Bajun, Lilia, "A Phrygian Word in Hieroglyphic Luwian", *Journal of Ancient Civilizations* 1992, s. 131-139.

- Barnett, D. Richard, "Phrygia and the People of Anatolia in Iron Age", *CAH II/2*, 1975, s. 417-447.
- Bates, William N., "Archaeological News", *American Journal of Archaeology*, Jan. - Mar., 1909, Vol. 13/No. 1, 1909, s. 69-124: 75.
- Berndt-Ersöz, Susanne, *Phrygian Rock-cut Shrines: Structure, Function, and Cult Practice*, Brill, 2006.
- Berndt-Ersöz, Susanne, "The Chronology and Historical Context of Midas", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 57/1, 2008, s. 1-37.
- Berndt-Ersöz, Susanne, "Sacred Space in Iron Age Phrygia", ed. C. Gates, J. Morin and T. Zimmerman, *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions*, BAR International, Oxford 2009, s. 11-19.
- Brixhe, Claude, "Réflexions sur phrygieniman", *Mansel'e Armağan I. Mélanges Mansel I.*, Ankara 1974, s. 239-250.
- Brixhe, Claude, Michel Lejeune, *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*, Editions Recherche sur les Civilisations, Paris 1984.
- Bryce, Trevor, *The World of The Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, Oxford Univ. Press, New York 2012.
- Cursach, B. Obrador, *Lexicon of the Phrygian Inscriptions*, Barcelona Univ., Barcelona 2018.
- Cursach, B. Obrador, "Τορδίας and Γόρδιον: A Remark on Phrygian Onomastics and Ethnicity", *Washington International Law Journal* 28/2, s. 545-552.
- Çeçen, Salih, "Eski Çağda Türkler", *Eski Ön Asya Uygarlıklarından Günümüze Anadolu'da Türk Varlığı, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları*, Ankara 2008, s. 101-108.
- Desideri Paolo-Anna M. Jasink, *Cilicia, Dall'eta di Kizzuwatna alla Conquista*, Macedona 1990.
- Elayi, Josette, *Sargon II, King of Assyria*, Archaeology and Biblical Studies Series 2017.
- Erdan, Emre, *Frig Kültürü ve Uygarlığı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012.
- Erdan, Emre, "Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu'da Frig Kültür Varlığı", *Asia Minor Studies*, C 4/8, 2016, s. 42-64.
- Erdoğan, Serkan, *Pahhuwa Krallığı: Doğu Anadolu'da Hititler'in Çağdaş Yerel Bir Güç*, Lap-Lambert Academic Publishing 2016.

- Friedrich, Johannes, *Kayıp Yazılar ve Diller*, çev. Recai Tekoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.
- Fuchs, Andreas, *Die Inschriften Sargons II aus Khorsabad*, Gottingen 1994.
- Gadd, Cyril John, “Inscribed Prisms of Sargon II from Nimrud”, *Iraq*, 16/2, 1954, s. 173-201.
- Goetze, Albrecht, *Kulturgeschichte des alten Orients: 3.1, Kleinasien*, C. H. Beck, München 1957.
- Gökçek, L. Gürkan, *Asurlular*, Bilgin Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2015.
- Gurney, Oliver Robert, “Mita of Pahhuwa”, *Annals of Archaeology and Anthropology* 28, 1948, s. 32-47.
- Günbatı, Cahit-Çeçen, Salih- Gökçek, L. Gürkan, Akyüz F., *Kahramanmaraş'ta Bulunmuş Yeni Asurca Tabletler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Hall, Alan, S., “Notes and Inscriptions from Eastern Pisidia”, *Anatolian Studies*, Vol. XVIII, 1968, s. 57-92.
- Haspels, C. H. Emilie, *The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments*. 2 vols. Princeton University Press, 1971.
- Hawkins, J. David, “Mita”, *RLA*, 8/3-4, 1997, s. 271-273.
- Hawkins, J. David, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*; Vol. 1, Walter De Gruyter-Berlin 2000.
- Hawkins, J. David, “New Sargon Stele From Hama”, ed. Grant Frame, *From The Upper To The Lower Sea*, Studies in the History of Assyria and Babylonia in Honour of A.K. Grayson, Netherlands 2004, s. 151-164.
- Hoffner, Harry A, “A Join to the Hittite Mita Text”, *Journal of Cuneiform Studies* Vol. 28/1, 1976, s. 60-62.
- Klengel, Horst, *Geschichte des Hethitischen Reiches*, Handbuch der Orientalistik I/ XXXIV, Leiden 1999.
- Konyar, Erkan, “M.Ö. I. Binyılda Maraş: Gurgum Krallığı”, *Toplumsal Tarih* 2008, s. 74-79.
- Kosyan, Aram, “Arnuwandas I in the East”, *Aramazd –Armenian Journal of Near Eastern Studies*1, 2006, s. 72-97.

- Kurt, Mehmet, “M.Ö. I. Bin Yıl Asur-Anadolu İlişkilerinde Kilikya Bölgesi”, *Belleten*, C LXX/S. 257, Ankara 2006, s. 1-26.
- Lanfranchi, B. Giovanni, “Sargon Letter to Aššur-šarru-ušur: An Interpretation”, *SAAB II / I*, 1988.
- Lemaire, Andre, “Aššur-šarra-usur, gouverneur de Qué”, *NABU*, 1, 1987, s. 5-14.
- Mansel, A. Müfit, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- Marchesi, Gianni, “A New Historical Inscription of Sargon II from Karkemish”, *Journal of Near Eastern Studies*, 5, April 2019, s. 1-24.
- Melchert, H. Craig, “Middle Hittite revisited” *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XLIX* (VI Congresso Internazionale di Ittitologia Roma, 5-9 Settembre 2005), 2007.
- Mellink, Machteld J., “Mita, Mushki and Phrygians”, *Anadolu Araştırmaları*, II/1-2, 1965, s. 317-325.
- Memiş, Ekrem, “Frig Göçlerinin Zamanı Üzerine Bazı Öneriler”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7/3, 2020, 1914-1930.
- Muscarella, Oscar White, “The Date of the Destruction of the Early Phrygian Period at Gordion”, *Ancient West and East* 2/2, 2003, s. 225–252.
- Myres, L. John, *Midas Beyond The Halys, A Further Note on the Black Stone from Tyana*, *Annals of Archaeology and Anthropology* I, University Press Liverpool 1967.
- Olmstead, T. Albert, “Tiglath-Pileser I and His Wars”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 37, 1917, s. 169-185.
- Orel, E. Viladimir, *The Language of Phrygians: Description and Analysis*, Anatolian and Caucasian Studies, Caravan Books, NewYork 1997.
- Parpola Simo, “Neo-Assyrian Treaties From Royal Archives of Nineveh”, *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 39/No. 2, 1987, s. 183-197.
- Postgate, Nicholas, “Assyrian Texts and Fragments,” *Iraq* 35-1973, s. 21-34.
- Radner, Karen, “Buchbesprechungen Wittke, Anne-Maria: Mušker und Phryger. Ein Beitrag zur Geschichte Anatoliens vom 12. bis zum 7. Jh. v. Chr. (= Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients B Geisteswissenschaften 99). Wiesbaden Zeitschr.”, *Assyriologie Bd. 96*, 2006, s. 144-149.
- Roller, Lynn E., *In Search of God the Mother: The Cult of Anatolian Cybele*, University of California Press, Berkely 1999.

- Sabziyeva, Makbule, Muharreova, “Antik Kaynaklarda Midas”, *Folklor/Edebiyat*, 20/79, 2014, s. 119-136.
- Saggs, H.W. Frederick, “The Nimrud Letters”, *Iraq* 20, 1958, s. 182-187.
- Sayce, Archibald Henry, “The Decipherment of the Hittite Hieroglyphic Texts”, *The Journal of the Royal Asiatic Society*, Volume 54 /4, 1922, s. 537-572.
- Sayce, Archibald Henry, “The Moscho-Hittite Inscriptions”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Vol. 4, 1927, s. 699-715.
- Sayce, Archibald Henry, “Midas of Phrygia”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Jan. 1, 1931, s. 35-138.
- Sams, G. Kenneth, “Gordion ve Frigler”, ed. Ş. Şentürk, T. Tüfekçi Sivas and H. Sivas, *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 49-58.
- Sevin, Veli, “Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu”, *Höyük I*, 1988, s. 51-64.
- Sevin, Veli, “Eski Anadolu Halkları Mozağine Genel Bir Bakış”, *Palmet II*, 1998, s. 21- 36.
- Sivas-Tüfekçi Taciser, *Eskişehir- Afyonkarahisar- Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No: 1156, Eskişehir 1999.
- Soysal, Oğuz, “A New Join to the Mita-Text (Bo 8742) and A Duplicate of the Zannanza-Affair (Bo8757)”, *NABU* 2014/4, s. 145-148.
- Starr, Ivan, *Queries to the Sungod: Divination and Politics in Sargonid Assyria*, SAA 4, No. 1-3, Helsinki University, 1990.
- Tamsü, Polat, R.-Polat, Y.-Lubotsky, A. “An Idol-shaped Stele with an Old Phrygian Inscription in the Territory of Nakoleia”, *Gephyra*, 19, 2020, s. 45-67.
- Toptaş, Koray, “Asur Kaynakları’nda Kimmerler,” *Gazi Akademik Bakış*, 14/27, 2020, s. 31-60.
- Tarhan, Taner, Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler, *Türkler Ansiklopedisi*. C 1. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 597-610.
- Vassileva, Maya, “Phrygian Literacy in Context: Continued”, *Orpheus* 16, 2006, s. 91-95.
- Vassileva, Maya-Erbaşı, Fatma Sevinç, “Güneydoğu Anadolu’da Kral Midas” *TAD*, C 30/S. 50, 2011, s. 197 – 210.

- Yakar, Jak, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi: Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Çev. S.H. Riegel, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.
- Yıldırım, Ercüment, "Kahramanmaraş'ın Eskiçağ Tarihi", ed. İbrahim Solak-Samet Alıç, *Milli Mücadelenin 100. Yılında Kahramanmaraş*, Palet Yayınları, Konya 2020, s. 8-14.
- Yıldırım, Nurgül, "Çivi Yazılı Belgelere Göre Patina Krallığından Unqi Krallığına Antakya ve Amik Ovasının Tarihsel Süreci" *Belleten*, C LXXX/S. 289, Ankara 2016, s. 701-722.
- Yıldırım, Nurgül, "II. Sargon'un Aşşur-Şarru-Uşur'a Mektubu (ND 2759) Kapsamında MÖ 8. Yüzyılda Anadolu'nun Siyasi Görünümü Üzerine Bir İnceleme", *Cappadocia: Journal of History and Social Sciences*, 8, 2017, s. 243-252.
- Yiğit, Turgut, "Tabal", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3/4, 2000, s. 176-189.
- Young, S. Rodney, "Old Phrygian Inscriptions from Gordion: Toward A History Of The Phrygian Alphabet", *American School of Classical Studies at Athens Hesperia II*, Vol. 38, 1969, s. 252-296.
- Younger, Jr. K. Lawson, "The Scripts of North Syria in the Early First Millennium: The Inscription of Yariri (KARKAMIŞ A15b) Once Again", *Transeuphratène* 46, 2014: 169-183.
- Wittke, Anne-Maria, *Muşker und Phryger. Ein Beitrag zur Geschichte Anatoliens vom 12. Bis, zum 7. Jh. v. Chr.* TAVO Beihefte B99. Wiesbaden 2004.
- Zimansky, Paul, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Studies in Ancient Oriental Civilization 41, Chicago 1985.
- Zoroğlu, Levent, "Cilicia Tracheia in the Iron Ages: the Khilakku Problem", *Anatolian Iron Ages 3*, BIA Monography 16 (The Proceeding of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990), 1994, 301-306.
- Zsolt, Simon, "Kurtis: A Phrygian Name in the Neo-Hittite World, News from the Lands of the Hittites" *Scientific Journal for Anatolian Research, Università degli Studi Suor Orsola Benincasa*, Vol. 1, 2017, s. 113-118.

Bee Houses as a Rural Construct: Sampling from Konya, Türkiye

Nisa Yılmaz Erkovan* - Lale Özgenel**

Abstract

Within the historical and geographical continuity of beekeeping culture, a rural building typology has developed for the storage of hives and use of bees. The bee house structures, also known as apiaries and function as shelters used by bees to produce honey are unique and distinctive components of the rural context. The architecture of these structures can be examined in a typological framework through their tectonic qualities as they differ in terms of material, construction logic, and architectural design. This study addresses the bee house as a rural architectural type and interprets the typological reading by examining the structural construct and logic of this building type through the concepts of “tectonic” and “syntax”. To illustrate the discussion, a group of bee houses identified and documented in the field surveys conducted in rural areas within the borders of Konya province in Turkey are introduced and contextualized; typology is prepared by classifying the documented sample according to construction techniques. For comparison, Antalya examples which set the basis of the typology are briefly mentioned.

Keywords: Apiary, Bee House, Beekeeping, Konya, Rural Architecture, Tectonic, Syntax.

* Assist. Prof., Alanya Alaaddin Keykubat University, Art Design and Architecture, Faculty Department of Architecture, Alanya/TÜRKİYE, nisa.erkovan@alanya.edu.tr
ORCID: 0000-0002-7473-7131

** Prof. Dr., Middle East Technical University, Architecture Faculty, Department of Architecture, Ankara/TÜRKİYE, laleozgenel@gmail.com ORCID: 0000-0003-0016-7225

Kırsal Bir Yapı Kurgusu Olarak Arı Evleri: Konya Örnekleri

Öz

Arıcılık kültürünün tarihsel ve coğrafi sürekliliği içinde, kovanların depolanması ve arıların kullanması için kırsal bir yapı tipolojisi gelişmiştir. Arı kovani olarak bilinen ve arıların bal üretmek için kullandıkları birimlerin depolandığı barnaklar olan arı evleri, kırsal bağlamın yapı yapma dinamikleriyle uyumlu, çevre estetiği içinde bir kimlik ögesi oluşturan ve peyzaj içinde görünürlüğe ve özgün silüete sahip küçük ölçekli yapılardır. Bu yapıların mimarisi, malzeme, yapı mantığı ve mimari tasarım açısından farklılık gösterir; bu anlamda bu yapılar tektonik nitelikleri ile tipolojik bir çerçevede incelenebilir. Bu çalışma, arı evini kırsal bir mimari yapı tipi olarak ele almakta, örneklemekte ve bu yapı türünün konstrüksiyon kurgusunu ve yapısal mantığını “tektonik” ve “sözdizimi” kavramları üzerinden okuyarak tipolojik bilgiyi anlamlandırmaktır. Tartışmayı örneklendirmek için, Konya ili sınırları içindeki kırsal alanlarda yapılan saha araştırmalarında tespit edilen ve belgelenen bir grup arı evi bağlam olarak kullanılmış, belgelenen örnekler yapım tekniklerine göre sınıflandırılarak tipoloji oluşturulmuştur. Karşılaştırma amacıyla tipolojinin altlığını oluşturan Antalya örneklerinden kısaca bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kovan, Arı evi, Arıcılık, Konya, Kırsal Mimari, Tektonik, Sözdizimi.

Introduction

The architectural elements of the rural environment are not limited to buildings intended for human use and include buildings inhabited by animals. In this respect, although the names and/or uses of rural architectural¹ elements vary from one region to the other, houses, mills, granaries, processing units, vineyards fountains, laundry and/or washing places, village rooms, and mosques, for example, are the common elements of rural landscape in Anatolia while stables, barns, poultry houses, bee houses, bird or pigeon houses are those elements of the same

1 Rural architecture and vernacular architecture are often used interchangeably, and for most cases this usage may seem appropriate. The term ‘rural architecture’ refers to constructions “associated with the countryside, using free compositions, asymmetry and vernacular detail”, while ‘vernacular architecture’ is used to define the “unpretentious, simple, indigenous, traditional structures made of local materials and following well-tried forms and types.” (James Stevens Curl (ed.), *Oxford Dictionary of Architecture and Landscape Architecture*, Oxford 2006, pp. 238, 290). Hence, one is generally used to refer to environment, while the other to local building traditions which are practiced in both rural and urbanized contexts. The authors use the term rural architecture as the structures discussed in the article are an element of the rural context built in vernacular detail.

landscape that are made by man for the use of animals. Among the animal shelters, bee houses are built outside the borders of a settlement, at places where there is less human traffic. ‘Bee houses’, ‘bee shelters’ or ‘apiaries’ are small structures built in the rural landscapes by human labor to provide shelter for beehives and private space for bees, to protect beehives against wild animals, climate, and theft and to ensure that honey can be obtained under supervision. The bee house is a constituent element of rural life cycle and an aspect of environmental aesthetics, and one of the few building types that are inhabited by animals.

Studies on rural architecture focus, in general, on houses and buildings inhabited by humans, seemingly because they are more numerous, substantial, and considered architectural in comparison to buildings used by animals, such as bee houses, that remain less documented. However, in the course of its historical continuum and geographical spread bee houses² have acquired a distinctive building tradition and typology, which is characterized by an assemblage of architectural components and materials designed to amalgamate in a structural system. The relationship between the form, structure, and function of a bee house, in this respect, is a historical and a formative one and enables to contextualize bee house as both a ‘shelter’ and a ‘building’. The question “How and in what ways were the struggles to hold on to life under difficult conditions of the Taurus mountains represented on different scales of architecture?”³ in this context, defines an inclusive framework that encompasses all types of rural elements and life practices, through which it becomes possible to approach an animal house as a subscale of the rural context, to understand it as a ‘construct’, and to discuss in which ways such structures relate to their context, create a value for the rural culture, and establish social and economic relations between the user and the end product, both as structure the product obtained. This paper addresses the first issue and makes a reading of the structural ontology and functionality of bee houses by using ‘tectonics’ and ‘syntax’ as compatible conceptual themes. The examples sampled represents a

- 2 Although they have similar forms and uses, the names of bee houses differ in local usage; bee houses are called “*seren*” in the Mediterranean Region, “*hanay*” in Konya and its surroundings, and “*petekhani*” in the vicinity of Artvin. (Salih Ceylan, “Kırsal Mimarinin Örneklerinden Serenlerin Coğrafi Açından İrdelenmesi”, *Doğu Coğrafya Dergisi/Eastern Geographical Review*, 17 (2012), pp. 151-168.) In this study, it is found more appropriate to use the term “bee house”, as it refers to a building typology, rather than the local term that associates with a specific place.
- 3 Kemal Reha Kavas, *Environmental Aesthetics of the Rural Architectural Tradition in the Mediterranean Highlander Settlement: Ürünliü (Akseki-İbradı Basını)*, AKMED ADALYA Supplementary Series 13, Suna and İnan Kırac Research Institute on Mediterranean Civilizations, Antalya 2016, p. 86.

categorization, description and visualization of bee house structures and provide a context for the discussion, while the brief history of bee keeping compiled in the first section aims to demonstrate the historical roots of the practice and its spatialization.

Ancient Beekeeping

As a sweet food source with high energy density, honey has been a valuable food in many cultures throughout history, and various spatial arrangements have been made to collect and produce it. While beekeeping and honey collecting practices, which continue in similar forms in today's rural contexts, were largely developed in antiquity, its collection goes back to prehistoric times. The first predecessors of bees, whose existence dates back earlier than the existence of humanity, are the bee fossils that are found in ambers, dating back to 80 million years ago. It is assumed that before the human intervention bees formed their nests in natural cavities, rock dents or tree cavities, by applying a fractal geometry and human-controlled production of honey has begun with the development of a hive system, designed in a similar geometrical form.⁴

Written and archaeological evidence from all the great cultures and empires of ancient times show that bee keeping culture has flourished and developed in an uninterrupted sequence⁵. The earliest evidence of honey collection in Europe comes from prehistoric rock paintings. Depictions of honey hunting scenes are found in the Mesolithic Period rock paintings in Eastern Spain (8000-2000 BC)⁶. The rock paintings of Barranc Fondo, Castellion, dated to 4500-4000s BC show five figures trying to reach a bee nest by climbing the rock surface with a ladder, and another group waiting below to share the honey⁷. Another rock painting dated to the same period and found in the cave of Bicorp La Arana, in Eastern Spain

4 The liquid honey could have been consumed not only as a food but also an energy supply for meat and plant gatherers (Crittenden, *ibid*, pp. 257-258).

5 Fani Hatjina, Georgios Mavrofridis and Richard Jones, (eds.), *Beekeeping in the Mediterranean, From Antiquity to the Present*. Eva Crane Trust, Nea Moudania 2018; Louise Cilliers and Francois Pieter Retief, "Bees, Honey and Health in Antiquity, *Akroterion*, 53 (2008), pp. 7-19; Ronan James Head, "A Brief Survey of Ancient Near Eastern Beekeeping", *The FARMS Review*, 20/1 (2008), pp. 57-66.

6 Eva Crane, *The Archaeology of Beekeeping*, Cornell University Press, New York 1983, p. 21; Eva Crane, *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*, Redwood Books Ltd. Duckworth, New York 1999, pp. 43-44.

7 Crane, *The Archaeology of Beekeeping*, p. 22.

shows two figures standing on a ladder. The one at the top is depicted in front of a bee nest and as holding a container to carry the honeycomb⁸. The rock paintings discovered in the Drakensberg Mountains in Natal, South Africa, show nests that consist of honeycombs, whose centers are painted with dark and the outer parts with light colors⁹. In the paintings of Jambudwip Cave in Parmachi, Central India bees are depicted as dots and hunters as standing as far as possible from the nest and trying to reach it with a ladder and a pole in the shape of a fork¹⁰. A depiction of honeycombs and a bee nest on the wall of a unit in Çatalhöyük shows that bees were considered important enough to be painted around 7000 BC, when agriculture and social interactions between groups of people had started and the number of permanent settlements increased¹¹.

Along with settled life the use of honey and beeswax increased. It is assumed that pots or baskets had begun to be put outside for the bee colonies to use them as nests, thus, the first actions towards human-controlled beekeeping were taken. The first controlled and systematically carried out beekeeping activities by humans were realized in Egypt, in c. 2400 BC, as understood from the wall paintings of the period which suggest that beekeeping was an important production activity especially in the Nile Delta¹². Honey bees were depicted as part of the King's symbol in Egypt, from the foundation of the first dynasty in Egypt (c. 3100 BC) to the Ptolemais assuming power in 305 BC. In the ancient Egyptian mythology, it was believed that the tears of the Egyptian Sun God Ra, turned into bees on their fall to earth, and the Temple of Neith was called the "bee house"¹³. Reliefs depicting beekeeping are found in temples, for example, in the Ne-User-Re Temple of the Sun in Abu Gorab, Lower Egypt, that dates to c. 2400 BC and shows a beekeeper working on his knees in front of nine horizontal beehives in the form of

8 Crane, *The Archaeology of Beekeeping*, p. 21.

9 Crane, *The Archaeology of Beekeeping*, p. 23; Crane, *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*, pp. 49-50.

10 Crane, *The Archaeology of Beekeeping*, p. 28, 31; Crane, *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*, p. 73

11 James Mellart, "Excavations at Çatal Hüyük, 1962: Second Preliminary Report", *Anatolian Studies*, 13 (1963), pp. 43-103; Crane, *The Archaeology of Beekeeping*, p. 35; Crane, *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*, pp. 40-41.

12 Crane, *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*, p. 162.

13 Gene Kritsky, *The Quest for the Perfect Hive: A History of Innovation in Bee Culture*, Oxford University Press, Oxford 2010, p. 12.

pots¹⁴, which are known to have been used in Egypt since pre-dynasty¹⁵. The wall painting in the Luxor Rekhmire Temple in Upper Egypt describes the beekeeping practiced in ancient Egypt in more detail and shows two beekeepers working in front of three hives; the standing beekeeper is burning an incense to move the bees away from the hive while the kneeling beekeeper is putting the honeycomb into bowls¹⁶. The honeycombs are taken first from the hive to the bowls and then to a larger container and the honeycomb is put on top to make the honey start dripping. In the last stage, honey is put into smaller bowls and stored. The scene demonstrates that Egyptians used vapor and incense burning to collect honey¹⁷. The wall painting of the Pabasa Tomb in Luxor (c. 660 BC), depicts bees flying in front of cylindrical hives, a kneeling beekeeper and visualization of honey storage¹⁸.

Linear B inscriptions have proven that beekeeping was practiced in Crete during the Late Bronze Age and the Minoans fermented honey, made honey mead and offered it to their gods¹⁹. There are depictions of beekeeping, hive and bee among the figures carved on the Phaistos Disc found in the palace excavations in Crete and dated to 1600s BC. The disc is thought to be a solar calendar showing the time of agricultural activities and religious rituals and the figures relating to beekeeping are shown associated with certain dates. Hive symbols are engraved on various other dates written on the disc. These signs probably indicated the time to collect honey, clean the hives and time to pour honey mead into the soil on behalf of the gods²⁰. Written sources and analysis of organic remains found in the excavations showed that honey and bee products were also used in the Greek countryside during the Bronze Age²¹. Another proof of beekeeping during the

14 Crane, *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*.

15 Crane, *The Archaeology of Beekeeping*, p. 36; Crane, *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*, p. 164; Kritsky, *The Quest for the Perfect Hive: A History of Innovation in Bee Culture*, p. 12.

16 Crane, *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*.

17 Crane, *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*, p. 164; Kritsky, *The Quest for the Perfect Hive: A History of Innovation in Bee Culture*, p. 14.

18 Kritsky, *The Quest for the Perfect Hive: A History of Innovation in Bee Culture*, p. 20; Crane, *The Archaeology of Beekeeping*, p. 38; Crane, *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*, p. 167.

19 Mary Kilbourne Matossian, "Phaistos Disk: A Solar Calendar, Contribution to a Decipherment", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 13/1 (2013), pp. 235-264.

20 The jar figures carved in front of a hive sign in two places are thought to indicate the beginning of the honey harvest season (Matossian, *ibid.*, p. 242).

21 John Ellis Jones, "Hives and Honey of Hymettus: Beekeeping in Ancient Greece", *Archaeology*, 2 (1976), p. 90.

Early Bronze Age are the smoke pots found in Macedonia and Olympia, which are thought to have been used to remove bees from their nests and thus are informative about the practice of bee keeping²².

Beekeeping was an established culture in the Hittites as well. Among the diagnostic archaeological finds is a container in the shape of a flask, which is found in Boyalı Höyük in Çorum, and dated to 1650 BC. The residual analysis showed that the black cumin seeds found inside the flask were mixed with honey and beeswax²³. Honey is mentioned many times in the Hittite cuneiform tablets which include a number of beekeeping terms. Accordingly, honey was regarded as a valuable source of food and referred to as “*Milit*” and “*LAL*”²⁴. The cuneiform tablets also indicate that honey was mixed with oil and mud and used for the production of god figurines, and also offered to the gods of the underworld. Hittites associated bees with the arrival of spring, awakening of nature, abundance and fertility²⁵ and used honey in the “*Ammihatna Ritual*” which was performed to heal mental and physical diseases. In this ritual, honey was used to cure people who were spiritually contaminated or became physically ill because they were fed with some enthralled, disrupted, or bad substances²⁶. Beekeeping and honey must have

- 22 Haralampos V. Harrissis, “Beekeeping in Prehistoric Greece”, Hatjina, Mavrofridis and Jones, eds. *Beekeeping in the Mediterranean, From Antiquity to the Present*, Eva Crane Trust, Nea Moudania 2018, p. 26.
- 23 Bekir Salih, Tunç Sipahi and Emel Oybak Dönmez, “Ancient Nigella Seeds from Boyalı Höyük in North-Central Turkey”, *Journal of Ethnopharmacology*, 124 (2009), p. 419; Sedat Erkut, Hititler’de Arı ve Bal, *Acta Turcica*, 3/1 (2011), pp. 36-39.
- 24 Hüseyin Üreten, “Eski Anadolu’da Arı ve Bal”, *International Journal of History Studies*, 3/3 (2011), p. 372; Hans G. Gütterbock and Harry A. Hoffner, “The Hittite Dictionary” of the Oriental Institute of the University of Chicago, 1989, p. 250. The name of the city of Malatya, which is mentioned as “Melita” in the written documents of the Assyrian Trade Colonies, is mentioned as “Meliddu, Melide, Milid, Milidia” in the Hittite documents. The name of the city may have been derived from “Melid”, which means “honey” in Hittite (Hasan Ali Şahin, “Geç Hitit Beylikleri”, *QANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi-International Journal of Ancient History*, 1/2, Eylül/September (2019), p. 142). There are similar words used to mean honey and sweet in Hittite (“milit”, “miliddu”, “maliddu”). Indeed, the Hittites may have called Malatya a sweet city, a honey city, in a metaphorical sense as the city was known with the abundance of fruit orchards and that the apricot is a sweet fruit like honey and has a similar color. The fact that Evliya Çelebi mentions about Malatya having a kind of white honey also supports this possibility (Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad-Basra- Bitlis - Diyarbakır İsfahan - Malatya - Mardin - Musul Tebriz - Van*, haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, 4. Kitap 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, p. 16).
- 25 Üreten, *ibid*, p. 368.
- 26 Üreten, *ibid*, p. 371.

been very important for the Hittites, since the penalties to be imposed in case of theft of bees and honey were specified in the laws²⁷.

Over time, especially after it had started to be used in the construction of temples and religious rituals, the use of honey has expanded and began to be considered sacred²⁸. The protection of the hives from external factors and the privacy of the space used by the bees had also emerged as a necessity. The beekeepers had begun to keep the hives in an orderly manner in secured environments. The oldest known beehive and bee house was discovered during the 2005 and 2007 excavations at Tel Rehov in Israel. The hives which are dated to c. 875 BC, are in cylindrical form and found stacked in layers, similar to the beehives depicted in the wall painting of the Luxor Rekhmire Temple in Upper Egypt²⁹. The chemical analyses found wax residues in the hives which were in the form of cylindrical shells made of animal manure and straw-mixed clay³⁰. They were placed on terraces, arranged in at least three rows with corridors between them, and were stacked about 1.5m below the ground level³¹. While no evidence has been gathered as to whether the bee house was covered or not, it is thought that it was protected by a temporary and partial roof made of wood, reed or fabric which presumably covered only the hive rows to protect them from rain in winter and heat in summer. The high number of the hives found in the site and the allocation of such a large and orderly honey production area in the settlement center indicates that honey was an important substance that had an economic value and also used for wax trade. The layer of brick and wood residue found on the hives implies that the

27 Üreten, *ibid*, p. 368.

28 Honey is interpreted as a gift of God to people in ancient Egypt (Hilda M. Ransome, *The Sacred Bee in Ancient Times and Folklore*, Dover Publications, Mineola, N.Y. 2004, p. 33). The priests were given honey cubes for use in sacred ceremonies. In addition to be the food source of sacred animals in the temples, honey was used in various religious rituals (Süleyman Bulut, "Eski Akdeniz'de Arı Ürünleri", in E. DüNDAR, Ş. AKTAŞ *et.al.* (eds.), *Hava İşkan'a Armağan, LYKLARKHISSA Festschrift für Hava İşkan*, Ege Yayınları, İstanbul 2016, p. 168. In Mesopotamia, around 2450 BC, honey was used during the construction and completion of the temple of King Gudea of Lalash. Nabonidus, the King of Babylon, poured honey, oil and wine on the walls and wooden architectural elements of the Temple of Sin (Bulut, *ibid*, p. 169).

29 Kritsky, *The Quest for the Perfect Hive: A History of Innovation in Bee Culture*, p. 251; Georgios Mavrofridis, "Urban Beekeeping in Antiquity", *Ethnoentomology*, 2 (2018), pp. 52-61.

30 Amihai Mazar and Nava Panitz-Cohen, "It Is the Land of Honey: Beekeeping at Tel Rehov", *Near Eastern Archaeology*, 4 (2007), pp. 205-210.

31 Mazar and Panitz-Cohen, *ibid*, p. 207.

apiary may have been covered³², in order both to secure it and also to keep the bees inside to prevent them disturbing the inhabitants³³.

Beekeeping was performed by the ancient Greeks who associated apiculture with celestial events as well. For example, the Pleiades, a group of seven stars belonging to the Taurus constellation, were seen by Hesiod as a sign that indicated the beginning of the organizations related to agricultural activities, including apiculture³⁴. It has been suggested that apiaries were in use in Athens in the last quarter of the 5th century BC and that the practice had started with the Peloponnesian War during when the Athenians, who were living in the countryside had moved to the city to escape the Spartans. The refugees had brought hives with them, and most likely utilized the existing structures such as the city walls to place them horizontally. Many clay hives which are found in the Agora excavations also attested that honey production took place in the city³⁵. The evidence showed that honey was collected in clay and ceramic hives³⁶ in both cities and the countryside. The earliest evidence of rural beekeeping, for the time being, comes from the Classical Period and from the farmhouse found in Vari, Attica. It is suggested that similar types of pottery hives were placed inside the perimeter wall of the house³⁷. Apiculture was actively practiced in the Roman period, as seen in the ancient Roman writers who provide information about the shape, material and use of hives³⁸. Varro³⁹ for example, mentions that trees, bark and fennel stems could be used in the construction of hives, hives could be made in the form of clay pots and that the best hives were made by bark, and the worst by soil since the latter was rapidly affected from cold, rain and heat. Varro also mentions that the beekeepers reached honeycombs by lifting the hive lids because the hives were placed inside the walls. Columella states that hives were made with similar materials in different regions, the worst

32 Mazar and Paintz-Cohen, *ibid*, p. 205.

33 Mavrofridis, *ibid*, p. 54.

34 Kilbourne Matossian, *ibid*, pp. 241-242.

35 Susan Rotroff, "Hellenistic Pottery: The Plain Ware", *The Athenian Agora*, Vol. XXXIII, Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens, (2006), p. 130.

36 Virginia R. Anderson-Stojanović and John Ellis Jones, "Ancient Beehives from Isthmia", *Hesperia*, 71/4 (2002), pp. 345-376; Jane E. Francis, "Experiments with an Old Ceramic Beehive", *Oxford Journal of Archaeology*, 31/2 (2012), pp. 143-159, 201; Hatjina *et.al.*, *ibid*.

37 Jones, *ibid*, p. 90.

38 Hatjina *et.al.*, *ibid*.

39 *De Re Rustica* III.16.17.

of which were made of soil, and that the hives should be positioned in such a way that they would receive the midday sun in winter⁴⁰. Columella⁴¹ also mentions that the hives should be transported at night to prevent honey from melting and harming the bees⁴².

Beekeeping and honey collection practices have survived in various forms and methods since antiquity, and are seen in modern rural contexts often in the form of built structures, ranging from independently constructed bee houses, to hives stacked horizontally on ground or on elevated locations, arranged as such in existing physical situations such as in a wall niche, tree cavity, rock cavity or in between tree branches. Various applications of these can still be found in the Anatolian rural landscape as well⁴³. Types of bee houses with roofs, built on elevated stone platforms or surrounded with walls are also common today; ensuring the safety of hives and bees has become an increasing necessity with honey gaining significance as a special nutrient and a luxurious consumer good in the urban context⁴⁴.

Bee Houses in Rural Konya

The rural landscape in the Mediterranean Region basin, where beekeeping is practiced in built structures, is one of the potential regions to compile a typology.

40 Kritsky, *ibid*, p. 252.

41 IX.14.20.

42 Crane, *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*, p. 347.

43 For example, Ürünli Village, Bursa (Güven Gümgüm, “Ürünli (Kite)’de Ev Duvarları İçinde ve Bahçe Duvarları İçinde Yer Alan Arlıkların Tespiti İçin Ön Araştırma Çalışması”, *Uludağ Bee Journal*, 15/2 (2015), pp. 80–88; Cappadocia (Roberto Bixio and Andrea D. Pascale, “A New Type of Rock-cut Works: The Apiaries”, In M. Parise (ed.), *Proceedings of the International Workshop on Speleology in Artificial Cavities. Classification of the Typologies of Artificial Cavities in the World* (Torino/Italy, 18-20 May 2012), *Opera Ipogea* 1, (2013), pp. 62-68; Göreme (Crane, *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*, p. 137), and the village of Karacaören in Ürgüp (Savaş Sarözkan, Abdullah İnci, Alpaslan Yıldırım and Önder Düzül, “Kapadokya’da Arıcılık”, *Erciyes Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 6/2 (2009), pp. 143-155.

44 For bee houses surrounded by a wall or a fence made of reeds and shrubs, and protected by roofs see (Crane, *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*, pp. 324-325) and those used in Antalya, in Patara Hurmaköy and Muarönü see Süleyman Bulut, “Lykia’da Arıcılık: Seren ve Çevre Duvarlı Arlıklar Işığında Antik Geleneği Arayış”, in Havva İşkan and Fahri Işık (eds.), *Kim’den Kent’e Patara Kazılarının 25. Yılı Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, (11-13 Kasım 2013), Ege Yayınları, İstanbul 2015, pp. 97-132. The wooden beehives which are hanged from trees with ropes made of plant fibers at a certain height from the ground to protect them from ants, badgers, and bears is another commonly used method of security in Africa (Crane, *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*, p. 260)

Bee houses built in the form of independent structures that are found in the rural landscape in different regions of Türkiye exemplifies the practice, and construction methods of bee houses that are in use⁴⁵. The bee houses used in rural Antalya and Konya provinces in this respect, exhibit an architectural context in which such components as body, platform, beams, and roof form a tectonic construct (Figure 1).

A survey conducted in 2017 located a total of 12 bee houses in an area of approximately 200 km to the west and east of Antalya⁴⁶. The bee houses documented in this survey provided the terminology and the structural properties that are used to describe the tectonic construct of the bee houses. Another survey conducted in 2018, identified a group of bee houses in rural Konya (altogether 25 in number) that are utilized as the sample in this paper. Although the surveyed examples form a modest sample, they demonstrate that the practice of obtaining honey is still carried out by using the structures and methods that had already developed in earlier eras (Figure 2).

In general, the location of the surveyed bee houses in relation to the nearby settlements varied and depended on their proximity to a water source. They are generally built by the owners of the hives (*karakovan*), using mostly local stone and wood (cedar, pine or oak), according to their availability in the region. Traditionally, the beehives are brought to the bee houses at the end of May, and honey is harvested in September-October. Occasionally the hives are not transported, and honey is left in the hives to provide food for the bees in winter.

Two structural elements, body and platform, shape the architecture of bee houses. They vary in terms of the construction details applied in bringing these two elements together and the materials used. In other words, they differ in terms of

45 The history of honey production in Anatolia dates back to the Hittites, but current historical evidence concentrates more on the ancient period, see (Üreten, *ibid*, p. 368)

46 The survey documented 12 bee houses: 2 in İmecik village-Korkuteli, 3 in İmecik straight, 2 in Avdancık area-Küçüksöğle Village-Elmalı district, 3 in Gazipaşa, 1 to the east of Akoluk District-Gazipaşa, and 1 in the Akarca locality-northeast of Çamlıca District. For other studies in Antalya see, Reha Günay, "Ambarlar, Arı Serenleri ve Likya Mezarları", in R. Günay (ed.), *Elmalı ve Yöresel Mimarlığı*. Ege Yayınları İstanbul 2008, pp. 285-294; Öznur Tanal, "Ölümden Dirime Serenler", *Antalya Kültür ve Turizm Dergisi*, 1/5 (2011), pp. 120-126; Salih Ceylan, "Kırsal Mimarının Örneklerinden Serenlerin Coğrafi Açından İrdelenmesi", *Doğu Coğrafya Dergisi/Eastern Geographical Review*, 17 (2012), pp. 151-168; Mehmet Uysal - Yavuz Arat, "Türk Halk Kültürünün Yerel Mimari Mirası: Arı Serenleri", *Milli Folklor*, 26/102 (2014), pp. 154-167; Bulut, *ibid*, 2015 and *ibid*, 2016.

architectural tectonics. The documented bee houses in Konya, in this sense, are categorized into three groups according to their tectonic construct: “bee houses with wooden platforms built on a tree”, “bee houses with wooden platforms built on a rubble stone body”, “bee houses built on a stone platform”. This classification is also useful to show that bee houses differ in terms of structure rather than architecture.

*Bee Houses with Wooden Platforms Built on a Tree*⁴⁷

The three bee houses identified are constructed by building wooden platforms, approximately 5.5x5.5m in size, on trees, nearly 6m from the ground, and by lining the hives on these platforms (Figure 3). The hives are covered with tree bark to protect them against external factors. A stream and a fountain used by the upland/plateau settlement (*yayla*) are the nearby water sources in the vicinity. Such facts as difficult accessibility to the region due to topography, the presence of grown-up trees and the availability of wood led the owners choose this construction technique that utilized the existing trees as the bodies of the bee houses. While this allowed for a rapid and easier construction, compared to building an independent structure it requires cooperation and use of additional materials such as ladders to access the bee house to collect honey and clean the hives.

*Bee Houses with Wooden Platforms Built on a Rubble Stone Body*⁴⁸

The bee houses of this type can be further divided into two; those with or without openings on the body (Figures 4, 5). The body heights vary between 2.20m and 6.00m from the ground, according to the topography. Those without windows were constructed fully with stone infill masonry technique (Figure 4). In these the body is made of rubble stone with no mortar, and wooden beams. The beams are placed with a spacing of about 0.55cm. The thick beams, usually made from juniper trees, protrude from the corners. In the construction of the wooden platform, the longer beams called *düvers*⁴⁹ are placed after positioning a certain number of main beams (*hatıl*). *Düvers* protrude from the main body, the distance of which is determined according to the dimensions of the body and the number of hives to

47 Location: Beşpınar (*Pazarboğazı*), Dikilitaş Plateau-Dereköy, Bozkır District

48 Location: Beşpınar, Dereköy-Dikilitaş Plateau, Bozkır-Bozkır District- Arslantaş Village-Arslantaş Plateau, Bolay-Taşkent.

49 Ceylan, *ibid*, p. 161.

be stacked. The *dravas*, the thin wooden floor beams, are lined up in the opposite direction on top of the *düvers*. The wooden flooring is laid on top of the *dravas*, in the opposite direction, and thus the elevated floor on which the hives (*karakovan*s) are placed is obtained. The beehives are placed on top of each other, the in-between areas are filled with tree bark or straw-mixed mud, their tops and the in-between areas are plastered and covered with bark or metal sheet protective cover. The upper parts of the two bee houses of this type are not well preserved as they are out of use (Figure 4b, c). Five of the seven bee houses are still in use (Figure 4a, e, f, g, h). One of the remaining two is left unfinished (Figure 4g) during the construction while the other is destroyed (Figure 4h). One of the bee houses is modified by the owners; the wooden platform is replaced by a reinforced concrete one and the main body is plastered (Figure 4f). Although the repairs are made by using materials non-compatible with the environment, the bee house still maintains its place, silhouette and function in the rural context.

The body of the bee houses located in Bolay locality are built similarly, by using rubble stone and wooden beams but they have openings (Figure 5). The beams are arranged with a spacing of about 0.65cm. The thick beams, usually made from juniper trees, protrude out from the corners as in the other examples. After the body is constructed to a certain height by rubble stone infill masonry technique, an opening is left on the body to enable a person crawl inside and reach the wooden platform (0.55x0.65cm). The cavities left, which vary between 4.00m to 2.95m high from the ground, according to the topography, are reached by the *puştivans* that protrude from the main body at regular intervals and form a staircase. The wooden thin beams, *düvers*, are placed after the placement of a certain number of main beams (*hatıl*). They protrude from the main body, the distance of which is determined according to the dimensions of the body. The beams that compose the wooden platform are laid in the opposite direction. The wooden flooring on top is also placed in the opposite direction of the beams that are fixed underneath. The beehives are placed on top of each other and insulated by using straw and fertilizer mixed with mud (cow dung and juniper bark). The wooden frame on three sides of the wooden platform is enclosed by a frame wall, the top is covered with sheet metal in the form of a saddle roof and thus the hives are covered.

*Bee Houses Built on a Stone Platform*⁵⁰

The bee houses of this type are built with rubble stone bodies that are placed on a high stone platform (Figure 6). In a particularly light-sloping terrain, it became a common practice to build a platform from rubble stone by using dry wall technique to correct the slope, to obtain a flat platform and to lay the beehives on this platform. The hives are covered, as usual, with a mud mixed with cow manure and straw for insulation purposes. They are stacked on top of each other to gain the profile of a vaulted roof and are covered with sheet metal to protect them from climate changes.

Bee House as a Construct: Tectonic, Syntax and Architecture

The bee house is a rural structure that embodies a bonding between form, material, and function which defines a tectonic, in which structure becomes blended with architecture and craft according to the potential offered by the context and material, and the space conditioned by the function. The potentials of each material and how they are brought together make that structure and the space it offers possible and feasible.

The concept of ‘tectonics’, as discussed in architecture by Kenneth Frampton⁵¹ refers to the study of an architectural form with both physical and cultural dimensions, and includes discussing climatic comfort, culture and physical environment as well. In architecture, the physical dimension corresponds to the material and technical characteristics of the buildings, while the cultural dimension includes local culture, traditions and daily life characteristics that accord with the natural character of the region⁵². The concept of tectonic proposed by Frampton also emphasizes that architecture is a structural craft, noting that modern architecture relies not only on such principal elements as ‘space’ and ‘abstract form’ but also on ‘structure’ and ‘construction’ as well. Frampton, in this respect, discusses the history of formal development in contemporary architecture as a poetic development of structure and construction⁵³. Semper⁵⁴, who defines construction as

50 Location: Arslantaş Village, Bozkır District.

51 Kenneth Frampton, “Rappel a l’Ordre: The Case for the Tectonic”, *Architectural Design*, 60/3-4 (1990), pp. 23-32.

52 Kavas, *ibid*, p. 84.

53 Frampton, *ibid*.

54 Gottfried Semper, *Mimarlığın Dört Ögesi ve İki Konferans*, trans. Alp Tümertekin and Nihat Ülner, Janus Press, İstanbul 2015, p. 84.

the essence of architecture, depicts the world of architectural forms as a world that is conditioned by and born from material, and defines ‘knitting’ or ‘knot’ as the oldest technique. Semper takes the original meaning of the technique as the ‘essence of the wall’, and according to him, partition walls have evolved from walls made of straw to walls constructed of terracotta or cut stone⁵⁵. While dry masonry becomes the basic structural unit of architectural action that manifests in different forms such as body, surface, or wall, it also becomes the frame of the building and the constituent element of the structural system. This system can be made of wood, stone and metal and the elements can be attached together in a variety of ways. While the material is the guide in the selection of the construction technique and in the processing of the building components, the structure increases the suitability and efficiency of the chosen system⁵⁶. According to Sekler, in this regard, the structure and construction in each architectural form must support each other during the building process; that is the interaction between structure and construction constitutes the tectonics of the structure. Structure, which is an abstract concept, becomes realized by construction and gains visual expression through tectonics⁵⁷.

As Semper⁵⁸ points out, the design of the architectural object stems from the requirement to meet a concrete need, primarily to protect and shelter against climate and other threats. All such constructions and structures must comply with static and mechanical principles, that is to say, the laws of nature when forming their own forms, since such protection can be achieved by combining the solid materials provided by nature. Taken together, what Frampton, Semper and Sekler discuss defines exactly the nature of bee houses. Bee houses are shelters built for the protection of beehives and honey and are constructed with materials provided by nature. In places where stone is abundant, stone and wood are brought together, and if available, trees themselves are utilized, without using stone. Although rubble is generally used, the materials are left as they are in cases when they cannot be broken or where wood cannot be processed. Frampton describes such combination of materials with the term ‘tectonic syntax’. The term is used in the sense that the technical loads of the structure are arranged through appropriate

55 Semper, *ibid*, p. 87.

56 Eduard Franz Sekler, *Structure, Construction and Tectonics*, 1965, p. 89

57 Sekler, *ibid*, p. 92.

58 Semper, *ibid*, p.133.

transitions and combinations respectively⁵⁹. The bee house demonstrates the logic of the tectonic syntax at different levels, from the combination of different materials to the sequential distribution of loads among elements. The combination of stone and wood brought together in a system of repetitions that are used together to form a structure creates the tectonic syntax of the bee house.

Syntax as the science of the rules of joining and linking elements, covers all the rules that need to be known in order to construct a sentence from individual words, building parts or buildings that can function from individual elements⁶⁰. The construction of a building can be described as the gradual integration of the structural elements. Different materials are brought together to form parts of the building, then these parts are jointed to each other, thus completing the entire structure of the building. Understanding how the structural elements are brought together, on the other hand, is not enough to comprehend the entire structural construct of a building. This is what Fischer calls ‘constructive syntax’⁶¹. The togetherness of a construction from a static point of view is explained by structure and constructive syntax, while tectonic syntax refers to their compatibility with each other and with the environment. In the case of bee houses connecting such materials as stone, rubble or raw, wood as processed or in raw form, or formation and integration of eaves, cantilever stairs and roofs form the constructive syntax.

The tectonic syntax of a bee house is formed by the combination and perpetuation of a base and an upper structure, the body, with appropriate materials and details (Fig. 1). Starting from the base, the stones (with no use of mortar) and wooden beams (*hatıl*) are applied at a certain sequence; if there is a small opening, the system is supported by thicker wooden lintels to distribute and transfer the load. The main mass, that is, the body (*gövde*) is formed as such. With this intervention the structure under construction transforms from becoming a solid mass into an articulated one, and thus also acquires a spatial continuity. Fischer describes this as the ‘flowing space syntax’⁶². According to Fisher, in this respect, a window in a wall does not create a break in the continuity of the object, because the continuity is maintained by the lintel or parapet wall.

59 Frampton, *ibid*, p. 28.

60 Günter Fischer, *Mimarlık ve Dil*, Daimon Yayınları, İstanbul 2015, p. 58.

61 Fischer, *ibid*, p. 59, 78.

62 Fischer, *ibid*, p. 72.

When the main body is formed, the beams placed in between the stones are superimposed on each other and made stronger by jutting them out at the corners. The eaves which are made to protrude from all sides of the main body provide a larger space to stack hives and to prevent wild animals from climbing on the structure. The eaves are also constructed from wooden beams (*düver*), which carry the maximum amount of the load and transfer it to the main body. These beams differ from the main beams (*hatıl*) in terms of dimension and are a complimentary component of the load-bearing system of the superstructure. They are placed so as to intertwine with the stones since they act together as the main support of the roof and the main structure that transfers the load to the base. The wooden elements used to carry the eaves which protrude from the body about its half size along the perimeters are placed in their solid and raw form with almost no processing. By placing the *düvers* in this way, the building gains an original character and a silhouette. In the constructional sequence, the thinner timber flooring beams (*drava*) are lined up in the opposite direction. The last element in the structural construct is the wooden flooring which is built on top of the *dravas* and composed of wooden planks that are laid in the opposite direction of the *dravas*. The wooden floor constructed as such, thus provides an elevated floor on which the hives can be placed. The way to combine all wooden materials is the most important aspect of the construct in terms of making the load gradually transfer from the main body to the base. A small opening left at a certain height on the main body, enables access to the inner part of the body and from there to the wooden platform. In order to reach this entrance, steps that form a console staircase are created by protruding the elements that function to connect the wooden beams used in the building in a perpendicular way, from the main body. The platform is used to place as many hives as possible, both side-by-side and on top of each other, the configuration of which is determined according to the stack capacity of the cylindrical hives. In order to protect the hives and bees from climatic conditions and adverse environmental factors, solutions are produced with the materials offered by nature and a constructive continuity is established throughout the structure. To provide thermal insulation, the spaces between the hives and their tops are plastered with bark or straw mixed mud, and the hive cluster is covered and insulated by using different materials such as bark or metal sheet. Water which is used by the bees to balance the temperature of the hives is an environmental and functional necessity. If there is no water available for the use of the bees in the near proximity, it was supplied by the owners of the bee hives in terracotta containers which are placed on the platform where the hives are placed.

There is a similar hierarchical order in the hive, and the bee's use of the hive as a house is in harmony with that order⁶³. In the process of making honey, the bee first circulates around the flowers, and then expresses in what direction the food source is rich in the form of a dance performed in front of the beehive. Upon arrival at the hives the bee rests for a while on the little platform found at the mouth of the hive (*ışlenceç*) and then enters inside to start/continue producing the honey⁶⁴.

Undoubtedly, there are bee houses that differ in their tectonic constructs; where, the superstructure and main bodies are constructed differently, for which Antalya examples can be given⁶⁵. However, it is observed that the typological differences seen in the architecture of bee houses can be defined mainly by how the body is constructed (Figures 7, 8, 9).

Conclusion

In light of the bee houses examined in rural Konya, it is observed that they are, like all rural architectural elements, made of local materials and meet the needs of their owners in an efficient way. The architecture varies according to the nature and shape of the main body that acts as a base. The first type is built as an extension of an existing tree trunk that serves as a body to raise the hives on a wide platform which is fixed to the trunk. The second type is in the form of an independent structure built on a vertical body constructed with stone and wood. Tectonically, the body is vertically constructed to function just like a tree trunk; the wooden platform is framed on this body. The body is built as a solid structure, with or without opening. The bee houses built on stone platforms constitute the

63 The colony consists of a queen bee, several hundred male bees, and 10,000 to 80,000 worker bees. The worker bees do all the work in the hive: producing honey, the nutrients of the offspring (bee bread), royal jelly, beeswax; building honeycomb eyes; carrying pollen, propolis and water to the hive; feeding larvae, queen and the male bees, and cleaning and protecting the hives. The queen bee provides the reproduction and continuity of the colony by laying eggs. Male bees fertilize only the queen bee, and then die. The queen bee and the working bees are female and have needles. Worker bees are very similar in appearance; despite this similarity, any foreign bee entering the hive is immediately recognized and thrown out or killed. Each hive has its own smell (Özlem Kılıç Ekici, "Balansı (Apis mellifera)", Poster, *Bilim ve Teknik Aylık Popüler Dergisi*, S. 554, Ocak 2014.)

64 *İşlenceç* is the small platform in front of a beehive, which allows the bee to enter and exit the hive easily and also to rest.

65 Author.

third group. All three types are also found in the Antalya basin⁶⁶ (Figures 8, 9). Although the construction techniques and the arrangement of the hives vary in both regions (Figures 10-11), the resulting product is the same; while form differs, the tectonic constructs and syntax of the bee houses surveyed in both regions, which are determined by factors such as climate, vegetation, topography, the presence of natural physical elements (existing trees, rocks, etc.), and accessibility of building materials, are designed to provide space and privacy to bees and protect, keep and collect honey as their production.

Bee houses represent a tectonic syntax of the bond between stone and wood, consistent with environmental data. They embody a kind of a symbiotic relationship that operates and is meaningful between the bees, as the users of building, the humans as the builders of building and the environment as the material supplier of building. Bee houses are constructed to preserve and protect the spaces in which the users transform what they directly feed and collect from the environment into a product, in other words, to accommodate the beehives to produce honey. From this point of view, as Erzen⁶⁷ states, bee houses embody a meaning that is beyond being a structure that provides shelter and organizes honey production in the rural geography:

..... No qualitative expression is possible without a second entity that watches, presents its own body as a touchstone and perceives. The song of the bird, the blue of the sky and all the greens of the world are expressions of this awareness.

In this sense, observing the bee flying around from flower to flower during the honey making process, the dance it performs in front of the hive, the arrangement of hives by human hands as another actor in the process, raising the hives from the ground fosters an “aesthetic perception”. The perception is a multidimensional relationship that one establishes with the environment, while aesthetic is the perception of all beings and formal qualities in this environment⁶⁸.

Apiculture is increasingly being performed in industrialized artificial environments or by using simple wooden boxes, indicating that this element will soon vanish in the rural environment of Anatolia. Being one of the rare types of buildings that have historical continuity as old as the settlement history, rural bee houses

66 For bee houses in Antalya see (Bulut, *ibid*, 2015; Author).

67 Jale Nejdet Erzen, *Çevre Estetiği*, ODTÜ Yayınclık, Ankara 2006.

68 Erzen, *ibid*, p. 38.

are representatives of a unique tectonic construct, that serves both as a shelter and also a 'building'. The bee houses inherit a recognized and historical role in maintaining not only the natural production cycle of the rural landscape and its identity, but also the permanent memory of the local culture, that is rapidly disappearing today.

BIBLIOGRAPHY

- Crittenden, Alyssa N., "The Importance of Honey Consumption in Human Evolution", *Food and Foodways: Explorations in the History and Culture of Human Nourishment*, 19/4 (2011), pp. 257-273.
- Mazar, Amihai - Panitz-Cohen, Nava, "It Is the Land of Honey: Beekeeping at Tel Rehov", *Near Eastern Archaeology*, 4 (2007), pp. 202-219.
- Salih, Bekir – Sipahi, Tunç - Oybak Dönmez, Emel, "Ancient Nigella Seeds from Boyalı Höyük in North-Central Turkey", *Journal of Ethnopharmacology*, 124 (2009), pp. 416-420.
- Sekler, Eduard Franz, "Structure, Construction and Tectonics", in G. Kepes (ed.), *Structure in Art and in Science*, London, Studio Vista, 1965, pp. 89-95.
- Crane, Eva, *The Archaeology of Beekeeping*, Cornell University Press, New York 1983.
- Crane, Eva, *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*, Redwood Books Ltd., Duckworth, New York 1999.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad - Basra - Bitlis - Diyarbakır İsfahan - Malatya - Mardin - Musul Tebriz - Van*, haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, 4. Kitap 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- Hajjina, Fani - Mavrofridis, Georgios - Jones, Richard, (eds.), *Beekeeping in the Mediterranean, From Antiquity to the Present*, Eva Crane Trust, Nea Moudania 2018.
- Gene Kritsky, *The Quest for the Perfect Hive: A History of Innovation in Bee Culture*. Oxford University Press, Oxford 2010.
- Mavrofridis, Georgios, "Urban Beekeeping in Antiquity", *Ethnoentomology*, 2 (2018), pp. 52-61.
- Semper, Gottfried, *Mimarlığın Dört Ögesi ve İki Konferans*, trans. Alp Tümertekin and Nihat Ülner, Janus Press, İstanbul 2015.

- Fischer, Günter, *Mimarlık ve Dil*, Daimon Yayınları, İstanbul 2015.
- Gümgüm, Güven, “Ürünli (Kite)’de Ev Duvarları İçinde ve Bahçe Duvarları İçinde Yer Alan Arılıkların Tespiti İçin Ön Araştırma Çalışması”, *Uludağ Bee Journal*, 15/2 (2015), pp. 80–88.
- Gütterbock, Hans G. - Hoffner, Harry A., *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, 1989.
- Harrissis, Haralampos V., “Beekeeping in Prehistoric Greece”, in F. Hatjina, G. Mavrofridis and R. Jones (eds.), *Beekeeping in the Mediterranean, From Antiquity to the Present*. Eva Crane Trust, Nea Moudania (2018), pp.18-39.
- Şahin, Hasan Ali, “Geç Hitit Beylikleri”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi-International Journal of Ancient History*, 1/2, Eylül/September (2019), pp. 131-153.
- Ransome, Hilda M., *The Sacred Bee in Ancient Times and Folklore*. Dover Publications, Mineola, N.Y 2004.
- Üreten, Hüseyin, “Eski Anadolu’da Arı ve Bal”, *International Journal of History Studies*, 3/3 (2011), pp. 363-382.
- Baykara, İsmail - Oğuz, M. Tarık, “İnsanın Evrimsel Gelişiminde Önemli Bir Aşama, Oldowan Aletler ve Oldowan Öncesi Alet Yapımı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, 21 (2005), pp. 59-88.
- Erzen, Jale Nejdet, *Çevre Estetiği*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2006.
- Mellart, James, “Excavations at Çatal Hüyük, 1962: Second Preliminary Report”, *Anatolian Studies*, 13 (1963), pp. 43-103.
- Curl, James Stevens, *Oxford Dictionary of Architecture and Landscape Architecture*, Oxford 2006.
- <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780198606789.001.0001/acref-9780198606789>.
- Francis, Jane E., “Experiments with an Old Ceramic Beehive”, *Oxford Journal of Archaeology*, 31/2 (2012), pp. 143-159, 201.
- Jones, John Ellis, “Hives and Honey of Hymettus: Beekeeping in Ancient Greece”, *Archaeology*, 2 (1976), pp. 80-91.
- Kavas, Kemal Reha, *Environmental Aesthetics of the Rural Architectural Tradition in the Mediterranean Highlander Settlement: Ürünli (Akseki-İbradı Basin)*, AKMED ADALYA Supplementary Series 13, Suna and İnan Kırac Research Institute on Mediterranean Civilizations, Antalya 2016.

- Frampton, Kenneth, "Rappel a l'Ordre: The Case for the Tectonic", *Architectural Design*, 60/3-4 (1990), pp. 23-32.
- Frampton, Kenneth, *Studies in Tectonic Culture: A Poetics Construction in Nineteenth and Twentieth Century Architecture*, The MIT Press, Cambridge 1995.
- Cilliers, Louise - Pieter Retief, Francois, "Bees, Honey and Health in Antiquity", *Akroterion*, 53 (2008), pp. 7-19.
- Matossian, Mary Kilbourne, "Phaistos Disk: A Solar Calendar, Contribution to a Decipherment", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 13/1 (2013), pp. 235-264.
- Uysal, Mehmet - Arat, Yavuz, "Türk Halk Kültürünün Yerel Mimari Mirası: Arı Serenleri", *Milli Folklor*, 26/102 (2014), pp. 154-167.
- Kılıç Ekici, Özlem, "Balarısı (Apis mellifera)", Poster, *Bilim ve Teknik Aylık Popüler Dergisi*, Sayı 554, Ocak 2014.
- Tanal, Öznur, "Ölümden Dirime Serenler", *Antalya Kültür ve Turizm Dergisi*, 1/5 (2011), pp. 120-126.
- Ceylan, Salih, "Kırsal Mimarinin Örneklerinden Serenlerin Coğrafi Açından İrdelenmesi", *Doğu Coğrafya Dergisi/Eastern Geographical Review*, 17 (2012), pp. 151-168.
- Günay, Reha, "Ambarlar, Arı Serenleri ve Likya Mezarları", in R. Günay (ed.), *Elmalı ve Yöresel Mimarlığı*. Ege Yayınları, İstanbul 2008, pp. 285-294.
- Bixio, Roberto - Pascale, Andrea D., "A New Type of Rock-cut Works: The Apiaries", in M. Parise (ed.), *Proceedings of the International Workshop on Speleology in Artificial Cavities. Classification of the Typologies of Artificial Cavities in the World* (Torino/Italy, 18-20 May 2012), *Opera Ipogea* 1, (2013), pp. 62-68.
- Head, Ronan James, "A Brief Survey of Ancient Near Eastern Beekeeping", *The FARMS Review*, 20/1 (2008), pp. 57-66.
- Sarıözkan, Savaş - İnci, Abdullah - Yıldırım, Alpaslan - Düzlü, Önder, "Kapadokya'da Arıcılık", *Erciyes Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 6/2 (2009), pp. 143-155.
- Erkut, Sedat, "Hititler'de Arı ve Bal", *Acta Turcica*, 3/1 (2011), pp. 36-39.
- Rotroff, Susan, "Hellenistic Pottery: The Plain Ware", *The Athenian Agora*, Vol. XXXIII, Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens, (2006), pp. 129-130.

- Bulut, Süleyman, “Lykia’da Arıcılık: Seren ve Çevre Duvarlı Arılıklar Işığında Antik Geleneği Arayış”, in Havva İşkan and Fahri Işık (eds.), *Kum’dan Kent’e Patara Kazılarının 25. Yılı Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, (11-13 Kasım 2013), Ege Yayınları, İstanbul 2015, pp. 97-132.
- Bulut, Süleyman, “Eski Akdeniz’de Arı Ürünleri”, in E. Dünder, Ş. Aktaş *et.al.* (eds.), *Havva İşkan’a Armağan, LYKLARKHISSA Festschrift für Havva İşkan*, Ege Yayınları, İstanbul 2016, pp.165-177.
- Anderson-Stojanović, Virginia R., - Jones, John Ellis, “Ancient Beehives from Isthmia”, *Hesperia*, 71/4 (2002), pp. 345-376.

FIGURES

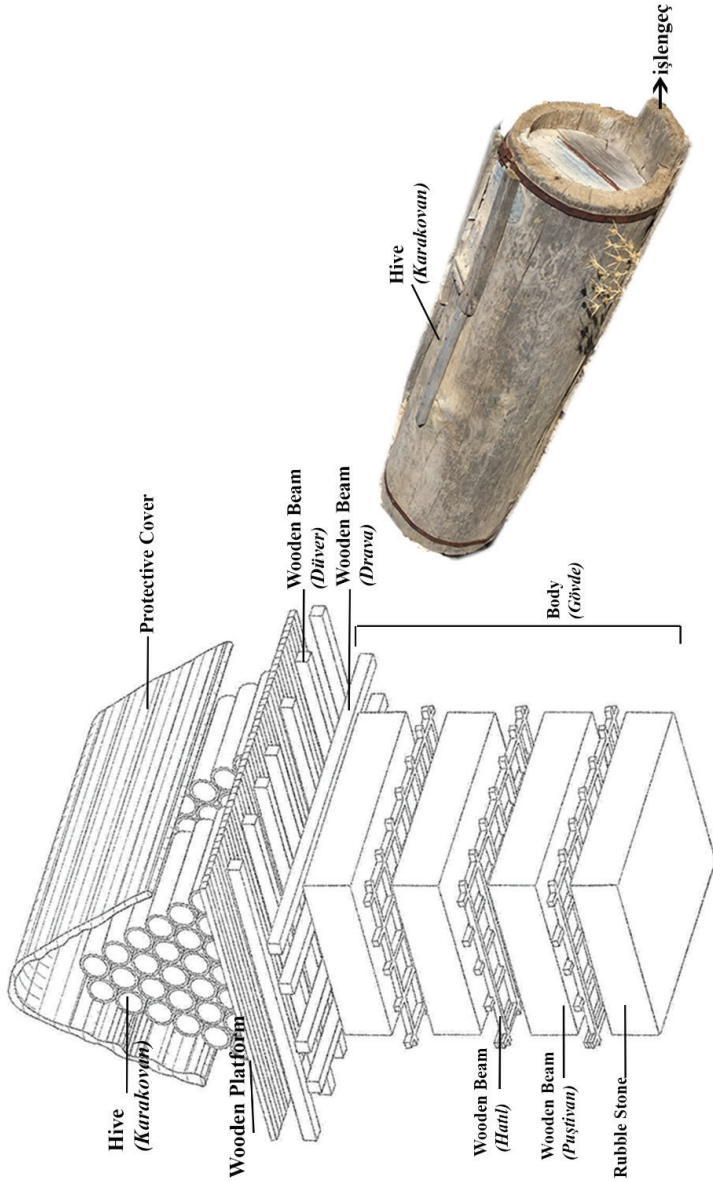

Figure 1

Source: Authors

Figure 2
Source: Authors

a. Dereköy, Bozkır District

b. Dereköy, Bozkır District

c. Dereköy, Bozkır District

d. Dereköy, Bozkır District

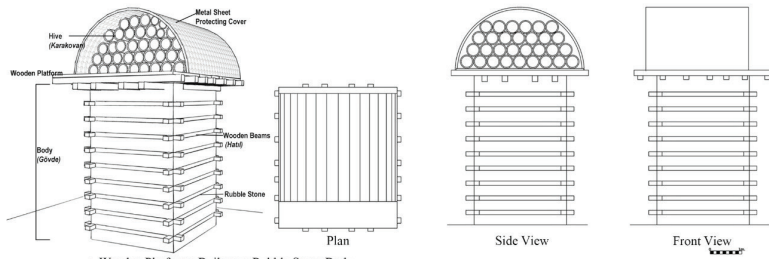

e. Dereköy, Bozkır District

f. Dereköy, Bozkır District

Figure 3
Source: Authors

a. Wooden Platforms Built on a Rubble Stone Body

b. Dereköy, Bozkır District

c. Dereköy, Bozkır District

d. Arslantaş Plateau, Bozkır District

e. Arslantaş Plateau, Bozkır District

f. Arslantaş Plateau, Bozkır District

g. Arslantaş Plateau, Bozkır District

h. Arslantaş Plateau, Bozkır District

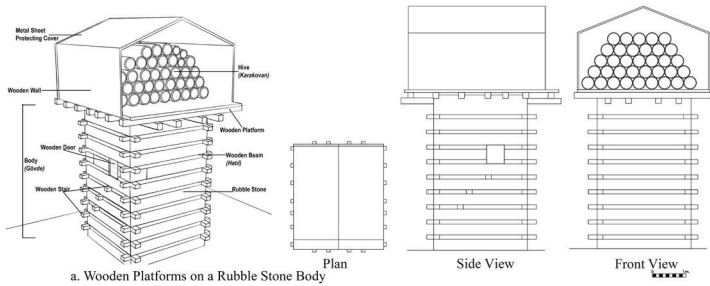

i. Arslantaş Plateau, Bozkır District

j. Arslantaş Plateau, Bozkır District

Figure 4
Source: Authors

b. Bolay Taşkent District

c. Bolay Taşkent District

d. Bolay Taşkent District

e. Bolay Taşkent District

f. Bolay Taşkent District

g. Bolay Taşkent District

h. Bolay Taşkent District

i. Bolay Taşkent District

j. Bolay Taşkent District

Figure 5
Source: Authors

a. Arslantaş Village, Bozkır District

b. Arslantaş Village, Bozkır District

Figure 6
Source: Authors

a. Küçüksöğle-Avdaneik,Elmalı District

b. Küçüksöğle-Avdaneik,Elmalı District

c. İmecik, Korkuetli District

d. İmecik, Korkuetli District

e. İmecik Susuzu, Korkuetli District

f. İmecik Susuzu, Korkuetli District

Figure 7
Source: Authors

a. Güngören, Anamur-Gazipaşa District

b. Güngören, Anamur-Gazipaşa District

c. Güngören, Anamur-Gazipaşa District

d. Çamlıca, Gazipaşa District

Figure 8
Source: Authors

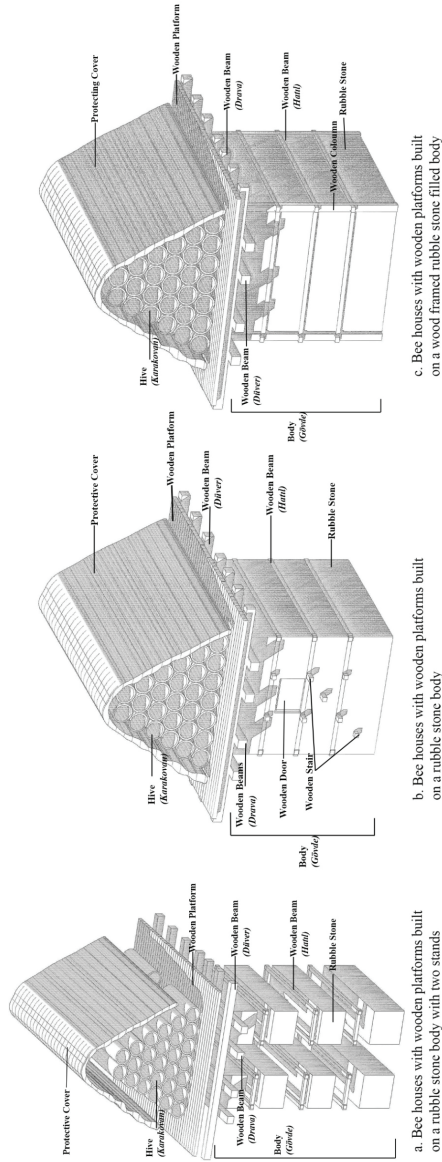
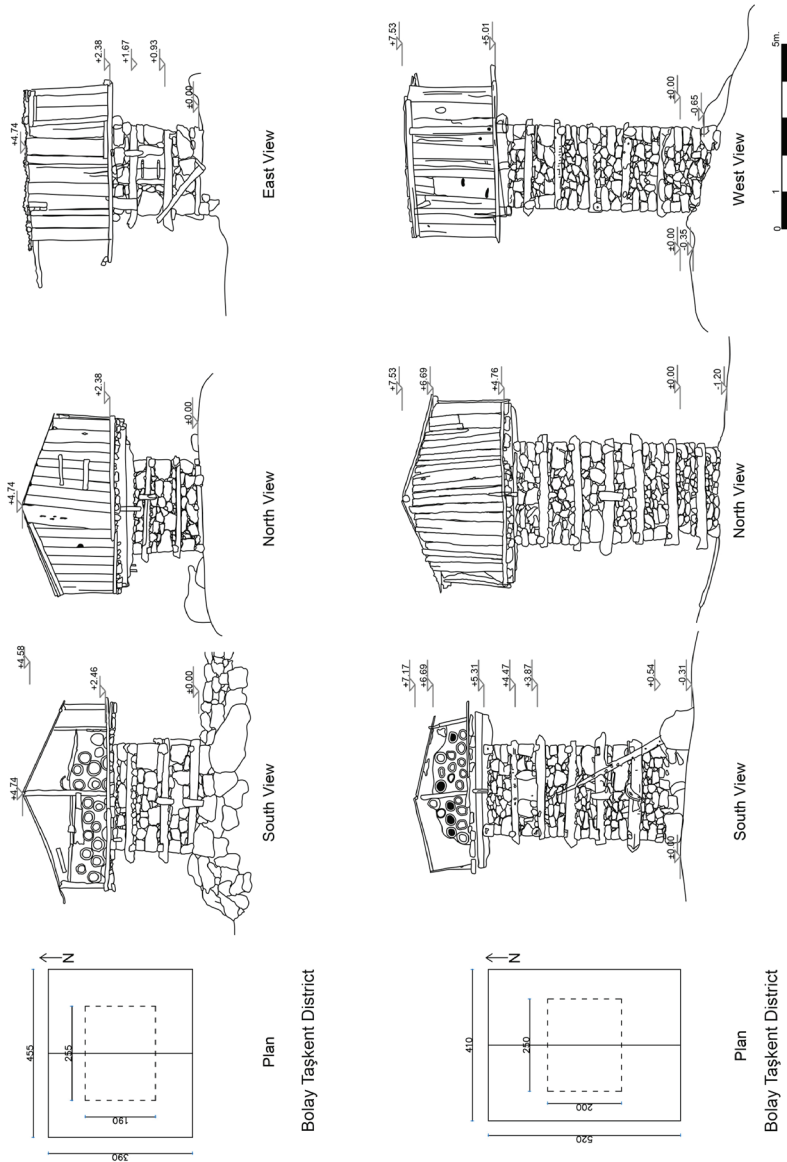

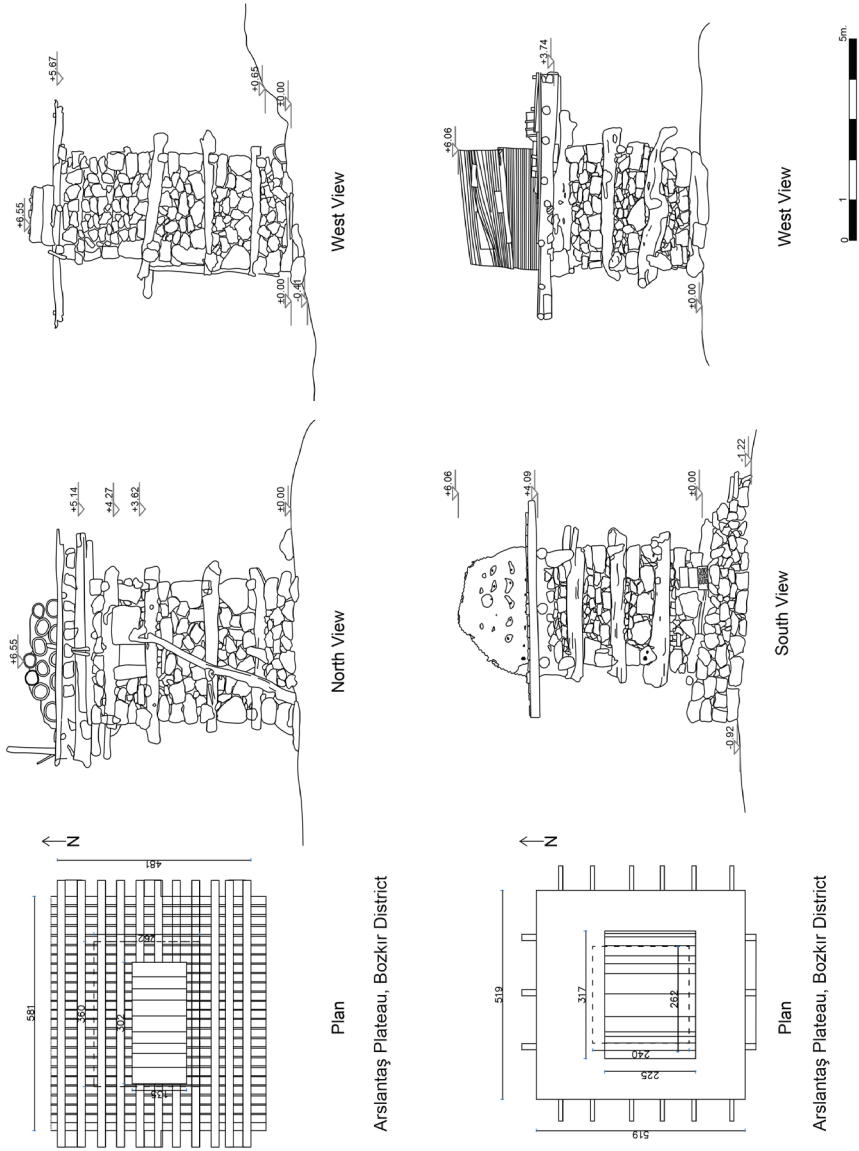
Figure 9
Source: Authors

Bolay Taşkent District

Bolay Taşkent District

Figure 10
Source: Authors

Plan
Arslantaş Plateau, Bozkır District

Plan
Arslantaş Plateau, Bozkır District

Figure 11
Source: Authors

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 86 - Sayı/Issue: 306
Ağustos/August 2022

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 21.06.2021
Kabul/Accepted: 20.06.2022

DOI: 10.37879/belleten.2022.533

Araştırma Makalesi/Research Article

Antalya Kaleiçi Panhagia Kilisesi ve Câmi-i Cedid

Evren Dayar*

Öz

Bizans döneminde piskoposluk merkezi olan Antalya Kaleiçi *Panaghia Kilisesi*, câmiye dönüştürüldüğü XVI. yüzyılın başlarına kadar Hristiyan cemaatinin ibadetine açık kaldı. Kilise, Sultan II. Bayezid'in emriyle câmiye çevrildikten sonra *Câmi-i Cedid (Yeni Câmî)* adını almıştı. Ne var ki İslam egemenliği döneminde uzun süre kullanılan ve Rum nüfusun meskûn olduğu bir semtte bulunan kilisenin câmiye dönüştürülmesi, kentin demografik yapısında yaşanan değişimin de etkisiyle bir süre sonra cemaatler arası çekişmelere neden oldu.

Panaghia Kilisesi câmiye dönüştürüldükten sonra yaklaşık dört asır boyunca ibadethane işlevi görmüş, XIX. yüzyılın sonunda yanarak tahrip olmuş, daha sonra da terk edilmiştir. Bu makale *Panaghia Kilisesi*'nin ve dönüştürüldükten sonraki adıyla *Câmi-i Cedid*'in Osmanlı dönemindeki dönüşümünü ve terk edilmesiyle sonuçlanan sürecin nedenlerini anlamayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda konuya ilişkin mevcut literatür eleştirel bir analize tabi tutulmuş, tarihi kaynaklar yeniden değerlendirilmiştir. Ayrıca, kaynakların yetersiz olduğu koşullarda, yapının kentin *dini manzara*'sı içindeki yerinden ve kentin nüfus yapısından hareketle câminin tarihi ve ona atfedilen önem yorumlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Panhagia Kilisesi, Câmi-i Cedid, demografik yapı, dini manzara.

* Dr., Antalya Büyükşehir Belediyesi, Antalya/TÜRKİYE, evrendayar@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-6593-7238

Antalya Kaleici Panhagia Church and New Mosque

Abstract

Antalya Kaleiçi Panagia Church, the Episcopal center in the Byzantine period, remained open to the Christian community for worship until the sixteenth century, when it was converted into a mosque. After the church was turned into a mosque by Sultan Bayezid II's order, it was named *New Mosque (Câmi-i Cedid)*. The church's conversion into a mosque, which was used as a church for a long time during the period of Islamic rule and was mainly inhabited by the Christian Orthodox population, caused contentions between the two communities with the effect of the changes in the demographic structure of the city.

After the church was converted into a mosque, it served as a place of worship for about four centuries. At the end of the nineteenth century, it was burned and abandoned. This article aims to understand the transformation of *Panaghia Church* and *New Mosque* as it was called in the early twentieth century in the Ottoman period and the process that resulted in its abandonment. The existing literature was subjected to a critical analysis to understand this process, and historical sources were re-evaluated. In addition, under conditions of insufficient resources, the mosque's importance in different periods was tried to be revealed, based on the mosque's position in the city *religioscape* and demographic structure of the city.

Keywords: Panhagia Church, New Mosque, demographic structure, religioscape.

Giriş

Antalya Kaleiçi'nde Helenistik ve Roma dönemlerinde kentin agorası olarak kullanılan bir alanda, II. yüzyıla tarihlenen Antik bir tapınağın üzerine, V. veya VI. yüzyılda bu tapınağın mimari elemanları kullanılarak Meryem Ana onuruna inşa edilen *Panaghia Kilisesi*¹, XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı hükümdarı II. Bayezid'in talebiyle câmiye dönüştürülmüştü. Kentin Selçuklular tarafından alınmasını takip eden üç yüz yıl boyunca Hristiyanların ibadetine açık kalan kilisenin câmiye dönüştürülmesinde iki neden etkili olmuş görünmektedir. Bunlardan ilki, II. Bayezid döneminde İstanbul ve Selanik'teki birçok kilisenin câmiye dönüştürülmesi² ve

1 Hansgerd Hellenkemper-Friedrich Hild, *Lykien und Pamphylien*, Tabula Imperii Byzantini Vol. 8, Vienna 2004, s. 325; Gamze Kaymak, *Antalya Cumanın Câmiü, Mimari Tarihi ve Bizans Kökeni, Rölöve-Yapı Analiz-Anıt Koruma ve Bakımı*, Adalya Ek Yayın Dizisi 9, İstanbul 2009, s. 133-134.

2 Godfrey Goodwin, *Osmanlı Mimarlığı Tarihi*, çev. Müfit Günay, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2012, s. 202-203. Fatih Sultan Mehmed döneminde İstanbul'da beş kilise camiyeye çevrilmişken, II. Bayezid döneminde bu sayı yirmiye çıkmıştı. Bk. Stefanos Yerasimos, "Konstantiniye Kiliselerinden İstanbul Camilerine Bir Değişimin Tarihi," ed. Annie Pralong, *Bizans. Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*,

kilise vakıflarının müsadere edilmesine neden olan siyasi gelişmelerdi³. Dönüşüm süreci üzerinde etkili olan ve bu makalenin de konusunu oluşturan diğer neden ise en az ilki kadar önemliydi: XVI. yüzyılda Antalya Kaleiçi'ndeki Müslüman yerleşiminin sınırlarını genişleten nüfus artışı ve buna eşlik eden sistematik iskân siyaseti. Nitekim bu iskân sürecinin parçası olduğu anlaşılan genişleme neticesinde Kaleiçi'nin Rumlara ait bölümünde Müslüman mahalleleri kurulmuştu.

Panaghia Kilisesi câmiye dönüştürüldükten sonra yaklaşık dört asır boyunca Müslümanların ibadetine açık kalmıştır. Fakat XVIII. yüzyılın ikinci yarısında başlayan, XIX. yüzyılda ise Kaleiçi'nin nüfus dengesini tersine çeviren bir başka dönüşümden etkilenmiştir. Bu dönüşümün ilk aşamasında kentteki Rum nüfusun sayısı artmış ve gayrimüslimler tekrar Kaleiçi'nin hâkim topluluğu olmuş; ikinci aşamasında ise *Câmi-i Cedid* cemaatsiz kalmış ve bir dizi talihsiz olayın da etkisiyle bütünüyle terk edilmiştir.

Kilise ve câminin dönüşüm sürecini ele alan bu makalede, konunun tartışılacağı bağlamın oluşturulması amacıyla ilk olarak *Câmi-i Cedid*'in tanımı ve tarihine ilişkin belirsizliklerin üzerinde durulmakta; daha sonra, kilisenin câmiye dönüştürülme süreci ile Osmanlı dönemindeki gelişimi arşiv belgeleri ve seyahatnamelerin sunduğu veriler ışığında ele alınmaktadır. Makale, *Panaghia Kilisesi ve Câmi-i Cedid*'in Osmanlı döneminde yaşadığı dönüşümü kentin nüfus yapısı ile hâkimiyet ilişkilerini dikkate alarak; tekil eserlerden küçük mabetlere, daha büyük dini külliyelerden kutsal kentlere kadar değişen fiziksel yapıları tanımlayan “*dini manzara*” (religioscape) kavramı çerçevesinde tartışmaktadır⁴. Makalenin iddiasına göre, farklı dinlere

çev. Buket Kitapçı Bayrı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 190-191.

- 3 Machial Kiel'a göre II. Bayezid döneminde İstanbul ve Selânik'teki çok sayıda kilisenin câmiye dönüştürülmesinin nedeni İspanya'daki Müslümanların kovulmasına duyulan siyasi tepkiydi. Bk. Machial Kiel, “Notes on the History of Some Turkish Monuments in Thessaloniki and Their Founders”, *Balkan Studies*, S. 11, 1970, s. 142.
- 4 Antropolog Robert Hayden ve arkadaşları tarafından geliştirilen “*dini manzara*” kavramı, belirli dini geleneklere ait fiziksel tezahürler ile onları inşa eden nüfusun, zaman içinde mekândaki dağılımını ifade eder. Nüfus ve dinin fiziksel tezahürleri dini manzaranın bileşenleridir. Hayden'e göre dini manzara doğası gereği akışkandır: İnsanlar hareket ederler, dini inanç ve pratiklerini beraberlerinde götürür, inşa edilmiş çevreyi de inançlarını yansıtacak şekilde potansiyel olarak değiştirirler. Bu akışkanlık, zamanlar arası analiz modellerinin kullanılmasını gerektirir. Kavramın geliştirildiği ve tartışıldığı metinler için bk. Robert M., Hayden, “Intersecting Religioscapes and Antagonistic Tolerance: Trajectories of Competition and Sharing of Religious Spaces in the Balkans”, *Space and Polity*, C 17, S. 3, 2013, s. 326-327; Robert M. Hayden-Aykan Erdemir-Tuğba Tanyeri Erdemir-Timothy D. Walker-Devika Rangachari-Manuel Aguilar Moreno-Enrique López Hurtado-Milica Bakić Hayden, *Antagonistic Tolerance: Competitive Sharing of Religious Sites and*

mensup iki veya daha fazla nüfusun ortak bir fiziksel alanda yaşadığı durumlarda, cemaatler arası güç dengesi mekânların özelliklerini belirlemektedir. Kilise ve câmiye atfedilen özellik ve rivayetler, büyük ölçüde, Müslüman ve Hristiyan cemaatlerinin birbirini üzerindeki hâkimiyetlerini sergilemeye yönelik girişimlerdir.

1. Tanım ve Adlandırma

Tarihi kayıtlarda *Panhagia Kilisesi* ve câmiye dönüştürüldükten sonraki adıyla *Câmi-i Cedid*, yapının tanımlanmasını da güçleştiren farklı adlarla tavsif edilmiştir. Her şeyden önce kilisenin adına ilişkin XIX. yüzyıl ve sonrasına ait Rum cemaati menşeli kaynaklara ihtiyatlı yaklaşılması gerekmektedir. Mesela 1850’de Antalyalı Danielloğlu –bu tarihte câmi olan– kilisenin adının *Agia Eirini* (Αγία Ειρήνη) olduğunu iddia etmiştir⁵. Bu adlandırmanın kökeni bilinmemekle birlikte⁶, Danielloğlu’nu kaynak gösteren diğer Yunanca eserlerin tümünde iddia tekrarlanmıştır. 1911’de Klimentos Sp. Iatridou⁷, 1969’da Panag. P. Chatzipetrou⁸, 1989’da ise Giorgos Pechlivanidis⁹ kiliseyi *Agia Eirini* adıyla tanımlamışlardır.

Kilisenin adına ilişkin bu belirsizliği konunun birinci el kaynağı olan Osmanlı evkâf kayıtları hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde giderir. XV. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Osmanlı kaynaklarında yapı *Büyük Kilise* ve *Panhagia Kilisesi* olarak adlandırılır¹⁰. Ne var ki kilisenin tanımlanması hususundaki belirsizliği ortadan kaldıran Osmanlı kaynakları, özellikle XVI ilâ XIX. yüzyıllar arasında câminin adlandırılmasına ilişkin bazı tereddütlere neden olmaktadır. Çünkü câmiye dönüştürülen kilise XVI. yüzyılda *Câmi-i Cedid* adıyla anılmış görünmektedir.

Spaces, Routledge, London 2016, s. 25-50.

- 5 D. E. Danielloğlu, *1850 Yılında Yapılan Bir Pamphylia Seyahati*, çev. Ayşe Özil, Suna İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2010, s. 140-141.
- 6 1834 yılına ait tamirat kayıtlarında Kaleiçi’ndeki üç kilisenin adı geçmektedir. Bunlar; Câmi-i Cedid Mahallesi’ndeki *Rûz Kâsım Kilisesi*, Baba Doğan Mahallesi’ndeki *Liyondi (Liyozı) Kilisesi* ve Makbul Ağa Mahallesi’ndeki *Meryem Ana Kilisesi*’dir. Bk. Antalya Şerî’yye Sicili (AŞS.) 5/126, 127.
- 7 Klimentos Sp. Iatridou, *Synoptiki İstoria Attaleias*, N. K. Meli, Attaleia 1911 (Ιατρίδου, Κλημεντος Σπ., Συνοπτική Ιστορία Ατταλείας, Ν. Κ. Μελί, Ατταλεία 1911), s. 110-111.
- 8 Panag. P. Chatzipetrou, *İstoria Tis Attaleias Tis Mikras Asias Apo Tis Kliseos Afti Mechri Tou 1922*, Athinaı 1969 (Χατζηπέτρου, Παναγ. Ρ., Ιστορία της Ατταλείας της Μικράς Ασίας από της κτίσεως αυτής μέχρι του 1922, Αθήναι 1969), s. 79.
- 9 Giorgos Pechlivanidis, *Attaleia kai Attaleiotes*, Athinaı 1989 (Πεχλιβανιδης, Γιωργος, Ατταλεία και Ατταλειωτες, Αθήναι 1989), s. 55.
- 10 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d.) 14, s. 421 ve BOA. Kamil Kepeci Defterler (KK. d.) 3357, s. 3.

Nitekim 1530 tahrir defterinde kentte var olduğu belirtilen üç câmiden biri *Câmî-i Cedid*'tir¹¹. Fakat XVII. yüzyılın ikinci yarısında kente gelen Evliya Çelebi “Kale-içi'nin ikinci katında” kiliseden tahvil edilmiş bir *Hünkâr Câmîi*'nden bahsetmiş, *Câmî-i Cedid*'in ise Şehzade Korkut'a ait olduğunu ifade etmiştir¹².

XVIII. yüzyılın başlarına gelindiğinde Osmanlı kaynaklarında genellikle *Korkut Câmîi* adı zikredilmiştir¹³. Bununla birlikte, XVIII. yüzyıla ait hurufat defterlerinde aynı sene içinde hem *Câmî-i Cedid*'e hem de *Korkut Câmîi*'ne atıfta bulunan kayıtlar dikkate alındığında¹⁴, bu câmîi veya câmîlerin kesin olarak Evliya Çelebi'nin bahsettiği *Hünkâr Câmîi* olduğunu iddia etmek güçtür. Ayrıca, adlandırmaya ilişkin farklı tercihlerin bilinçli olup olmadığı hususunda da kesin bir iddiada bulunulamaz.

XIX. yüzyılın ilk yarısındaki başat kullanım *Câmî-i Cedid* (Yeni Câmîi)'dir. 1815'te gerçekleştirilen kale tamirine ilişkin bir keşif planı¹⁵ ile 1838'de çizilmiş bir istihkâm ve iskân haritasında câmîi (bk. Ek 1)¹⁶, Kaleiçi'ndeki konumu da gösterilerek *Yeni Câmîi* adıyla zikredilmiştir. Cemaatini kaybettiği XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise *Korkut Câmîi* adı daha yaygın kullanılmış, terk edildiği XX. yüzyılın başlarında da –geçmişte önemli bir kilise olduğunu hatırlatacak şekilde ve sadece bu döneme münhasır olmak üzere– *Kilise Câmîi* adını almıştır¹⁷.

Bütün bu adlandırmaların yapının tanımlanmasını güçleştirdiği açıktır; fakat modern araştırmacıların câmînin tanımlanmasında yaptığı hatalar meselenin çözümünü biraz daha güçleştirmektedir. Üstelik kilisenin tarihi ve câmînin işlevine dair ortaya atılan yorumların birçoğu, yanlış veya genelleştirilmiş bu adlandırmalardan kaynaklanmaktadır.

- 11 Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.), Tapu Tahrir Defterleri (TT. d.) 116, s. 575.
- 12 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, C 9, haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 312-313.
- 13 İlki 1706, diğeri 1727'ye tarihlenen iki örnek için bk. BOA. Cevdet Evkâf (C. EV) 528-26655; BOA. C. EV. 334-16980.
- 14 Tuncer Baykara, “Osmanlı Devrinde Antalya Belgeleri I, XVIII. Yüzyıl”, *Adalya*, S. 4, 1999-2000, s. 293-300.
- 15 Evren Dayar, “1815 Haritası'nda Antalya Kalesi: Surlar, Kapılar ve Burçlar”, *Belleten*, C LXXXIV/S. 300, Ağustos 2020, s. 697.
- 16 Evren Dayar, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Antalya Kaleiçi ve Çevresi”, *METU JEA*, C 37/S. 2, 2020, s. 63.
- 17 1911'e tarihlenen *Kilise Câmîi* ifadesi için bk. BOA. Maarif Nezareti Mektûbi Kalemî (MF. MKT) 1167-15; daha yakın bir tarihte Süleyman Fikri de câmîyi benzer şekilde adlandırmıştır. Bk. Süleyman Fikri, *Antalya Livâsı Tarihi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1338, s. 89.

Adlandırmaya ilişkin hatalı kullanımlardan ilki *Cumanun Câmü*'dir. *Cuma-önü*'nün galatı olduğu tahmin edilebilecek, bozuk bir telaffuzun veya yanlış anlamının ürünü olan *Dschumanün* ifadesi ilk olarak 1885'te Lanckoroński tarafından kullanılmış¹⁸, daha sonra, seyyahı kaynak kabul eden tüm araştırmacılar bu adlandırmayı yaygınlaştırmıştır. XX. yüzyılın başlarında yazılmış Yunanca anonim bir kaynak (τζουμανιν τζομισι)¹⁹, 1908'de Hans Rott (*Djumanün Djamisi*)²⁰ daha sonra Paribeni ve Romanelli (*Giunanün Giamissi*)²¹, 1929'da Riefstahl (*Cumanin Câmü*)²², 1955'te Michael H. Ballance (*Cumanun Câmü*)²³, 2004'te ise Hansgerd Hellenkemper ve Friedrich Hild (*Cumanun Câmü*)²⁴ yapıyı bu şekilde adlandırmışlardır. Bu hatalı adlandırma ve/veya genelleştirme Türk bilim insanları tarafından da –genellikle *Cumanun Câmü* şeklinde– kabul edilmiştir²⁵.

Öte yandan, Lanckoroński'den önce kente gelmiş seyyahlar *Cuma Câmü* veya *Cumanun Câmü* tanımlarını kullanmamıştır. Mesela XIX. yüzyılın başlarında Martin Leake, sadece, kentteki câmiye dönüştürülmüş piskoposluk kilisesinden bahsetmiştir²⁶. Rum cemaati menşeli kaynaklar arasında en önemlisi olan Danieloğlu Seyahatnamesi'nde de böyle bir tanımlama yapılmamıştır. 1874'te alanda çalşan G. Hirschfeld de bu adlandırmaları kullanmamıştır. Kısacası, *Cuma Câmü* veya Lanckoroński'nin kaleme aldığı biçimiyle *Cumanun Câmü* adlandırması büyük ihtimalle 1874'ten sonra ortaya çıkmıştır. Aslı *Cuma Câmü* veya *Cuma-önü Câmü* olması gereken adlandırmanın XIX. yüzyılın son çeyreğinde nasıl ortaya çıktığı ve adlan-

18 Karl Lanckoroński, *Städte Pamphylens und Pisidiens*, C 1: Pamphyliden, Wien 1890, s. 26, res. 16.

19 Anonýmou, "Perigrafi tis Póleos Attaleías", *Periodikó Xenofánis E'*, 1907-1908 (Ανωνύμου, "Περιγραφή της Πόλεως Ατταλείας", *Περιοδικό Ξενοφάνης E'*, 1907-1908), s. 254.

20 Hans Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphyliden, Kappadokien und Lykien*, Leipzig 1908, s. 33 vd.

21 R. Paribeni-P. Romanelli, "Studi e Ricerche Archeologiche nell'Anatolia Meridionale", *Monumenti Antichi Pubblicati Per Cura Della Reale Accademia Dei Lincei*, C 33, 1914, s. 13.

22 Rudolf M. Riefstahl, *Cenubi Garbi Anadolu'da Türk Mimarisini*, ter. Cezmi Tahir Berkin, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, resim 76-77-78.

23 Michael H. Ballance, "Cumanun Câmü at Antalya-A Byzantine Church", *Papers of British School at Rome*, C XXIII, 1955.

24 Hellenkemper-Hild, *age.*, s. 325.

25 Berge Aran, "Antalya Cumanun Câmü", *Anadolu Araştırmaları*, C III, 1970, s. 60-81; Kaymak, *age.*; Burhan Varkavanç- Hülya Kökmen Seyirci, "Cumanun Camii'ndeki Erken Bizans Dönemi Paye Başlıkları", *OLBA*, C XXIX/S. XXIX, 2021.

26 William Martin Leake, *Journal of a Tour in Asia Minor, With Comparative Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country*, Londra 1824, s. 193.

dırmanın siyasi ve demografik nedenleri bu makalenin Değerlendirme bölümünde ele alınacaktır.

Câmiye ilişkin bir diğer hatalı tanım *Kebir Câmii* veya *Ulu Câmii* adlandırmalarıdır. Bu hatalı tanımın ilk örneğini Riefstahl (*Câmii Kebir*) verse de²⁷, adlandırmanın kaynağı *Hünkâr Câmii*’nden bahseden Evliya Çelebi olsa gerektir. Semavi Eyice de seyyahın bu adlandırmasından yola çıkarak ve *Cumanun* adıyla tanınmasını kanıt kabul ederek yapının Osmanlı döneminde kentin ulu câmisi olduğunu iddia etmiştir²⁸. Bu iddiayı Leyla Yılmaz²⁹ ve Gamze Kaymak da³⁰ kabul etmiş görünmektedir. Bununla birlikte, arşiv belgeleri yapının kentin ulu câmisi olduğuna veya bu adla tanımlandığına tanıklık yapmamaktadır. Nitekim Kaymak’ın atf yaptığı haritada yapı *Kebir Câmii* adıyla değil *Yeni Câmii* adıyla işaretlenmiştir³¹.

Bu tür hatalı değerlendirmeler, ulu câmii örneğinde olduğu gibi yapının işlevine ilişkin kabul edilmesi güç iddialara neden olmuştur. Bunlardan en önemlisi, *Kebir Câmii* tanımlamasından yola çıkılarak kilisenin kentin Selçuklular tarafından ele geçirildikten sonra câmîye dönüştürüldüğü iddiasıdır. Genellikle resmi mecralarda ifade edilen³² ama bilimsel çalışmalarda da bazı tereddütlere neden olan bu iddia³³ –belgesel hiçbir dayanağı olmaması bir tarafa– XVI. yüzyıla kadar sadece Hristiyanların meskûn olduğu Kaleiçi bölümündeki bir kilisenin, XIII. yüzyılda kentin

27 Riefstahl, *age.*, s. 33.

28 Semavi Eyice, “Korkut Câmii”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 26, İstanbul 2002, s. 207.

29 Leyla Yılmaz, *Antalya (16. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 33-34.

30 Kaymak, *age.*, s. 121.

31 Söz konusu haritanın tam bir tanıtımı için bk. Dayar, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde*, s. 63.

32 Bu cümleden olmak üzere restorasyonu tamamlandıktan sonra câminin, kentin Selçuklular tarafından alındığı tarihin yıl dönümünde fethin nişanesi ve “kılıç hakkı” olarak *Korkut Câmii* adıyla resmen açılması planlanmaktadır. Ne var ki resmi söylem, bir şehzadenin, “atasının” fethin nişanesi olarak câmîye dönüştürdüğü iddia edilen bir yapıya nasıl olup da kendi adını verebildiğini açıklayamamaktadır.

33 Bilimsel çalışmalarda bu husustaki tereddüdün nedeni XVIII. yüzyılın başlarında Paul Lucas’ın kiliseyi tanımlarken kullandığı “Türkler tekrar kentin efendisi olduğunda kiliseyi camiye dönüştürdüler” ifadesidir. Selçukluların ikinci fethinden sonra kentin 1361’de Lusignanların eline geçtiği ama 1373’te Teke Bey tarafından geri alındığı hatırlanacak olursa, Lucas’ın *Ioannis Theologos Kilisesi* ile *Panaghia Kilisesi*’ni karıştırmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bk. Paul Lucas, *Voyage du Sieur Paul Lucas, Fait par Ordre du Roy dans la Grece l’Asie Mineure, la Macedoine et l’Afrique*, C I, Paris 1712, s. 314-315.

ele geçirilmesinden sonra neden câmiye tahvil edildiği, başka bir ifadeyle câminin cemaatsiz bırakıldığı sorusuna cevap verememektedir.

Kıscacası, mevcut bilimsel literatürdeki tanımlamalardan yola çıkılarak câmiye atfedilmiş işlevlerin çoğu hatalıdır. Bunlardan sadece *Cuma Câmii* adlandırması -*Cumanun* veya *Cumanın Câmii* değil- özel koşulların neticesinde, kısa süre için ve mahalli olarak kullanılmış görünmektedir. Dolayısıyla, bu adın câminin bütün dönemlerine teşmil edilmemesi gerekmektedir.

2. Tarihler ve Tanıklar

*Panaghia KİLİSESİ'*ne ilişkin günümüze ulaşmış bilinen kayıtlardan ilki, Bizans azizlerinin yaşam öykülerini içeren XIII. yüzyıla tarihlenen bir el yazmasıdır. Meryem Ana ikonasının bulunduğu kiliseden ve ikonanın yaptığı mucizeden bahseden kayda göre Sultan -Redford ve Leiser bu Sultan'ın Gıyaseddin Keyhüsrev olduğu kanısındadır- mucizeye tanık olmak için kiliseye gelir fakat mucize gerçekleşmez. Bunun üzerine kilise papazı Sultan'ın ayrılmasını ister. Mucize Sultan'ın ayrılmasından sonra gerçekleşir. Meryem Ana ikonasını saran kumaştan ışıklar saçılır, bir taraftan da gök gürültüsünü andıran büyük bir ses -kutsal ses- duyulur. KİLİSENİN dışındaki Sultan ve emirleri bu gürültüden korkarak düşerler. Mucizeden etkilenen Sultan *Hristiyanların inancı uludur* diye bağırması ve Antalya ile vilayetin tüm din adamlarını vergiden muaf tutmuştur³⁴.

Osmanlı arşiv belgelerinde ise *Panaghia KİLİSESİ* ilk defa 1455 tarihli Vakf-ı Evkâf-ı Vilâyet-i Teke'de zikredilmiştir³⁵. Vakıf kayıtlarında *Panaghia KİLİSESİ'*nin büyük kilise olduğu şu sözlerle vurgulanmıştır: *Nefs-i Antalya içinde olan kâfirlerin kiliselerinin vakıflarını beyan ider büyük kilise ki Panaya'dır anın vakıflardır ki zikr olunur*³⁶.

Kayıtlardan anlaşıldığı üzere XV. yüzyılın ortalarında Panaghia KİLİSESİ Vakfı'nın kentte ve taşrada gelirleri vardır. Kent içinde bahçe, ev, dükkân, bozacı dükkânı, helvacı dükkânı, salhane dükkânı, bozhane yeri, meyhane yeri gibi kalemler bu

34 Mucizevi Meryem Ana ikonası hakkındaki el yazmasının tercümesi Veronica Kalas tarafından yapılmıştır. Bk. Scott Redford-Gary Leiser, *Taşa Yazılan Zafer Antalya İçkale Surlarındaki Selçuklu Fetihnamesi*, çev. İnci Türkoğlu, Adalya Ek Yayın Dizisi 9, İstanbul 2008, s. 14, 65-66.

35 Esasında bu ilk evkâf tahriri değildir. Antalya Osmanlıların eline geçtikten sonra ilk evkaf tahriri –muhtemelen 1420'lerin ortalarında– gerçekleştirilmişti. Fakat bu tahrir günümüze ulaşmamıştır. Bk. Mehmet Akif Erdoğan, "Antalya ve Havalisi Tarihi İçin Bir Kaynak: Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Teke", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C X/S. 1, 1995, s. 91.

36 Defterin tanımı ve söz konusu ifade için bk. Behset Karaca, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Fâkulte Kitapevi, Isparta 2002, s. 15-16; BOA. MAD. d. 14, s. 421.

gelirler arasında mühim bir yekûn tutmakta, taşradaki gelir kalemlerine metropolit (midrobolid) mutasarrıf bulunmaktadır. Vakfın hâsılı ise 1.214 akçedir³⁷. Kilise Vakfı'nın tüm gelirleri listelendikten sonra kaydın altına şu not düşülmüştür: *Bu kâfirlerin vakfı defterde yazulu değil idi kim görse tamah edüb alırlar imiş zayı' olmasun deyü deftere kayd olundu yazulan yerleri mahsulâtı kadimden şimdi değün tasarruf ettikleri yirlerdir*³⁸.

Bu ifadeler, *Panhagia Kilisesi*'nin XV. yüzyılın ortalarında kilise işlevini devam ettirdiğini, giderlerini karşılamak üzere bir vakfa sahip olduğunu ama bu vakfın o tarihe kadar kaydedilmediğini gösterir³⁹. Fakat 1455 tahririyle kilisenin kadim hakkı muhafaza edilmiş, “zayı olmasun deyü” deftere kaydedilmiştir.

Önceki defterde kaydının bulunmamasına rağmen vakıf hakkının kabul edilmesinin muhtemel nedeni Osmanlı Sultanı tarafından verilmiş bir hükmün olmasıdır. Nitekim aynı defterde, önceki tahrirlerde kaydedilmemiş vakıflarla ilgili değerlendirme yapılırken Sultan'dan istihsal edilmiş bir hükmün olup olmadığı sorgulanmıştır⁴⁰. Anlaşılan o ki tahrir esnasında Antalya Metropolit, tahrir görevlisine hükmünü ibraz etmiş, bu hükme binaen Panhagia Kilisesi Vakfı'nın statüsü 1455 tahririne işlenmiştir.

Panhagia Kilisesi'nin anıldığı bir diğer XV. yüzyıl belgesi 1479-1480 tarihli Taallukat-ı Evkâf-ı Vilâyet-i Teke'dir⁴¹. Defterde kilise vakfı hâsılıının 1.213 akçe olduğu, yer ve bahçelerden meydana gelen bu vakfa Metropolitin tasarruf ettiği ve kilisenin Sultan Murad'tan hükmü olduğu şu şekilde ifade edilmiştir: *Antalya şehrinde olan büyük kilise ki Panaya dirler evvelden vakf yirleri ve bahçeler vardır Medrobolid tasarruf eder imiş defterde yazulu bulunmadı amma merhum Murad Han hümdkarun hüküm var mahsulü 1.213*⁴².

37 BOA. MAD. d. 14, s. 421/b ve 422/a.

38 BOA. MAD. d. 14, s. 423/b.

39 Aran'ın kilisenin 1450'lerin başlarında câmîye çevrildiği iddiası temelsizdir. Bk. Aran, agm., s. 72.

40 Mesela Keçi Köprü'de Şeyh İsmail'in vakıf arazisinin bulunduğu ve buna ilişkin “Teke beylerinden ve İsa Bey Çelebi'den ve Mustafa Bey Çelebi'den nişanları” olduğu ifade edilmiş, fakat bunun daha evvel tutulmuş defterde bulunmadığı belirtildikten sonra “ve hem ellerinde dahi hükümleri bulunamadı” denilmiştir. Bk. BOA. MAD. d. 14, s. 414/b.

41 Bu defter (KK. d. 3357) Ahmed Refik'in neşrettiği defterdir. Bk. Ahmed Refik, “Fatih Zamanında Teke İli”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, C 79/S. 2, 1340, s. 70-76.

42 BOA. KK. d. 3357, s. 3.

XV. yüzyılın ortasına ve ikinci yarısına tarihlenen bu ifadeler, bu tarihte *Panaghia KİLİSESİ*'nin büyük kilise olduğuna delildir. Defterlerde kilisenin câmiye dönüştürüldüğüne ilişkin hiçbir kayıt olmadığı gibi vakıf hukukunun bizatihi Sultan Murad tarafından garanti edildiği de açıkça belirtilmiştir.

Kilisenin câmiye dönüştürüldüğüne doğrudan atf yapan –günümüze ulaşan– en erken tarihli belge ise yine bir vakıf kayıdır. 1567 tarihli Teke Livâsı Evkâf Defteri'nin Hoca Genç Vakfı'nın gelirlerinin listelendiği bölümün başında şu ifadeler okunmaktadır: *Vakf-ı muallimhâne-i Hoca Genç der kurb-ı Mescid-i Câmi-i Cedid defteri köhnede mukayyed sabıka muallimhâne-i mezbure mescit olub sonra merhum Sultan Korkut tabe serahî mescid-i mezburun kurbinde emr-i padişahî ile bir kiliseyi câmi edüb ol ecilden mescid-i mezbur muallim-hane olmuş haliya muallimi olan Mehmed talebiyle defter-i cedide kaydu*⁴³.

Bu ifadelerden anlaşıldığına göre Hoca Genç Muallimhanesi geçmişte muhtemelen aynı adla anılan bir mescittir. Fakat Sultan Korkut, Padişah emriyle bu mescidin bitişiğindeki kiliseyi (*Panaghia KİLİSESİ*) câmiye dönüştürdüğünde sözü edilen mescit muallimhâne olmuştur.

XVII. yüzyıldan sonra *Câmi-i Cedid*'e ilişkin tarihi kayıtlar ve tanıklıklar esas olarak seyyahların anlattıklarından ibarettir Mesela 1682'de Cornelis de Bruyn ihtimaldir ki *Panaghia KİLİSESİ*'ni de kastederek kentte Türklerin câmi olarak kullandıkları birkaç kilise olduğunu yazmış, ama bunların adını vermemiştir⁴⁴. XVIII. yüzyılın başlarında ise Paul Lucas, kentte, Hristiyanların Meryem Ana onuruna yaptığı fakat daha sonra kentin efendisi Türklerin câmiye dönüştürdüğü çok güzel bir kilise olduğunu yazmıştır. Kilisenin görkemli kubbesi ve görünümü, insanı şaşırtan genişliği ve mimari zarafeti Lucas'ın dikkatini çekmiştir. Lucas'ın tanıklığının esas önemi câmiye çevrilmiş kilisenin içinde Türklerin kapalı tuttuğu bir şapelin bulunduğunu yazmasıdır⁴⁵. Bu şapel hakkında Antalyalı Müslümanlar ve Rumlar olağandışı hikâyeler anlatmaktadır. Müslümanlar şapelin açık olduğu zamanları hatırlamakta ve kendi dinlerinden insanların şapele girdikten sonra hastalığa yakalanarak öldüklerini iddia etmekte, şapelin içinde Hristiyanların kara büyü

43 Erdoğru, agm., s. 130.

44 Cornelis de Bruyn, *Voyage Au Levant: C'est-à-dire, Dans les Principaux Endroits de L'Asie Mineure, Dans les Isles de Chio, Rhodes, & Chypre &c.; De Même que Dans les Plus Considérables Villes D'Égypte, De Syrie Et de la Terre Sainte*, Paris 1700, s. 392.

45 Ballance, şapelin Türk zamanında yeniden inşa edilmiş olabileceğini söylediği haç planlı yapının bir bölümü olduğu kanaatindedir. Bk. Ballance, agm., s. 111; ayrıca bk. Rott, *age.*, s. 45.

yaptığına inanmaktadırlar. Rumlar, bu inancın şapelde korunan çok sayıda azizin rölikleri nedeniyle ortaya çıktığını öne sürse de Müslümanların şapeli kapatmalarına engel olamamışlardır⁴⁶.

Câmî-i Cedid'in tarihine ilişkin dikkate değer bilgiler sunan ve ibadethane üzerindeki tartışmalara dair ipuçları ihtiva eden bu tanıklık önemlidir. Öncelikle, Müslümanlar şapelin açık olduğu dönemleri hatırladığına göre bu çok uzak bir geçmiş olmasa gerektir. Bu, aynı zamanda Rum mahallesindeki câminin bir bölümünün yapı dönüştürüldükten sonra da Hristiyanların ziyaretine tam olarak kapatılmadığı anlamına gelmektedir. Şapelin tam olarak kapatılması ise Hristiyanlara yönelik olumsuz bazı iddiaların ortaya atıldığı, hatta bunların kentin yabancıları bir seyyahın dikkatini çekecek kadar yaygın olduğu bir döneme denk düşmüştür.

Lucas'ın 1706'ya tarihlenen yakın bir geçmişe kadar kilisenin bir bölümünün Hristiyanların ziyaretine açık bırakıldığı iddiasını Danieloğlu'nun 1850'lerin başlarında ortaya attığı -onun da muhtemelen sözlü rivayete ve cemaatin kolektif belleğine dayandığı- kilisenin 1705-1706'da câmiye dönüştürüldüğü iddiasıyla bir arada düşünmek gerekir⁴⁷. Rum cemaati menşeli kaynaklarda savunulan bu iddia 1911'de Iatridou tarafından⁴⁸, daha sonra Chatzıpetrou ile Pechlivanidis tarafından tekrar edilmiştir⁴⁹.

1874'te alanda çalışan G. Hirschfeld sadece bir bölümü *Sultan Korkut Câmî*'ne dönüştürülmüş bir zamanların görkemli Bizans Kilisesi'nden bahsetmiştir⁵⁰. Bu ilginç iddia, Lucas'ın zikrettiği açık kalan şapel ve Rum yazarların kilisenin câmiye tahvil sürecini XVIII. yüzyılın başlarına tarihlemesiyle ilişkili görünmektedir. XIX. yüzyılın sonlarında, câminin terk edildiği dönemde kayıtlar altına alınmış mahalli bir rivayette ise câmi ile Sultan Korkut arasındaki ilişki bir kere daha kurulmuş veya hatırlanmıştır. Kilisenin câmiye dönüşümüne dair Müslüman ahalinin aktardığı menkâbevî rivayet şu şekildedir: *Sultan Korkut hazretleri Antalya'da bulunduğu sırada bir câmi'-i şerif tesisini arzu edüb hâric-i şehirden atırdığı bir okun mezkûr câminin aslı olan kiliseye düşmesi ile kiliseyi câmiye tahvil ettiği rivâyet olunuyor. Harikden mukaddem câminin sakfında bir ok muallâk bulunuyordu. Vê mezkûr okun da Sultan Korkut tarafından atırdılan ok olduğu söylenirdi*⁵¹.

46 Lucas, *age.*, s. 314-315.

47 Danieloğlu, *age.*, s. 140.

48 Iatridou, *age.*, s. 110-111.

49 Chatzıpetrou, *age.*, s. 33 ve Pechlivanidis, *age.*, s. 135.

50 Gustav Hirschfeld, *Vorläufiger Bericht über eine Reise im Südwestlichen Kleinasien I*, Berlin 1874, s. 715.

51 KVS. Def 'a 30, Konya 1330, s. 526. Benzer bir örnekte Sarı Saltık'ın Dobruca'da bir kiliseyi

Daha sonra Süleyman Fikri'nin de altını çizeceği gibi, câminin *Korkut Câmii* yâd olunmasının nedeni bu rivayet olsa gerektir⁵². Bu rivayetin, kentlinin Rum sakinlerinin kilisenin 1705-1706'da câmiye dönüştürüldüğü iddiasını ortaya attıkları bir tarihte dile getirilmesi (veya vurgulanması) önemli olabilir. *Cuma Câmii* ifadesinin bu dönemde kullanılması da tesadüf olmasa gerekir. Esasında her iki gelişme, Kaleiçi'ndeki Rum nüfusun artışı ve câminin bulunduğu mahalleye bütünüyle hâkim olmalarıyla sonuçlanan bir dönüşümün akabinde ortaya çıkmıştır. Öte yandan, 1895'te yaşanan büyük Kaleiçi yangını *Câmi-i Cedid* ile birlikte câminin bulunduğu mahallenin neredeyse tamamen yanmasına neden olmuş⁵³, mahalle birkaç yıl içinde tekrar inşa edilirken câmiî metruk bırakılmıştır. 1906'da, etkileri birkaç yıl süren veba salgını nedeniyle⁵⁴ yerel idarecilerin girişimiyle câminin etrafı yüksek bir duvarla örülmüştür⁵⁵. XX. yüzyılın başlarında ise Frederick William Hasluck, veba salgınının yanı sıra eski rivayetleri de hatırlatarak terk edilmiş câminin hala "kötü bir şöhrete sahip göründüğünü" yazmıştır⁵⁶.

3. Dönüşüm Sürecinin Nüfus Dinamiği

Belge ve kaynaklar kilise ve câminin tanımlanmasına ilişkin belli başlı soruları ortadan kaldırmakta, yapının dönüşüm ve terk edilme evrelerinin yukarıdaki gibi özetlenmesine imkân vermektedir. Ne var ki esasında yapının adlandırılmasında karşılaşılan güçlüklerin ve câmiye atfedilen hatalı işlevlerin de nedeni olan başka sorulara –en başta Müslümanların câmiyi terk etmelerine neden olan gelişmelerin esas nedenlerine– tam olarak cevap vermemektedir. Sözelimi, kitleselliği ve merkeziliği itibarıyla kentlinin dini manzarasına hâkim bir kilise, 1207'deki ilk İslam fethini takip eden üç yüzyıl boyunca varlığını nasıl sürdürmüştür, dönüştürüldükten

zaviyeye dönüştürme hikâyesi şu şekilde aktarılmıştır: "Şerif asasının altı bir taşta mihlalyap battı, dibinden bir su çıkup revan oldu. Çün bu yerde bir kilise zaviye oldu." Bk. Ebül-Hayr-ı Rûmî, *Saltuk-nâme*, C 2, yay. Şükrü Haluk Akalın, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988, s. 22.

52 Süleyman Fikri, *age.*, s. 89.

53 Ağustos 1895'te çıkan yangın Câmii-i Cedid Mahallesi'ndeki 417 hane ile 4 manastırın yanmasına neden olmuştu. Bk. BOA. Yıldız Hususi Maruzat (Y. A. HUS.) 335-66.

54 Antalya'da birkaç yıl boyunca önü alınamayan veba salgını 1906'ya geldiğinde endişe verici bir hal almış –tedbirler ciddi şekilde uygulanmazsa hastalığın Anadolu'nun içlerine sirayet etmesinden korkuluyordu– veba salgını nedeniyle kent birkaç bölüme tefrik edilerek, her mahallesinin birer daire addedilmesi kararlaştırılmıştı. Bk. BOA. Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM.) 569-8; BOA. Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 2930-219718.

55 Rott, *age.*, s. 46.

56 Frederick William Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, C 1, Oxford At The Clarendon Press 1929, s. 23.

sonra da câminin içinde bir bölüm -muhtemelen harim ile doğrudan bağlantılı olmayan bir bölüm- XVIII. yüzyılın başlarına kadar Hristiyanların ziyaretine açık bırakılmıştır? Cevap bekleyen diğer soru ise şudur: XIX. yüzyılın sonlarında câmiî hangi koşulların sonucunda terk edilmiştir?

Önemli kutsal mekânları kontrol etmenin iktidardaki topluluğun hâkimiyetini görünür hale getirdiği ve güç ilişkilerinde yaşanan değişikliklerin kutsal mekânların değişen fiziksel niteliklerinde gözlemlenebildiği düşünüldüğünde⁵⁷, bu soruların cevapları kent demografisi ve bunun zaman içindeki değişimi dikkate alınarak verilebilir. Başka bir ifadeyle, kilise ve câmiinin tarihinin anlaşılabilmesi ve muhtelif tanıklıkların değerlendirilebilmesi için kentin nüfus yapısında, dolayısıyla hâkimiyet koşullarında yaşanan değişime odaklanmak gerekir.

Antalya, Mart 1207'de, I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ikinci saltanatı döneminde Selçukluların hâkimiyeti altına girdi. Fakat kent 1212'de birçok Müslüman'ın öldürülmesi ve yönetimin el değiştirmesiyle sonuçlanan bir isyana sahne oldu ve yeni bir kuşatmanın ardından geri alındığı Ocak 1216 tarihine kadar Selçukluların denetiminden çıktı⁵⁸. Kentin tekrar zapt edilmesinin anısı, Kale Kapısı ile başlayan ve Uzun Çarşı'yı kat ederek Merdivenli İskele Kapısı'na uzanan iç surların üzerindeki fetihnamede ölümsüzleştirilmişti⁵⁹. Selçuklular Antalya'ya tekrar hâkim olduğunda kentin gayrimüslim nüfusu, fetih kitabesiyle donatılmış iç sur hattının doğusuna taşındı. Böylece, fetihnamenin bulunduğu iç sur kentin azınlık-taki Müslüman nüfusu ile yönetici sınıfı gayrimüslim yerli nüfustan tecrit etti. Kaleiçi'nin doğusundaki diğer iç sur hattı da düşünüldüğünde, ikinci Selçuklu fethini takip eden dönemde kentin yerleşim planı Aşağı Hisar, Orta Hisar ve Yukarı Hisar olarak tanımlanabilecek üç bölüme ayrılmıştı⁶⁰. XIII. yüzyılın ortalarında kentte nüfusu en yoğun olan topluluk ise Hristiyanlardı⁶¹.

57 Hayden vd., *age.*, s. 1.

58 Barbara Flemming, *Geç Ortaçağ Dönemi'nde Pamfilya, Pisidyia ve Likya'nın Tarihi Coğrafyası*, çev. Hüseyin Turan Bağçeci, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 6-7.

59 Redford-Leiser, *age.*, s. 11-20.

60 Bu tanımlamaları Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi'nin Antalya Kalesi tasvirlerinden hareketle yapıyorum. Zira Kâtip Çelebi Antalya Kalesi'ni *üç kattan ve her bir katta bir oğlan iskân etti* sözleriyle tarif etmiştir. Evliya Çelebi ise *yedi kat bölme kavım kavım küçük hisarlar* ifadesini kullanmıştır. Evliya'nın bahsettiği yedi kat; Câmii ve Türbeler Bölümü, İçkale, Hasbahçe, Liman ve metinde tanımlı verdiğim Aşağı, Orta ve Yukarı hisardır. Kaleiçi'nin bölümlenmesine ilişkin bk. Dayar, *1815 Haritası'nda Antalya Kalesi*, s. 693-699; Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi'nin tasvirleri için ise bk. Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, Mütferrika Matbaası, İstanbul, 1145, s. 639; Evliya Çelebi, *age.*, s. 311.

61 Celâleddin-i Rûmî'ye göre Antalya nüfusunun büyük bölümü Rumlardan oluşuyordu. Bk. *Discourses of Rumi (or Fihi ma Fihi)*, çev. A.J. Arberry, Omphaloskepsis Books, 2015, Discourse: 23,

Bu bölümlenme, XIV. yüzyılın sonlarına kadar farklı dini cemaatlerin kent içindeki iskân mahallerini de belirledi. Nitekim Osmanlı hâkimiyeti öncesinde Antalya'nın kentsel görünümüne ilişkin en ayrıntılı tasviri yapan İbn Battûta'ya göre 1332'de Antalya, iki iç surla birbirinden ayrılmış üç yerleşim alanından, bunların haricinde yine kendi başına müstakil bir bölüm olan saray (içkale) ile kısmen iskâna açık limandan oluşuyordu. İbn Battûta'nın "taife" olarak adlandırdığı kent sakinleri ise iki iç surla birbirinden ayrılmış bölümlerde ikamet ediyordu.

İbn Battûta'nın tasvirine göre kentin Müslüman sakinleri bir *Cuma Câmii*, medrese ve pek çok hamama ev sahipliği yapan, surlarla çevrelenmiş bir alanda kentin diğer sakinlerinden ayrı yaşıyordu⁶². Bu tasvir, etrafında medrese ve hamamlar bulunan Kaleiçi'nin Müslümanlarca meskûn bölümünün (şehristan), I. iç surun batısında yer alan Aşağı Hisar olduğuna işaret etmektedir. *Cuma Câmii* ise Bizans döneminde *Aziz İoannis Theologos Kilisesi* adındaki bir kilisenin bulunduğu alanda inşa edilmiş⁶³, Osmanlı döneminde *Câmi-i Atik* adını alan *Alaaddin Câmii* olmalıdır⁶⁴. Selçuklular ve beylikler döneminde kentin ulu câmii olan *Alaaddin Câmii*, Lusignanların 1361'de Antalya'yı işgali sonrasında kiliseye dönüştürülmüş, ama kentin Teke Bey tarafından 1373'te geri alınmasından sonra tekrar câmiye tahvil edilmişti⁶⁵.

İbn Battûta, kentin esas ahaliyi olan Rumların da surlarla çevrili bir alanda, kentteki diğer cemaatlerden ayrı şekilde yaşadıklarını vurgulamıştır⁶⁶. Seyyahın Rumların meskûn olduğunu yazdığı Kaleiçi bölümü, Osmanlı döneminde de kentin Hristiyan sakinlerine ev sahipliği yapan, II. iç sur hattı ile doğudaki dış surların çevrelediği, merkezinde *Panhagia Kilisesi*'nin bulunduğu Yukarı Hisar'dır.

İbn Battûta'nın, büyük bir duvarla çevrili, kendilerine ait yerleşim alanları olduğunu yazdığı Yahudi cemaati ise kuvvetle muhtemeldir ki Kaleiçi'nin Orta Hisar bölümünde, Müslümanlara ve Rumlara ait iki bölüm arasında meskûndu. 1340 civarında Ludolph von Suchem, kentin duvarlarla birbirinden ayrılmış üç ayrı

s. 173.

62 Ebu Abdullah Muhammed İbn BattûtaTanci, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 403

63 Pechlivanidis, *age.*, s. 11.

64 XIX. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bir evkaf kaydında *Câmi-i Atik*, "Sultan Aleaddin hazretlerinin bina eylediği câmi-i şerif" olarak tanımlanmıştır. Bk. BOA. Evkâf Defterleri (EV. d.) 38601, s. 4.

65 Riefstahl, *age.*, s. 33; Flemming, *age.*, s. 7.

66 İbn Battûta, *age.*, s. 403.

yerleşim alanından oluştuğunu teyit ederken, Yahudilerin, tıpkı Müslümanlar ve Rumlar gibi ayrı bir bölümde yaşadıklarını belirtmişti⁶⁷. Kentin, Müslümanların azınlıkta olduğu üçe bölünmüş yapısı 1400'lerde kaleme alınmış -muhtemelen XIV. yüzyılın sonlarındaki geziye ait- bir seyahatnamede de tasdik edilmiş; Rumların, Yahudilerin ve Müslümanların birbirlerinden ayrı mahallelerde bulduklarının altı çizilmiştir⁶⁸.

İkinci Selçuklu fethinden sonra oluşan Kaleiçi'nin yerleşim planı, Antalya'nın kesin olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girdiği XV. yüzyıldan itibaren değişmeye başlamış, nihai halini ise XVI. yüzyılda almıştır. Bu değişimin ardındaki ilk neden, etkileri esas olarak XVI. yüzyılda hissedilen nüfus artışıydı. Fakat bu gelişme sadece Müslümanları olumlu etkilememiş, kentteki Rum nüfus da artmıştı. Dolayısıyla, Kaleiçi'nin yeni yerleşim planının oluşmasında, Rumların bir bölümünün surların dışına çıkarılması gibi tedrici ve sistematik bir iskân siyaseti çok daha belirleyici olmuştur.

Nüfus artışı İbn Battûta'nın kente geldiği dönemde tarif ettiği Kaleiçi'nin yerleşim planını değiştirmiştir. Kentin ikinci defa fethinden sonra başlayan Selçuklu yapılaşması⁶⁹, XIII. yüzyılda esas olarak Aşağı Hisar bölgesinde yoğunlaşmıştı⁷⁰. Fakat XV. yüzyıldan itibaren Müslümanlar önce Orta Hisar bölümünde hâkim hale gelmişler, yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Yukarı Hisar daha yoğun bir Müslüman iskânına sahne olmuştur.

Kaleiçi'nin yeni yerleşim planı hakkında bilgi veren kaynaklardan en önemlisi 1455 tarihli Vakf-ı Evkâf-ı Vilâyet-i Teke'dir. Müslüman mahallelerinin genellikle ibadethanelerine yakın kurulduğu düşünüldüğünde, defterdeki câmîi, mescit ve zaviye isimlerinden hareketle -eksiksiz olmasa da- XV. yüzyılın ortalarından Orta ve Yukarı Hisar'ın yerleşim planına ilişkin bir tablo çıkarmak mümkün görünmektedir.

67 Ludolf von Suchen, *Reisebuch ins Heilige Land, in Niederdeutscher Mundart*, 1861, s. 32-33.

68 Wilfried Buch, "14./15. Yüzyılda Kûdûs'e Giden Alman Hacılarının Türkiye İzlenimleri", çev. Yüksel Baypınar, *Belleten*, C XLVI/S. 184, Temmuz 1982, s. 532

69 Flemming, *age.*, s. 15.

70 Bunun istisnalarından biri, Flemming'in Ömer bin Ali adında birinin 1275'te Has Balaban Mahallesi'nde yaptırıldığını iddia ettiği mescit olabilir. Bu iddia doğru olsa bile, yukarıda da ifade edildiği gibi, bu mescit Orta Hisar'ın Kale Kapısı'na yakın olan mahallesinde inşa edilmiştir. Bk. Flemming, *age.*, s. 55; Osmanlı dönemi Kaleiçi mahallelerinin mevkileri ve mukayese için bk. Dayar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde*, s. 62, Resim 2.

1455 tarihli evkâf kayıtlarında zikredilen ve öncesinde Yahudi ve Rumlar tarafından meskûn yerlerde kurulduğu tespit edilebilen zaviye ve mescitler ile bunların mevkileri şunlardır: Has Balaban Mescidi (Orta Hisar)⁷¹, Tuzcu Zekeriya'nın Mahallesi Mescidi (Orta Hisar)⁷², Cullah Kara Mescidi (Orta Hisar)⁷³, Ahi Yusuf Mescidi (Orta Hisar)⁷⁴, Hatib Süleyman Zaviyesi (Yukarı Hisar)⁷⁵, Mecdüddin/Üçkapı Mescidi (Yukarı Hisar)⁷⁶, Doğan Baba Zaviyesi (Yukarı Hisar)⁷⁷.

Bu tablo, XV. yüzyılın ikinci yarısında Orta Hisar'ın Müslümanlaştığını, Yukarı Hisar'da ise esas itibarıyla zaviye temelli bir iskân sürecinin adımlarının atıldığını gösterir. Bu zaviyeler, başlangıçta, tarikatlara ait, derviş ve şeyhlerin yaşadığı yerler olmalıydı⁷⁸. Sur hatları üzerindeki kapılara yakın bölgelerde kurulan zaviyelerin çevresindeki ilk yerleşimler muhtemelen sınırlı bir nüfus barındırıyordu⁷⁹. Dolayısıyla, XV. yüzyılın sonlarına kadar Yukarı Hisar esas olarak Rumlar tarafından meskûn kalmış, *Panaghia KİLİSESİ* ve kilisenin bulunduğu Maria Mahallesi⁸⁰, Selçuklu ve Beylikler döneminden sonra Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarında da Hristiyanlar nezdinde sahip olduğu önemi korumuştur.

71 BOA. MAD. 14, s. 414/b.

72 BOA. MAD. 14, s. 419/a.

73 BOA. MAD. 14, s. 433/a.

74 BOA. MAD. 14, s. 418/a.

75 BOA. MAD. 14, s. 420/a.

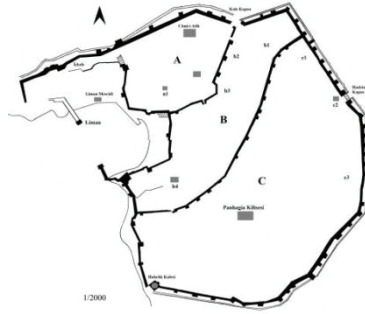
76 BOA. MAD. 14, s. 419/a.

77 BOA. MAD. 14, s. 421/b.

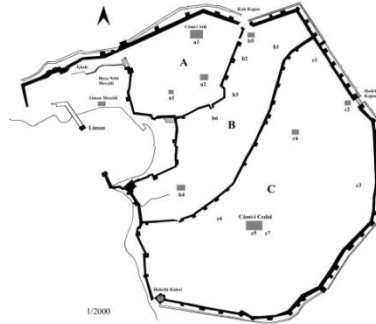
78 Ahmet Yaşar Ocak, "Zaviyeler: Dinî, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme", *Vakıflar Dergisi*, S. 12, 1978, s. 248.

79 Heath W. Lowry, Trabzon'un fethinden sonra kentteki zaviyelerin bir bölümünün o dönemin Hristiyan mahallelerinde, bir bölümünün de yeni İslamlaştırılan mahallelerde olduğunu tespit etmiştir. Bk. Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583*, çev. Demet Lowry-Heath W. Lowry, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 121.

80 Meryem'in Yunanca karşılığının Maria (Μαρία) olduğu düşünüldüğünde, 1530 tahririnde Mahalle-i Mescid-i Maria, 1568 tahririnde ise Mahalle-i Maria adıyla geçen mahallenin Meryem Ana'ya atfedilmiş olan *Panaghia KİLİSESİ*'nin bulunduğu mahalle olması kuvvetle muhtemeldir. Bk. TKGM. TT. d. 166, s. 575; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi Defterleri (TKGM. d.) 187, s. 4a.

Harita 1 (1455 Evkâf Defterine Göre Kaleiçi): **A) Aşağı Hisar:** a1- Ahi Kızı Zaviyesi/Mescidi; **B) Orta Hisar:** b1- Has Balaban Mescidi, b2- Tuzcu Zekerya'nın Mahallesi Mescidi, b3- Cullah Kara Mescidi, b4- Ahi Yusuf Mescidi; **C) Yukarı Hisar:** c1- Hatib Süleyman Zaviyesi, c2-Mecdüddin Mescidi (Üçkapı Mescidi), c3- Doğan Baba Zaviyesi⁸¹.

Harita 2 (1567 Evkâf Defterine Göre Kaleiçi): **A) Aşağı Hisar:** a1- Ahi Kızı Zaviyesi/Mescidi, a2- Karatay Mescidi, a3- Câmî-i Atik; **B) Orta Hisar:** b1- Has Balaban Mescidi, b2- Tuzcu Zekerya'nın Mahallesi Mescidi, b3- Cullah Kara Mescidi, b4- Ahi Yusuf Mescidi, b5- Bâb-ı Kale Mescidi, b6- İskender Çelebi Mescidi; **C) Yukarı Hisar:** c1- Hatib Süleyman Zaviyesi, c2- Mecdüddin Mescidi (Üçkapı Mescidi), c3- Doğan Baba Zaviyesi, c4- Makbul Ağa Mescidi, c5- Câmî-i Cedid, c6- Hoca Genç Mescidi, c7- Maria Mescidi⁸².

- 81 Harita, 1455 tarihli Vakf-ı Evkâf-ı Vilâyet-i Teke kaynak kullanılarak ve söz konusu yapıların takribi mevkileri gösterilerek hazırlanmıştır. Harita için Süleyman Fikri Erten'in 1922'de hazırladığı Kaleiçi planı esas alınmıştır.
- 82 Harita, 1567 tarihli Teke Livâsı Evkâf Defteri kaynak kullanılarak ve Kaleiçi'nde olduğu kesin olarak tespit edilebilen câmîi, mescid ve zaviyelerin takribi mevkileri gösterilerek hazırlanmıştır. Öte yandan bu tarihte Kaleiçi'ndeki İslami ibadethane sayısının daha fazla olmasını beklemek tabiidir.

Kaleiçi'nin yerleşim planı nihai halini XVI. yüzyılda aldı. Bunda, kent nüfusunda yaşanan artış en önemli etkendi. Bu artışın niceliksel verilerini sunan 1530 ve 1568 tahrirlerine göre, yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Müslüman hane sayısı %56'lık bir artış yaşamıştı. 1530 tahririne göre kentte 474 Müslüman, 96 Rum hane varken⁸³, yüzyılın ikinci yarısında bu oran 742 Müslüman, 133 Rum hane şeklinde görünüyordu⁸⁴.

Öte yandan, Rum nüfusun büyümesi Kaleiçi'ndeki etkilerini aynı ölçüde arttırmadı. Zira genel nüfus artışı bir yüzyıl önce başlayan Müslümanların Kaleiçi'ndeki genişleme eğiliminin devam etmesine, Rumların ise aynı muhitteki nüfuslarını kaybetmelerine yol açmıştı. Nitekim Kaleiçi'nde ikamet eden Rumların bir bölümü –kanıtları yanlış yorumlamıyorsam eğer– XVI. yüzyılın ikinci yarısında sur dışına çıkarılmıştı⁸⁵. Böylece, II. iç sur hattının doğusunda yer alan ve XIV. yüzyılda sadece Rumların meskûn bulunduğu Yukarı Hisar; Baba Doğan, Makbul Ağa ve Câmî-i Cedid mahallelerinin teşekkülüne ve büyümesine sahne oldu⁸⁶. Bu sürecin sonunda Yukarı Hisar, kentin Müslüman ve Rum mahallelerinin karışık olarak bir arada buldukları bir semte dönüştü. Maria Mahallesi'ndeki *Panhagia Kilisesi*'nin câmiye tahvil edilmesi de bu dönemde, sistematik bir iskân siyasetinin neticesinde Müslüman nüfusun Yukarı Hisar'daki mahallelere hâkim olmaya başladığı XVI. yüzyılın ilk yıllarında gerçekleşti.

83 TKGM. TT. d. 166, s. 575. Defteri inceleyen Karaca, Müslüman nüfus için 3.284, Rum nüfus için 582; Latif Armağan ise toplam nüfus için 3.281 sayısına ulaşmıştır. Bk. Karaca, *age.*, s. 123; Latif Armağan, "XVI. Yüzyıl'da Antalya'da Dini-Sosyal Yapılar ve Şehrin Demografik Durumu Üzerine Bir Araştırma", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 23/S. 36, 2004, s. 32-33.

84 TKGM. d. 187. Karaca, Müslüman nüfus için 4.205, Rum nüfus için 685; Armağan ise toplam nüfus için 4.388 sayısını vermektedir. Bk. Karaca, *age.*, s. 123; Armağan, *agm.*, s. 32-33.

85 Böyle bir yorumda bulunmamın iki nedeni var. Birincisi, 1568/69 tarihli tahrir defterinde –1530 tahririnden farklı olarak– iki farkı Cemaât-i Gebran'a (Gâvurlar Toplumu) atfı yapılmıştır. Bana göre bunlardan ilki olan ve kale mustahfızlarını içeren topluluk Kaleiçi'ndeki Hristiyanları tanımlamaktadır. Yahudi cemaatinin kaydedildiği bölümden sonra gelen "Cemaât-i Gebran Hirtübü (ترب) Tahtan-ı Kıl'a-i Antalya" ifadesiyle tarif edilenler ise sur dışında yerleştirilen Hristiyanlar olsa gerektir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Hristiyanların bir bölümünün sur dışına çıkarılmış olabileceği iddiası, Antalya'da bir hafta kalan ve kent ile kalesine ilişkin oldukça ayrıntılı ve tutarlı bilgiler veren Evliya Çelebi'nin yazdıklarıyla da uyumludur. Nitekim Evliya'nın *Bu kalenin kuzey tarafında olan büyük varoş yirmi mahalledir. On altı mahallesi Müslüman ve dörtü Rum keferesi mahallesidir* sözleriyle kastettiği kentin kuzey varoşu, Elmalı Mahallesi ile Bedesten arasında kalan muhit olmalıdır. Bk. TKGM. d. 187. s. 11/a-b ve 12/a; 1530 tahririyle karşılaştırmak için bk. TKGM. TT. d. 166, s. 575; Evliya Çelebi, *age.*, s. 314.

86 Bu mahallelerin kurulmuş olduğu karine teşkil eden mescit ve câmi isimleri (Baba Doğan, Makbul Ağa ve Câmî-i Cedid) 1530 tahririnde zikredilmiştir. Bk. TKGM. TT. d. 166, s. 575.

Kilisenin câmiye dönüşümünü izleyen neredeyse üç asır boyunca Yukarı Hisar'ın yerleşim planında önemli bir değişiklik yaşanmamıştır. Bunun muhtemel nedenlerinden ilki, Rum nüfusun bir bölümünün daha önce surların dışına çıkarılması, diğeri ise –ihtimaldir ki sürgün veya zorunlu iskân gibi nedenlerle– genel bir düşüş eğilimine girmiş olmasıydı. XVII. yüzyılın ilk yarısında Vincent de Stochove kentte çok az Rum yaşadığını vurgulamıştı⁸⁷. Anonim bir kaynak 1667'de kentteki Rum nüfusun sayısını 300 olarak vermişti⁸⁸. 1671-72 yıllarında Antalya'ya gelen Evliya Çelebi sadece sur dışındaki Rum yerleşiminden bahsetmişti⁸⁹. XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki demografik denge en eşitsiz halini almıştı. 1754 avarız tahririne göre kentteki Müslüman “nefer” sayısı (1.601) gayrimüslimlerin (224) yedi katından biraz daha fazlaydı. Yine aynı tahrire göre kentte Rumların ikamet ettiği sadece üç mahalle vardı ve bunlar Yukarı Hisar'daki Baba Doğan, Câmî-i Cedid ve Makbul Rum mahalleleriydi⁹⁰.

Ne var ki bu dönemden sonra kentteki Müslüman ve Hristiyan nüfus arasındaki denge tekrar değişmeye başlamıştır. Bu değişimin ardındaki neden, Rumların yüzyılın ikinci yarısından itibaren kentte yaşanan ticari canlanmanın nimetlerinden yararlanmalarıydı⁹¹. XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında Antalya'ya gelen seyyahlar kentin ticari hayatında Rumların oynadığı role birçok kere değinmiş, mesela XVIII. yüzyılın sonlarında Comte de Ferrières-Sauveboeuf kentin ticari hayatıyla ilişkili olarak sadece Rumları anmıştı⁹². Ticari hareketlilik Rum nüfusun kentin ekonomik hayatındaki yerini sağlamlaştırırken, özellikle XIX. yüzyılda adalardan ve Anadolu'nun iç bölgelerinden birçok Rumun Antalya'ya gelmesine neden oldu⁹³. Bu sürecin sonunda, esasen XVI. yüzyılın ikinci yarısında oluşan Kaleiçi'nin nüfus dengesi XIX. yüzyılın ortalarından itibaren dramatik bir biçimde değişti. 1890'a gelindiğinde kentte 15.664 Müslümana karşılık 8.967

87 Vincent de Stochove, *Voyage du Levant*, Bruxelles 1643, s. 234.

88 Anonymous, *The Oriental Collections: Consisting of Original Essays and Dissertations, Translations, and Miscellaneous Papers, Illustrating the History and Antiquities, the Arts, Sciences, and Literature, of Asia*, C III, London 1800, s. 188.

89 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C 9, s. 147.

90 BOA. Bâb-ı Defteri Mevkufat Kalemi (D. MKF. d.) 29752, s. 2-18.

91 Chatzipetrou, *age.*, s. 57.

92 Louis-François de Ferrières-Sauveboeuf, *Mémoires Historiques, Politiques et Géographiques des Voyages du Comte de Ferrières-Sauveboeuf*, C 2, Paris 1790, s. 217; ayrıca bk. Johann Ludwig Burckhardt, *Travels in Nubia*, John Murray, London 1819, s. xiii.

93 Iatridou, *age.*, s. 111.

Rum ikamet ediyordu. Bu tablo, Müslüman nüfusun Rumların sadece bir buçuk katından biraz daha fazla olduğu anlamına geliyordu⁹⁴. XIX. yüzyılın ilk yarısında tamamı Kaleiçi'nde olmak üzere cemaate ait üç kilise faaliyet gösterirken⁹⁵, yüzyılın sonlarında bu sayı –Rum cemaatinin artan nüfuzunun da kanıtı olacak şekilde– on ikiye çıkmıştı⁹⁶. Değişimin Kaleiçi'ndeki tezahürü *Câmi-i Cedid*'in bulunduğu Yukarı Hisar'daki karma mahallelerin tamamen Rumların eline geçmesi, Müslümanlara ait birçok mescit ile câminin Hristiyan mahallesi içinde kalmasıydı. Değişimin bir diğer sonucu ise *Câmi-i Cedid*'in cemaatini kaybetmesi ve terk edilmesi olmuştu.

Değerlendirme

Panaghia Kilisesi XVI. yüzyılın başlarında dönüştürülmüş ve *Câmi-i Cedid* adıyla dört yüzyıl boyunca Müslümanların ibadetine açık kalmış, XIX. yüzyılın sonlarında ise terk edilmişti. *Câmi-i Cedid*'in tarihi ve terk edilmesinin belli başlı dönüm noktaları, değişen nüfus örüntüleri ve hâkimiyet ilişkileri ile belirli bir bölgenin dini manzarasında yaşanan değişim arasında çarpıcı bir ilişki olduğunu; kutsal bir alanın kontrolü üzerinde rekabet ortaya çıktığında veya muktedir topluluğun gücü zayıfladığında dini cemaatlerin birbirleri üzerindeki hâkimiyetlerini sergilemeye yönelik girişimlerin arttığını gösterir. Bu girişimlerin muhtevasını belirleyen ise cemaatler arasındaki güç dengesi olmuştur.

Kitleselliği ve görünürlüğüyle kentin dini manzarasına hâkim bir kilisenin 1207'deki ilk İslam fethini takip eden üç yüzyıl boyunca varlığını sürdürmesi, nüfus dengesinin fatihlerin aleyhinde olmasından kaynaklanmıştır. Nüfus dengesi değişmeye başladığında kilise câmiye dönüştürülmüş, daha önce hak olarak tanınan vakfedilmiş kilise mülklerine el koyulmuştur. Muktedir topluluğun hâkimiyetinin mutlak olduğu bir dönemde ise Hristiyanların ziyaretine açık olan câminin içindeki şapel kapatılmıştır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kader çarkı Hristiyanların lehine dönmeye başlayınca koşullar bir kere daha değişmiş; önce câmi cemaatsiz kalmış, sonrasında bir dizi talihsiz olayla ilişkilendirilerek terk edilmiştir.

Kilise ve câminin farklı dönemlerine tarihlenen mucize ve “kara büyü” iddialarını da esas itibarıyla hâkimiyet ilişkilerinin tezahürü olarak yorumlamak gere-

94 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie, Géographie Administrative: Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie Mineure*, Paris, 1892, s. 860.

95 AŞS. 5/126, 127.

96 Cuinet, *age.*, s. 861.

kir. *Panaghia Kilisesi*'ne dair günümüze ulaşan anlatılardan en eskisinde, Selçuklu Sultanının kilisedeki Meryem Ana ikonasının yarattığı mucizeden etkilenmesinin simgesel anlamı açıktır: Nüfus dengesinin aleyhlerine olduğu bir dönemde hâkim siyasi topluluğun temsilcileri, tâbi olanların dini gücünü tanımıştır. XVIII. yüzyılın başlarına veya biraz daha evveline tarihlenen kara büyü iddiaları da cemaatler arasındaki güç dengesinin tabii tezahürü olarak yorumlanmalıdır. Zira James C. Scott'ın da vurguladığı gibi, güç ilişkilerinin dengede olmadığı ve hoşnutsuzlukların açıkça ifade edilmesinin tehlikeli sonuçlar doğurabileceği koşullarda büyüyle saldırma veya söylenti yayma madun (subeltern) toplulukların memnuniyetsizliklerini göstermenin en yaygın aracıdır⁹⁷. Hasluck'un tabiriyle yapının "kötü şöhreti" 1895'teki büyük yangından sonra tekrar hatırlanmış veya hatırlatılmış olmalıdır. 1906'daki veba salgınından sonra ise etrafı duvarlarla örülerek kapatılan câmii kesin olarak terk edilmiştir. "Hastalık şeytanlarının" yayılmasını veya içeri girmesini engellemek için herhangi bir yapının veya yerleşimin etrafının duvarlarla kapatılmasının sihirselsel bir savunma biçimi olduğu düşünüldüğünde⁹⁸, böyle bir girişim ile yapının "kötü şöhreti" arasında ilişki kurulabilir. Kısacası, mucize anlatılarını ve kara büyüye ilişkin iddiaları, Hristiyan cemaatinin kilisenin dönüştürülmesine verdiği tepkilerin örtük, Scott'ın tabiriyle "kılık değiştirmiş" ifadeleri olarak yorumlamak makul görünmektedir.

Câminin terk edilmesinin gerçek nedenlerini ise kentin demografik yapısında yaşanan değişimde aramak gerekir. Osmanlı yöneticilerinin de bu gerçeğin farkında olduklarını, belirli bir bölgenin nüfus dengesinin değişmesiyle dini manzarasının değişeceğini öngördüklerini ve dengenin Müslümanların aleyhinde olduğu dönemlerde sistematik tedbirler aldıklarını gösteren pek çok örnek günümüze ulaşmıştır⁹⁹. Ne var ki nüfus dengesini muhafaza etmeye yönelik girişimlerin her zaman başarıya ulaştığını veya "sorunsuz" bir şekilde sonuçlandığını söylemek güçtür.

97 James C. Scott, *Domination and the Arts of Resistance Hidden Transcripts*, Yale University Press, London 1992, s. 140-142.

98 Mircea Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, çev. M. Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara 2000, s. 29-30.

99 Mesela Ağustos 1583'te Edirne kadısına yazılan bir hükümde, Kaleiçi'ndeki Müslüman mahallerinin Yahudiler tarafından satın alınması veya kiralanması sonucunda dokuz mescidin cemaatsiz kaldığı vurgulanmış ve gerekli tedbirlerin alınması istenmişti. Mayıs 1618 tarihli bir başka hükümde de İstanbul'un İbrahim Paşa-yı Atık, Monla Gürani, Çelebioğlu mahallelerindeki evlere Yahudilerin yerleştiği ve söz konusu mahallelerde Müslüman cemaat kalmadığı, bu sebeple mescitlerin kapılarının açılmaz olduğu vurgulanmıştı. Böyle durumlarda alınacak tedbir ise "mescitlerin killet-i cemaat ve ta'tiline bâis olanların" mahallelerden ihraç edilmeleriydi. Bk. BOA. Bâb-ı Asafî Mühimme Defterleri (A. {DVNSMHH. d.) 52, hkm. 42; BOA. A. {DVNSMHH. d. 82, hkm. 220.

Bu girişimler, özellikle *Câmi-i Cedid* gibi Hristiyan cemaatinin kolektif belleğinde önemli yeri olan, nüfus dengesinin değişime açık olduğu bölgelerde bazen sonuçsuz kalmış; *Câmi-i Cedid*'in terk edilmiş sürecini çağrıştıran farklı örneklerde benzer gelişmeler yaşanmıştır. Mesela yine II. Bayezid döneminde câmiye dönüştürülerek *Gül Câmi* adını almış Sofya'daki *St. George Kilisesi* uzun süre Hristiyanların gizli ziyaretlerine ve ibadetlerine sahne olmuştur¹⁰⁰. XVII. yüzyılın ikinci yarısında Sofya'yı ziyaret eden Evliya Çelebi, Hristiyan mahallesinde kalmış, dönüştürülmüş ve kutsallığı yüksek (ruhaniyetli) *Gül Câmi*'nin Hristiyanların ziyaretine nasıl sahne olduğunu şu şekilde anlatmıştır:

Hamd-ı Hüda şimdi mabedgah-ı Müslimindir. Lakin bazı zaman kefereler bevvablara nihanice birkaç akçe verüb câmiye girib fi'l hal teberrüken ayin-i İsa'yı edib taşra çıkarlar. (...) Asla cemaati yokdur. Cümle keferede içinde kalmışdır. Eğer müstakilen keferelerinde kalsa bu câmiyi ürd-i behişt ederlerdi. Ancak haftada bir kere Cuma günü kapıları açılıb hüddamları silinib süpürüb beş on aded pazbanlar Cuma namazını kılıb yine kapılarını sed edib giderler¹⁰¹.

Rossitsa Gradeva bu tapınımları engellemek amacıyla Sofya'daki yerel yöneticilerin XVII. yüzyılın sonlarında Hristiyan ve Yahudilerin *Gül Câmi*'nin çevresini boşaltmalarını talep ettiğini yazar. Eski kilisenin câmi vasfını koruması için Cuma namazlarının kılınmasına dikkat edilmekte, namaz sonrasında câminin kapıları kapatılmaktadır¹⁰². Bu girişimin ardındaki amacın, XVI. yüzyılda Antalya Rumlarının Kaleiçi'nden çıkarılmalarıyla veya nüfusları artmış olmasına rağmen Kaleiçi'ne yeni bir Rum iskânı yapılmamasıyla ortaklığı aşıkardır.

Bu noktada *Câmi-i Cedid*'in adlandırılmasına ilişkin, bu makalenin başlangıcında tartışılan soruyla tekrar yüzleşebileceğimizi düşünüyorum. Zira *Câmi-i Cedid*'in, yerel kaynaklar tarafından *Cuma Câmi* adıyla anılması, *Gül Câmi*'nin cemaatini kaybetmesiyle benzer bir sürecin neticesinde gerçekleşmiştir. En başta da ifade etmeye çalıştığım gibi, hatalı bir kullanım örneği olan *Cumanun Câmi* adlandırmasının *Cuma-önü* ifadesinin galatı olduğu açıktır¹⁰³. Merkezi kaynaklarda geçmeyen bu

100 Rossitsa Gradeva, "Sofia's Rotunda and Its Neighbourhood in Ottoman Times", *Osmanische Welten: Quellen und Fallstudien. Festschrift für Michael Ursinus*, University of Bamberg Press, Bamberg 2016, s. 199-200.

101 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, C 8, haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 328.

102 Gradeva, agm., s. 197.

103 Mesela Antalya İstanos'ta (Korkuteli) *Cuma-önü Mahallesi* veya *Cuma-önü Karyesi* adıyla tesmiye

adlandırmanın ortaya çıkışıyla, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kaleiçi'nin nüfus yapısında yaşanan dramatik değişim arasında bir ilişki vardır. Bu değişimin neticesinde XVI. yüzyıldan itibaren Rumların ve Müslümanların muhtelit buldukları Kaleiçi'nin Yukarı Hisar bölümü tamamıyla Rum yerleşimine dönüşmüştür. Bu nedenle 17 Şubat 1865 tarihli Sadâret'e gönderilen bir arızada Kaleiçi'nde nüfusları artan Rumların İslam mahallelerinden değerinin birkaç katı mukabilinde ev satın aldıklarına, bu şekilde on beş-yirmi sene zarfında birçok İslam hanesinin Rumlara geçtiğine değinilmiştir. Özellikle Câmî-i Cedid ve Baba Doğan mahallelerinde neredeyse hiç Müslüman hanesi kalmamıştır. Bu durumda başta büyük bir câmîi olmak üzere –burada kastedilen *Câmî-i Cedid*'tir– bu mahallelerde bulunan mecitler metruk kalmıştır¹⁰⁴. Birkaç sene sonra Antalya'dan Meclis-i Vâlâ'ya iletilen mahzarlardan anlaşıldığı kadarıyla, Kaleiçi'nin nüfus yapısında yaşanan dönüşümün artık önüne geçilemeyeceği, Müslümanların ellerinden çıkardıkları hanelerin geri alınmayacağı kabul edilmiştir¹⁰⁵.

Kentin önemli bir semtinde Müslüman ve Hristiyan nüfus arasındaki dengeyi bütünüyle değiştiren böyle bir dönüşümün, iki cemaat arasında gerilimlere neden olmasını beklemek tabiidir. Nitekim dönemin Antalya Kaymakamı Rıdvan Paşa'nın Rum Kocabaşı tarafından Hristiyanları İslamiyet'e davet ettiği gerekçesiyle şikâyet edilmesini¹⁰⁶ veya gündelik hayatta karşılaşılan bazı adli vakaları bu gerilimin neticeleri olarak değerlendirilebileceğimizi düşünüyorum¹⁰⁷.

Kentin demografik yapısında yaşanan dönüşümün ve bir yönüyle bunun yol açtığı gerilimin ürünü olduğunu düşünebileceğimiz bir diğer gelişme ise hatalı bir

edilen yerler vardır. Bu adlandırmanın, kasabada cuma namazının kılındığı câminin ya da kasabanın bu câminin bulunduğu mahallesini veya mevkiisini tanımladığı düşünülebilir. İstanbul'taki mahalleye ilişkin erken tarihli belge 1741'e aittir. *Cuma-önü Mahallesi* adını sonraki yüzyıla karye olarak taşımıştır. Bk. BOA. Ali Emiri Mahmud I (AE. SMHD. I.) 28-1679 ve BOA. EV. d. 9785.

104 BOA. Meclis-i Vâlâ (MVL.) 700-6.

105 BOA. MVL. 517-62 ve BOA. MVL. 521-40.

106 Rıdvan Paşa'nın Rumları İslamiyet'e davet etmesi şikâyetlere de konu olmuştur. Kaymakam Paşa'nın bu tavrının sistematik bir çabanın ürünü olup olmadığını kesin olarak tespit etmek güçtür; fakat Rum kocabaşları Rıdvan Paşa'ya bu şekilde davranmamasını tebliğ ettiklerinde sonuç alamamışlar, bu sebeple mesele Patrikhane'ye taşınmıştır. Bk. BOA. MVL. 705-97; BOA. MVL. 710-63.

107 Bu gerilimin tetiklediği bir cinayet vakası için bk. Evren Dayar, "Mancarcık Kuyusu Cinayeti: 19. Yüzyılda Antalya'da Hovardalar, Azatlı Köleler ve Rakkase Kadınlar", *Cihannüma*, C 4/S. 2, 2018, s. 74-79.

şekilde *Cumanun Câmii* olarak yazılmış adlandırmanın ortaya çıkmasıdır. Rum cemaati menşeli kaynaklar, *Câmi-i Cedid*'in XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu şekilde adlandırıldığını tartışmaya yer bırakmayacak şekilde gösterir. Mesela Iatridou câminin adını *Cuma-önü Câmii* (δζαμίον Δζουμαά-ογγιου)¹⁰⁸, Chatzıpetrou ise *Cuma Câmii* (τζουμα τζαμισι) olarak zikretmiştir. Chatzıpetrou câminin önündeki alanın Cuma-önü (τζουμα-εοιου) olarak adlandırıldığını da yazmış ve câminin esasen Rum yerleşimlerinin içinde kaldığından Müslümanlar tarafından sadece Cuma günleri kullanıldığını ifade etmiştir¹⁰⁹. Pechlivanidis de benzer bir izahatta bulunmuş, Cuma günleri mutasarrıf ve kentin ileri gelen Müslümanlarının câmi-de namaz kıldığı ve bu nedenle câmiye *Cuma Câmii*, önündeki alana ise *Cuma-önü Meydanı* dendiğini yazmıştır¹¹⁰. Kentin yöneticilerinin ve önde gelen Müslüman kanaat önderlerinin, ulu câmiî niteliği gösteren *Tekeli Mehmed Paşa*, *Câmi-i Atik* veya *Murad Paşa* gibi câmilerde değil de *Câmi-i Cedid*'te namaz kılmaya özen göstermelerini, cemaatini yitirmiş bir câmiyi ayakta tutma çabaları olarak değerlendirmek mümkündür. XIX. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen iki önemli görsel kaynakta *Câmi-i Cedid* adıyla zikredilen yapının, yüzyılın sonlarında yaygın olarak *Sultan Korkut Câmii* adıyla anılması, üstelik buna “fetih hakkını” çağrıştıran bir rivayetin eşlik etmesi yine bu çabayla ilişkili olsa gerektir¹¹¹.

108 Iatridou, *age.*, s. 111.

109 Chatzıpetrou, *age.*, s. 33.

110 Pechlivanidis, *age.*, s. 55-56.

111 *Câmi-i Cedid* ve *Korkut Câmii* adlandırmaları arasındaki tercihlerin tümü bu açıdan da değerlendirilebilir. Nitekim *Korkut Câmii* adının esas olarak câmiî içindeki şapelin kapatıldığı bir dönemde, XVIII. yüzyılın başlarında kullanıldığı –veya yaygınlaştığı– düşünülürse Sultan Korkut'a yapılan vurgu belki de bununla ilişkilidir.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

Ali Emiri Mahmud I (AE. SMHD. I): 28-1679.

Antalya Şer'iyeye Sicilleri (AŞS): 5.

Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO): 2930-219718.

Bâb-ı Asafî Mühimme Defterleri (A. {DVNSMHM. d}): 52; 82.

Bâb-ı Defteri Mevkufat Kalemi (D. MKF. d.): 29752.

Cevdet Evkâf (C. EV): 334-16980; 528-26655.

Dâhiliye Nezareti Mektûbi Kalemi (DH. MKT): 530-38.

Evkâf Defterleri (EV. d): 9785; 38601.

Kamil Kepeci (KK. d): 3357.

Maliyeden Müdevver (MAD. d): 14.

Maarif Nezareti Mektûbi Kalemi (MF. MKT): 1167-15.

Meclis-i Vâlâ (MVL): 517-62; 521-40; 700-6; 705-97; 710-63.

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM): 569-8.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA. e): 866-52.

Yıldız Hususi Maruzat (Y. A. HUS): 335-66.

Yabancı Arşivler Bulgaristan Arşivi (YB. 04): 1-38.

Ali Emiri Mahmud I (AE. SMHD. I): 28-1679.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM)

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Defterleri (TKGM. d.): 187.

Tapu Tahrir Defteri (TT. d.): 166.

Araştırma-İnceleme Eserler, Seyahatnameler ve Raporlar

Anonýmou, "Perigrafi tis Póleos Attaleías", *Periodikó Xenofánis E'*, 1907-1908 (Ανωνύμου, "Περιγραφή της Πόλεως Ατταλείας", *Περιοδικό Ξενοφάνης E'*, 1907-1908), s. 244-259.

Aran, Berge, "Antalya Cumanun Câmîi", *Anadolu Araştırmaları*, C III, 1970, s. 60-81.

- Armağan, A. Latif, “XVI. Yüzyıl’da Antalya’da Dini-Sosyal Yapılar ve Şehrin Demografik Durumu Üzerine Bir Araştırma”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 23, S. 36, 2004, s. 11-34.
- Ballance, Michael H., “Cumanun Câmii at Antalya-A Byzantine Church”, *Papers of British School at Rome*, C XXIII, 1955, s. 99-114.
- Baykara, Tuncer, “Osmanlı Devrinde Antalya Belgeleri I, XVIII. Yüzyıl”, *Adalya*, S. IV, 1999-2000, s. 293-300.
- Buch, Wilfried, “14./15. Yüzyılda Küdüs’e Giden Alman Hacılarının Türkiye İzlenimleri”, çev. Yüksel Baypınar, *Belleten*, C XLVI/S. 184, Temmuz 1982, s. 509-533.
- Burckhardt, Johann Ludwig, *Travels in Nubia*, John Murray, London 1819.
- Chatzipetrou, Panag. P., *Istoria Tis Attaleias Tis Mikras Asias Apo Tis Kuseos Afti Mechri Tou 1922*, Athinai 1969 (Χατζηπέτρου, Παναγ. P., Ιστορία της Ατταλείας της Μικράς Ασίας από της κτίσεως αυτής μέχρι του 1922, Αθήναι 1969).
- Cuinet, Vital, *La Turquie d’Asie, Géographie Administrative: Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l’Asie Mineure*, Paris 1892.
- Danieloğlu, D. E., *1850 Yılında Yapılan Bir Pamphylia Seyahati*, çev. Ayşe Özil, Suna İnan Kırış Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2010.
- Dayar, Evren, “Mancarcık Kuyusu Cinayeti: 19. Yüzyılda Antalya’da Hovardalar, Azath Köleler ve Rakkase Kadınlar”, *Cihannüma*, C 4/S. 2, 2018, s. 61-81.
- Dayar, Evren, “1815 Haritası’nda Antalya Kalesi: Surlar, Kapılar ve Burçlar”, *Belleten*, C LXXXIV/S. 300, Ağustos 2020, s. 667-716.
- Dayar, Evren, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde Antalya Kaleiçi ve Çevresi”, *METU İFA*, C 37/S. 2, 2020, s. 59-84.
- de Bruyn, Cornelis, *Voyage Au Levant: C’est-à-dire, Dans les Principaux Endroits de L’Asie Mineure, Dans les Isles de Chio, Rhodes, & Chypre &c.; De Même que Dans les Plus Considérables Villes D’Egypte, De Syrie Et de la Terre Sainte*, Paris 1700.
- de Ferrières-Sauveboeuf, Louis-François, *Mémoires Historiques, Politiques et Géographiques des Voyages du Comte de Ferrières-Sauveboeuf*, C 2, Paris 1790.
- de Stochove, Vincent, *Voyage du Levant*, Bruxelles 1643.
- Discourses of Rumi (or Fihi ma Fihi)*, çev. A. J. Arberry, Omphaloskepsıs Books, 2015, Discourse: 23.

- Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.
- Ebül-Hayr-ı Rûmi, *Saltuk-nâme*, C 2, yay. Şükrü Haluk Akalın, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988.
- Eliade, Mircea, *Kutsal ve Dindışı*, çev. M. Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara 2000.
- Erdoğan, Mehmet Akif, “Antalya ve Havalisi Tarihi İçin Bir Kaynak: Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Teke”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C X/S. 1, 1995, s. 91-186.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, C 8, haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, C 9, haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Eyice, Semavi, “Korkut Câmii”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 26, İstanbul 2002, s. 207-208.
- Flemming, Barbara, *Geç Ortaçağ Dönemi'nde Pamfilya, Pisidyâ ve Likya'nın Tarihi Coğrafyası*, çev. Hüseyin Turan Bağçeci, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Goodwin, Godfrey, *Osmanlı Mimarlığı Tarihi*, çev. Müfit Günay, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2012.
- Gradeva, Rossitsa, “Sofia's Rotunda and Its Neighbourhood in Ottoman Times”, *Osmanische Welten: Quellen und Fallstudien. Festschrift für Michael Ursinus*, University of Bamberg Press, Bamberg 2016, s. 177-207.
- Hasluck, Frederick William, *Christianity and Islam under the Sultans*, C 1, Oxford At The Clarendon Press 1929.
- Hayden, Robert M., “Intersecting Religioscapes and Antagonistic Tolerance: Trajectories of Competition and Sharing of Religious Spaces in the Balkans”, *Space and Polity*, C 17/S. 3, 2013, s. 320-334.
- Hayden, Robert M.- Erdemir, Aykan-Tanyeri Erdemir, Tuğba-D. Walker, Timothy-Rangachari, Devika-Aguilar Moreno, Manuel-López Hurtado, Enrique-Bakić Hayden, Milica, *Antagonistic Tolerance: Competitive Sharing of Religious Sites and Spaces*, Routledge, London 2016.
- Hirschfeld, Gustav, *Vorläufiger Bericht über eine Reise im Südwestlichen Kleinasien I*, Berlin 1874.
- Iatridou, Klimentos Sp., *Synoptiki Istoría Attaleias*, N. K. Meli, Attaleia 1911

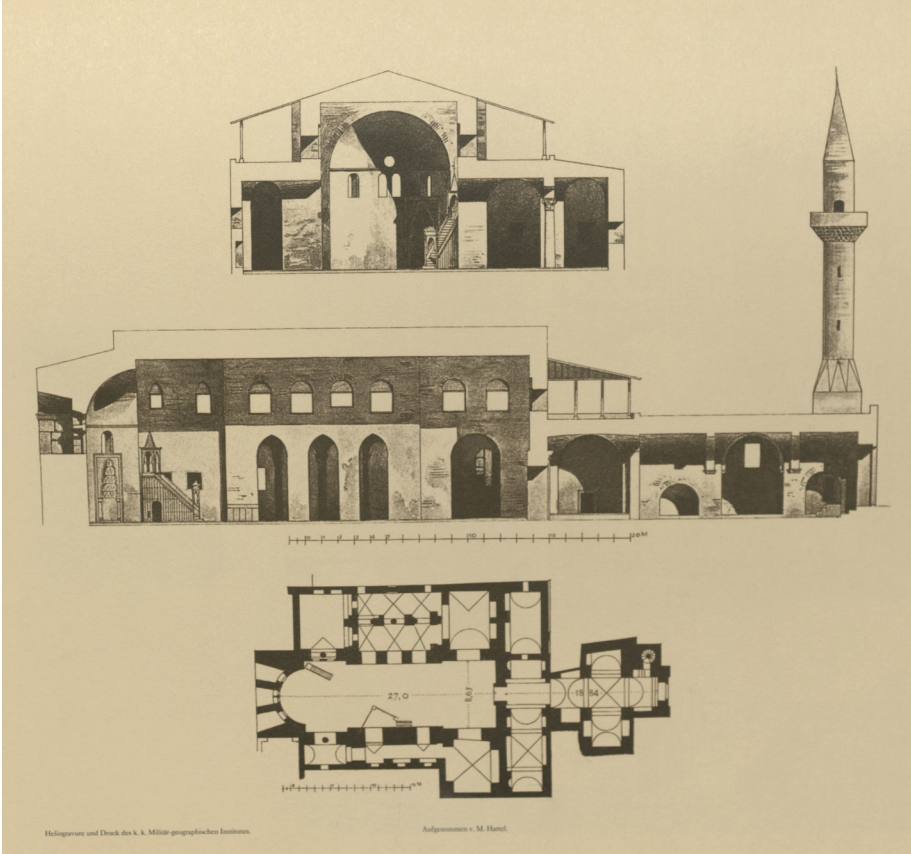
- (Γατριδου, Κλημεντος Σπ., Συνοπτική Ιστορία Ατταλειας, Ν. Κ. Μελι, Ατταλεια 1911).
- Kâtîb Çelebi, *Cihannümâ*, Müteferrika Matbaası, İstanbul 1145.
- Karaca, Behset, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Fakülte Kitapevi, Isparta 2002.
- Kaymak, Gamze, *Die Cumanın Câmii in Antalya, ihre Baugeschichte und ihre Byzantinischen Ursprünge. Bauaufnahme–Bauforschung–Denkmalpflege/Antalya Cumanın Câmii, Mimari Tarihi ve Bizans Kökeni, Rölöve–Yapı Analiz–Anıt Koruma ve Bakımı*, Adalya Ek Yayın Dizisi 9, İstanbul 2009.
- Kiel, Machiel, “Notes on the History of Some Turkish Monuments in Thessaloniki and Their Founders”, *Balkan Studies*, S. 11, 1970, s. 122-156.
- KVS. (*Konya Vilayeti Salnamesi*) Def ’a 30, Konya 1330.
- Lanckoroński, Karl, *Städte Pamphyliens und Pisidiens*, C 1: Pamphylien, Wien 1890.
- Leake, William Martin, *Journal of a Tour in Asia Minor, With Comparative Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country*, Londra 1824.
- Lowry, W. Heath, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583*, çev. Demet Lowry; Heath W. Lowry, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- Lucas, P., *Voyage du Sieur Paul Lucas, Fait par Ordre du Roy dans la Grece l’Asie Mineure, la Macedoine et l’Afrique*, C I, Paris 1712.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Zaviyeler: Dinî, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme”, *Vakıflar Dergisi*, S. 12, 1978, s. 247-269.
- Paribeni, R.-Romanelli, P., “Studi e Ricerche Archeologiche nell’Anatolia Meridionale”, *Monumenti Antichi Pubblicati Per Cura Della Reale Accademia Dei Lincei*, C XXXIII, 1914, s. 5-274
- Pechlivanidis, Giorgios, *Attaleia kai Attaleiotes*, Athinai 1989 (Πεχλιβανιδης, Γιωργος, Ατταλεια και Ατταλειωτες, Αθηναί 1989).
- Redford, Scott-Leiser, Gary, *Taşın Yazılan Zafer Antalya İçkale Surlarındaki Selçuklu Fetihnamesi*, çev. İnci Türkoğlu, Adalya Ek Yayın Dizisi 9, İstanbul 2008.
- Refik, Ahmed, “Fatih Zamanında Teke İli”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, C 79/S. 2, 1340, s. 70-76.
- Riefstahl, Rudolf M., *Cenubi Garbî Anadolu’da Türk Mimarisi*, ter. Cezmi Tahir Berktin, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

- Rott, Hans, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig 1908.
- Scott, James C., *Domination and the Arts of Resistance Hidden Transcripts*, Yale University Press, London 1992.
- Süleyman Fikri, *Antalya Livâsı Tarihi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1340.
- The Oriental Collections: Consisting of Original Essays and Dissertations, Translations, and Miscellaneous Papers, Illustrating the History and Antiquities, the Arts, Sciences, and Literature, of Asia*, C III, London 1800.
- Varkıvanç, Burhan-Kökmen Seyirci, Hülya, “Cumanın Camii’ndeki Erken Bizans Dönemi Paye Başlıkları”, *OLBA*, C XXIX, S. XXIX, 2021, s. 363-391.
- Von Suchen, Ludolf, *Reisebuch ins Heilige Land, in Niederdeutscher Mundart*, 1861.
- Yerasimos, Stefanos, “Konstantiniye Kiliselerinden İstanbul Camilerine Bir Değişimin Tarihi”, ed. Annie Pralong, *Bizans. Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, çev. Buket Kitapçı Bayrı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 182-193.
- Yılmaz, Leyla, *Antalya (16. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

EKLER

Ek 1: XIX. yüzyılın ilk yarısında *Câmi-i Cedid (Yeni Câmî)*'nin Kaleiçi planındaki konumu.

Kaynak: TSMA-E. 900-94.

Ek 2: XIX. yüzyılın ikinci yarısında *Câmî-i Cedid*'in planı.

Kaynak: Karl Lanckoroński, *Städte Pamphylens und Pisiadiens*, C 1: Pamphylien, Tafel X, Wien 1890.

Ek 3: Terk edildikten sonra *Cami-i Cedid*'in mihrabı.

Kaynak: Rudolf M. Riefstahl, *Cenubi Garbî Anadolu'da Türk Mimarisi*, tercüme: Cezmi Tahir Berktin, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

Ek 4: Restorasyondan Sonra *C mi-i Cedid*-2022.

Ek 5: Restorasyondan Sonra *C ami-i Cedid* (C aminin ha planlı giriş b l m ) 2022.

BELLETEN

Cilt/Vol.: 86 - Sayı/Issue: 306
Ağustos/August 2022

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 11.05.2021
Kabul/Accepted: 20.06.2022

DOI: 10.37879/belleten.2022.567

Araştırma Makalesi/Research Article

Ebediyete Bağış: Balat Şer'iyye Sicillerinde Para Vakfı Kayıtları (1555-1838)

Çiğdem Gürsoy* - Mehtap Özdeğer**

Öz

Vakıf medeniyeti olarak da bilinen Osmanlı'da vakıf kurumu eğitimden sağlığa, kültürel hizmetlerden beledi hizmetlere kadar hayatın her alanında çeşitli katkılar sağlamıştır. Kurumun yaygınlığı ve kapsayıcılığı günümüze ulaşan çok sayıda vakfiye içeriğinden tespit edilmektedir. Vakfiyelerde vakfın ciheti doğrultusunda ne tür hizmetler verildiği ayrıntılarıyla kayıtlıdır. Ayrıca, kişilerin mal varlıkları, mimari eserler, kamu görevlileri, hukuki işlemler, mahalleler, aile üyeleri hakkında bilgiler gibi pek çok konu işlenmiştir. Para vakıflarına ait vakfiyelerde ise bahsi geçen konulara ilaveten vakfedilen nakitler, işletim usulleri, nema oranları, elde edilecek gelirlerin kullanımına ait detaylar da söz konusudur. Çalışmanın amacı para vakıflarının işleyiş prensiplerini ortaya koymak ve para vakıflarının sosyoekonomik yönden Osmanlı toplum yaşantısına katkılarını araştırmaktır.

Örnekleme alanı olarak, erken dönemlerden itibaren para vakfı vakfiyelerinin bulunduğu İstanbul Balat Şer'iyye Sicilleri alınmıştır. Çalışma 1555-1838 arasında kayıtlı toplam 55 vakfiye üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bulguların karşılaştırılması için üç farklı mahkeme kayıtlarında tespit edip incelediğimiz 1491-1911 arasında

* Doç. Dr. İstinye Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, cgursoy@istinye.edu.tr ORCID: 0000-0001-9292-1963

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, mozdeger@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0002-8181-8175

kurulmuş 426 para vakfı vakfiyesine başvurulmuştur. Bu sayede, vakfiye sayısı ve ait oldukları dönemler itibarıyla, şimdiye kadar eksik kalan toplu değerlendirme imkânı yakalanmıştır. Neticede para vakıflarının hizmetlerine devam edebilmek için değişen sosyoekonomik şartlara uyum sağlamak adına ne gibi çabalar harcadığına dair önemli tespitler yapılmıştır. Bu kapsamda para vakıflarının bir yandan kendi içinde geçirdiği değişim ve dönüşümler tespit edilirken diğer yandan bir bütünün parçası olarak vakıfların ebediyete yaptıkları bağışlar örneklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Vakıf, Para vakfı, Vakfiye, Balat Şer'iyye Sicilleri.

Donation to Eternity: Cash Waqf Records in Balat Court Records (1555-1838)

Abstract

In the Ottoman State, also named as the Waqf Civilization, services like education, health, public works, municipality, religious affairs, and social security that are the sources of human and social capital and that need to be performed by a social state were supplied by the contribution of the waqf institution. The information related to the prevalence, comprehensiveness, and management procedures can be accessible by means of examining the content of the endowments that have survived until today. In these endowments, various types of information such as assets, architectural works of art, the related staff, legal transactions, and the family members of the waqf founder can be reached as well. Especially the architectural works which have gone missing make the analyses of endowments quite important. In the endowments belonging to cash waqfs, details regarding the endowed cash, management procedures, accretion rates, and use of revenues to be acquired are also available. The aim of this study is to put forth the operation principles of cash waqfs and study the socio-economic contributions of these waqfs to the Ottoman social life.

The İstanbul Balat Court Records in which 55 cash waqfs were included between 1555-1838 have been assigned as the research topic of this study. Through the addition of three different court outputs analyzed in the same format for the purpose of comparing the obtained findings, 426 cash waqfs established between 1491-1911 have been evaluated once again. Thanks to the comparison of the cash waqf endowments by four courts, this study has provided an opportunity for a collective assessment that has not been performed up to now with regard to the number of endowments and the periods they extended in.

In consequence, the sort of efforts exerted by the cash waqfs in adapting to the changing socio-economic circumstances so as to sustain their services have been identified in this research study. In this context, while the changes and transformations

that the cash waqfs underwent within themselves have been detected on the one hand, the donations made by the waqfs to eternity as part of a whole have been exemplified on the other.

Keywords: Waqf, Cash Waqf, Endowment, Balat Court Records.

Giriş

Orta Çağ'da maden kıtlığı dünyayı olduğu gibi Osmanlı'yı da etkiliyordu. Değerli maden sıkıntısının sikke arzını sınırlı tutmasına rağmen nüfusun %90'a yakını geçimini kırsal alanlarda yaşayarak sağladığı için sikke kıtlığı çok fazla hissedilmiyordu. Ayrıca, kırsaldaki bu nüfus yoğunluğu harp ekonomisinin çarklarının dönmesi için de gerekiyordu. Bir başka deyişle fetihler reyanın her yıl toprağını ekip biçmesi ile yakından ilişkiliydi. Bu kapsamda tarımsal alanlarda kurulan tumar sistemi, ulaşım ve iletişim şartlarının iptidai düzeyde olduğu devirlerde tek çare olarak görülüyordu. Sistem sayesinde sipahi ve reaya devletin iki asli unsuru olarak işlev görüyordu. Bu düzende tarımsal üretimin büyük bir kısmı aynı olarak vergilendirilirken ancak bazı şartları haiz ürünlerin vergisi nakdi olarak ödeniyordu. Sistemsel olarak nakit kullanımı en aza indirgenirken bütçede en fazla yer tutan askerî harcamaların merkezde toplanıp tekrar bölüştürülmesine gerek kalmıyordu. Özellikle fethedilen topraklar genişlediğinde ordunun lojistik hizmetlerinin büyük bölümü mahallinde aynı yükümlülükler ile reayaya tanınan vergi muafiyetleri karşılığında sağlanan hizmetlerle karşılanmaktaydı.

14. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Rumeli'ye yayılmaya başladığında Sırbistan, Macaristan ve Bosna'nın zengin maden kaynaklarına erişildi. Osmanlı topraklarının genişlemesi madenlere ve farklı ticaret yollarına ulaşımı beraberinde getirdi¹. Her ne kadar İslami ekonomik zihniyette daha çok kazanma hırsı, istifçilik ve mal yağma hoş karşılanmasa da dünyadaki parasal hareketlerin Osmanlıya yansması kaçınılmazdı. 15. yüzyılın başlarında para kullanımının artmasıyla birlikte para vakıfları da görünür olmaya başladı². Sonraki yüzyıllarda yeni fetihler,

1 Şevket Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C 2, 2004, s. 10.

2 Para vakfının gayrimenkul vakfından farkı asl-ı mâl olarak gayrimenkul yerine menkul vakfedilmesidir. Para vakıflarında vakfedilen meblağ, piyasada geçerli işletim usulleri ve belirlenen resmi oranlar ile değerlendirilip ele geçen kazançtan cari harcamalar çıktıktan sonra kalan kısım vakfın cihetine göre dağıtılırdı. Para vakıflarında uygulanan işletim usulleri ve nema oranları sadece para vakıflarına özgü değil, piyasada geçerli işletim usulleri ve nema oranları olduğuna vurgu yapılmalıdır. Vakıf kurumu ile piyasaların bazı ortak alanları olması Osmanlı iktisadi zihniyetinin birbiri içine geçmiş yapısını yansıtmaktadır. Aynı şekilde bu girift ilişkiler yumağını vakıf

şehirleşmenin artması, nüfusun kalabalıklaşması paranın dolaşım hızını arttırdı. Bu kapsamda 16. yüzyılda para vakıflarının dikkat çekici bir biçimde arttığı gözlemlendi. Tam da bu sırada para vakıflarının hukuksal anlamda caizliği sorgulandı ve kapatıldı³. Bir yıl süren tartışmalar sonunda faaliyetlerine devam etmesi kabul edilen para vakıfları hızla kurulmaya başladı⁴. Bu sayede, gayrimenkul vakfedecek kadar geliri olmayanların vakıf kurabilmesinin önü açılarak küçük birikimleri olanların sistemin içine girebilmesi sağlandı ve vakıf kurumunun kapsayıcılığı arttı⁵.

Mevcut literatürden takip edilebildiği kadarıyla İstanbul'da kurulan para vakıfları çoğunluğu oluştursa da,⁶ ticari ilişkilerin yoğun olduğu Bursa, Edirne gibi şehirler-

kurumunun menkul ve gayrimenkul ayrımında da görmek mümkündür. Her iki vakıf türünün bir bütünü parçaları olduğuna dikkat çekmek için açıklanması gereken üç mesele vardır. Birincisi bazı vakıflarda gayrimenkul ile menkul aynı anda vakfedilmiştir. En erken tespit edilen para vakfi kaydı olarak gösterilen 1423'te Edirne'de kurulan vakıfta gayrimenkul ile birlikte menkul de vakfedilmiştir. Vakıf şartına göre bu meblağ piyasa işletim usulleri ile değerlendirilecektir. İkincisi sadece gayrimenkul vakfedilen vakfın vakfiyesinde, harcamalardan kalan nakitlerin para vakfi işletim usulleri ile nemalandırılması istekleri ile karşılaşmıştır. Üçüncü olarak sadece gayrimenkul vakfedilmiş vakıflarda toplu kiralardan gelen meblağların aynı işletim usulleri ile değerlendirilmesi örnekleri de mevcuttur. Görüldüğü üzere, menkul ve gayrimenkul vakıfları arasında keskin bir fark değil girift bir ilişki vardır.

- 3 Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanunî Dönemi Üsküdar Örneği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 31. Özcan Üsküdar Şer'iyye Sicillerinde Kanuni dönemine denk gelen 1520-1566 tarihleri arasında 150 para vakfi kaydını incelemiştir. Para vakfi kayıtları vakfiyelerin yanı sıra farklı hüccetlerden de araştırılarak takip edilmiştir. Çalışmada incelenen yıllar ulema arasında paranın vakfedilmesi konusunda şiddetli tartışmaların yaşandığı ve para vakıflarının bir süreliğine kapatıldığı döneme denk gelmesi sebebi ile konunun hukuki boyutu da ele alınmıştır.
- 4 Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, 1970. 1546 yılı vakıf tahrir defterinin yayınlandığı çalışmada para vakıfları hakkında karşılaştırmalı bir tablo hazırlanmıştır. Tablodan yıllar içinde para vakıflarının artışı takip edilebilmektedir.
- 5 1568:17/5/75a. numaralı vakıfta 25 kuruş ve 1590: 17/16/77b.;1615: 17/20./23a.; 1632: 17/21/17a/18a. numaralı vakıflarda 50 kuruş vakfedilmiştir. Örnekler çoğaltılabilir. Vakfiyelere verilen referans numarası; tarih, mahkeme, defter ve sayfa numarası olarak detaylandırılmıştır. 1568: 17/5/75a. numaralı vakfiyede "1568" vakfiyenin onay yılı, "17" Balat Mahkemesi'nin İMŞSA. sırasımı, "5" incelenen defterin Balat Mahkemesi'ndeki sicil numarasını, "75a." ise vakfiyenin bulunduğu defterdeki sıra numarasını göstermektedir.
- 6 İsmail Kurt, *Nazari ve Tabiki Olarak Para Vakıfları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1994. İsmail Kurt'un para vakıfları ile ilgili *Nazari ve Tabiki Olarak Para Vakıfları* isimli doktora tezinde İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi ve İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'ndeki para vakfi kayıtları ortaya çıkarılmıştır. Bilgin Aydın-İlhami Yurdakul vd., *İstanbul Şer'iyye Sicilleri Vakfiyeler Kataloğu*, İSAM Yayınları, 2016. Kurt'un çalışmasından yirmi iki sene sonra bu çalışmanın Şer'iyye Sicilleri kısmı daha da detaylandırılarak vakıf kayıtları katalog şeklinde yayınlanmıştır.

de sıklıkla para vakıfları ile karşılaşmıştır⁷. Ayrıca, Rumeli'de İstanbul'dan önce fethedilen yerler olması bakımından para vakıflarının Balkanlardaki yaygınlığı da dikkat çekicidir⁸. Belli başlı şehirlerin dışında kasaba ve köylerde faaliyet gösteren pek çok para vakfı tespit edilmiştir⁹. Yıllar içinde değişim ve dönüşüm geçiren para vakıfları ihtiyaçlara göre şekillenerek belli gruplara yönelik avâriz, esnaf ve yeniçeri orta sandıkları şeklinde kümelenmişlerdir¹⁰. Bu sandıklar tamamen içe kapalı olmayıp kendi mensupları dışında kalan kesimlere de katkı sağlamışlardır. Bir esnaf sandığı, başka bir esnaf grubunun ya da civarında bulunan mahallenin ihtiyaçlarını karşılayabilmiştir. Aynı şekilde sandıklara katkı sağlayan vakıflar, sadece sandık mensuplarından değil toplumun farklı kesimlerinden de olabilmekteydi.

Para vakfı vakfiyelerinde vakfın kimliği, vakfın ciheti, vakfedilen meblağ, işletme usulleri ve oranlarının dışında bölgedeki mimari eserler, mahalle ve sokak isimleri,

- 7 Murat Çizakça, *Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İslâmi İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1993. Çizakça, Bursa Sicillerinde 545 para vakfının ebediyetlik durumunu incelemiştir. Eserde para vakfı işleyişi ile risk sermayesi karşılaştırılarak vakıfların her yıl neredeyse aynı oranlarda aldığı nema faiz olarak değerlendirilmiştir.; Cafer Çiftçi, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri (1544-1588 ve 1749-1795 yılları arası vakıf muhasebe kayıtları ışığında)*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2001. Bursa ile ilgili bir diğer çalışmada Çiftçi çoğunluğu para vakfı kayıtlarından oluşan Bursa Şer'iyeye Sicillerinde 1544-1588 ve 1749-1795 arasını incelemiştir. Bursa'nın ticaret ve kredi işlemleri hakkında para vakıflarının önemini ortaya koymuştur.
- 8 *Osmanlı Dönemi Rumeli Para Vakıfları*, editör Mehmet Bulut ; editör yardımcıları Hüseyin Çınar... [ve öte.] ; hazırlayanlar Mehmet Bulut...[ve öte.]. – İstanbul, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2019. Yürütücülüğü Mehmet Bulut tarafından yapılan 12. Cilt halinde yayınlanan eserin her cildi bölgesel analizler, ücretler, para vakıflarının modern finans kurumlarına örnek olabileme potansiyeli, sermaye ve ribh oranları, işletme yöntemleri gibi çeşitli başlıklar altında toplanmıştır.
- 9 Selma Turhan Sanköse, "Safranbolu Şer'iyeye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılda Safranbolu Köylerinde Para Vakıfları" *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 3, 2019, s. 94-118. Son yıllardaki bölgesel çalışmalarda Safranbolu ve Kastamonu civarındaki para vakfı incelemelerinin fazlalığı dikkat çekicidir. 19. yüzyılda Safranbolu Şer'iyeye Sicillerindeki çalışmada köylerde kurulmuş olan 50 para vakfı değerlendirilmiştir. Elde edilen gelirlerin genellikle köylerin ve mahallelerin cami, mektep ve su ihtiyaçlarını karşılamak amaçlı kullanıldığı anlaşılmıştır.; Oktay Karaman, "Osmanlı Döneminde Trabzon ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları (1858-1920)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 30, 2021, s. 451-472. Trabzon üzerine yapılmış kapsamlı bir çalışmada Trabzon ve çevresinde 1858-1920 yılları arasında kurulan 277 adet para vakfı incelenmiştir. Bireysel işleyen vakıflar olduğu gibi avâriz sandıkları da tespit edilmiştir.
- 10 Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamına ait Tereke Defterleri (1545-1659) IV. Faizle İşletilen Paralara Ait Kayıtlar.", *Belgeler*, C 3/S. 5-6, Ankara 1966, s. 29-46. Literatürün ilk incelemelerinden olan Barkan'ın 1545-1659 yılları Edirne Askerî Kassamlığı'nın Terekeleri üzerinde yaptığı çalışma, para vakıflarından ve yardımlaşma sandıklarından bahsetmektedir. Barkan para vakıflarının ve esnaf sandıklarının faizle para işlettiğine vurgu yaparak ele geçen bu faizi vakıfların hayır işlerine kullandıklarını çeşitli defalar örneklemiştir.

kamu görevlileri ve kamu binaları, hukuki bilgiler, yaşanmış doğal afetler gibi birbirinden oldukça farklı bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu kadar farklı detaylarla dolu vakfiyeler zaman içinde incelendiğinde yeni kurulan mahalleler, kurulmuş olanların isim ve sınır değişikliği, bölge esnafı hakkında bilgiler, mimari eserler ve bunların geçmiş olduğu tamir-bakım-ihyalar, kamu görevlilerinin bilgileri ve ücretleri, eğitim kurumlarının detayları yangınlar, depremler, su baskınları gibi pek çok konu takip edilebilmektedir¹¹. Vakfiye kayıtları belirli bir dönem kısıtlaması yapılmadan incelendiğinde bahsi geçen bilgilerin yanı sıra vakıfların ahfadi ile ilgili detaylara ulaşmak mümkündür¹². Vakıfların kadın-erkek ayrımında oran erkeklerden yana olsa da her geçen gün ortaya konan yeni araştırmalar sayesinde para vakfi kuran kadın vakıfların sayısı artmaktadır. Kadınların vakfettikleri meblağlar, hizmet götördükleri bölgeler ve vakfın cihetlerinin erkek vakıflardan farklı olmadığı ve vakıflar sayesinde sosyoekonomik hayata katkı sağladıkları Maydaer tarafından incelenmiştir¹³.

Para vakıflarının asl-ı malları büyük oranda nakite dayandığı için kişiler ikamet değiştirdiklerinde etraflarını şenlendirme düşüncesi ile tasarruflarını rahatlıkla vakfa dönüştürebiliyorlardı. Bu sayede bölgenin gelişmesine de katkı sağlanmaktaydı. Vakıf hukukunun vakıflara diledikleri zaman ve mekânda vakıf kurabilme imkanı tanınması sayesinde 19. yüzyılda Balkanlardan ve Kırimdan muhacir gelişlerine

- 11 Serkan Polat, “Osmanlı Toplum Hayatında Statü Sahibi Bir Kadın: Hacı Hafize Hanım”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Sonbahar Özel Sayı, 2020, s.124-133. Polat, kişi üzerinden giderek Hacı Hafize Hanım’ın 1822’de 15.000 kuruşluk para vakfını detaylandırmıştır. Elde edilen gelirden Ayasofya-i Kebir Camii’nde ders veren hocanın ücreti ile Vefa Camii’nin yanındaki medresede öğrenim gören 16 talebenin ihtiyaçları karşılanmıştır.; Sanköse, agm., s. 94-118.
- 12 Abdülkadir Atar, “Osmanlı Döneminde Safranbolu Para Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, S. 52, 2019, s. 93-122. Çalışmada 1802-1912 arasında merkezde kurulmuş 16 para vakfi ele alınmıştır. Farklı bir yol izlenen çalışmada vâkıfların ahfadi ve hizmet götürelen mimari eserlerin takibi yapılmıştır. Eserlerden günümüze kadar gelmiş olanların yanı sıra metruk kalanlar ve izleri silinmiş olanlar da belirtilmiştir. Atar eserinde, tespit edilen vakıfların kurucularından bazılarının günümüzdeki ahfadına ulaştığını ve kendileri ile gerçekleştirdiği konuşmalardan büyüklerinin oldukları para vakıflarından haberdar olmadıklarını belirtmektedir.
- 13 Saadet Maydaer, “Osmanlı Toplumunda Vakıf Kuran Kadınlar ve Mal Varlıklarının Kaynakları” *Vakıf Kuran Kadınlar*; haz. Fahameddin Başar, VGM Yayınları, Ankara 2019, s. 143-157. Maydaer’in çalışmasında Osmanlı’da kadın vâkıfların kurdukları irili ufaklı vakıfların sosyal hayata etkileri araştırılmıştır. Ayrıca kadınların vakıf kurmak için gereken sermayeyi nereden buldukları incelenmiştir. Birbirine bağlı bu iki konu aslında Osmanlı’da kadınların sosyoekonomik hayattaki varlıklarını da örneklemektedir. İmparatorluğun farklı bölgelerinde yaşayan kadın vâkıflar üzerinden yapılan çalışmada kadınların miras, hibe, çalşarak kazanma, paşmklık gibi gelirleri söz konusudur.

paralel olarak para vakfı sayısında artış görülmüştür¹⁴. Çalışmada muhacirlerin göç ettikleri yerleri şenlendirme ve kalkındırma amaçlı para vakıfları kurarak hem kendilerine hem de yöre halkına sosyoekonomik yönden katkıda buldukları anlatılmıştır. Ayrıca, Osmanlı tebaasında olan farklı dinlere mensup kişiler de vakıf kurabilme özgürlüğüne sahipti ve bunlardan bazıları para vakfı idi. Vakfedilen meblağın azlığı ya da çokluğu, vakfın köy ya da şehirde kurulması, belli bir grubun istifadesine sunulması, vakfın kadın ya da erkek olması fark etmeksizin hizmetlerin büyük çoğunluğu kamusal alana yöneliktir. Uzun dönemli çalışmalar vakıf kurumunun kapsayıcılığını ve önemini anlamak açısından oldukça değerlidir.

İlgili literatür takip edildiğinde son yıllarda artan para vakfı çalışmalarının her geçen gün nitelik ve nicelik olarak çeşitlendiği tespit edilmiştir. Bu kapsamda kadınlar ya da göçmenler gibi toplumun farklı kesimlerinin kurduğu para vakıfları ile İstanbul dışındaki küçük yerleşim yerlerine odaklı çalışmalarının arttığı görülmektedir. Ayrıca Balkanlar bölgesini içine alan kapsamlı çalışmalar da mevcuttur. Zaman içinde farklı mahkeme sicillerinde yapılan incelemeler sayesinde gayrimenkul vakıf kapsayıcılığının 15. yüzyıldan itibaren mekân, hizmet ve toplumsal özellikler bağlamında para vakıfları için de geçerli olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Başlıkta belirtilen “Ebediyete Bağış” kavramı söz konusu kapsayıcılık ve sürdürülebilirliğe dikkat çekebilmek için kullanılmıştır. Bu aynı zamanda Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi çalışmasında kullanılan “aynı ve başka” kavramını da desteklemektedir. Çalışmalar ilerleyip aynı kurumun başka yüzleri ortaya çıktıkça diğer bir deyişle mahkemeler, vakfiyeler, vakıf kayıtlarının bulunduğu diğer belgeler, hizmetler, bölgeler ve yıllar çeşitlendikçe ebediyete yapılan bağışların bütüne eklenerek vakıfların nasıl sürdürülebilir kılındığı daha iyi anlaşılmaktadır.

Çalışmanın amacı dünya ekonomik konjonktürünün değişmeye başladığı 16. yüzyılın ortalarından itibaren kurulmuş para vakfı vakfiyeleri üzerinden Osmanlı top-

14 Nilüfer Ateş, “Bursa’da Kurulan Muhacir Vakıfları (1883-1917)”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 21/S. 39, 2020, s. 685-711. DOI: 10.21550/sosbilder.664733. Ateş’in Bursa’da kurulan muhacir vakıflarını incelediği çalışması, 19. yüzyılın en büyük meselelerinden biri olan uluslararası göçün para vakıfları üzerindeki etkisini anlatmaktadır. İncelenen 44 vakıftan 39’u para vakfidir. Kişilerin gayrimenkul vakıflarından ziyade para vakıflarına yönelmeleri birikimlerini yanlarında getirmelerinden kaynaklı olmalıdır. Bu bulgu özellikle Kafkaslardan gelenler üzerinden yapılan “18.yüzyılın ortalarından sonra artan para vakfı sayısında muhacir vakıflarının etkisi olmalıdır” yorumunu destekleyen bu çalışma oldukça önemlidir ve muhacir vakıfları konusu ayrı bir alan olarak incelenmeye muhtaç görünmektedir.; Çiğdem Gürsoy, “Aynı ve Başka: Evkaf Muhasebeciliği Para Vakıfları”, *Belleten*, C LXXXIII/S. 296, Ankara 2019, s. 95-126.

lumsal hayatını sosyoekonomik yönden anlamaya çalışmaktadır. Bu kapsamda 16. yüzyılda kurulmuş para vakıflarının çokluğu Balat Şer'iyye Sicillerinin örneklem alanı olarak seçilmesindeki en önemli etkidir. Mahkeme sicillerinde kayıtlı 55 para vakfından 32'si 16. yüzyılda kurulmuştur. Erken dönem vakfiye örneklerinden dolayı çalışmanın; İstanbul Kadı Sicillerinde 15. ve 16. yüzyıllarda iki para vakfi örneği bulunan Davutpaşa, Evkaf Muhasebeciliği ve Yeniköy Mahkemesi'ne kayıtlı para vakıfları üzerine yapılan toplu araştırmayı da tamamlayıcı bir özelliği bulunmaktadır. Ayrıca, 16. yüzyılda kurulan 32 vakfın 27'sinin vakfiyeleri Arapçadır. Bir Arapça vakfiye ise 1615 tarihlidir. Bu kapsamda Balat Mahkemesi'nde kayıtlı vakfiyeler bir yandan 16. yüzyıldaki veri boşluğunu doldururken diğer yandan Arapça para vakfi vakfiye örneklerini incelemeye olanak sağlayarak araştırmanın özgünlüğünü arttırmıştır. Neticede, süregiden bir çalışmaya hem dönemler ve bölgeler arası farklılıklar hem de konu bütünlüğü çerçevesinde katkı sağlaması adına Balat Mahkemesi'nde kayıtlı para vakıfları dördüncü araştırma etabı olarak seçilmiştir. İlaveten, dönem kısıtlaması olmadan vakfiyeleri inceleyerek vakıf kurumunun hukuki, idari ve hizmet yönünden süregiden değişimi ve dönüşümünü izleyebilme imkanını sunan bu araştırmanın literatüre katkı sağlaması umulmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde Balat Şer'iyye Sicillerinde kayıtlı vakıf, vakfedilen meblağ, nema oranları, işletme usulleri, vakıf çeşitliliğinin yanı sıra vakfiyelerdeki diğer özgün bilgilere yer verilmiştir. İkinci bölümde ise Balat Mahkemesi verilerine aynı usulle incelenmiş diğer üç mahkeme verisi de katılarak ortaya çıkan benzerlikler ve farklılıklara dikkat çekilmiştir¹⁵. Neticede 1491-1911 yılları arasında 420 senede boyunca kaydedilmiş 426 vakfiye örneği değerlendirilmiştir. Araştırma boyunca yorumlamalar ve değerlendirmelerde para vakıfları özelindeki çalışmalar ile iktisat tarihinin genel literatüründen faydalanılmıştır. Bu literatürün içinde özgün eserlere olduğu gibi tercüme eserlere de yer verilmiştir.

1. Balat Sicillerinde Kayıtlı Para Vakıfları

İstanbul'daki 27 mahkemeden biri olan Balat Mahkemesi, Balat Kapısı'nın iç kısmında Ferruh Kethuda Camii Külliyesi'nin avlusunda bulunmaktaydı¹⁶. 1555-

15 Gürsoy, agm., s. 116-123; Çiğdem Gürsoy, "Para Vakıfları Kapsamında Sosyo-Ekonomik Bir Analiz: Davutpaşa Mahkemesi Kayıtları (1634-1911)", *Belleten*, C 81/S. 290, Ankara 2017, s. 159-190; Çiğdem Gürsoy, "İstanbul Yeniköy Mahkemesi Para Vakfi Kayıtları (1591-1883)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, İSAM Yayınları, C 57/S. 57, 2021, s. 171-202.

16 Ferruh Kethüda Camii diğer adıyla Balat Camii, Kanuni Sultan Süleyman devri Veziriazamlarından Semiz Ali Paşa'nın Kethudası Ferruh Ağa tarafından 1562'de Mimar Sinan'a bina et-

1840 yılları arasında faaliyet göstermiş olan mahkemede 154 sicil ve toplamda 155 vakfiye bulunmaktadır¹⁷. Bunlardan 55 tanesi para vakıflarına aittir. Balat Sicillerinde kayıtlı para vakıflarının en belirgin özelliği ağırlıklı olarak 16. yüzyılda kurulmalarıdır. Ayrıca vakfiyelerin yarısından fazlasının Arapça olması bu belgelerin diplomatik açıdan incelenmesine de olanak sağlamıştır. İçerik analizi yöntemi kullanılarak yapılan çalışmada önceki çalışmaların şablonuna uygun hareket edebilmek adına vakfiyelerdeki nitel veriler nicel verilere dönüştürülerek grafikler elde edilmiştir. Grafikler sayesinde vakıfların yıllar içindeki değişken hareketlerini takip etmek mümkün olmuştur. İncelenen vakıflarda menkulün yanı sıra bina olarak kullanılması ya da kiralarından faydalanılması için gayrimenkuller de vakfedilmiştir. 55 vakıftan birinde nakit para ve iki gayrimenkul¹⁸, bir diğerinde sekiz gayrimenkulün kirası ve nakit para¹⁹, tarihi belli olmayan bir başka vakıfta ise nakit para ile birlikte dükkanlar, evler, arsalar, yağ ve un değirmenleri vakfedilmiştir²⁰. Aynı şekilde kapsamlı bir diğer vakıfta menkulün yanı sıra cami, evler, han, fırın, depo, bahçe gibi gayrimenkuller ile eşyanın vakfedildiği görülmektedir²¹. Vakfedilen meblağdan gayrimenkul alınması ve kalanın nemalandırılması şartı taşıyanlar da bulunmaktadır²².

tirilmiştir. Bir cami, tekke ve çeşmeden tereküp eden küçük bir külliye tarzında tesis edilmiştir. Balat Mahkeme binası da bu külliyeinin bahçesinde bulunmaktadır. Bk. Baha Tanman, "Balat Camii ve Tekkesi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C 5, İstanbul 1992, s. 7; Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, I-II, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 31.

17 Bilgin, *age.*, s. 44.

18 1564: 17/3/43b. Süleyman Subaşı tarafından 1564'te kurulan vakıfta 500 dinar nakit paranın yanı sıra İstanbul'da Halil Paşa Mahallesi'nde bulunan iki ev vakfedilmiştir.

19 1564: 17/3/48b49a. Ahmet Ağa 1564'te kurduğu vakfına 12000 akçe nakit para ile Lakvar Kalesi civarında bina ettiği bir kervansaray ile 8 dükkanı akar olarak bağlanmıştır. Ahmet Ağa söz konusu kalenin dışına bir camii ile Drava Nehri üzerine bir köprü inşa ettirmiştir.

20 ty: 17/6/32a33b. Zaim Mahmut kuruluş tarihi belli olmayan vakfına 1000 Dinar ile Ballıbadra (Balyabadra) Çarşısı içinde ve dışında bulunan dükkanlar, evler, arsalar, yağ ve un değirmenlerini Ballıbadra'da Sultan Mehmed Han Camii yanında bina ettirdiği yedi hücreli zaviyesinin masraflarını karşılamak üzere vakfedilmiştir.

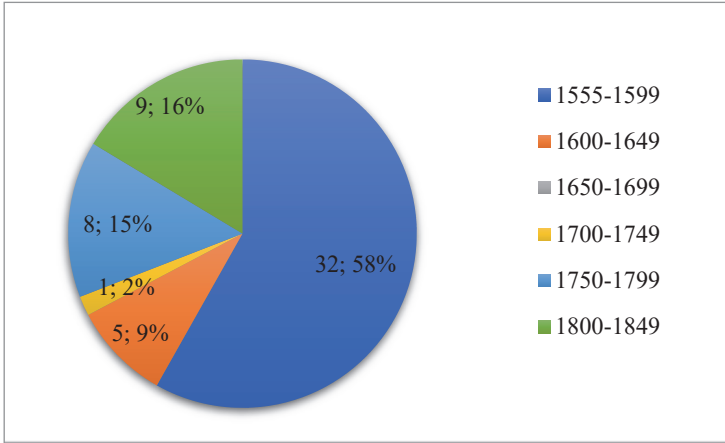
21 1569: 17/6/44ab-45ab Cafer Bey tarafından 1569'da kurulan vakfa, Eğriğöz kasabasında bir camii, bir çeşme, büyük bir han ile İstanbul'da Çelebi Oğlu Mahallesi'nde on ev, bir hamam, üç fırın, iki depo, bir bahçe, 16 dükkan gibi akar getiren gayrimenkuller bağlanmıştır.

22 1734: 17/28/3a3b. el-Hac İbrahim Efendi, 1734 tarihli vakfına 1191 kuruş vakfetmiş bu paranın 891 kuruşuyla bir ev alınmasını, evin muaccelesinden gelecek peşin paranın asl-ı mala ilave edilmesini ve burada toplanan paralar ile bostan ya da kargir bir dükkan alınmasını şart koşmuştur.

a. Para Vakıflarının Yıllar İçindeki Dağılımı, Vakfedilen Meblağlar ve Çeşitleri

Toplam 55 vakfın; 15'i kadınlar, 5'i kadın-erkek bir arada geri kalan 35 vakıf ise erkekler tarafından kurulmuştur. Kadın vâkıflar belirgin olarak 16. ve 17. yüzyılda kümelenmişlerdir. Bu yüzyıllarda kurulan 37 vakfın dördü kadın-erkek birlikte, 13'ü ise sadece kadınlar tarafından kurulmuştur. 1734-1838 arasındaki 18 vakfın birinin kadın-erkek birlikte iki vakfın ise sadece kadınlar tarafından kurulduğu tespit edilmiştir.

Grafik 1: Kurulan Vakıf Sayısı (1555-1838)

Kaynak: İMŞS, Balat Mahkemesi Sicilleri

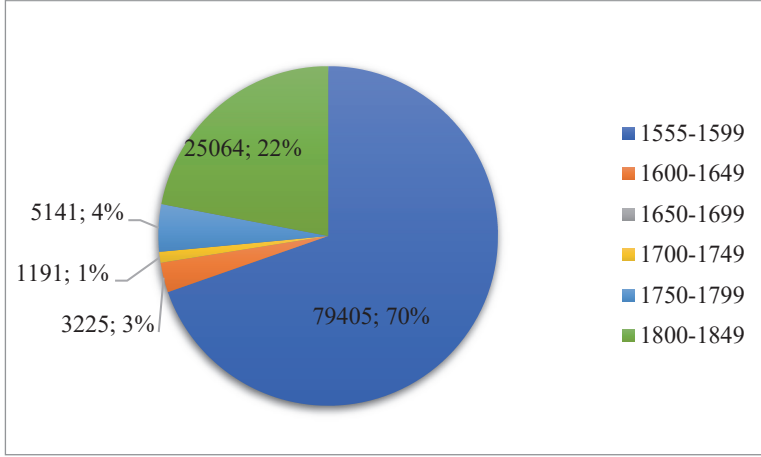
Balat Mahkemesi para vakıflarının 300 yıllık dağılımının incelendiği Grafik 1'de vakıfların %58'inin 16. yüzyılın ikinci yarısında kurulduğu görülmektedir²³. Bu yıllar tam da para vakıflarına dair fihki tartışmaların geride kaldığı, nakdi ekonominin yaygınlaştığı, ticaretin canlandığı yıllardır. 1547-1548 arası kapatıldığı için işlevsiz hale gelen para vakıflarının yapmış oldukları hizmetler de kesintiye uğramıştır²⁴. Balat Mahkemesi'nde 16. yüzyılda kurulan para vakıflarının yoğunluğu yasakların kalktığı dönemi takiben artmaktadır. 17. yüzyıla gelindiğinde kurulan

²³ 50 yıllık dönemler karşılaştırma yapılacak diğer üç mahkemenin verileri ile uyum sağlaması içindir.

²⁴ Özcan, *age.*, s. 28-50.

para vakıflarında %9'luk dikkat çekici düşüşün altında bu meselenin de etkisi olabilir. Aynı şekilde yüzyılın ikinci yarısında 1680 yılında mahkeme kapatılarak faaliyetlerine ara verilmiş olması bu dönemde para vakfı bulunmamasını izah eden bir durumdur. Hemen ardından 18.yüzyılın ilk yarısında ise sadece bir vakıf kurulmuştur.

Grafik 2: Vakfedilen Meblağlar (1555-1838)

Kaynak: İMŞS, Balat Mahkemesi Sicilleri

Grafik 2'de vakfedilen meblağlar verilmiştir. Burada 16. yüzyılın üstünlüğü Grafik 1'den çok daha belirgindir. Mahkeme bazında vakfedilen toplam paranın %70'i bu dönemdedir. Vakfedilen meblağlarda da ikinci sırayı bir önceki grafikte olduğu gibi 19. yüzyıl vakıfları almıştır. Diğer yıllarda kurulan vakıflarda oldukça düşük meblağlar vakfedildiği açıkça görülmektedir. Toplamda 114.026 kuruş vakfedilmiştir. Ortalamada vakıf başına 2073 kuruş düşmektedir. Tüm birimler kuruşa çevrilip kullanılmıştır.

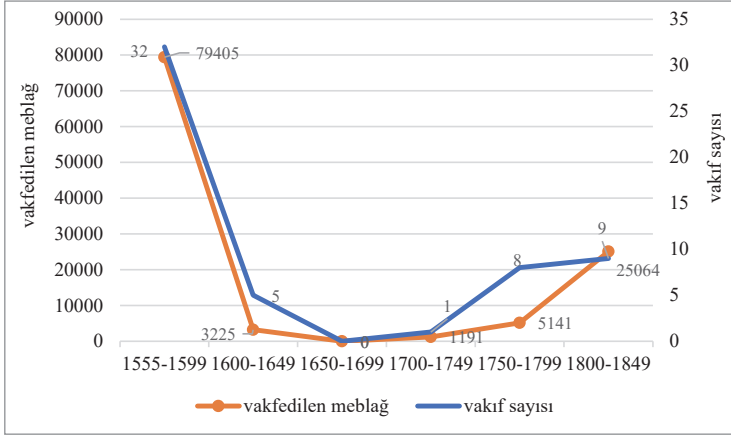
Vakfedilen para birimi 16. yüzyılda Arapça yazılmış 27 vakfiyeden birinde filori geri kalanlarda dirhem ya da dinar olarak kayıtlıdır. Burada Osmanlı'nın dirhem ve dinar darp etmediği fakat Arapça yazılmış şeri hüccetlerde gümüş sikkelerin dirhem, altın sikkelerin ise dinar olarak kaydedildiği belirtilmelidir²⁵. Bu yüzden para birimi olarak gerçek dinar ve dirhemle karıştırılmaması için kayıtlarda dinar olarak verilen meblağların yanına "doğru ayarlı ve tam tartılı/

25 Halil Sahillioğlu, "Dinar" *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C IX, İstanbul 1994, s. 352-355; H. Sahillioğlu, "Dirhem" *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C IX, İstanbul 1994, s. 368-371.

tâmmü'l-vezn kâmilü'l-'ayâr" ibaresi eklenmiş²⁶ dirhemlerin yanına ise "gümüş bu zamanda tedavülde/fudda rayiç fi'l-vakit"²⁷, "gümüş geçerli paradan/fudda rayiç"²⁸, "gümüş kazandırıcı/geçerli bu zamanda olan/fudda rayiç fi'l-vakit"²⁹ şeklinde notlar düşülmüştür. Mahkemede kayıtlı Arapça vakfiyelerin tamamında Sahillioğlu'nu doğrulayan şekilde para birimleri dinar veya dirhem olarak yazılmış ve yanlarına bahsi geçen küçük açıklamalar yapılmıştır. 16. yüzyılda yazılan Osmanlıca vakfiyelerde ise para birimi sadece birinde dinar³⁰ geri kalanlarda akçe olarak geçmektedir.

Vakfa yapılan zamlar diğer bir deyişle para ilaveleri takip edilmesi gereken bir başka konudur. Mahkeme sicillerine işlenmiş vakfiyelere bir başka vakıf tarafından para eklenmemekle birlikte harcamalardan arta kalan meblağların asl-ı mala zam olmasının istendiği 12 vakıf tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları vakıf malların muaccele gelirleridir. Toplu paraların asl-ı mala zam olunarak nema geliri elde edilmesi, mülk alınacak meblağa eriştiğinde de bostan ya da dükkan alınması istenmiştir³¹.

Grafik 3: Kurulan Vakıf ve Vakfedilen Meblağlar (1555-1838)

Kaynak: İMŞS, Balat Mahkemesi Sicilleri

26 1558: 17/1/79b.; 1555: 17/1/3b4a; 1564: 17/3/43b.

27 1569: 17/6/40b41ab.

28 1568: 17/5/75a.

29 1563: 17/2/88b.; 1564: 17/4/15b16a.; 1585: 17/14/40a.

30 ty.: 17/6/32a33a.

31 1734: 17/28/3a3b.

Grafik 3, kurulan vakıflar ve vakfedilen meblağların birlikte ele alındığı çizgisel gösterimdir. İşlenen sayısal verilerden her iki serinin genel olarak birlikte hareket ettiği 16. yüzyılda tepede, 17. yüzyılın ikinci yarısı ile 18. yüzyılın ilk yarısında ise dipte oldukları görülmektedir. 16. yüzyıldaki bu durum araştırma için Balat Mahkemesi'nin seçilmesindeki etkenlerden biridir. Keskin düşüşün yaşandığı 1025-1041/1616-1631 ile 1041-1141/1631-1728 yılları arasında Balat Sicil kayıtlarına rastlanılmadığı için vakfiye kaydı da tespit edilememiştir³². Bu boşluğun 1680 yılına kadar olan kısmı mahkeme kayıtlarının zayi olmasından ya da kayıt tutulmamasından ileri geldiği düşünülebilir. Kanuna aykırı nikah kısılması ve sakk düzenlenmesi gibi işlemlerden dolayı 1680'de kapatılan Balat Mahkemesi'nin tekrar ne zaman açıldığı hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, 1680-1728 arasındaki boşlukta en azından bir süre mahkemenin kapalı olduğu söylenebilir³³.

Genel olarak iki seri birbiri ile aynı hareket etmekle beraber 18. yüzyılın ikinci yarısında aralarındaki uyum kaybolmuştur. Bu yıllarda kurulan vakıf sayısı ve vakfedilen meblağlarda artış farkedilse de vakıf sayısının daha hızlı arttığı görülmektedir. 16. yüzyılın son çeyreğinde yapılan büyük taşşış sonucu akçenin alım gücünün azalması bu döneme tekabül eden vakıflarda vakfedilen meblağların azalmasına neden olmuştur. Akçenin aşırı istikrarsızlığı 17. yüzyıl ilk yarısında da devam ederek iktisadi, mali ve siyasi yapıyı derinden etkilemiştir. Köprülüler dönemine kadar devlet yönetiminin önce ocak ağaları sonra da saray ağalarının kontrolüne girmesi düzeni iyice bozarken vakfedilen meblağ ve vakıf sayısını da etkilediği görülmektedir³⁴.

Grafik 4 Balat Mahkemesi'ndeki para vakıflarının nema oranlarını göstermektedir. 16. yüzyılda kurulan 32 para vakfından %80'ine yakını nema oranını dönemin kanunnamelerinde belirtilmiş resmi nema oranlarına uygun seviyede %10 olarak belirlemiştir³⁵. Aynı şekilde %12.5 oranının 16 ve 17. yüzyıllarda görülmesi para vakfı işleyişi ile uygundur. Çalışmadaki vakfiyelerin %50'sini Arapça vakfiyeler oluşturduğu için zaman zaman ayrı değerlendirmeler yapma gereği doğmaktadır. Bu kapsamda Arapça vakfiyelere bakıldığında; bir % 12.5, iki %15 ve iki nema oranı verilmemiş vakfiye dışında kalan 23 vakfiyede oran %10 dur. Her ne kadar 16 ve 17. yüzyıllar boyunca oranların değişmeden %10-12 bandında hareket

32 Bilgin, *age.*, s. 449-450.

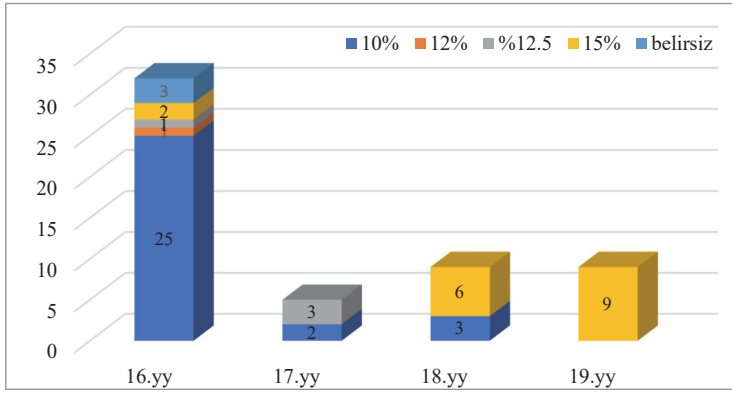
33 Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, I, haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 212.

34 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C 3/1, TTK Yayınları, Ankara 1983, s. 250, 270, 290.

35 Özcan, *age.*, s. 59. 16.yüzyıl için kanunnamelerde belirlenen resmi muamele oranları %10'dur.

ettiği bilirse de mahkeme bazında farklı oranların uygulandığı tespit edilmiştir. Bu dönemde oran verilmeyen az sayıda vakıfla da karşılaşmıştır. 16. yüzyılda üç vakıfta nema oranı verilmemesi mütevellinin nema oranını günün resmi şartlarına göre belirlemede özgür olduğu anlamına gelmektedir. Bu sayede vakfiyelerinde oran kaydedilmemiş vakıflar tüm paralarını şart sınırına takılmadan değerlendirebilirdi. 18. ve özellikle 19. yüzyıla gelindiğinde ise %15 oranının belirgin üstünlüğü vardır ve dönemin resmi oranlarına uygun hareket edildiğinin göstergesidir.³⁶

Grafik 4: Vakıfların Yıllara Göre Nema Oranları (1555-1838)

Kaynak: İMŞS, Balat Mahkemesi Sicilleri

Vakfiyelerde şart koşulan nema oranları üzerinden yıllık kazançlar bir istisna hariç tarafımızdan hesaplanmıştır. Sadece bir vakıfta 22.000 dirhem vakfedilerek %10 ile nemalandırılması istenmiş ve hemen ardından yıllık hasıl olan ribh 2200 dirhem olarak ayrıca belirtilmiştir.³⁷ Bu türlü nema oranı verilip hemen ardından yıllık kazancın kayıtlı olduğu vakfiyelerle diğer mahkemelerde de karşılaşmış olmakla beraber 1570 tarihli bir vakfiyede ilk kez görülmüştür.

Nema oranlarının ifade şekli zaman zaman değişiklikler göstermiştir. Örneğin bir vakıfta nema oranı “merhum meblağı istirbah olunup onu on bir hesabı üzerine her on dirhem kazancı bir dirhem olacak şekilde ne eksiği ne de fazlasıdır” şeklinde açıklanmıştır³⁸. Oranın %10 olması gerektiği yazıldıktan sonra bir kez de

³⁶ Gürsoy, “Davudpaşa Mahkemesi”, s. 159-190.

³⁷ 1570: 17/6/119a.

³⁸ 1569: 17/6/153b-154 ab.

para birimi üzerinden hesaplanarak kaydedilmiştir. Para birimi ve nema oranının birlikte verildiği farklı bir örnekte ise “her on dirhem in kârı rıbh-ı bir çeyrek dirhem yani onu on bir çeyrek, mütevellinin ellinde” şeklinde kayıtlıdır. Oranın %12.5 olduğu anlaşılmaktadır.³⁹ Diğer bir vakfiyede nema oranı belirtilmeyerek “hep alışıldığı gibi nemalandırması” istenmiştir. Vakfedilen meblağ 1000 dirhem vakıf gideri 100 dirhemdir. Verilerden alışılan oranın %10 olduğu hesaplanabilir ki bu da 16. yüzyıl resmi oranları ile uyumludur⁴⁰.

Nema oranlarının bulunduğu bölümde paranın işletme usulü ve bu paraların kimlere hangi şartlarda verileceği kayıtlıdır. Genellikle kredi verilecek kişilerden kefil ve rehin istekleri bulunmakla birlikte özellikle 1563-1564 yılları arasında kurulmuş 12 vakfın yedisinde bu tür isteklerin kayıtlı olmadığı tespit edilmiştir. Mahkeme genelinde kurulmuş 10 vasiyet vakfından altısının bahsi geçen iki yılda kurulması, bunlardan üçünün kefil ve rehin istenmeyen vakıflar arasında bulunması dikkat çekicidir ve farklı çalışmalarda takip edilmelidir. Ayrıca incelenen vasiyet vakıflarından kefil isteğinde bazı özel durumlar söz konusudur. Vakıf vefatından sonra parasının 1/3'ü ile vakıf kurulmasını istemiş fakat hemen ardından vakfettiği paranın da 1/3'ü ile cenaze işlemleri, bir kişinin hacca götürülmesi şeklinde bazı isteklerde bulunmuştur. Kalan 2/3'lük kısmı teşkil eden 70.000 dirhem in 20.000'i ile mektep inşa edilmesi istenmiştir. Edirne'nin Ortaca Mahallesi'nde inşa edilecek bu mektepte fakirlerin çocukları okuyacaktır. Kalan 50.000 dirhem ise belirlenen usullerle işletilerek şart koşulan vakıf hizmetlerine harcanacaktır. Kredi verilen kişilerin deniz yolculuğu yapmıyor olması, asker olmaması, iflas etmemiş olması ve başkasına borcunun bulunmaması, müsrif olmaması gerektiği özellikle belirtilmiştir⁴¹. Bu ayrıntılı isteklerin daha ziyade erken dönem vakıflarında görüldüğü 18. ve 19. yüzyıllarda kurulan vakıflarda ise kısaca “rehn-i kavi ve kefil-i meli” şeklinde verildiği görülmektedir.

İşletme usullerinde 36 vakıfta istirbah ve istiğlal bir arada kullanılırken üç vakıfta sadece istiğlal, yedi vakıfta sadece istirbah kullanılmıştır. Bunlar dışında işletme usulleri; altı vakıfta muamele, bir vakıfta muamele ve istirbah, bir vakıfta rıbh, bir vakıfta istirbah ve i'mâl olarak kaydolmuştur. Burada istirbah, i'mâl, rıbh ve muamele aynı anlama gelmektedir. İşletme usullerinde dikkat çekilmesi gereken bir nokta istiğlal usulünün toplamda 38 vakıfta olmasıdır. Bu kapsamda 17 vakfın

39 1563: 17/2/89ab. Bu vakıfta sadece paranın İstanbul'da nemalandırılması istenmiştir.

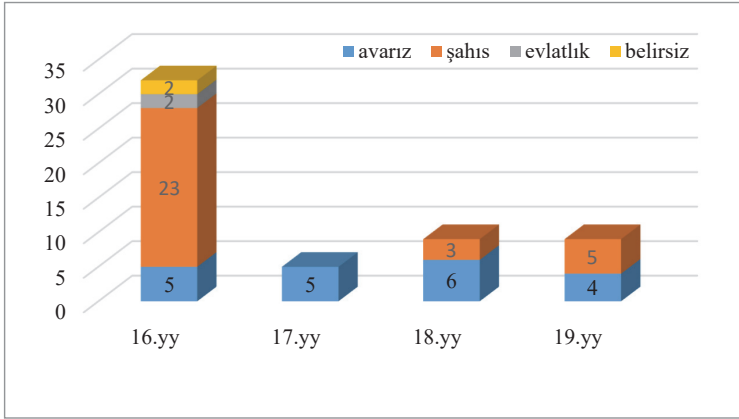
40 1585: 17/14/40a.

41 1558: 17/1/80a.; 1596: 17/18/222b.224a.

parası sadece istirbah usulü ile işletilecektir. Bunlardan ikisi 19. yüzyılda 15 tanesi 16 - 17 ve 18. yüzyıla yayılmıştır. Diğer üç çalışma örneğinde istirbah usulünün tek başına daha ziyade 19. yüzyılda kullanıldığı tespit edilmiştir.

Grafik 5, vakıf çeşitliliğini göstermektedir. 16. yüzyıl, avarız vakıflarının yeni yeni kurulmaya başladığı esnaf ve yeniçeri vakıflarının henüz çok görülmediği yıllardır. Esnaf ve yeniçeri vakıfları/sandıkları daha ziyade fetihlerin azaldığı mali durumun dengesizleştiği dönemlerden itibaren kurulmuştur⁴². Mahkemede kayıtlı para vakıflarının %58'i 16. yüzyıla ait olduğu için çeşitlilik de burada görülmektedir. 16. yüzyılda vakfın tüm gelirini evlada bırakan iki evlatlık vakıf tespit edilmiştir⁴³. 17. yüzyılın başlarında 1606-1632 yılları arası kurulan beş avarız vakfı Osmanlı'nın 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başlarındaki yeniçeri ayaklanmaları, Celali İsyancıları, İran'la girişilen savaşlardan kaynaklı olabilir⁴⁴. 18. yüzyıldaki avarız vakıflarının kümelenildiği 1777-1787 arası ise Kırım savaşlarının olduğu döneme denk gelmektedir. 17-18 ve 19. yüzyıllarda her ne kadar vakıf sayısı çok olmasa da kurulan avarız vakıflarının oranının mahkeme bazındaki görüntüsü belirgindir.

Grafik 5: Vakıf Çeşitleri (1555-1838)

Kaynak: İMŞS, Balat Mahkemesi Sicilleri

42 Gürsoy, "Yeniköy Mahkemesi", s. 196; Gürsoy, "Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi", s. 141; Gürsoy, "Davudpaşa Mahkemesi", s. 172.

43 1564: 17/3/43b. ve 1569: 17/6/ 153b-154ab.

44 Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, C II, Eren Yayınları 2004, s. 548-554.

b. Balat Mahkemesi Sicillerinde Kayıtlı Para Vakıflarının Öne Çıkan Diğer Özellikleri

Vakfiyelerde genellikle vakfın kurulduğu mahalle adları kaydedilmiştir. Balat Mahkemesi'nde ise özellikle Arapça vakfiyelerde vakfın kurulduğu mahalle ya da yer isimleri çoğunlukla bulunmamaktadır. Bu durum, Arapça vakfiyelerin neredeyse tamamının 16. yüzyıl ortalarına ait olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Çünkü farklı mahkemelerde ve Balat Mahkemesi'nde 17-18 ve 19. yüzyıllarda sıklıkla vakfın kurulduğu mahalle-köy adları ile karşılaşılmiştir. Üstelik çoğu zaman bu yer adları çeşitli vesilelerle birden fazla kez belirtilmiştir. Vakfiyelerde yer adı bulunmadığında mahalle camii, köy çeşmesi ya da köy okulu olarak geçen vakıf eserler hakkında bilgi sahibi olunamaması çalışmaya kısıtlama getirmektedir.

Yer ve eser adı belirtilerek 19. yüzyılda yazılmış bir vakfiyede vakıf Hatice Kadın, dedesi Rumeli Valisi Seyyid Mustafa Paşa'nın Selânik'te yaptırdığı camiinin görevli ücretleri ve genel ihtiyaçları için 750 kuruş vakfetmiştir⁴⁵. 1820 yılına ait bu kayıta Selânik'te Mustafa Paşa Camii'nin varlığı açıkça belirtilmiştir⁴⁶. Ayrıca aynı gün kurulan bir başka vakıfta Hatice Kadın'ın adına bir kez daha rastlanmıştır. Bu vakıfta Hatice Kadın'ın da aralarında olduğu iki kadın ve dört erkek olmak üzere toplamda altı vakıf tarafından 15.064 kuruş vakfedilmiştir⁴⁷. Dikkat çekici bir özellik vakıflardan Osman Bey ve Mehmet Atıf Beyler 3.766 kuruş geri kalan dört vakfın 1.883 kuruş olarak aynı meblağları vakfetmiş olmalarıdır. Birden fazla kişi birleşerek vakıf kurulduğunda meblağların aynı ya da farklı versiyonları ile karşılaşılabilir olsa da bu kadar sistematik şekilde ayrıma ilk defa rastlanmıştır. Vakıf gelirleri diğer vakıfta olduğu gibi Selânik'teki Camii'nin görevli ücretleri, tamir bakım ve aydınlatılması için harcanacaktır. Sıklıkla karşılaşılan bir uygulama örneği olarak; meblağ yüksek olduğunda harcamalardan kalan paranın biriktirilip bir akar alınması ya da ana paraya katılıp belirtilen usullerde işletilmesi şart koşulmuştur. Aile büyüklerinin kurdukları vakıflara ve inşa ettirdikleri vakıf eserlere

45 1820: 17/135/28a29a.

46 Selânik'teki bu camiinin banisi büyük olasılıkla Seyyid Mustafa Paşa'dır. Sicill-i Osmani'ye göre; Selânikli olan Mustafa Paşa çeşitli makamlardan sonra 1794'te vezir rütbesiyle Rumeli Valisi olmuştur. Oğulları Abdurrahman Feysi Bey, Abdülkerim Bey ve Osman Bey'dir. 1820: 17/135/28a29a. ve 1820: 17/135/43b44a no'lu vakfiyelerde Seyyid Abdülkerim Bey ile Seyyid Osman'ın isimleri geçmektedir. Bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî-Osmanlı Ünlüleri*, C 4, yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 30, İstanbul 1996, s. 1206.

47 1820: 17/135/43b.44a.

akrabaların katkı sağladığı bir örnek olarak Mustafa Paşa Camii'ne üç kuşak baba, çocuk ve dedenin katkıları örneklenmiştir⁴⁸.

Mahkemede 55 vakfın 10'u vasiyet vakfidir. Bunlardan ikisi ilk etapta normal vakıf olarak kurulup vakfın vefat etmesi ile malının 1/3'ünün tekrar işleyişine devam eden vakfa ilave edilmesi istendiği için vasiyet olarak değerlendirilmiştir. İşleyen vakfın üzerine gelecek bu 1/3'lük kısım aynı zamanda gelecekte vakfa zam uygulaması olarak da değerlendirilebilir. Vasiyetten gelen ilave para da aynı usullerle işletilmeye devam edecektir. Dahası ilave edilen paranın gelirinin gideceği yerler de kaydedilmiştir⁴⁹. Alışlageldik vasiyet vakıflarında vakıf kurulur fakat vakfın vefatından sonra işlemeye başlar. Bulunan iki örnek sayesinde vasiyet vakıflarının farklı bir versiyonu incelenmiştir. Ayrıca vasiyet vakıfları kurulurken tayin edilen vasinin de vakıfların vakfettikleri meblağa kendisinden ekleme yaparak toplam parayı arttırdığı görülmektedir. Vasi İbrahim Efendi 1787 ve 1790 yıllarında iki vakıfta vasilik yapmış ve vakıflara ilaveten ayrı ayrı 100 ve 300 kuruş eklemeye bulunmuştur⁵⁰.

Görüldüğü üzere vakıf kurumunda; vasilğin farklı uygulaması, vakıf sandık statüsünde olmayıp vakıf sandıklar gibi uygulama alanı bulan vakıflar, vakfa zam, vakfetmenin bir aile geleneği olması gibi iç içe geçen pek çok uygulama vardır. Bunlara ilaveten vakfedilen paranın bir kısmı ile mülk alınıp sonra bu mülkten gelecek toplu paranın para vakfı işletme usulü ile işletilmesi ve vakfın hayır işlerinde kullanılması istenebilir. Bu vakıf aynı zamanda bir vasiyet vakfı da olabilir. Konyula ilgili incelenen bir vakıfta İbrahim Efendi malının 1/3'ü kadarını yani 1.191 kuruşunu vakfetmiştir⁵¹. Vakıf bu meblağın içinden 891 kuruş ile eşinin oturacağı mülk alınmasını kalan 300 kuruşun ise nemalandırılmasını istemiştir. Eşi vefat ettiğinde mülkün kiraya verilerek elde edilecek muaccelenin vakfın ana parasının üzerine ilave edilmesi ve aynı usulle işletilmesini istemiştir. Sonrasında yıllar içinde biriken paralarla tekrar bostan ya da dükkan alınması şart koşulmuştur. Kolayca tespit edildiği gibi altı farklı uygulama (vasiyet vakfı, vakfedilen paranın belli kısmı ile öncelikle mülk alınması, kalan kısmın işletilmesi, alınan mülkün zamanı gelince kiralanması, buradan alınacak muaccele gelirinin vakfa ilave edilmesi, zaman içinde biriken nema gelirleri ile tekrar mülk alınması) aynı vakfiyede birleşmiştir.

48 1564: 17/3/43b.; 1820: 17/135/ 28a.29a.; 1820: 17/135/43b.44a.

49 1563: 17/2/88b.; 1564: 17/3/32b.

50 1787: 17/89/61ab.; 1790: 17/93/38b.39a.

51 1734: 17/28/3a3b.

Vakfın yıllık gideri 30 kuruş yani mülk alımından sonra elde kalan 300 kuruşun bir yıllık neması kadardır. Bir başka ifade ile alınan mülk satışından önce vakfın gelir ve gideri birbirini dengeleyecek şekilde ayarlanmıştır. Buradan da mülkten gelecek toplu meblağın işletilmesi ile elde edilecek birikimin zamana geldiğinde bahsi geçen bostan ya da dükkan alımı için kullanılabilmesi anlaşılmalıdır. Dahası vakfiyenin tamamı okunmadığında eş için alınması istenen mülkten dolayı evlatlık vakıf gibi algılanabilir. Vakfın giderlerine bakıldığında, Medine'nin çeşitli ihtiyaçlarını sağladığı anlaşılmaktadır. Bunlardan biri, Medine'de susuz kalmışlara su sağlayan saka ücretidir.

Vakfedilen paradan kalan kazançlar ile mülk alımını örnekleyen bir diğer vakfiyede vakfedilen meblağ 1000 kuruş, yıllık kazanç 100 kuruş ve yıllık gider de yaklaşık 48 kuruştur. Harcamalardan kalacak nema gelirleri ile vakfa mülk alınması, mülkün kiraya verilmesinde ele geçecek toplu paranın asl-ı mâla zam olunarak işletimine devam edilmesi şart koşulmuştur⁵². 16. yüzyıl vakfiyelerinde mülk muaccelerinin asl-ı mâla eklenerek işletilmeye devam edilmesi isteği tespit edilmekle beraber, 18. yüzyılın ortalarından itibaren dükkanlarda da icâre-i vâhîde ve icâre-teyn gibi kiralama usullerinin yaygınlaşmaya başlaması sonucu vakfiyelerde asl-ı mâla ilave meselesi ile daha sık karşılaşılır olmuştur.

İlk kez karşılaşılan bir başka örnek ise; Mahmut Paşa'nın kurduğu vakfın işletilmesinde ortaya çıkmıştır. Mahmut Paşa vakfettiği 780.000 dirhemi paylara ayırıp her birinin kendi içinde %10'dan nemalandırılarak işletilmesini istemiştir. Bunlar ayrı vakıf gibi çalışmakla birlikte aynı vakfiye içinde toplanmıştır⁵³. Bir bakıma vakıf sandık oluşturulmuştur. Vakıf sandıklarda da farklı meblağların bazen aynı müteveli bazen de her birine farklı müteveli tayin edilerek bir havuzda toplandığı, kendi içlerinde işletim usulleri, giderleri ve verdikleri hizmetler bulunmaktadır. Örnekte yer alan vakfiyede her biri farklı bölgelerin çeşitli ihtiyaçlarına sarf edilmek üzere beş ayrı vakıf oluşturulması istenmiş ve bunlara farklı müteveli ve nazır tayin edilmiştir. 240.000 dirhem geliri ile mütevelinin ve nazırın ücreti alındıktan sonra Sivas'ta vakfedilen camii ve eğitim yurtlarına sarf edilmesi için oradaki müteveliye gönderilmiştir. Bir başka 240.000 dirhemlik kısımda ise gelir; Kuran ve dua okuyanlara, vakfın mezarına bakacak kişiye ve vakıf görevlilerine verilecektir. 120.000 dirhem geliri ise mütevelinin ve nazırın ücreti verildikten sonra Konya'daki dört mescide ve eğitim yurduna harcanacaktır. 50.000 dirhem

52 1757: 17/55/101b.

53 1596: 17/18/222b.224a.

geliri Pasun Livası'nda bulunan camii ve mektebin ihtiyaçlarına harcanacaktır. 130.000 dirhemin geliri Fırat'ta bulunan camii ve iki eğitim yurduna sarf edilecektir. Bütün bu meblağların gelirinden giderler çıkarıldıktan sonra kalanın vakfın kızı ve eşine, eşi vefat edince evlatlarına verilmesi şart koşulmuştur. Burada dikkat edilmesi gereken önemli mesele evlat ayrımı yapılmadan kız ve erkek çocukların payının aynı olması gerektiğinin şart koşulmasıdır. Bir başka dikkate değer nokta da vakfın evlatlık vakıf olmadığıdır. Her ne kadar harcamalardan artan kısmın vakfın eşine ve çocuklarına verilmesi istense de kazancın büyük çoğunluğu şart koşulan toplumsal hizmetlere gittiği için şahıs vakfı statüsünde değerlendirilmiştir. Ayrıca vakfiyede vakıf dışında hiçbir şeyin ebedi olmadığı dünyanın peygamberlere, sultanlara bile kalmadığı yazılmıştır. Herkesin gün gelecek yaşlanıp öleceği yediğini tüketiceği, giydiğini çürüteceği belirtilmiştir. Dönemin iktisadi zihniyetini yansıtan bu söylemler sayesinde vakfетmenin aynı zamanda kalıcılık arayışı bir başka deyişle ebediyete bağış olduğu da bir kez daha örneklenmektedir.

Vakıf kazancının aileye gittiği evlatlık vakfı örnekleri ile de karşılaşılmıştır. Vakıf vakfettiği 60.000 dirhemin kazancından her gün iki dirhem tevliyet görevi için ayırmış geri kalanın ailesine verilmesini şart koşmuştur. Tevliyet görevi de vakfın oğlunda olduğu için tüm kazancın aileye gittiği anlaşılmaktadır⁵⁴.

Vakıfların cami, mektep, çeşme, kütüphane, su yolları gibi kamu hizmetlerine katkıları da oldukça çeşitlidir. Vakfiyeler sayesinde hangi alanlara ne gibi hizmetler götürüldüğü takip edilebilmiştir. Hizmet takipleri aynı zamanda mimari eser takibini de beraberinde getirmektedir. Vakfiyelerde bahsi geçen mimari eserler açıklıkla kaydedilmiştir. Balat Mahkemesi vakfiyelerinde de ilk kez inşa edilenler, tamiratlar, varsa ikinci ve üçüncü baniler, görevli ücretleri kayıtlıdır. Dahası bazı vakfiyelerde vakfa konu olan eserin konumu, civarındaki eserlere referans ile zikredilmiştir. 1757 tarihli vakfiyede Hatice Rukiye Hatun, Balat Kapısı Kefeli Mahallesi Camii'ne kürsü yaptırmıştır⁵⁵. Bir sene sonra bir başka vakfiyede yine Kefeli Mahallesi Camii'nden ve semahanesinden bahsedilmektedir. Vakıfta bahsi geçen camii görevlilerine ücret tahsis edilmiştir⁵⁶. Vakfiyeler sayesinde Kefeli Mahallesi'nin, camii ve semahanesinin 1757-1758 yıllarında varlığı ve yapılan ilaveler tespit edilmiştir. Aynı şekilde Balat Kapısı'nda Kasım Günani Mescidi olarak geçen bir başka cami, mahallesi tarif edilirken "Dülgerzade Câmî-i şerifi kurbunda

54 1569: 17/6/153b.154 ab.

55 1757: 17/55/101b.

56 1758: 17/55/134b.135a.

Mustafa Bey Mahallesi'nde" şeklinde tam olarak mevkii verilmiştir. Buradan 1777 yılında her iki camiinin varlığı ve Kasım Günani Camii'nin Mustafa Bey Mahallesi'nde bulunduğu ve bu mahallenin Balat Kapısı civarında olduğu anlaşılabilir⁵⁷.

Aynı vakıfta birden fazla esere yapılan hizmetlerin tespit edildiği örnekler de vardır. Mehmet Ağa Camii'si ve Tekkesi'ne şart koşulan katkıların yer aldığı bir vakfiyede ayrıca Zeyrek, Azaplar ve Mehmet Ağa Camiilerine üç kürsü yapılması için gereken meblağ da ayrılmıştır⁵⁸. Yapılmış olan bir mektebin ihyası ve hocalarının görev ücretlerine katkı amaçlı kurulmuş bir diğer vakıfta Kasım Günani Mahallesi'nde Mustafa Efendi Camii'si ile bahçesindeki sibyan mektebinden bahsedilmiştir. Vakfiyede mektebi vakıf Hacı Mehmet Ağa bin. Mehmet'in ihya ettiği kayıtlıdır⁵⁹.

Bazı vakıfların yılın belirli dönemlerinde fakirlere yemek dağıtmak üzere kurulduğu tespit edilmiştir⁶⁰. Fatuma Hatun vakfının giderleri arasında; Recep ayının ilk Perşembe'sinde fakirlere yemek dağıtımı, kurban alınıp bayramda kesilmesi, Muharrem'in onunda aşure yapımına harcanacak meblağlar bulunmaktadır. Yoksulların gıda ve giyim ihtiyaçlarını karşılamamın belli gruplara yönelik olanları da vardır⁶¹. Selânik Karaferye Kasabası'nda birden fazla vakfın kurduğu bir vakıfta mektep yapımı için pay ayrıldıktan sonra mektebin ısınma, temizlik genel giderleri ile görevli ücretleri karşılanmıştır. Ayrıca eğitim gören fakir ve 12 yaşını geçmemiş talebelerin kıyafetleri ve gıda ihtiyaçları da düşünülmüştür. Bu imkanlardan faydalanabilmek için çocukların mütevelli defterine kaydolmaları gereklidir.

Bir başka mektep inşası da Ürgüp'te gerçekleşmiştir. Sekiz oda, bir dershane ve bir mutfaktan oluşan bu mektebin hemen yanında bir oda yolcuların barınması için yapılacaktır⁶². Okulda ders verecek hocanın ve öğrencilerin sahip olması gereken faziletler de sıralanmıştır. Buna göre hocanın fen ilimlerinde emsalleri arasında üstün olması, faydalı şeyler anlatması istenirken öğrencilerin de bu ilimlerden faydalanması sürekli çalışması izin almadan okuldan ayrılmaması, derslerine seve seve devam etmesi karşılığında günlük 1 dirhem harçlık alabilecekleri kaydedilmiştir.

57 1777: 17/76/59b.60a.

58 1777: 17/77/53 ab.

59 1785: 17/86/67.

60 1570: 17/6/119a.

61 1563: 17/2/21b.22a.

62 1564: 17/3/42b.43a.

Sabah ve öğleden sonra olmak üzere günde iki kere yemek pişirilmesi istenerek kullanılacak koyun eti, pirinç, buğday, zerde, bal, nohut, tuz, yağ alımı için ayrılan paylar yazılmıştır. Etlerin mektebin bulunduğu Ürgüp kasabasından alınması, et fiyatları artarsa bunun vakıf parasından karşılanması, sayılan malzemeler ile öğünlerde hangi yemeklerin yapılacağı kayıtlıdır. Dahası yemek pay edilirken öğrenciye, hocaya ve yolcuya kaçır kepece konulacağı dahi ayrıntılı belirtilmiştir. Ayrıca su ihtiyaçlarının karşılanması için buzhanı olarak belirtilen yerde biriktirilen suyun parası da vakıf tarafından karşılanmıştır.

Su kullanımı ve dağıtımının sürdürülebilir kılınması için çeşmeler, kuyular, musluklar, maksemeler inşa edilirken bunların tamir ve bakımı için görevli olan su yolcuları ve sakaların görev ücretleri vakfiyelerde kayıtlıdır. Sadece su ihtiyacını karşılamak için kurulan mai leziz vakıfları bulunmaktadır. Bunlardan birinde, Merkez Efendi Tekkesi'nin bahçesine çeşme yaptırarak yarım masura su vakfedilmiş ayrıca çeşmenin su yollarının bakım ve onarımı için pay ayırmıştır⁶³. İşler durumdaki çeşmelerin ufak tefek giderlerini karşılamak için de birçok vakıf kurulmuştur. Molla Ahaveyn Camii'nin yakınındaki su kuyusu ve pompasının giderlerini karşılamak için kurulan vakıf da bunlardan birisidir⁶⁴. Yine Medine'de Zemzem-i şerif suyunun sakasına görevli ücreti vermek üzere kurulan vakfın kaydından 1837'de sakanın Şeyh Kasım Efendi olduğu anlaşılmaktadır. Aynı vakfın bir sene sonra kurduğu bir başka vakıfta da Şeyh Kasım Efendiye görev ücreti tahsis edildiği için bir sene daha görevinde kaldığı tespit edilmiştir⁶⁵. Bir başka çeşme vakfında ise Eski Sarayın civarındaki bir çeşme ile yine sarayın yakınındaki kuyumcuların çeşmesinden bahsedilmiştir. Bu iki çeşmeye su içilmesi için kap alınarak kalaylanması ve diğer bakımları için para ayrılmıştır. 1556 tarihli bu vakfa mütevellî atanan kişi ise İstanbul şehremini Hasan Çelebi'dir. Hasan Çelebi aynı zamanda vakfın oğludur⁶⁶. Vakfiyelerde eserlerin yanı sıra vakıf görevlilerini, diğer kamu görevlilerini, esnafın varlığını, mahallelerin varlığını zaman içinde sınır ve isim değişimlerini takip etmek mümkündür. Fakat bu makalenin konusu dışında kalmaktadır.

63 1815: 17/125/49b.50a. Ali Bey'in 1815'de onaylanmış vakfiyesinde 500 kuruş vakfettiği belirtilmektedir. Ali Bey, Merkez Efendi Tekkesi bahçesine inşa edilen çeşme için de yarım masura su vakfetmiştir. Bu itibarla bu vakıf bir mai leziz vakfi olmaktadır.

64 1836: 17/154/22b.

65 1837: 17/154/52b53a. ve 1838: 17/154/74b.

66 1556: 17/1/7a.8b.

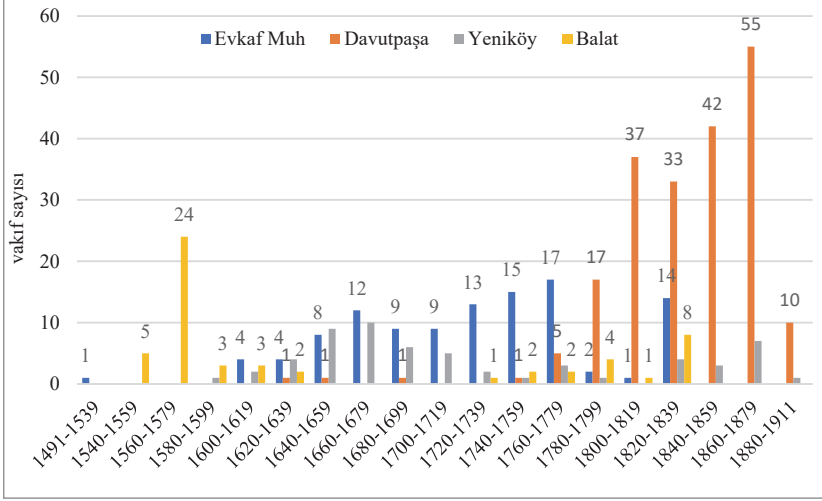
2. Davutpaşa, Yeniköy, Evkaf Muhasebeciliği ve Balat Mahkemesi Verilerinin Karşılaştırılması

Bu bölümde Balat Mahkemesi verilerinin aynı formatta yapılmış olan diğer üç mahkeme verisi ile karşılaştırılması yapılarak farklılıklar ve benzerliklere dikkat çekilmiştir. Farklılıkların nereden kaynaklanmış olabileceğine dair öngörülerde bulunulmuŐtur. Ayrıca karşılaştırma esnasında Balat Mahkemesi vakıflarının önceki vakıf kümelenmelerinin arasında hangi açığı kapattığı önemlidir. Bundan sonra çalıŐılacak mahkemenin seçiminde de bu vakıf kümelenmeleri dikkate alınacaktır. Mahkeme sayesinde önceki çalışmalarda 15 olan dönem sayısı 19'a çıkararak araştırma daha derinleŐmiŐtir. Mahkemeler tek başlarına incelenirken veri azlığından kaynaklı 50'Şer yıllık dönemlere bölünmüŐken karşılaştırma grafiklerinde dönemlerin 20 yıl olarak belirlenmesi kısa süreli hareketleri yakalayabilmek içindir. Ayrıca tüm mahkeme verilerini tablo haline getirilerek yapılan karşılaştırma (Tablo 1), makalenin sonunda verilmiştir.

Vakıfların cinsiyeti üzerinden yapılan karŐılaŐtırmada Balat Mahkemesi vakıfları sonuçları diğer mahkeme bilgileri ile uyumludur. 19. yüzyıl vakıflarının ağırlıkta olduğu Davutpaşa Mahkemesi'nde neredeyse kadın erkek sayısı birbirine eŐitken 18-19. yüzyıl ağırlıklı Evkaf Muhasebeciliği Mahkemelerinde kadınların oranı %25'tir ve bunların çoğu 19. yüzyıldadır. Yeniköy Mahkemesi'ne kayıtlı vakıfların 17. yüzyıl ortalarındaki yoğunluğu ve buradaki 13 kadın vakıf ile 19. yüzyıldaki 8 kadın vakıf önceki iki çalışmaya uygundur⁶⁷. Kadın vakıfların sayısı çalışılan dönem ile alakalı olabilir mi? Bu soru 16 ve 17. yüzyıllarda Balat Mahkemesi kayıtlarında da 17 kadın vakfın bulunması bu tezimizi doğrular niteliktedir. O zaman eldeki bilgilerden hareketle kadın vakıf sayısının 19., 17. ve 16. yüzyıllara kıyasla 18. yüzyılda daha az olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Balat Mahkemesi'nin farklı bir yanı kadın ve erkeklerin birlikte kurmuş oldukları vakıfların bulunmasıdır. Birlikte kurulan vakıflar değişik mahkeme sicillerinde bulunmakla beraber bunların çoğunlukla gayrimenkul vakıflar olduğu tespit edilmiştir. 55 para vakfının bulunduğu bir mahkemede beş vakfın kadın erkek birlikte kurulması dikkat çekici bir orandır. Bunların kuruluş tarihlerine bakıldığında dördü 16. yüzyıla aittir. Dört mahkemenin çalışması boyunca ortaya çıkan tespitlerden kadın erkek vakıf meselesi incelenmeye devam edilecek konulardan biri olarak gözükmektedir.

67 Gürsoy, "Yeniköy Mahkemesi", s. 177.

Grafik 6: Davutpaşa-Evkaf Muhasebeciliği-Yeniköy-Balat Mahkemeleri Vakıf Sayıları (1491-1911)

Kaynak: İMŞS, Evkaf Muhasebeciliği, Davutpaşa, Yeniköy ve Balat Mahkemeleri

Grafik 6, karşılaştırma yapılan dört mahkemenin vakıf dağılımını göstermektedir. Seriyi erken tarihlere çekmek adına çalışılan Balat Mahkemesi'nde 16. yüzyılın üçüncü çeyreğindeki vakıf sayısı artışı açık şekilde görülmektedir. Sarı ile belirtilen Balat Mahkemesi'nde 17. yüzyılın ortasından 18. yüzyılın ortasına kadar sicil kaydı bulunmadığı için vakfiye kaydı da yoktur. 19. yüzyılda ise sarı çubukların diğer veri topluluğunun içine girdiği görülmektedir. Ayrıca, Balat Mahkemesi'nde 1560-1579 arasındaki 20 yıllık dönemde ulaşılan 24 vakıf sayısına Yeniköy ve Evkaf Muhasebeciliği Mahkemelerinin hiçbir döneminde erişilememiştir. Bu 24 vakfın kurulduğu ve hizmet götürdüğü yerlere bakıldığında Anadolu'nun yanı sıra Edirne'den Balkanlara doğru yayılan bir alanı kapsadığı görülmüştür. Edirne ve Romanya'da kurulan vakıflar, Drava Nehrine yapılan köprü, Lakvar Kalesi yanına camii yapımı Ballı Badra ve Eğri Boz'da çarşı, han, çeşme gibi eserleri fethedilen toprakları şenlendirme hizmetleri olarak görmek mümkündür⁶⁸. 17. yüzyılın ilk çeyreğinde ise Yeniköy ve Evkaf Muhasebeciliği Mahkemeleri ile uyumlu olarak

68 1564: 17/3/48b/49a. Lakvar Kalesi civarında camii, kervansaray inşası ile yakınlardaki Drava Nehri üzerine köprü inşası; 1563: 17/2/96b. İstörice Kasabası Mescit yapımı ve görevli ücretleri.; t.y.: 17/6/32a/33a. Mora Balıbadra'da çarşı camii ve zaviye yapımı, medrese hocalarına görev ücreti.; 1820: 17/6/ 17.135.28a.29a. Selânik'teki camii görevli ücretleri.

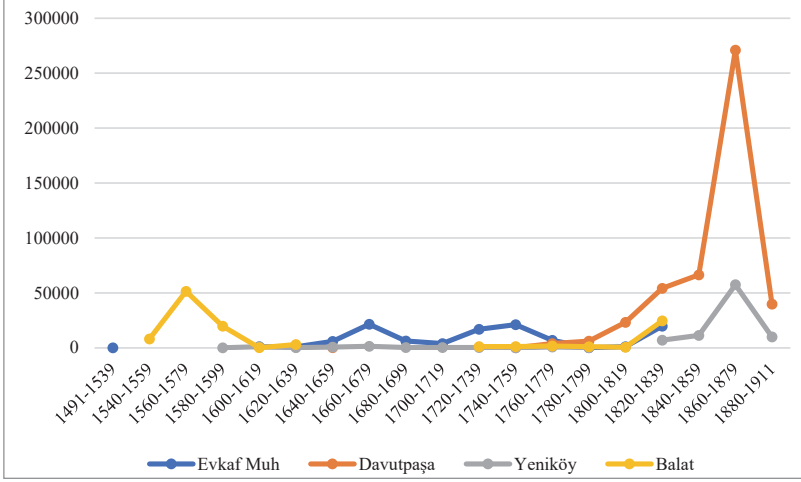
dönemde 3-4 vakıf kurulmuştur. Ardından 1800'lerin başındaki hafif hareketlenme ile 1838'de son bulmuştur. Turuncu çubuklar ise Davutpaşa Mahkemesi vakıflarıdır ve dönem başına kurulan vakıf sayısı oldukça fazladır.

Balat Mahkemesi'nde vasiyet vakfı sayısının yaklaşık %20 oranında çıkması bu konuda da karşılaştırma yapılması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Mahkemelerde kurulan vasiyet vakıfları oranına bakıldığında; Davutpaşa Mahkemesi'nde 203 vakıfta 13 vasiyet vakfı vardır. Bunlardan üçü 18. yüzyıl 10 tanesi ise 19. yüzyıldadır. Balat Mahkemesi'nin 55 vakfında 10 vasiyet vakfı bulunmaktadır ve bunların ikisi 17. yüzyıl, sekizi 16. yüzyıl tarihlidir. Yeniköy Mahkemesi'nde tespit edilen 59 vakıftan yedi vasiyet vakfının tamamı 17. yüzyılda kurulmuştur. Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi'ndeki 103 vakfiye kaydında 22 vasiyet vakfı tespit edilmiş bunların 12'si 18. yüzyılda, 10'u 17. yüzyılda kurulmuş 19. yüzyılda ise vasiyet vakfına rastlanmamıştır. Tüm vasiyet vakfı yoğunluklarından çıkarılan sonuca göre vasiyet vakıflarının ağırlıklı olarak 16 ve 17. yüzyıllarda kurulduğu 18. yüzyılda azalmaya başladığı ve 19. yüzyılda seyrekleştiği anlaşılmaktadır. Fakat yine de bu konunun daha da belirginleşmesi için yeni araştırmalara ihtiyaç olduğu muhakkaktır. Tablo 1'de tüm mahkemelerin vasiyet vakfı sayıları verilmiştir.

Grafik 7, vakfedilen meblağları göstermektedir. 16. yüzyılın ortalarındaki yükselişin ardından İmparatorlukta mali sıkıntılarının başlaması Balat Mahkemesi para vakıflarının sayısı ve vakfedilen meblağlara yansımıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra vakfedilen meblağlardaki yükseliş trendi Kanuni döneminin ivmesini yansıtırken yüzyılın sonuna doğru Kanuni'nin vefatı ile ekonomik ve siyasi yönden zayıflayan Osmanlıyı görmek mümkündür. Ayrıca, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet hazinesi de açık vermeye başlamıştır⁶⁹. 1597-1598 yıllarında gelirler 300.000 akçe iken giderler 900.000 akçeye çıkmıştır. Dış açıkların oluşmasında ve mali sorunların derinleşmesinde etken olan unsurlar 1578'de İran'a açılan savaş ile 1584'te akçenin değerinin %100 oranında düşürülmesi idi. Bu kapsamda yüzyılın sonunda 1585'teki taşış vakfedilen meblağların oldukça azalmasına sebep olmuştur.

69 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, C 1, Eren Yayınları 2000, s. 142-143.

Grafik 7: Davutpaşa-Evkaf Muhasebeciliği-Yeniköy-Balat Mahkemeleri Vakfedilen Meblağ (1491-1911)

Kaynak: İMŞS, Evkaf Muhasebeciliği, Davutpaşa, Yeniköy ve Balat Mahkemeleri

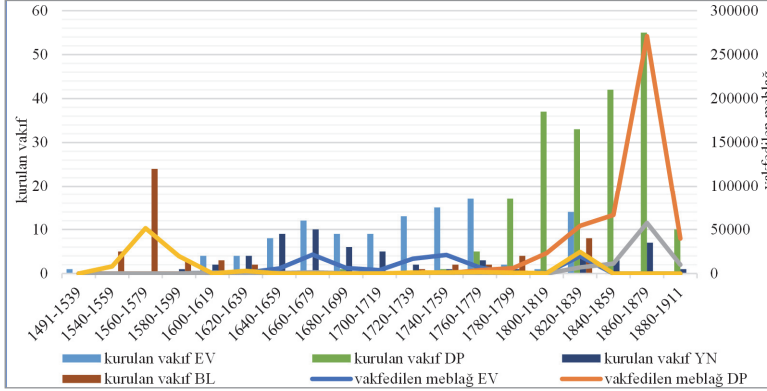
Vakfedilen meblağların toplu şekilde görüldüğü Tablo 1’de Balat Mahkemesi toplamında 112.835 kuruş, Yeniköy Mahkemesi’nde 91.127 kuruş, Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi’nde 105.523 kuruş ve Davutpaşa Mahkemesi’nde 465.056 kuruş vakfedilmiştir. Buna göre Balat Mahkemesi en az vakıf sayısı ile sonuncu ve vakfedilen meblağa göre ikinci sıradadır. 16. yüzyılın 20 yıllık döneminde vakfedilen 50.000 kuruşluk meblağa Yeniköy Mahkemesi’nde 19. yüzyılın son çeyreğinde ulaşılabilmiştir.

Vakfedilen meblağların bir diğer önemli meselesi vakfa yapılan zamlardır. Vakfın ana parasına dışardan müdahale ile para eklenebileceği gibi⁷⁰ her sene giderler çıktıktan sonra arta kalanların asl-ı mala eklenmesinin istendiği durumlarla da karşılaşmıştır. Balat Mahkemesi’nde dışardan para ekleme yolu ile zam yapılmazken giderlerden arta kalan paranın asl-ı mala eklendiği 12 vakıf tespit edilmiştir. Diğer çalışmalarda dışardan vakfa para ilavesinin tespit edildiği ilk yıllara bakıldığında; Yeniköy Mahkemesi’nde 1694’te, Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi’nde 1705’te, Davutpaşa Mahkemesi kayıtlarında ise 1839’da olduğu tespit edilmiştir. 16 ve 17. yüzyılların çoğunlukta olduğu Balat Mahkemesi’nde vakfa zam olmaması diğer

70 1705: 26/31/207.; 1708: 26/31/185b.; 1722: 26/32/142. 1694: 18/72/33.; 1714: 18/83/21. 1798: 18/128/51 vs..

üç çalışmanın bilgileri ile uyumludur. Tespite göre dışarıdan vakfa para ilavesinin hangi tarihlerden itibaren çoğaldığı araştırılmaya muhtaç konulardan biridir.

Grafik 8: Davutpaşa-Evkaf Muhasebeciliği-Yeniköy-Balat Mahkemeleri Vakıf Sayısı ve Vakfedilen Meblağ (1491-1911)

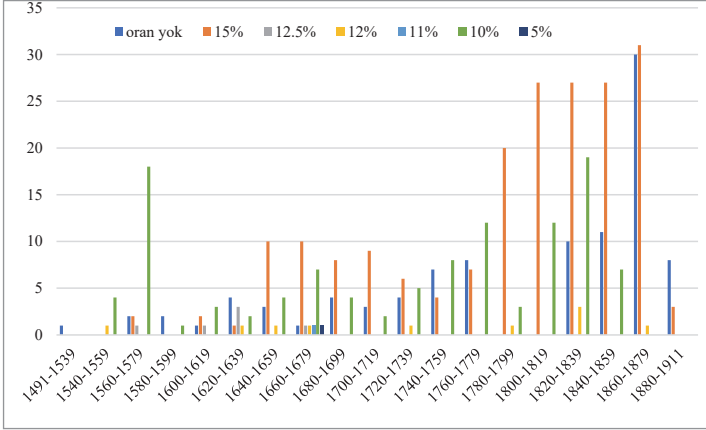

Kaynak: İMŞS, Evkaf Muhasebeciliği, Davutpaşa, Yeniköy ve Balat Mahkemeleri

Grafik 8, vakfedilen meblağlar ve kurulan vakıf sayılarını bir arada görebilmek amacı ile oluşturulmuştur. Vakfedilen meblağ çizgisel seri, kurulan vakıf sayısı ise sütun halinde gösterilmiştir. Grafikte, kurulan vakıflarda net olarak dört yükseliş dönemi görülmektedir. Sütunlardaki yükselişlerin her biri farklı mahkemelere aittir. Balat Mahkemesi'ne ait 16. yüzyılın ortasındaki hareketlenmede Kanuni döneminin rüzgarını arkasına alan ani bir çıkış görülmektedir. Yeniköy ve Evkaf Muhasebeciliği Mahkemelerinin birlikte yakaladıkları çıkış 17. yüzyılın üçüncü çeyreğine denk gelen Köprülü devrinin ivmesini göstermektedir ve Balat'a göre daha geniş bir zamana yayılmıştır. Daha sonra Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi'nin 18. yüzyılın ortalarındaki tek başına yükselişinde 1739 Belgrad Antlaşması'ndan 1768'e kadar yaşanan barış döneminin etkisi büyüktür. Dördüncü yükseliş ivmesi ise Davutpaşa Mahkemesi verilerinde görülmektedir. 18. yüzyılın sonundan 19. yüzyılın son çeyreğine kadar oldukça geniş bir zaman dilimini kapsayan bu dalga, 1878 Osmanlı-Rus savaşının başlaması ve hazinenin iflasını duyurduğu yıllarda yerini keskin bir düşüşe bırakmıştır. Vakıf sayısındaki dönemsel ani yükselişler Balat ve Davutpaşa Mahkemelerinde olduğu gibi vakfedilen meblağlardaki iki keskin hareketle desteklenmiştir. 1560-1579 ile 1860-1879 dönemleri dışında kalan sürelerde vakfedilen meblağlar düşük kalmıştır. Davutpaşa Mahkemesi'ndeki zirvede

1875 yılında arka arkaya beş vakıf kuran Şerife Ümmügülsüm Hanım ve bir vakıf kuran eşi Binbaşı Mustafa Efendi'nin 488 tam yüzlük mecdiye/48.800 kuruş vakfettesinden kaynaklanmaktadır. Bu kişiler askerî erkana mensupturlar. Aynı şekilde Balat Mahkemesi'ndeki zirvede Mahmut Paşa 19.800 kuruş, Nazperver Hatun ise 10.000 kuruş ile katkı yapmıştır⁷¹. Bunların da rütbelerinden ve vakfiyelerindeki detaylardan askerî erkan ve toplumun üst refah seviyesine mensup kişiler oldukları anlaşılmaktadır. Vakfedilen meblağlardaki belirgin fazlalıkların yaptıkları pikler elimine edildiğinde ortaya çıkan dengeli dağılım, şer'iyeye sicillerinde tespiti yapılan vakıfların genellikle halk tarafından kurulduklarını bir kez daha göstermektedir.

Grafik 9: Davutpaşa-Evkaf Muhasebeciliği-Yeniköy-Balat Mahkemeleri Nema Oranları (1491-1911)

Kaynak: İMŞS, Evkaf Muhasebeciliği, Davutpaşa, Yeniköy ve Balat Mahkemeleri

Grafik 9, vakıfların kazançlarını elde ettikleri nema oranlarına aittir. Balat Mahkemesi Sicillerinde 19. yüzyıla ait dokuz vakfın tamamında nema oranının %15 olması turuncu ile gösterilen %15'lik oranın 19. yüzyıldaki belirgin fazlalığına katkı sağlamıştır. 19. yüzyılın bir başka özelliği ise 50 vakıfta nema oranı verilmemiş olmasıdır. Bu verinin aksine Balat Sicillerinde oran verilmeyen üç vakfın tamamı 16. yüzyıla aittir. Koyu mavi ile gösterilmiş oran verilmeyen vakıfların diğer yıllara dağıldığı tespit edilmiştir. Nema oranı verilmeyen vakıfların 19. yüzyıldaki fazlalığı

71 1569: 17/6/ 11b.13a.; 1596: 17/18/ 222b.224a.

döneme ait vakfiye örneğinin fazlalığından mı ileri gelmektedir? Bu konu hakkında fikir yürütebilmek için daha çok veriye ihtiyaç vardır. Ayrıca Balat Mahkemesi'nin %12.5 oranına da katkısı olmuştur. Diğer üç mahkemede bu oran sadece iki kez kullanılmışken Balat Mahkemesi'nde dört vakfiyede %12.5 oranı kayıtlıdır. Bunlardan üçü 1605-1635 arasındadır. Yine 16. yüzyılın üçüncü çeyreğindeki %10'luk nema oranının belirginleşmesi Balat Mahkemesi sayesinde ve 16. yüzyıl para vakfı nema oranları ile uyumludur. Diğer üç mahkemede 371 vakfin 75'inde %10 oranı yer alırken, Balat Mahkemesi'ndeki 55 vakıftan 30'unda oranın %10 olması 16. yüzyıl çalışmalarının bir diğer katkısıdır.

Vakıf çeşitliliğini yansıtan Grafik 10'un önemli bir özelliği; aynı şablonda incelenmiş diğer çalışmaların toplu vakıf çeşitliliği grafiklerinde evlatlık vakıflarının tarihleri gözetilerek ayrıca sınıflandırmaya dahil edilmesidir⁷². Balat Mahkemesi eklenerek incelenen 426 vakıftan Davutpaşa Mahkemesi'nde üç, Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi'nde beş ve Balat Mahkemesi'nde iki olmak üzere toplam 10 evlatlık vakıf tespit edilmiştir. Yeşil renkte gösterilmiş olan evlatlık vakıfların 19. yüzyıl haricinde kalan yıllara seyrek olarak dağıldığı görülmektedir. 16. yüzyılda iki vakıf Balat Mahkemesi'ne aittir. 17. yüzyılda beş, 18. yüzyılda ise üç evlatlık vakfı bulunmaktadır.

“Diğer” başlığı, ciheti anlaşılabilen vakıflar için kullanılmıştır. Bunlar içinde Balat Mahkemesi'nde 16. yüzyılda iki belirsiz vakıf varken, Yeniköy Mahkemesi'nde bu sayı 18'dir⁷³. Balat Mahkemesi avarız vakfı sayısı yüzyıllara dengeli şekilde dağılsa da 17. yüzyılda görülen avarız vakfı belirginleşmesine katkı sağlamıştır. Bu veri Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi'nde 17. yüzyılda kurulan vakıfların yaklaşık 1/4'ünün avarız vakfı olması ile uyumludur⁷⁴. Şevket Pamuk 16. yüzyılın son çeyreğinde başlayan mali bunalımla birlikte tumar sisteminin çözüldüğünü ifade ederek sık sık avarız vergisi talebinde bulunduğunu belirtmesi 17. yüzyılın başında avarız vakfı sayılarının artış sebeplerini açıklamaktadır⁷⁵. Esnaf vakıflarının 1600'lü yıllarda kurulmaya başlamış olma ihtimali bir kez de Grafik 10'dan tespit

72 Hayri vakıf içinde sandıklara vakfedilenler de bulunduğu için şahısların kendi özel amaçları için kurdukları vakıflar şahıs vakfı olarak adlandırılmış, sandıklara vakfedilenler ise sandık ayrımı da gözetilerek avarız, esnaf ve yeniçeri sandıkları olarak gruplandırılmıştır. Bu çalışma ile birlikte hayri vakıfların dışında yer alan evlatlık vakıflarının 10'a ulaşması ile ayrıca gösterilmeye gerek duyulmuştur.

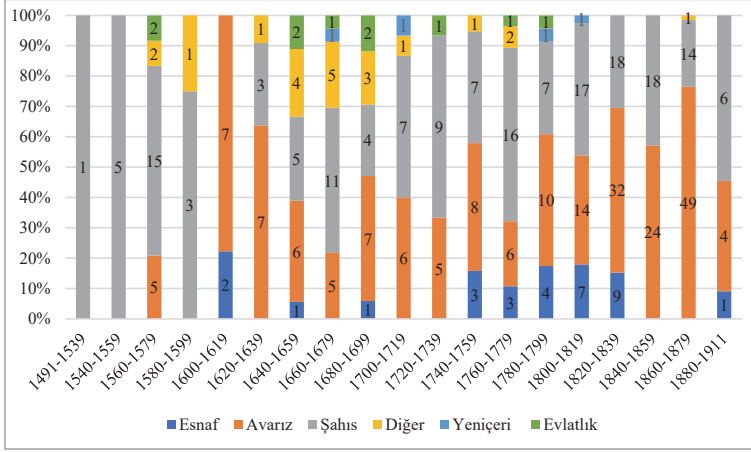
73 Gürsoy, “Yeniköy Mahkemesi”, Grafik 4, s. 183.

74 Gürsoy, “Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi”, s. 127.

75 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, 2009, s. 122.

edilmiştir. 16. yüzyılın özellikle ilk yarısında çok az vakıf bulunması sonraki çalışmalarında mahkeme seçerken göz önünde bulundurulması gereken bir husustur.

Grafik 10: Davutpaşa-Evkaf Muhasebeciliği-Yeniköy-Balat Mahkemeleri Vakıf Çeşitleri (1491-1911)

Kaynak: İMŞS, Evkaf Muhasebeciliği, Davutpaşa, Yeniköy ve Balat Mahkemeleri

Sonuç

Çalışma boyunca incelenen Balat Mahkemesi para vakfı vakfiyelerinin yarısından fazlasının 16. yüzyıla ait olması henüz para vakıflarının erken dönemi diyebileceğimiz yıllara ışık tutmuştur. Bu yüzyılda kurulan 32 vakfın 27'sinin Arapça yazılması araştırmayı zenginleştiren önemli bir unsurdur. Fetihlerin devam ettiği Kanuni Sultan Süleyman döneminin izlerini taşıyan yıllarda Balkanlar, Anadolu ve İstanbul'un çeşitli yerlerinde kurulmuş ve çok farklı bölgelere hizmet götürmüş para vakıfları tespit edilmiştir. Günümüzde bölgesel çalışmaların önemi bir kez daha anlaşılmuş iken Osmanlı hukukunun vakıf kurulması hakkındaki kapsayıcı kuralları sayesinde bölgeler arasında ayırım-kısıtlama yapmadan vakıflara hareket imkânı sağladığı anlaşılmaktadır.

Balat Mahkemesi'nde kayıtlı vakıflar sayesinde özellikle Balkanlar'da fethedilen topraklar olan Yunanistan'da Mora Balıbadra, Karaferye ve Selânik'te, Romanya'da İstorka Kasabası, Lakvar Kalesi ve civarına yapılan hizmetler ve şenlendirme faaliyetleri takip edilebilmiştir. Bu kapsamda fetihlerden sonra belli başlı iskan bölgeleri tespit edilerek dikey araştırmalar yapılmalıdır. Bu tarz bir araş-

tırma Osmanlı egemenliği altında kalman yıllarda Osmanlı iktisadi zihniyetinin Anadolu dışındaki topraklarda ne kadar karşılık bulduğu ile de bilgi verebilir. Osmanlı egemenliği altında kalman süre bir zihniyet değişikliği sağlayabilecek bir süre midir? Aynı şekilde kaybedilen topraklardan göç edenlerin yerleştikleri yerler ve buralarda ne gibi vakıf hizmetlerinde buldukları araştırılabilir. Göçmenlerin ilk etapta yerleştikleri bölgelerde hangi ihtiyaçlarını gidermeye çaba sarf ettikleri vakfiye okumalarından belirlenebilir.

Çalışmadan ortaya çıkan bir başka bulgu da vakfa zam uygulamalarıdır. Vakıf kurulduktan sonra vakıf ya da vakfın dışında birisinin işleyişine devam eden vakfa, zam yapma işlemi Balat Mahkemesi'nde tespit edilmemiştir. Aynı şekilde 17. yüzyıl verisinin çoğunlukta olduğu Yeniköy Mahkemesi'nde de iki vakfa doğrudan para ilavesi tespit edilmiştir. Devamında 18 ve 19. yüzyıl ağırlıklı olan Davutpaşa ve Evkaf Muhasebeciliği Mahkemelerinde vakfa zam uygulamasının daha sık (8-9) görülmesi konuyu araştırılmaya muhtaç kılmıştır.

Ayrıca, çalışmada ortaya çıkan ve vakfa zam uygulamasıyla yakından bağlantılı vasiyet vakıflarının farklı bir örneği ile karşılaşılmıştır. İki vakfiyede, vakıf kurulduktan sonra vakfın işleyişi devam ederken vakfın vefat etmesi halinde terekesinin 1/3'ünün vakfın asl-ı malına zam olunması isteği kayıtlıdır. Bahsi geçen iki vakıf tablo ve grafikler düzenlenirken vasiyet vakfı statüsünde değerlendirilmiştir. Bu örnekler vakıf kurumu giriftliğinin de göstergesidir. Dahası 16. yüzyılda kurulmuş vasiyet vakıflarında kefil ve rehin isteklerinin olmaması 18 ve 19. yüzyıllarda kurulan vakıflarda ise bu isteklerin varlığı incelemeye muhtaç konular arasındadır.

Neticede dört mahkemenin karşılaştırmalı incelemesinde; vakıfların topluma hizmet anlamında aynı, hizmet çeşitliği bakımından başka olduğu görülmüştür. Dahası kurulan vakıfların bölgeleri arasında mesafeler bulunsa bile bunların aslında kendi içlerinde bir bütünlük oluşturduğu görülmektedir. Söz konusu mesafeyi coğrafi olduğu kadar zaman ile de ilişkilendirmek mümkündür. 420 sene boyunca incelenen vakfiye örneklerinin zaman ve bölge özellikleri göz önüne alınarak yapılan değerlendirmesinde para vakıflarının dönemin sosyoekonomik yaşantısına ve siyasi ortama göre değişim ve dönüşüm gösterdiği tespit edilmiştir. Bu hareketlilik bir yandan menkul ve gayrimenkul vakıflarının idari ve hukuki yönünün devamlı gelişmesini sağlarken diğer yandan vakıf kurumu toplumun tüm kesimine yayılarak yatay bir büyüme göstermiştir. Bahsi geçen gelişmelere ilaveten para vakıfları özelinde dikey değişim ve dönüşümlere de rastlanmıştır. Vakıf sandıklar, menkul ve gayrimenkulün bir arada vakfedilmesi, vakıf gelirinden arta kalanlar ile gayri-

menkul alınması, alınan gayrimenkullerin gelirlerinin yeniden para vakıfları içinde dolaşıma sokulması, vakfa zam uygulamaları, nema oranları değişimleri örnek olarak verilebilir. Neticede, 1491-1911 yılları arasında 426 para vakfının incelenmesi sonucunda bahsi geçen kavramların dönemsel şartlardan nasıl etkilendikleri açık bir şekilde ortaya çıkarılmıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi (İMŞSA), Balat Mahkemesi Defter no: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 14, 18, 20, 21, 28, 55, 76, 77, 86, 89, 93, 106, 125, 135, 144, 146, 153, 154.

Kitaplar ve Makaleler

Atar, Abdülkadir, "Osmanlı Döneminde Safranbolu Para Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, S. 52, Ankara 2019, s. 93-122.

Ateş, Nilüfer, "Bursa'da Kurulan Muhacir Vakıfları (1883-1917)", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 21/S. 39, Bursa 2020, s. 685-711 DOI: 10.21550/sosbilder.664733

Aydın, Bilgin, Yurdakul, İlhami vd., *İstanbul Şer'iyye Sicilleri Vakfiyeler Kataloğu*, İSAM Yayınları, İstanbul 2016.

Barkan, Ö. Lütfi, "Edirne Askerî Kassamına ait Tereke Defterleri (1545-1659) IV. Faizle İşletilen Paralara Ait Kayıtlar.", *Belgeler*, C 3/S. 5-6, Ankara 1966, s. 29-46.

Barkan, Ömer Lütfi-Ayverdi, Ekrem Hakkı *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihi*, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, İstanbul 1970.

Çizakça, Murat, *Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İstanbul, İslâmi İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

Eğilmez, Mustafa- Oğur, Özcan vd., "XVII. Yüzyılın Sonları ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Kastamonu'da Mevcut Vakıf Külliyyeleri", *Econder International Academic Journal*, C 4/S. 2, Kahramanmaraş 2020, s. 304-325.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000.

Gürsoy, Çiğdem, "Para Vakıfları Kapsamında Sosyo-Ekonomik Bir Analiz: Davudpaşa Mahkemesi Kayıtları (1634-1911)", *Bellekten*, C LXXXI/S. 290, Ankara 2017, s.159-190.

- Gürsoy, Çiğdem, “Aynı ve Başka: Evkaf Muhasebeciliği Para Vakıfları”, *Belleten*, C LXXXIII/S. 296, Ankara, 2019, s. 117-148.
- Gürsoy, Çiğdem, “İstanbul Yeniköy Mahkemesi Para Vakfı Kayıtları (1591-1883)”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, İSAM Yayınları, C 57/S. 57., İstanbul 2021, s. 171-202.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, C 1, Eren Yayınları, İstanbul 2000.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, C II, Eren Yayınları, İstanbul 2004.
- Karaman, Oktay, “Osmanlı Döneminde Trabzon ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları (1858-1920)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 30, Trabzon 2021, s. 451-472.
- Kurt, İsmail, *Nazari ve Tatbiki Olarak Para Vakıfları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1994.
- Maydaer, Saadet, “Osmanlı Toplumunda Vakıf Kuran Kadınlar ve Mal Varlıklarının Kaynakları” *Vakıf Kuran Kadınlar*, haz. Fahameddin Başar, VGM Yayınları, Ankara 2019, s. 143-157.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî-Osmanlı Ünlüleri*, C 4, yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Öz, Tahsin, *İstanbul Camileri*, I-II, TTK Yayınları, Ankara 2015.
- Özcan, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, TTK Yayınları, Ankara, 2003.
- Pamuk, Şevket, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C 2, Eren Yayınları, İstanbul 2004, s. 1053-1093.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 122.
- Polat, Serkan, “Osmanlı Toplum Hayatında Statü Sahibi Bir Kadın: Hacı Hafize Hanım”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Sonbahar Özel Sayı, Tokat 2020, s.124-133.
- Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, I, haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013.
- Sahillioglu, Halil, “Dinar” *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C IX, İstanbul, 1994, s. 352-355.

- Sahillioğlu, Halil, “Dirhem” *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C IX, İstanbul 1994, s. 368-371.
- Sarıköse, Selma Turhan, “Safranbolu Şer’iye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılda Safranbolu Köylerinde Para Vakıfları”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 3, Konya 2019, s. 94-118.
- Şahin, Baha Mücahid, “Osmanlı İstanbul’u Eyüp Bölgesindeki Vakıfların Faiz ve Kira Gelirlerinin Nakit Sermayeleri Üzerindeki Etkisi: Panel Veri Analizi (1769-1773)”, *İstanbul İktisat Dergisi*, 70, İstanbul 2020/1, s. 183-203.
- Tanman, Baha, “Balat Camii ve Tekkesi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C 5, İstanbul 1992, s. 7.
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C 3/1, TTK Yayınları, Ankara 1983.
- Osmanlı Dönemi Rumeli Para Vakıfları*, editör Mehmet Bulut; editör yardımcıları Hüseyin Çınar...[ve öte.] ; hazırlayanlar Mehmet Bulut...[ve öte.]. -- İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul 2019.

EK**Tablo 1:** Davutpaşa, Evkaf Muhasebeciliği, Yeniköy ve Balat Mahkemeleri Verileri (1491-1911)

	Davutpaşa Mahkemesi	Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi	Yeniköy Mahkemesi	Balat Mahkemesi
Tarih	1634-1911	1491-1828	1591-1883	1555-1838
Vakıf sayısı	203	109	59	55
Vakfedilen meblağ	465.056 kuruş	105.523 kuruş	91.127 kuruş	112.835 kuruş
Toplam	774.541 kuruş			
Vakıf başına ort*	2.291 kuruş	968 kuruş	1544 kuruş	2051 kuruş
4 Mahkeme ort.**	1.713 kuruş			
Avarız	111	38	27	20
Şahıs	70	52	12	31
Esnaf	17	14	-	-
Yeniçeri Sandığı	2	-	2	-
Evlathk	3	5	-	2
Belirsiz			18	2
Toplam	203	109	59	55
Kadın	98	24	21	15
Erkek	105	85	38	35
Toplam	203	109	59	55***
Vasiyet	13	22	7	10
Vakfa Zam	9	8	2	-
Muaccele nemesi	4	10	1	2

Kaynak: İMŞS, Evkaf Muhasebeciliği, Davutpaşa, Yeniköy ve Balat Mahkemeleri

* Vakıf başına ortalama vakfedilen meblağ

** Dört mahkemede vakıf başına ortalama vakfedilen meblağ

*** Beş vakıf kadın ve erkek bir arada kurulmuştur.

Osmanlı Döneminde İzmir'den Yapılan İhracatın Analizi
(1774-1776)*

A. Mesud Küçükcalay** - Numan Elibol***

Öz

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun İzmir'den yürüttüğü ihracatına ilişkin olarak, altı adet arşiv defterinden (gümrük defteri) hareketle, 1774-1776 yıllarına yönelik bir örneklem oluşturmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın temel sorusu, söz konusu yıllarda Osmanlı'nın İzmir Meyve Gümrüğü'nden yaptığı ihracatın yapısal özellikleri nelerdir şeklinde ifade edilebilir. Bunun için, söz konusu yıllarda İzmir Meyve Gümrüğü'nden ihracat yapan 244 geminin mal götürdüğü limanlar; ihracatı gerektiren bu gemilerin bandıraları ve 1.487 adet tüccara ait olan 2.563 parça ihraç malı sayısal olarak ve vergi rakamları bağlamında incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar, Osmanlı İmparatorluğu ihracatının ağırlıklı olarak Fransa, İngiltere ve Flemenk limanlarına yöneldiği; bu ihracatta Fransız, Venedikli, İngiliz ve Flemenk bandıralı gemilerin kullanıldığı; ihracata konu olan malların ise ham pamuk, iplik ile hammadde ve kimyasal mallardan

* Çalışmaya metodolojik ve bilimsel önerileri ile katkıda bulunan ve İzmir Gümrüğü'ne ait bazı arşiv belgelerini kullanımımıza sunan merhum Mehmet Genç'e ve rakamların bilgisayar ortamına aktarılmasında yardımcı olan Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü İktisat Tarihi Araştırma Görevlisi Bahadır Emre Küçükcalay'a teşekkür ederiz.

** Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Eskişehir/TÜRKİYE, amesud@ogu.edu.tr ORCID: 0000-0002-8286-0420.

*** Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir/TÜRKİYE, nelibol@ogu.edu.tr ORCID: 0000-0002-3341-3413.

oluştığı şeklindedir. Bu sonuçların, daha önceden benzer kaynaklar kullanılarak yapılan kimi çalışmaların bulgularını kısmen desteklediği açıktır. Ancak elde edilen sonuçların bir tür örneklem olduğu ve genelleme yapabilmek için uzun dönemli serilerin incelenmesi gerekliliği mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Dış Ticareti, İzmir, İzmir İhracatı, İhracat.

Analysis of Exports from Izmir in the Ottoman Period (1774-1776)

Abstract

This study aims to create a sample for the years 1774-1776, based on six archive books (customs books) regarding the Ottoman Empire's exports from Izmir. The main question of the study can be expressed as "what were the structural features of the Ottoman exports from İzmir Fruit Customs in the mentioned years?" For this purpose, the ports to which 244 exporting ships carried goods from İzmir Fruit Customs in the said years; the flags of these exporting ships and 2,563 pieces of export goods belonging to 1,487 merchants were examined numerically and in terms of tax figures. The results of the research show that the Ottoman exports were mainly directed to France, England and Dutch ports; French, Venetian, English and Dutch-flagged ships were used in these exports; the export goods consisted of raw cotton, yarn, raw materials and chemical goods. These results partially verify the findings of some previous studies using similar sources. However, it should be taken into account that the results obtained are a kind of sample and that long-term series should be examined in order to make generalizations.

Keywords: Ottoman Foreign Trade, Smyrna, Export of Smyrna, Export.

Giriş: 18. Yüzyıl ve Osmanlı Dış Ticareti Üzerine

Osmanlı tarihi söz konusu olduğunda, 18. yüzyıl araştırmalar açısından ihmal edilmiş bir yüzyıl olarak dikkati çekmektedir. Oysa Kemal Karpat'a göre, 1603–1789 dönemi, yani 17. ve 18. yüzyıllar, modern çağa geçişte son derece önemli fakat en çok ihmal edilen bir dönemdir. Nitekim 19. yüzyıldaki yeniliklerin çoğu ve Balkanlar'daki ulus devletlerin yükselişinin kökenleri bu dönemde meydana gelen sosyo–ekonomik gelişmelerde yer alıyordu. Karpat'a göre, ilgisizliğe ve dönemin yanlış bir biçimde gerileme dönemi olarak kabul edilmesine ek olarak, gelişmelerin nispeten karmaşık bir yapıya sahip olması ve değişimleri çözümleyecek uygun kavramsal araçların yokluğu ihmalin bir başka nedeniydi¹.

¹ Kemal Karpat, "Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırma Yaklaşımı", *Osmanlı ve Dünya*, haz. Kemal Karpat, Ufuk Kitapları, İstanbul 2000, s. 133-134.

Bu ihmal durumu Mehmet Genç'e göre iki temel nedenden kaynaklanmaktaydı. Nedenlerden ilki, Osmanlı tarihi çalışmalarında uzun süreden beri egemenliğini koruyan dönemlendirme anlayışıydı. Ona göre daha çok askerî başarıları ve siyasi sınırların genişleme ve daralma tempolarını ifade etme amacındaki bu sınıflama, bu tempoları bile tam ve doğru olarak ifade etmekten uzaktı. Bu tempoların arkasındaki derinlikleri ise hiçbir şekilde yakalama şansı vermezdi². İkinci neden psikolojik olduğu kadar, teknikti. Millî duygularla ilişkisi açık olan tarihin, durgun, dağılan ve gerileyen yanıyla ilgilenmeye hiçbir genç tarihçi istek duymuyordu. Çünkü büyüme ve gelişmede düzenlilik, gerileme ve dağılma ise düzensizlik gösterirdi. Oysa tarih üzerinde çalışma yürütenlerin, çalıştıkları konular üzerinde düzenlilikler araması evrensel bir yaklaşımdı³.

Suraiya Faroqhi'ye göre ise, 1730'dan sonra arşiv kaynaklarının daha çeşitli ve bol olmasına rağmen bu döneme ilgi gösterilmemesinin nedeni, 18. yüzyılın incelenmesi sonucunda yanıtlanacak araştırma sorularının henüz yeterli netlikte formüle edilmemiş olmasıydı. Bu durumda 18. yüzyıl genellikle bir ekonomik gerileme dönemi olarak nitelendiriliyor ve ortaya çıkan araştırma konuları da, araştırmacılara fazla çekici gelmiyordu⁴.

Osmanlı siyasi ve iktisadi tarih çalışmalarının da nasibini aldığı bu ihmal edişin aksine 18. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik yapısındaki pek çok dönüşümü ve 19. yüzyıldaki yeni yapılanmaların nüvelerini bir embriyo gibi içinde barındırıyordu. Bu nedenle de bu yüzyıl, sadece Osmanlı İmparatorluğu içindeki siyasal, sosyal ve ekonomik yapılarda değil, kimi devletlerin Osmanlı ile olan ilişkilerinde de köklü dönüşümlere ve ekonomik trendlere işaret etti.

17. ve 18. yüzyıllar, klasik Yakındoğu devlet modelinin evrim geçirdiği bir dönemdi. Ekonomideki dönemsel canlanmalar dışında 18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu, klasik döneminin biçimsel ve özsel ilkelerinden tamamen kopmuştu. 18. yüzyılda Osmanlı daha az merkezîyetçi, daha zayıf ve bu nedenle

2 Mehmet Genç, "Giriş Yerine: İktisat Tarihinin Temel Problematiki", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 5. baskı, Ötügen Yayınları, İstanbul 2009, s. 38.

3 Mehmet Genç, "Tarihimize Giydirilen Deli Gömleği: Osmanlı Tarihinde Periyotlaştırma Meselesi", *Osmanlı Geriledi mi?*, haz. Mustafa Armağan, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2006, s. 333.

4 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, 3. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 10.

de dış etkilere 16. yüzyıla göre daha açıktı. 18. yüzyıl, dışsal faktörlerin etkisi altında Osmanlı'nın dış etkilere açık hale gelmesiyle oluşan, klasik dönemden bir kopuş yüzyılıydı⁵. Bu ise bir yandan devletin sistem içindeki merkezi konumunu yitirmesine, bir diğer yandan merkezi bürokrasinin etkisinden bağımsız ve dünya ekonomisi ile bütünleşmekte olan bir ilişkiler bütününe ortaya çıkmasına neden oldu⁶. Bu nedenle de tarihçiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal yapılarındaki dönüşümün 16. ve 18. yüzyıl arasında meydana geldiğinde hemfikir olurken, bu sürecin Osmanlı kurumlarının yeni biçimlere evrilmesi şeklinde tarif edilmesinin daha doğru olduğunu ifade ettiler. Önceki dönem ile bu dönem arasındaki kurumsal farklılık bir zayıflama değil, kurumlarda meydana gelen bir dönüşümdü⁷.

Söz konusu dönüşüm kendisini sadece siyasal yapı, dış konjonktür şartları ve kurumsal yapılarda değil aynı zamanda 18. yüzyılın genel ekonomik trendinde ve Osmanlı dış ticaretinde de gösterdi. Genç'e göre 18. yüzyıl kesinlikle tek bir ekonomik gerileme trendine bağlı olarak değerlendirilemezdi. Ona göre 18. yüzyıl, ekonomik açıdan, 1700-1760 ve 1760-1800 olarak iki ana döneme ayrılarak değerlendirilmeliydi. İlk dönem, 17. yüzyıl sonlarında kaybedilen toprakların büyük bölümünün geri alındığı, İstanbul, Bursa, Tokat, Edirne ve Selânik gibi kentlerde artizanal endüstri imalatının arttığı; dokuma, sabun ve demir gibi ürünlerin, Sakız, Girit ve Sofya-Samakov gibi bölgelerde artışa geçtiği; devlet ve askerî sınıfın yeni yatırımlara yöneldiği; bütçe gelirlerinin %50 oranında artış gösterdiği ve ihrac yasaklarının geçici bir hale dönüştüğü bir ekonomik gelişme dönemiydi. Oysa ikinci dönemde, savaşların da etkisi ile bu ekonomik gelişme trendi tersine dönmüştü. Bu geriye dönüş ise yeniden eski reflekslerin yakalanmasına kadar yaklaşık yüz yıllık bir bekleyişe neden olmuştu⁸. Benzer bir yaklaşımı Ö. Ergenç de paylaşmakta ve 18. yüzyıla ilişkin maliye kayıtları bağlamında söz konusu durumu göstermektedir⁹.

5 Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları, İstanbul 1993, s. 22.

6 Reşat Kasaba, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Çözülmesi ve Dünya Ekonomisi", *Yaptı Dergisi*, S. 10, (1985), s. 47.

7 Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922*, 2nd Edition, Cambridge Univ. Press, UK 2005, s. 99-100.

8 Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 5. baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 211-222.

9 Bk. Özer Ergenç, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayisi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Gözlemler", *Belleten Dergisi*, C LII/S. 203, (1988), s. 501-533.

Bruce McGowan da 18. yüzyılın ekonomik trendi konusunda Genç'in bulgusundan yola çıkar. McGowan'a göre 1699-1812 döneminin ekonomik konjonktürünü Katerina ile yapılan savaştan (1768-1774) ikiye ayırarak incelemek gerekir. Ona göre ilk dönem ekonomide bazı sektörlerin gelişmesine şahit oldu. Merkezin gücünü artırma gayretleri halktan gelen baskı ile bu dönemde sarsılmaya başladı. Ordunun sivilleşmesi bir yandan halkın baskı gücünü artırıyor, diğer yandan da Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında istem dışı bir çatlamaya neden oluyordu. Bu, sonuçta bağımsızlık hareketlerini körüklerken azınlıkların Avrupalı devletler ile olan bağlarını güçlendirerek azınlıkları ticarete yönlendirdi. Yabancı tüccara karşı izlenen liberal tavır ise, sömürge tipi bir ticaret, azınlık tüccarlarının yabancılaştırılması ve sermayenin ticarete yönelmesine neden oldu¹⁰. Bruce McGowan'a göre bu dönemde Osmanlı ne fizyokrat ne de merkantilist politikalar izlemişti. Aksine fiskalist politikaları takip etmekteydi.

Robert Owen 18. yüzyılda Avrupa ve Ortadoğu arasındaki ticaretin dört temel karakteristiği olduğunu ileri sürmektedir. Bunlardan ilki, denizde yürütülen ticaretin yarısından fazlasının Marsilya'nın Fransız tüccarları tarafından yürütülmesiydi. İkincisi, Fransız ticari üstünlüğünün geniş ölçüde yünlülük kumaşlara dayanmasıydı. Üçüncüsü, Levant limanlarının çoğunluğunda, Fransız ticareti 18. yüzyıl boyunca artmaya devam ediyorken, özellikle İngilizler başta olmak üzere diğer Avrupalı uluslarınkinin 1740 gibi erken bir tarihte düşüşte olmasıydı. Dördüncü ve sonuncusu, Batı Avrupa ticaretinde Ortadoğu'nun göreceli öneminin, Amerika, Hindistan ve diğer yerlerde yeni arz kaynakları ve yeni piyasalar geliştiği için, git-tikçe azalmasıydı¹¹.

18. yüzyılın bir dönüşüm yüzyılı olması, ekonomik bağlamda kendisini sadece ekonomik trendlerde değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretinde de gösterdi. Ticaretteki bu dönüşüm Virginia Paskaleva tarafından, 18. yüzyıl Osmanlı dış ticaretinin, Orta Avrupa devletlerinin Osmanlı ticaretindeki ağırlıklarının artması; Rusya'nın Karadeniz havzasında güçlenmesi; etnik grupların dış ticaretteki aracılık faaliyetlerinin yükselişe geçmesi ve tarımsal ürün ihracatının ağırlık kazanması gibi dört belirleyici unsur tarafından kuşatıldığı şeklinde ifade etmektedir¹².

10 Bruce McGowan, "Ayanlar Çağı 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. Halil İnalçık-D. Quataert, çev. Ayşe Berktaş vd., C 2, Eren Yayınları, İstanbul 2004, s. 761.

11 Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, I. B. Tauris, London 2002, s. 83.

12 Virginia Paskaleva, "Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine

McGowan ise 18. yüzyıldaki Osmanlı dış ticaretinde, genellikle anıldığı şekliyle üç dönüşümden bahsetmenin mümkün olduğunu ifade etmektedir. Dış ticaretin metalar itibarıyla bileşimindeki değişiklik; dış ticaretin coğrafi dağılımındaki değişiklik ve dış ticaretin göreceli ağırlığındaki değişiklik, ona göre bu üç dönüşümü oluşturmaktadır¹³. Robert Mantran ise Osmanlı İmparatorluğu ticaretindeki dönüşümün, 18. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştiğini ifade etmenin daha doğru bir tespit olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu dönüşümün içsel ve dışsal nedenleri bulunmaktaydı. Batılı ulusların Hindistan ve Basra Körfezi'ne yerleşmelerine ek olarak kapitülasyonlar elde etmeleri, ona göre bu dönüşümün temelini oluşturuyordu. 17. yüzyılda başlayan dönüşüm sinyalleri 18. yüzyılda netleşmeye başladı. Fransa, İngiltere ve Hollanda gibi batılı ulusların, üretim tekniğinden, maliyet düşüklüğünden, doğunun beğenisine uygun mallar üretmelerinden, ticaretin Amsterdam hattına kaymasından ve deniz ticari taşımacılığına ilişkin yeni organizasyonlar kurmalarından elde ettikleri avantajlar, Osmanlı'nın söz konusu dönemdeki ekonomik bunalımıyla çakışmış ve bu nedenle de 18. yüzyıl, batının ticari üstünlüğü ile nitelenebilir hale gelmiştir¹⁴.

18. yüzyılda başlayan dış ticaretteki bu eğilim dünyadaki kimi değişiklikler ve bu değişikliklere Osmanlıların vermeye çaba harcadığı cevaplar tarafından da belirlenmiş olmalıydı. 18. yüzyıl boyunca Avrupalı devletler, Levant, Uzakdoğu ve Amerika'da ticari egemenlik için rekabet halindeydiler. Artık dünya ticaret merkezi 17. yüzyılda Atlantik'e doğru kaymıştı. İngiltere ve Hollanda, ticaretlerini geliştirmeye ve İspanya'nın ticari üstünlüğüne meydan okumaya istekliydiler. 18. yüzyılda ise Avrupa ekonomisi endüstriyel gelişme gösterdi. Nüfusu ve ekonomik refahında artışlar oldu. Ekonomik genişlemeyi entelektüel gelişme izledi. Yahudilere karşı duyulan tolerans artık Almanya'da bile genişlemeye başlamıştı¹⁵.

Fransa ve İngiltere arasındaki rekabet 19. yüzyılda İngiltere lehine dönecek olmakla birlikte 18. yüzyılda siyasal gelişmelerin ve savaşların etkisi altında dalgalanmalı olarak seyretme eğilimi içindeydi. İspanya Veraset Savaşları (1715), İspanya-

Katkı 1700-1850", *İÜ. İktisat Fakültesi Dergisi*, C. 27/S. 1-2, (1967), s. 47.

13 McGowan, "Ayanlar Çağı 1699-1812", s. 849.

14 Robert Mantran, "18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaretin Değişmesi", çev. Zeki Arıkan, *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, C 3, (1987), s. 159-164.

15 Trajan Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *The Journal of Economic History*, Vol. 20/No. 2, (1960), s. 244.

Fransa savaşı (1739-1756), Yedi Yıl Savaşları (1756-1763), ABD Bağımsızlık Savaşı (1775), Fransız Devrimi (1789) ve Napolyon'un Kıta Avrupa'sını blokajı (1798-1815), ekonomik rekabetteki avantajların hangi ulus lehine belirleneceğini tespit eden gelişmeler olmuşlardı. Osmanlı'nın 18. yüzyılın başında ve sonunda Avusturya, İran ve Rusya ile savaşları da Osmanlı dış ticareti üzerinde etkiye bulunmuşlardı. Lale Devri; yeni estetik ve mimari anlayışındaki gelişmeler ve 1740'da, padişah değişimlerinde kapitülasyon yenilenmesi geleneğinin lağvedilmesi ise Osmanlı'nın özellikle üretim ve tüketim reflekslerinde dönüşmesini mutlaka tetiklemişti. Avusturya ve Rusya'nın kuzeyden yürüttükleri siyasi ve ekonomik üstünlük elde etme baskısı ise neredeyse bütün 18. yüzyıl boyunca, bazı kesilme dönemleri dışında varlığını sürekli korumuştur. Osmanlı Devleti artık Hint Okyanusu'ndan Balkanlara kadar ortak bir siyasi, ekonomik ve askerî strateji belirlemek gibi zor bir görevle karşı karşıya kalmıştı. Bütün bu atmosfer altında ise Anadolu'nun batı ucundaki bir sahil kazası ticari olarak yükselişteydi ve Bursa gibi bir ticaret devini geride bırakarak Osmanlı'nın dış ticaretinin neredeyse yarısına yakın bir kısmını tek başına yürütebilecek bir yapıya doğru ilerliyordu¹⁶.

Ticaret söz konusu olduğunda İzmir gerçekten de 18. yüzyılda imparatorluğun diğer bütün şehirlerine belirgin olarak bir üstünlük sağlamış durumdaydı. Nitekim uluslararası piyasaların istediği hammaddeyi sunabilen İzmir, 1700 ile 1745 arasında, Osmanlı'nın en büyük ticaret ortağı olan Fransa'ya yaptığı toplam ihracatın %20'sini, 1745 ile 1789 arasında da %34'ünü tek başına gerçekleştirmiş durumdaydı. Başka hiçbir liman bunu başaramamıştı.

Örneğin 1776-1779 arasında ve 1786-1789 arasında, Osmanlı'nın Fransa'ya yaptığı ihracatın, İzmir sırasıyla %40 ve %38,3'ünü gerçekleştiren; Selanik %14 ve %7,6'sını gerçekleştirmişti. Osmanlı ithalatının %30 gibi büyük bir payı da İzmir'e geliyordu. Örneğin 1776'dan 1779'a ve 1786'dan 1789'a Fransa'dan yapılan ithalatın %34,2 ve %31 gibi yüzdeleri İzmir'e yapılıırken, İstanbul %29,8 ve %26'lık yüzdelerde kalmıştı¹⁷. İzmir aynı zamanda yaptığı ihracatın ithalatı geçmesi ile de Osmanlı'nın önemli bir dış ticaret kenti konumundaydı¹⁸.

16 İzmir'in ekonomik yükselişi konusunda geniş bilgi için bk. A. Mesud Küçükkalay, *Osmanlı İzmir'inde İthalat -1818-1839 İzmir Gümrüğü Örneği-*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013, s. 40-63.

17 E. Frangakis Syrett, "Trade Between Ottoman Empire and Western Europe: The Case of Izmir in the Eighteenth Century", *New Perspective on Turkey*, Vol. 2/No. 1, (1988), s. 2-3.

18 Bk. Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Yayınları, Ankara 1982, s. 28.

İzmir'in Osmanlı dış ticaretindeki rolü söz konusu, 18. yüzyılın sonlarına doğru sayısal olarak artan ve kısmen düzenlilik göstermeye başlayan dış ticarete ilişkin arşiv kaynaklarının 19. yüzyıldaki durumu biraz daha iyileşmektedir. Oysa 1790'lara gelene değin, Osmanlı dış ticaretinin resmedilmesine imkân tanıyan belge ve defterlerin sayısı hem azdır, hem de bir çıkarıma imkân sağlayacak uzun süreli seriler oluşturacak nitelikte değildir. İthalata ilişkin daha çok ve düzenli arşiv verileri bulunmasına ve bu verilere yönelik bazı çalışmalar da yapılmış olmasına rağmen¹⁹, Osmanlı ihracatı söz konusu olduğunda, neredeyse yapılmış çalışmaların sayısı yok denecek kadar azdır. Yabancı literatür söz konusu olduğunda da, Fransa ve İngiltere gibi bazı ülkelerin arşivlerine bağlı olarak yapılan bazı çalışmalar istisna olarak kabul edildiğinde, Osmanlı arşivlerine dayanarak yapılmış ihracata ilişkin çalışmalar neredeyse yok düzeyindedir.

Bu makale çalışması, literatürdeki çalışmalarda tespit edilen ve yukarıda belirtilen eksiklikleri gidermek amacıyla kaleme alınmıştır. Bunlar, 18. yüzyıla ilişkin olarak Osmanlı ekonomisine yönelik çalışmaların yetersizliğini gidermek, Osmanlı dış ticaretinde neredeyse yok düzeyinde olan ihracatın niteliği hakkındaki eksikliği ikmal etmek, 18. yüzyılın ikinci yarısına doğru dünya ekonomisine eklenmeye başlayan Osmanlı ekonomisinin bu sürecinin niteliğini ihracat rakamlarından göstermek, 18. yüzyıldaki Osmanlı ticaretinin dönüşümünü ticaret malları, ticaret yapılan limanlar ve ticarete aracılık eden tüccar tabiiyetlerindeki dönüşümden hareketle tespit etmek ve İzmir'in sadece Osmanlı ithalatında değil, ihracatında da etkili bir liman kenti olduğunu göstermektir.

Bu çalışma söz konusu amaçlara ulaşmayı hedefleyen bir örnekleme çalışması olarak planlanmıştır. Bu amaçla, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde D. BŞM. (Bab-1 Defteri Başmuhasebe) tasnifinde yer alan ve 1774-1776 yılları Osmanlı İzmir

19 Bu çalışmalardan bazıları için bk. A. Mesud Küçükcalay, "A Study of the Ottoman Imports to Smyrna between 1794-1802", *Journal of the Economic and the Social History of the Orient*, (2008), (51), p. 487-512; A. Mesud Küçükcalay, "Farklılıkları Bağlamında İstanbul İthalatı ve İzmir ile Karşılaştırılması (1793-1803)", *İSAM Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 41, (2013), s. 321-359; A. Mesud Küçükcalay, "İzmir Efrencü Gümrüğü'ne Ait Bir İrat Defterinin Analizi ve Ticarete İlişkin Sonuçları (1797-1799)", *Belleten*, C LXX/S. 257, (2006), s. 265-288; A. Mesud Küçükcalay, "İzmir Efrencü Gümrüğü Mukataası'na Ait 1802-1805 Tarihli 15 Adet Defterin Analizi", *Türklük Dünyası Dergisi*, S. 16, (2004), s. 215-223; A. Mesud Küçükcalay-Numan Elibol, "Ottoman Imports in the 18th Century: Smyrna (1771-1772)", *Middle Eastern Studies*, Vol. 42/No. 5, (2006), s. 723-740; A. Mesud Küçükcalay-Numan Elibol, "Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa'dan Karayolu İle Yapılan İhracatın Değerlendirilmesi: 1795-1804", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, (2004), s. 29-54.

Meyve Gümrüğü'nden yapılan ihracatın, ihracatın yapıldığı limanlar; ihracatı yapan gemilerin bandıraları ve ihracata konu olan mallara ilişkin bilgilerin yer aldığı altı adet defter kaynak olarak kullanılmıştır. Defterlerde yer alan bilgilerin bir buçuk yıllık bir düzenlilik göstermeleri ve birbirleri ile simetrik olmaları, bir buçuk yıllık da olsa bir veri setinin oluşturulabilmesine imkân tanımaktadır.

Bu defterlerde, ihracatı gerçekleştiren gemilerin İzmir'den ayrıldığı tarih; malların götürüldüğü limanlar; malları taşıyan gemilerin sahip olduğu bandralar; gemide malları bulunan tüccarların sayısı ve bu tüccarlara ait olan muhtelif malların isimleri ile bu mallardan tahsil edilen ihraç vergileri (akçe olarak) ve malların miktarları gibi bilgiler, defterlerin kendi sistematığı içinde gösterilmiştir. Bu bilgiler, bu çalışmanın ekindeki tabloda bir seri oluşturacak biçimde sistemli hale dönüştürülmüş ve bu tablonun çözümlenmesi ile elde edilen ve bir sonuç çıkarmaya imkân tanıyan bazı başka tablolar ve grafikler elde edilerek metin içinde kullanılmıştır. Arşiv kaynaklarından elde edilen verilerin düzenlenmesiyle elde edilen bilgilere göre, 1774-1776 yılında İzmir Meyve Gümrüğü'nden 244 adet gemi, 1.487 tüccara ait 2.563 parça ihraç malı ile kalkış yapmıştır ve bu mallardan 13.618.307 akçe, yani 113.486,07 kuruş ihraç vergisi tahsil edilmiştir.

Bu çalışmadan elde edilmesi umulan sonuç, Osmanlı dış ticaretine ilişkin olarak daha önceden kaleme alınmış kimi çalışmalarda elde edilen sonuçların kısmen kantifiye edilerek doğrulanabileceğidir. Buna göre, Osmanlı ihraç mallarının Fransa, Hollanda, İngiltere ve Güney Avrupa Akdeniz limanlarına yönelmiş olduğu; bu malların taşınmasında Fransız, İngiliz, Venedik ve Hollanda bandıralı gemilerin baskın bulunduğu; Osmanlı ihraç mallarının ise ağırlıklı olarak ham pamuk, iplik, hammadde ve kimya ile mensucat malları gibi hammaddelerden oluştuğu, elde edilmesi umulan ve kısmen de elde edilen sonuçlar olarak ifade edilebilir. Ancak bir buçuk yıllık verilerden elde edilen bu sonuçlardan, 18. yüzyıl Osmanlı dış ticareti hakkında bir genelleme yapmak bağlamında ihtiyatlı davranmak ve bunun için başka veri setlerine ve çalışmalara ihtiyaç olduğunu göz önünde bulundurmak gereklidir.

1. İzmir İhracatında Limanların / İskelelerin Analizi

1774-1776 yıllarında Osmanlı İzmir Meyve Gümrüğü'nden ihraç edilen malların yöneldiği limanlarda ilk altı sırayı Marsilya, Hollanda (Flemenk), İngiltere, Livorno, Trieste ve Venedik almaktadır. İzmir'den kalkış yapan toplam 244 geminin

72'si (%31,97) mallarını Marsilya'ya; 39'u (%15,98) Hollanda'ya; 38'i (%15,57) İngiltere'ye; 27'si (%11,07) Livorno'ya; 22'si (%9,02) Trieste'ye ve 13'ü de (%5,33) Venedik'e götürmüşlerdir. Bu sıralamaya göre, İzmir'den kalkış yapan 217 gemi (%88,94) taşıdıkları mallarını ağırlıklı olarak Avrupa'nın Akdeniz limanlarına, İngiltere limanlarına ve Hollanda limanlarına götürmüşlerdir. Geriye kalan 27 gemiden (%11,06) İsveç'e giden 1'i, Asitane'ye (İstanbul) giden 4'ü, Kuşadası'na giden 3'ü, Kemer'e giden 2'si ve gittiği yere ilişkin kayıt bulunmayan 3'ü dışarıda tutulduğunda, kalan 13 geminin de mallarını söz konusu bu üç bölgeden ilkinde, yani Akdeniz limanlarına (Ankona ve Malta) götürdüğü görülmektedir.

B. McGowan'ın 1784 yılına ilişkin olarak verdiği rakamlar da bu bulguları doğrulamaktadır. Buna göre 1784 yılında toplam Osmanlı ihracatının %36,5'i Fransa'ya; %24'ü Avusturya'ya; %18,3'ü Hollanda'ya; %12'si Venedik'e ve %9,2'si de İngiltere'ye yapılırken bu ihracatın %32'si İzmir limanından; %23'ü Suriye'den; %13'ü Mısır'dan; %4'ü İstanbul'dan; %4'ü Kuzey Afrika sahillerinden ve %2'si de Yunanistan limanlarından yapılmıştı²⁰.

Söz konusu 244 geminin içinde malları bulunan tüccarlar ve bu tüccarlara ait olan malların parça bazında dağılımına bakıldığında sıralamanın fazla değişmediği dikkat çekmektedir. Toplam 1.487 tüccarın 1.419'unun (%95,42) malları, Marsilya, Hollanda, İngiltere, Livorno, Trieste ve Venedik'e giden gemiler içinde yer almaktadır. İzmir'den ihraç edilen 2.563 parça malın ise 2.462 adedi (%96,06) yine aynı limanlara giden gemiler içinde bulunmaktadır. Çalışmanın Ek'inde yer alan tablodan elde edilen Tablo 1 ve Grafik 1'de ihracatı gerçekleştiren gemilerin mallarını götürdükleri limanlara ait bilgiler; Grafik 2'de ise ihraç mallarından tahsil edilen verginin ihraç mallarının götürüldüğü limanlar bağlamında dağılımı miktar ve yüzde olarak gösterilmektedir.

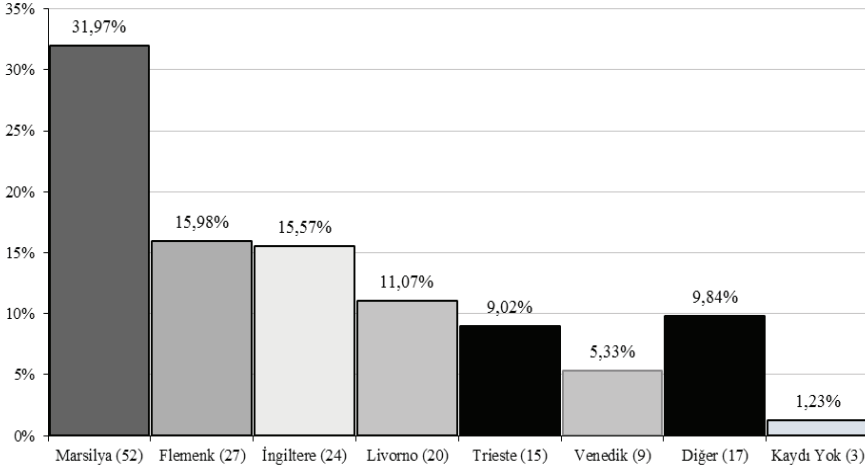
20 Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and Struggle for Land 1600-1800*, Cambridge Univ. Press, New York 1981, s. 18 ve 28.

Tablo 1: İhraç Mallarından Tahsil Edilen Toplam Verginin Gemilerin Varış Limanlarına Göre Dağılımı (Ek'den Derlenmiştir)

No	Geminin Varış Yeri	Gemi Sayısı	%	Mal Sayısı (Parça)	%	Gemide Malı Bulunan Tüccar Sayısı	%	Mallardan Alınan Toplam Vergi (Akçe)	Mallardan Alınan Toplam Vergi (Kuruş)	%
1	Marsilya*	78	31,97	818	31,91	524	35,23	5.565.162	46.376,39	40,87
2	Flemenk	39	15,98	673	26,26	334	22,46	4.112.560	34.271,39	30,20
3	İngiltere	38	15,57	265	10,34	120	8,07	1.607.419	13.395,19	11,80
4	Livorno	27	11,07	369	14,40	228	15,33	1.061.585	8.846,57	7,80
5	Trieste	22	9,02	190	7,41	125	8,41	519.916	4.332,65	3,82
6	Venedik	13	5,33	147	5,74	88	5,92	437.724	3.647,69	3,21
7	Ankona	7	2,87	43	1,68	32	2,15	148.868	1.240,57	1,09
8	Malta	6	2,46	30	1,17	15	1,01	76.092	634,11	0,56
9	Asitane	5	2,05	10	0,39	6	0,40	17.213	143,44	0,13
10	Kuşadası	3	1,23	3	0,12	4	0,27	4.740	39,50	0,03
11	Kemer	2	0,82	2	0,08	2	0,13	6.900	57,50	0,05
12	İsveç	1	0,41	3	0,12	2	0,13	28.148	234,57	0,21
13	Kayıt Yok	3	1,23	10	0,39	7	0,47	31.980	266,50	0,23
TOPLAM		244	100	2.563	100	1.487	100	13.618.307	113.486,07	100

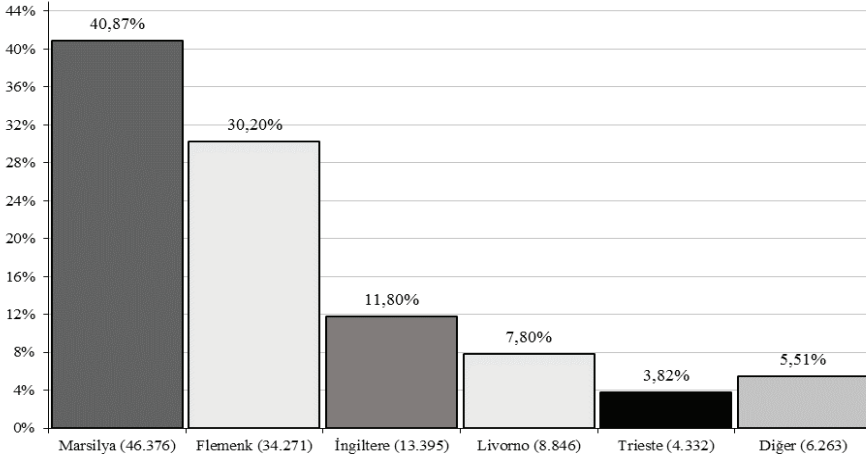
* Giden gemilerden iki adedinin varış yeri olarak Fransa belirtildiği için bu iki geminin varış yerleri, varış yerleri Marsilya olarak belirtilen gemiler içinde değerlendirilmiştir.

İhraç mallarına ödenen toplam verginin mal götürülen limanlar açısından dağılımına bakıldığında, doğal olarak, ödenen ihraç vergisi dağılımı ile taşınan malların hacmi arasında doğrusal bir orantı olduğu görülmektedir ve sıralama değişmemektedir. 2.563 parça maldan tahsil edilen toplam 113.486 kuruşluk verginin 46.376 kuruşu (%40,87) Marsilya'ya; 34.271 kuruşu (%30,20) Hollanda'ya; 13.395 kuruşu (%11,80) İngiltere'ye; 8.846 kuruşu (%7,80) Livorno'ya ve 4.332 kuruşu (%3,82) ise Trieste'ye mal götüren gemilerden ve bu gemilerin taşıdığı mallardan tahsil edilmiştir. Şu durumda, Fransa, Hollanda ve İngiltere'ye ihraç edilen mallar, toplam ihraç vergisinin 94.042 kuruşluk (%82,87) büyük bir tutarını ödemişlerdir.

Grafik 1: Gemilerin Mal Götürdükleri Limanlara Göre Dağılımı (%)

Not: Diğer limanlar; Malta (6 gemi) %2,46; Asitane (5 gemi) %2,05; Ankona (7 gemi) %2,87; İsveç (1 gemi) %0,41; Kemer (2 gemi) %0,82; Kuşadası (3 gemi) %1,23.

Osmanlı ihracatının hangi limanlara veya hangi bölgelere doğru yönlendiği, biraz da söz konusu bölgelerin ekonomik gereklilikleri ve içinde buldukları ekonomik konjonktür şartlarından kaynaklanmaktaydı. Nitekim 18. yüzyıl boyunca Avrupa'lı devletlerin ve İngiltere'nin, büyüyen kitle üretimleri için hammaddeye olan ihtiyaçları nedeniyle yüzlerini Osmanlı topraklarına da çevirdikleri bir gerçektir. Böylece ham pamuk, iplik, yün, deri, boyama maddeleri, kumaşlar ve bazı gıda maddeleri İngiltere ve Kıta Avrupa'sı ülkelerinin temel taleplerini oluşturuyordu. Ancak malların hangi bölgeye gideceği veya Osmanlı'ya malların hangi bölge veya limanlardan gönderileceğinin tek gerekçesi bu değildi.

Grafik 2: Toplam Verginin Varış Limanlarına Göre Dağılımı (%) (Kuruş)

Not: Diğer limanlar; Venedik (3.647) %3,05; Ankona (1.240) %1,09; Malta (634) %0,56; İsveç (234) %0,21; Asitane (143) %0,13; Kaydı Yok (266) %0,23; Kuşadası (39) %0,05; Kemer (57) %0,23.

Bundan daha önemli olan bir başka neden, ülkelerin birbirleri ile olan siyasi ilişkilerinin deniz ticaretini biçimlendirmek bağlamındaki etkisiydi. Nitekim özellikle Fransa ve İngiltere'nin içinde bulunduğu savaş veya siyasi gerginlikler, Cebeli Tarık Boğazı'nın kullanımında sıkıntıya neden olduğu zaman, mallar, Marsilya, Cenova, Trieste ve Venedik gibi Akdeniz limanlarına yönelmekte ve Kıta Avrupa'sına, hatta Hollanda gibi uzak bölgelere buradan ulaşmaktaydı²¹. Benzer bir durum Fransız dış ticareti için de zaman zaman söz konusu oluyordu²². Akdeniz limanlarının, ama özellikle Trieste'nin kullanılmasında, Avusturya'nın yükselen ticari gücünün ve Akdeniz'e açılan tek ticari kapısının Trieste olmasının da büyük önemli bir payı olmuş olmalıydı²³.

21 Syrett, "Trade Between Ottoman Empire and Western Europe: The Case of Izmir in the Eighteenth Century", s. 8. Aynı görüş için ayrıca bk. Charles Issawi, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Ekonomisindeki Yeri (1600-1814)", *Osmanlı ve Dünya*, haz. Kemal Karpat, Ufuk Kitapları, İstanbul 2000, s. 168; Alfred C. Wood, *A History of the Levant Company*, Frank Cass and Co. Ltd., London 1964, s. 179.

22 Elena F. Syrett, "Greek Mercantile Activities in the Eastern Mediterranean 1780-1820", *Balkan Studies*, Vol. 28/No. 1, (1987), s. 76-66.

23 Küçükkalay, *Osmanlı İzmir'inde İthalat -1818-1839 İzmir Gümrüğü Örneği-*, s. 93.

Osmanlı dış ticaretinin hangi limanlardan yürütüleceği limanın kendi özellikleri, hinterlandının nitelikleri, tüccarlara sunduğu hizmetler ve limanın taşımacılıkta önemli bir unsur olan maliyet avantajına imkân verip vermediği de önemli oluyordu. Bunlara limanın veya iskelenin kara rotasıyla olan bağlantılarının verimliliğini, sahip olduğu hukuk sisteminin ve yargı organizasyonunun işlemindeki etkinliği de mutlaka eklemek gerekliydi. Örneğin Trieste Limanı'nda bir karantina bölgesi oluşturulması ve tüccarların salgın hastalıklara karşı korunması bile, malların sevkiyatında zaman gecikmesine neden olmasına rağmen ticareti artırıcı bir etkiye bulunuyordu²⁴.

İhracattaki bu durum, ithalatta da fazlaca değişiklik göstermiyordu ancak ithalat söz konusu olduğunda Rusya'nın Karadeniz limanlarının bu ticarete dahil olduğu dikkati çekiyordu. Rusya'nın ticarete dahil olması yeni bir bölge ve bu bölgenin malları ile yürütülen ticaret anlamına gelirken, batı dünyası ile yürütülen ithalatta bölgeler bağlamında fazla bir değişiklik söz konusu değildi²⁵.

2. İzmir İhracatındaki Gemilerin Bandıraları Analizi

1774–1776 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun İzmir Meyve Gümrüğü'nden yapılan ihracatta kullanılan gemiler bandıraları itibarıyla tasnif edildiğinde, bu taşımacılıkta Fransız, Hollandalı, İngiliz ve Venedik bandıralı gemilerin, 244 gemi içinde 226 adet ile (%92,61) ezici bir üstünlüğe sahip olduğu dikkati çekmektedir. Müslüman bandıralı gemilerin sayısı sadece 3 adet olup, toplam içinde %1,23'lük bir paya sahiptir.

24 Küçükcalay, *Osmanlı İzmir'inde İthalat -1818-1839 İzmir Gümrüğü Örneği-*, s. 94.

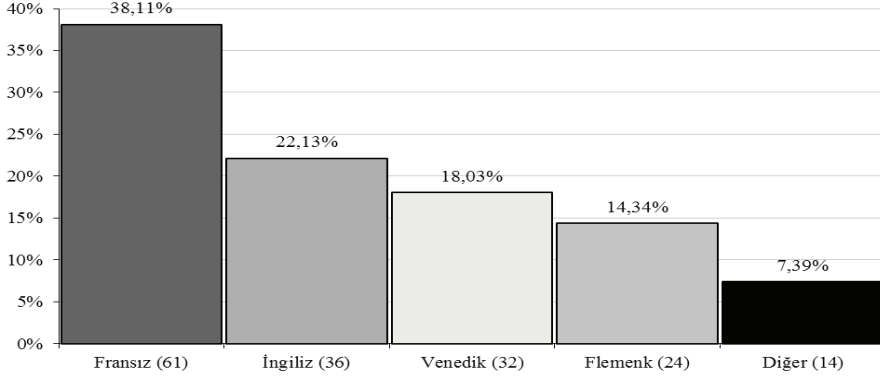
25 Küçükcalay, "A Study of the Ottoman Imports to Smyrna between 1794-1802"; Küçükcalay, "Farklılıkları Bağlamında İstanbul İthalatı ve İzmir ile Karşılaştırılması (1793-1803)"; Küçükcalay, "İzmir Efrenc Gümrüğü'ne Ait Bir İrat Defterinin Analizi ve Ticarete İlişkin Sonuçları (1797-1799)"; Küçükcalay, "İzmir Efrenc Gümrüğü Mukataası'na Ait 1802-1805 Tarihli 15 Adet Defterin Analizi"; Küçükcalay-Elibol, "Ottoman Imports in the 18th Century: Smyrna (1771-1772)".

Tablo 2: İhraç Mallarından Tahsil Edilen Toplam Verginin Gemilerin Bandıralarına Göre Dağılımı (Ek 1'den Derlenmiştir)

No	Geminin Bandırası	Gemi Sayısı	%	Mal Sayısı (Parça)	%	Gemide Malı Bulunan Tüccar Sayısı	%	Mallardan Alınan Toplam Vergi (Akçe)	Mallardan Alınan Toplam Vergi (Kuruş)	%
1	Fransız	93	38,11	897	35,00	581	39,07	5.794.394	48.286,67	42,55
2	İngiliz	54	22,13	471	18,38	245	16,48	2.228.240	18.568,73	16,36
3	Venedik	44	18,03	477	18,61	293	19,70	1.432.460	11.937,18	10,52
4	Flemenk	35	14,34	637	24,85	309	20,78	3.920.923	32.674,41	28,79
5	Nemçe	5	2,05	41	1,60	29	1,95	99.417	828,47	0,73
6	Müslüman	3	1,23	6	0,23	4	0,27	11.277	93,97	0,08
7	Moskov	2	0,82	3	0,12	2	0,13	5.448	45,40	0,04
8	Napoli	2	0,82	4	0,16	4	0,27	12.534	104,45	0,09
9	Zimmi	2	0,82	6	0,23	2	0,13	6.750	56,25	0,05
10	Dubrovnik	2	0,82	17	0,66	15	1,01	72.806	606,72	0,53
11	İsveç	1	0,41	3	0,12	2	0,13	28.148	234,57	0,21
12	Kaydı Yok	1	0,41	1	0,04	1	0,07	5.910	49,25	0,04
TOPLAM		244	100	2.563	100	1.487	100	13.618.307	113.486,07	100

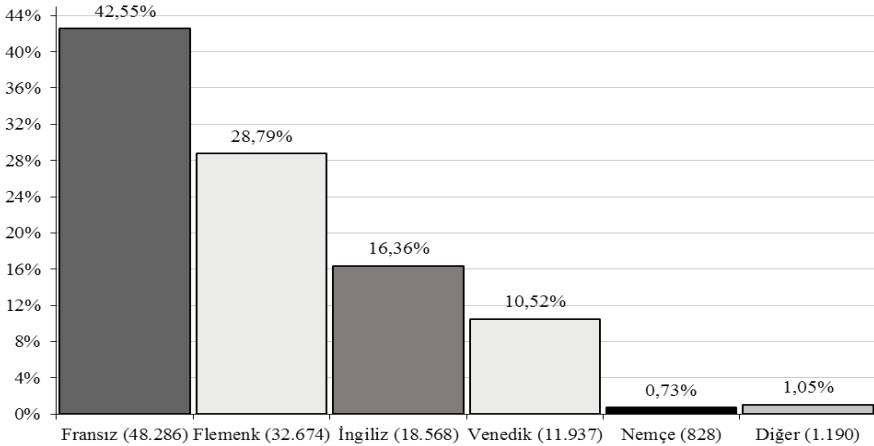
Fransız, İngiliz, Venedik, Hollanda ve Nemçe bandıralı gemiler toplam 2.563 parça ihraç malının 2.523'ünü (%98,44), toplam 1.487 tüccarın 1.457'sine (%97,98) ait olan malları taşımışlardır. Tablo 2 ve Grafik 3'de ihracatı gerçekleştiren gemilerin bandıraları itibariyle dağılımları, Grafik 4'de ise bu gemilerde taşınan mallara isabet eden ihraç vergilerinin bandıralar itibariyle dağılımı gösterilmektedir.

Bandıralara isabet eden vergiler açısından bakıldığında, Fransız bandıralı gemilerin, toplam ihraç vergisinin %42,55'ini (48.286 kuruş) ödeyerek ilk sırada yer aldığı; bunu %28,79'luk (32.674 kuruş) bir payla Hollanda; %16,36'lık payla (18.568 kuruş) İngiliz ve %10,52'lik (11.937,18 kuruş) payla Venedik bandıralı gemilerin izlediği dikkati çekmektedir. Bu dört bandıraya sahip olan gemiler, söz konusu yıllarda ödenen toplam ihraç vergisinin %98,22'sini ödemişlerdir. Gemi sayısı itibariyle 35 gemi (%14,34) ile dördüncü sırada yer alan Hollanda gemilerinin, ödenen 32.674 kuruşluk ihraç vergisi ile (%28,79) ikinci sıraya yükselmiş olması, taşıdıkları malların parça itibariyle fazla olmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Grafik 3: Gemilerin Bandıralarının Dağılımı (%)

Diğer: Nemçe (5 gemi) %2,05; Dubrovnik (2 gemi) %0,82; İsveç (1 gemi) %0,041; Müslüman (3 gemi) %1,1,23; Napoli (2 gemi) %0,82; Zimmi (2 gemi) %0,82; Moskov (2 gemi) %0,82; Kaydı Yok (1 gemi) %0,41.

Nitekim Hollanda bandıralı gemiler, 637 parça mal ile, 897 parça mal taşıyan Fransız gemilerinin hemen arkasından ikinci sırada yer almaktadırlar. Oysa Hollanda bandıralı gemiler sadece 35 gemi ile toplam gemiler içinde dördüncü sırada yer almaktadırlar.

Grafik 4: Bandıralara İsbet Eden Verginin Dağılımı (%)

Diğer: Müslüman (93) %0,08; Moskov (45) %0,04; Napoli (104) %0,09; Zimmi (56) %0,05; Dubrovnik (606) %0,09; İsveç (234) %0,21.

18. yüzyıl Osmanlı dış ticareti söz konusu olduğunda, yabancı bandıralı gemilerin bu ticaretteki taşımacılık üstünlükleri neredeyse tartışmasız bir biçimde belirgindir. 18. yüzyıl boyunca, Levant'ta Avrupalı tüccarların faaliyetleri artış içindeydi ve yapılan ticaretin de büyük bir kısmında yabancı gemiler tercih edilmekteydi. Örneğin İskenderiye ile Avrupa ve Garp Ocağı (Trablus, Tunus, Cezayir) arasında gerçekleştirilen taşımacılıkta bu üstünlük açık bir şekilde görülebiliyordu. 18. yüzyılda İskenderiye ile İzmir arasındaki ticaretin %78'i; İskenderiye ile Selanik arasındaki ticaretin %53'ü; İskenderiye ile İstanbul arasında gerçekleştirilen ticaretin %50'si; İskenderiye ile Mora ve Suriye arasında gerçekleştirilen ticaretin de büyük bir kısmı Avrupalı tüccarların tekelindeydi. 1785 yılında, Osmanlı dahilindeki deniz ticaretinde kullanılan gemilerin %48'ini Avrupa bandıralı gemiler oluşturuyordu. 1776-1779 yıllarında Rodos'ta demirleyen 776 geminin 174'ü (%22,42) Osmanlılara, 411'i (%52,96) Fransızlara, 95'i (%12,24) Venediklilere, 59'u (%7,60) Ragusalılara ve 35'i de (%4,51) İngilizlere aitti²⁶.

Ancak D. Panzac'a göre, taşımacılıktaki bu üstünlüğün tam olarak ortaya çıkması 18. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır. Nitekim 1782 yılında İskenderiye limanına 1.039 gemi giriş çıkış yapmıştır. Bunların 743'ü (%71,4) Osmanlı; 296'sı (%28,6) ise çeşitli Avrupa ülkelerinin bandıralarını taşımaktadır. Ancak Panzac'a göre bu durum, ABD Bağımsızlık Savaşı'nın neden olduğu, geçici bir Osmanlı üstünlüğüdür. Zira 1783 yılında savaşın bitmesinin hemen ardından, 1785 yılında, Osmanlı bandıralı gemilerin sayısında bir gerileme söz konusu olur. Sayıları 618'e gerilemiştir. Ancak aynı yılda Avrupa bandıralı gemilerin sayısı 597'ye yükselmiştir²⁷. Panzac İzmir İskelesi'ne ilişkin rakamlar da vermektedir. Örneğin, 1756 yılında İzmir İskelesi'nde taşımacılık yapan 239 geminin 143'ü (%59,9) Fransız; 37'si (%15,6) Dubrovnik; 18'i (%7,5) Toscana; 17'si (%7,1) Hollanda ve 14'ü (%5,7) İsveç bandıralı gemilerden oluşmaktadır. 1776 yılında ise toplam 306 geminin 153'ü (%50) Fransız; 84'ü (%27,5) Venedik; 27'si (%8,8) Hollanda ve 27'si (%8,8) Dubrovnik bandıralı gemilerden oluşmaktadır²⁸.

W. Kaltenstadtler, taşımacılıkta Avrupa bandıralı gemilerin üstünlüğünün 18. yüzyılın ortalarında belirgin hale gelmeye başladığını düşünmektedir. Nitekim 1750'li

26 Daniel Panzac, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire During the 18th Century", *International Journal of Middle East Studies*, 24, (1992), s. 193 ve 195-197.

27 Daniel Panzac, "18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Ticareti", çev. Serap Yılmaz, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C 4, (1989), s. 195-197.

28 Panzac, "18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Ticareti", s. 184.

yıllarda Trieste Limanı'na ait bir kayıta, Osmanlı gemileri taşımacılıkta dördüncü sırada yer almaktadır. Bu kayıta göre, 1750 yılında Trieste'den yükleme yapan 836 adet gemi içinde Venedik bandıralı gemiler 416 (%49,26); Avusturya bandıralı gemiler 254 (%30,38) ve Napoli bandıralı gemiler 100'e (%11,96) ulaşmışken, Osmanlı bandıralı gemilerin sayısı yalnızca 52'de (%6,22) kalmıştır²⁹.

Avrupalı ulusların taşımacılıktaki bu üstünlüğü tek bir nedene değil bir nedenler grubuna bağlı olduğu açıktır. Zaten 18. yüzyıl söz konusu olduğunda İngiltere, Fransa, Rusya, Hollanda ve Avusturya gibi ulusların zaman zaman taşımacılıktaki paylarının değişmesi de, bu nedenler grubundaki değişmelerden kaynaklanmış olmalıdır.

Bu üstünlük nedenlerinden ilki, Osmanlıların kendilerini bir kara devleti gibi organize etmeyi, denizlerden ise büyük ölçüde askerî stratejiler için faydalanmayı tercih etmiş olmasında aranmalıdır. Gemi teknoloji ve yapım sanayisinde de sürekli askerî kaygılar ön planda tutulmuştu³⁰. Kadırgadan kalyona, kalyondan da buharlı gemilere geçiş sürecinde, kalyona geçiş tartışmaları 17. yüzyılın sonlarında başlamış ve 18. yüzyıl bu dönüşüm sürecini içermiştir³¹. Buharlı gemilerin de ilk defa 1827 yılında Osmanlı'ya girdiği dikkate alındığında bu tarihlerin Avrupalı uluslara kıyasla geç tarihler olduğu açıktır. Bu durum liman hizmetlerinin eksikliği, taşıma maliyetlerinin yüksekliği, özel sektörün taşımacılıkta faaliyet gösterebileceği düzeyde sermaye birikiminin söz konusu olmaması, teknolojik bilgi yetersizliği veya teknolojik bilginin deniz itcari taşımacılığına adapte edilememesi, bu

29 Wilhelm Kaltenstadler, "Der Österreichische Seehandel über Trieste im 18. Jahrhundert", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschafts Geschichte*, 55-56. Bd., (1969), Heft: 1-4, s. 42 ve 74. Venedikli, Hollandalı, Dubrovnikli ve İngiliz bandıralı gemilerin Osmanlı dış ticaretindeki üstünlüğü konusunda bk. M. de Chenier, "Revolutions de l'Empire Ottoman, Et Observations sur les progres, sur les revers, sur l'Etat present de cet Empire", Paris 1789, *Contribution A L'histoire du Commerce de la Turquie et de la Bulgarie III, Rapport Consulaires Français Documents Officiels et Autres Documents*, (Ed., Nicolas V. Michoff), Svichtov 1950, s. 46. İsveç gemilerinin üstünlüğü konusunda bk. Elias Abesci, "Etat actuel de l'empire Ottoman", *Chez la Villette, Libraire Paris 1792, Contribution A L'histoire du Commerce de la Turquie et de la Bulgarie III, Rapport Consulaires Français Documents Officiels et Autres Documents*, (Ed. Nicolas V. Michoff), Svichtov 1950, s. 61-63.

30 Avrupa'nın taşımacılıktaki üstünlüğü karşısında Osmanlılar, 1757 gibi erken bir tarihte reyanın, kendilerinin ve mal varlıklarının Fransız ve İngiliz gemileri ile nakledilmemesi yoluna gitti. Ancak bu sınırlama Mısır'dan İstanbul'a gıda taşıyan gemilerin, İstanbul'a pirinç ve benzeri gıda mallarını getirmelerini sekteye uğrattığında, uygulaması güç olan bu karardan bir yıl sonra vazgeçildi. Mübahat Kütükoğlu, "18. Yüzyılda İngiliz ve Fransız Korsanlık Hareketlerinin Akdeniz Ticareti Üzerine Etkileri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 12, (1968), s. 59.

31 İdris Bostan, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Gemi Teknolojisinde Değişim: Kadırgadan Kalyona", *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Devleti*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 183-206.

alana yönelik bir yasama faaliyetinin yokluğu, merkezi hükümetin dikkatlerini, halkın geçimini temin etmesini sağlayacak temel politikalara yönlendirmesi ve Osmanlı tebeasının uzak ülkelerle ticaret yapmak bağlamında, belki de bir tarım toplumu olmaları nedeniyle, isteksiz olmalarıydı. R. Mantran'ın sunduğu bir rapor bu isteksizlik durumunu gösterir niteliktedir. Buna göre, ticaret amacıyla İstanbul'a varmak için birkaç acem Ermenisi'nin katıldığı, karayolu ile gelen belli başlı kervanların çıkış noktası olan Hindistan ve İran'a, Kahire, Halep ve İzmir'e bir rastlantı sonucu giden, serüven peşinde koşan bazılarının dışında Türklerin yabancı ülkelere sık sık gidip geldikleri adeta görülmemekteydi³². Bütün bunlara, gayri müslim Osmanlı tebeasının yabancı devletlerin hizmetine girerek taşımacılıkta yer almalarını da eklemek gerekir³³.

3. İzmir İhracatına Konu Olan İhraç Malları Analizi

1774-1776 yıllarında Osmanlı İzmir Meyve Gümrüğü'nden toplamda 2.563 parça mal ihraç edilmiştir. Bu mallar kendi içlerinde gruplandıklarında, ham pamuk, rişte (iplik) ve hammadde-kimyasal mallar gruplarının hem parça bazında, hem de bu mal gruplarından tahsil edilen ihraç vergisi bağlamında ezici bir üstünlüğe sahip oldukları görülmektedir. Zira toplam 2.563 parça malın 769'unu (%30,00) ham pamuk; 767'sini (%29,93) çeşitli türden rişte ve 607'sini (%23,68) ise hammadde ve kimyasal mallar oluşturmaktadır. Bu üç mal grubu 2.563 parça malın 2.143'ünü (%83,61) oluşturmuştur. Mensucat ve mensucat ürünleri 182 parçalık (%7,10); baharat ve gıda ürünleri grubu mallar ise 209 parçalık (%8,15) bir paya sahip olmuşlardır.

Tablo 3'te ve Grafik 5'de İzmir Meyve Gümrüğü'nden ihraç edilen mallar beş grup altında ihraç edilen malların miktarları, kaç parça halinde ihraca konu oldukları ve ihraç mallarından tahsil edilen vergiler bağlamında gösterilmektedir. Grafik 6'da ise mal gruplarından tahsil edilen ihraç vergileri yüzdeler itibarıyla gösterilmiştir.

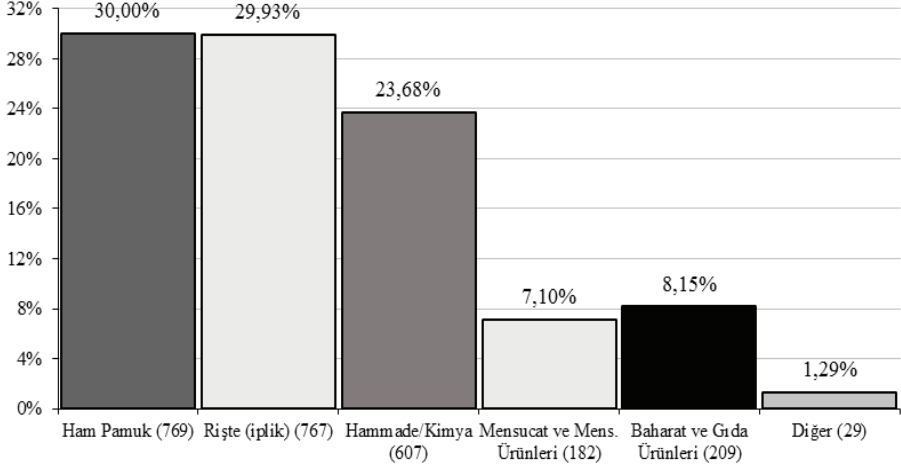
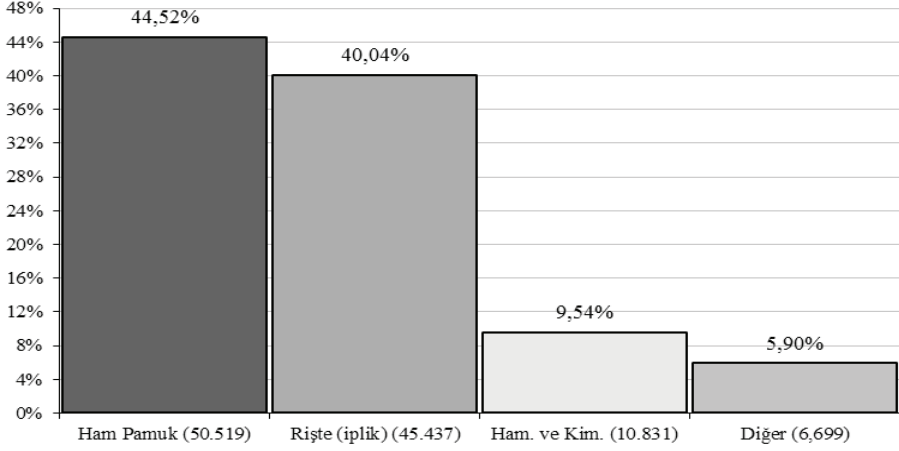
32 Robert Mantran, "16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti", çev. Zeki Arıkan, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 3, (1987), s. 1437.

33 18. yüzyıl boyunca bazı zimmilerin Avrupa devletlerinin himayesine girerek bu sayede müste'men tüccar gibi hareket ettikleri (berathı tüccar), bu durumun ise 18. yüzyılın sonlarına doğru yalnızca Osmanlı reayası tüccarlara değil, aynı zamanda bazı Avrupalı müste'men tüccarlara da zarar verdikleri konusunda bk. Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler 1750-1839*, 2. baskı, Turhan Yayınları, Ankara 1998.

Tablo 3: İhraç Mallarının Parça, Miktar ve Tahsil Edilen Toplam Vergi Açısından Gruplanması gösterilmiştir.

MALLAR	Parça Adedi	%	Alınan Toplam Vergiler (Akçe)	Alınan Toplam Vergiler (kuruş) (Akçe/120)	%
PENBE-İ HAM (Ham Pamuk)	769	30,00	6.062.391	50.519,93	44,52
RİŞTE (İplik)	767	29,93	5.452.525	45.437,71	40,04
<i>Rişte-i Penbe</i>	309	12,06	958.770	7.989,75	7,04
<i>Rişte-i Elvan</i>	263	10,26	1.409.130	11.742,75	10,35
<i>Rişte-i Ankara</i>	195	7,61	3.084.625	25.705,21	22,65
HAMMADDE ve KİMYASALLAR	607	23,68	1.299.806	10.831,72	9,54
<i>Tıftık</i>	204	7,96	370.742	3.089,52	2,72
<i>Şem-i Asel</i>	139	5,42	340.629	2.838,58	2,50
<i>Kök Boya</i>	56	2,18	182.856	1.523,80	1,34
<i>Küre</i>	39	1,52	34.545	287,88	0,25
<i>Yapağı</i>	30	1,17	165.446	1.378,72	1,21
<i>Alacehr</i>	28	1,09	38.004	316,70	0,28
<i>Palamut</i>	24	0,94	50.242	418,68	0,37
<i>Afyon</i>	17	0,66	33.036	275,30	0,24
<i>Mazı</i>	12	0,47	30.372	253,10	0,22
<i>Hurda Harir</i>	12	0,47	14.438	120,32	0,11
<i>Saç Kılı</i>	11	0,43	8.150	67,92	0,06
<i>Kösele</i>	7	0,27	6.924	57,70	0,05
<i>Nışadır</i>	4	0,16	4.440	37	0,03
<i>Aşfor Boya</i>	3	0,12	3.580	29,83	0,03
<i>Sünger</i>	4	0,16	1.215	10,13	0,01
<i>İnek Derisi</i>	3	0,12	2.545	21,21	0,02
<i>Penbe-i Kozca</i>	2	0,08	2.817	23,48	0,02
<i>Taşan Derisi</i>	2	0,08	2.500	20,83	0,02
<i>Türemendi</i>	2	0,08	726	6,05	0,01
<i>Kav</i>	1	0,04	480	4	0,01
<i>Sabun</i>	1	0,04	112	0,93	0,01
<i>Kıl</i>	1	0,04	126	1,05	0,01
<i>Fransız Boyası</i>	1	0,04	3.036	25,30	0,02
<i>Telatin</i>	1	0,04	375	3,13	0,01
<i>Gaytan</i>	1	0,04	60	0,50	0,01
<i>Çırmak</i>	1	0,04	1.170	9,75	0,01
<i>Şimşir</i>	1	0,04	1.240	10,33	0,01
MENSUCAT ÜRÜNLERİ	182	7,10	294.912	2.457,60	2,17
<i>Kaliçe</i>	56	1,99	126.129	1.051,08	0,93
<i>Dimi</i>	51	1,60	87.914	732,62	0,65
<i>Alaca</i>	41	0,35	66.433	553,61	0,49
<i>Yorgan</i>	9	0,08	4.668	38,90	0,03

MALLAR	Parça Adedi	%	Alınan Toplam Vergiler (Akçe)	Alınan Toplam Vergiler (kuruş) (Akçe/120)	%
<i>Boğasi</i>	4	0,08	1.500	12,50	0,01
<i>Alaca Kılım</i>	3	0,16	2.035	16,96	0,01
<i>Kütü-i Bursa</i>	2	0,12	3.297	27,48	0,02
<i>Şali Efrenç</i>	2	0,08	450	3,75	0,01
<i>Astar</i>	2	0,08	364	3,03	0,01
<i>Beledi</i>	2	0,08	600	5	0,01
<i>Eskofa</i>	2	0,08	801	6,68	0,01
<i>Mermer</i>	2	0,08	50	0,42	0,01
<i>Beledi-i Tire</i>	1	0,04	72	0,60	0,01
<i>Yorgan Yüzü</i>	1	0,04	345	2,88	0,01
<i>Türkmen Kılımı</i>	1	0,04	98	0,82	0,01
<i>Kaputu Kebe</i>	1	0,04	90	0,75	0,01
<i>Yerli Basma</i>	1	0,04	56	0,47	0,01
<i>İbrişim</i>	1	0,04	10	0,08	0,01
BAHARAT ve GIDA MALLARI	209	8,15	460.476	3.837,30	3,38
<i>Üzüm</i>	110	4,29	328.755	2.739,63	2,41
<i>İncir</i>	49	1,91	85.236	710,30	0,63
<i>Mahmude</i>	24	0,94	24.198	201,65	0,18
<i>Revgan-ı Suğla</i>	6	0,23	6.552	54,60	0,05
<i>Günlük</i>	6	0,23	5.597	46,64	0,04
<i>Sahlep</i>	5	0,20	5.121	42,68	0,04
<i>Yemen Kahvesi</i>	3	0,12	1.382	11,52	0,01
<i>Harnup</i>	2	0,08	1.050	8,75	0,01
<i>Tuz</i>	1	0,04	1.220	10,17	0,01
<i>Pirinç</i>	1	0,04	720	6	0,01
<i>Sarı Sabır</i>	1	0,04	225	1,88	0,01
<i>Zerdeçav</i>	1	0,04	420	3,50	0,01
DİĞER	29	1,13	48.162	401,35	0,35
<i>Okunamayan</i>	7	0,27	2.814	23,45	0,02
<i>Belirtilmeyen</i>	5	0,20	27.449	228,74	0,20
<i>Tehi Varil</i>	6	0,23	2.716	22,63	0,02
<i>Hunda</i>	5	0,20	6.566	54,72	0,05
<i>İstengar</i>	3	0,12	2.090	17,42	0,02
<i>Eşya Gümrüğü</i>	1	0,04	5.910	49,25	0,04
<i>Ceviz Tahtası</i>	1	0,04	440	3,67	0,01
<i>Hondra</i>	1	0,04	177	1,48	0,01
TOPLAM	2.563	100	13.618.307	113.486,07	100

Grafik 5: İhraç Mallarının Tür Olarak Dağılımı (%)**Grafik 6:** İhraç Mallarına Göre Toplam Verginin Dağılımı (%)

Mal gruplarının ödenilen ihraç vergisi içindeki ağırlıkları daha nettir ve ne-redeyse tahsil edilen bütün ihraç vergisi üç mal grubu tarafından ödenmiş gibidir. Buna göre ham pamuk, toplam 113.486 kuruşluk ihraç vergisinin 50.519 kuruşluk (%44,52); rişte 45.437 kuruşluk (%40,04); hammadde ve kimyasal ürünler ise 10.831 kuruşluk (%9,54) ihraç vergisine konu olmuşlardır. Bu üç mal grubu 106.789 kuruşluk (%94,10) ihraç vergisi öderken bunlar dışında kalan mal grupları sadece 6.696 kuruşluk (%5,90) bir ihraç vergisi ödemişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu dış ticaret açısından değerlendirildiğinde, Avrupa'daki ve dünyadaki negatif gelişmelere rağmen 18. yüzyılın ilk yarısına kadar bu ticaret, istisnai dönemler dışında fazlalıkla kapanıyordu³⁴. Klasik dönem olarak isimlendirilen 18. yüzyıl öncesindeki bu dönemde, genel olarak Osmanlı'nın Bursa ve Halep gibi kentlerinin ticaret merkezleri olduğu, Osmanlı ekonomisinin cehri, kırmız, deri ürünleri ve yelken bezi gibi bazı ticari mallarda uzmanlaştığı ve kendi kendine yeter bir ekonomik organizasyon tesis ettiği bir gerçektir. Ancak 18. yüzyıla gelindiğinde bu durum değişmeye başlamıştı. Bu değişikliğin Osmanlı ekonomisini çöküşe götürdüğü biraz abartılı olmakla birlikte, 19. yüzyılın ortalarına doğru netleşecek olan ticari geri kalmışlığın başlangıcının habercisi olarak görülmesi mümkün olabilir.

18. yüzyılda, tartışmalara da konu olan belki de en önemli dönüşüm, Osmanlı ekonomisinin mamul madde ihraç eden bir yapıdan, hammadde ihraç eden bir yapıya doğru dönüşmüş olmasıydı. Nitekim Volney'e göre 1780'lerde özellikle Fransa'nın Osmanlı'dan yaptığı ithalat, balmumu, keten, ipek, pirinç, bakır, zamk ve pamuk gibi, Fransız sanayisinin hammadde ihtiyacını karşılayan mallardan oluşmaktaydı ve bu mallar Fransa'nın değişik bölgelerindeki sanayilerde kullanılmaktaydı³⁵. D. Panzac'a göre, bu durumun tam aksine olarak, bu yüzyıldaki Osmanlı ithal ürünleri ise manifaktür mallardan oluşmaktaydı. Bu manifaktür mallara çivit, boya hammaddeleri, kahve ve şeker gibi koloni malları da eşlik ediyordu³⁶. Ancak bu değişim, H. Sahillioğlu'nun bulgusuna göre mutlaka 18. yüzyılın ikinci yarısında

34 Cemal Kafadar, "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi", çev. C. Şişman, *Osmanlı Geriledi mi?*, haz. Mustafa Armağan, Etkileşim Yayınları, İstanbul (2006), s. 129; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, 6. baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003, s. 253.

35 Charles Issawi (ed.), *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, The Univ. of Chicago Press, London 1966, s. 31'den: C. F. Volney, "Etat du Commerce du Levant en 1784, d'après les registres de la chambre de Commerce de Marseille"; III, Paris 1825, s. 321-340.

36 Panzac, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire During the 18th Century", s. 191.

olmuş olmalıydı. Zira 1750 gibi geç bir tarihte bile, Bursa, Gelibolu ve Ankara gibi kentlerin ticaret imkânlarının ve ürettikleri malların uluslararası ticaretteki etkin konumlarının varlığı söz konusuydu³⁷.

Bir tarih belirtmeyen C. Issawi'ye göre bu yüzyıl, Osmanlı'nın Avrupalı devletlerinin gelişen endüstrileri için bir hammadde kaynağı haline geldiği ve Avrupalıların bol miktarda pamuk, yün ve ipek ithal ettikleri bir dönemdi. 18. yüzyıl boyunca tekstil sanayinin üç maddesi, yün, pamuk ve ipekli kumaş iplik ve hammadde olarak ihraç edilirken, yüzyılın sonuna doğru yalnızca hammadde olarak ihraç edilmeye başlanmıştı³⁸.

B. J. Slot bu dönüşümü fazla abartmamak gerektiği düşüncesindedir. Zira ilk defa bu yüzyılda beliren söz konusu eğilim dış ticaret hadlerinde olumsuz sonuçlar doğurmasına rağmen Avrupalı ülkelerin yeni hammadde kaynaklarına yönelmeleri, 19. yüzyılın ortalarına doğru hammadde ihracatının azalmasına neden olmuştu. Zira 18. yüzyılda kahve gibi Osmanlı merkezli bir malın dahi Jawa'dan Basra'ya ihraç edilmesi veya Surinam'dan kahve getirilmesi bunun göstergesiydi³⁹.

B. McGowan da hammadde ihracının abartılmaması gerektiği konusunda Slot ile benzer düşünceleri paylaşmaktadır. McGowan'a göre Osmanlı ihracatının bu dönemde hammadde ağırlıklı oluşu ilk bakışta bu ticaretin kolonyalist bir ticaret olduğu çağrışımı yapmaktaydı. Ancak ona göre, en azından 19. yüzyıla kadar, kolonyalist teriminin ima ettiği siyasi bir teslimiyetten bahsetmek mümkün değildi. Çünkü, kurumsallaşmasını daha 16. yüzyılın sonlarında tamamlamış olan dış ticarete son dönemlere kadar devletin kontrolü ortadan kalkmamış, bu durum ancak 19. ve 20. yüzyıllarda ticaretin büyük güçlerin kontrolü altına girmesiyle değişmeye başlamıştı⁴⁰.

Ş. Pamuk en azından 1820'ye gelene kadar Osmanlı ekonomisinin dış ticaret yoluyla bir kuşatma altında kalarak, kolonyalist bir niteliğe dönüşmediğini düşünmektedir. Ona göre Avrupa'nın ucuz tarım malları ve mamul malları için araş-

37 Halil Sahillioğlu, "18. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticari İmkânları"; *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 11, (1968), s. 61.

38 Charles Issawi, "The Transformation of the Economic Position of the Millets in the Nineteenth Century", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. B. Braude-B. Lewis, New York (1982), s. 160.

39 J. B. Slot, "Hollanda ile Osmanlı İmparatorluğu Arasındaki Ticari İlişkiler", *Osmanlılar ve Hollandalılar*, Cem Ofset Matbaacılık vd., İstanbul 1990, s. 19.

40 McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and Struggle for Land 1600-1800*, s. 10.

tırdığı pazarlar nedeniyle yüzünü dünyanın geri kalan bölgelerine çevirmesi 19. yüzyılın başlarına denk gelmektedir⁴¹. Nitekim Pamuk'a göre 19. yüzyılın ilk yirmi yılı, yani 1820'ye kadar olan dönem, Osmanlı ekonomisinin kendi kendine yettiği; kapitalist öncesi üretim ilişkilerinin egemen olduğu ve yapıların henüz çözülmediği bir dönemdi. Oysa 1820'den sonra bu yapı batının askerî, siyasi ve iktisadi gücüyle karşı karşıya kalmıştı. Ekonomi kapitalizme açılırken merkez, gücünü artırmak için bir dizi reforma başvurmuş ve ekonomik yapı, dünya ekonomisi ile bağlantılar kurmaya başlamıştı. Osmanlı ekonomisinin dünya pazarları için tarımsal meta üretiminin yaygınlaşması 1820–1853 döneminde gerçekleşmişti⁴². Zaten Osmanlı dış ticaretindeki açıkların da süreklilik kazanarak kronikleşmesi bu tarihlere denk gelmekteydi⁴³. Zira K. Karpat'a göre 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı dış ticaret dengesi iyi olsa da ithalatçı bir kimliğe doğru evrilme sürecindeydi. Ek olarak bu artış göreceli bir artıştı. Osmanlı'nın Avrupa ile ticareti artmaktaydı ancak Avrupa devletlerinin toplam ticaret hacmi içinde bu pay oldukça küçüktü⁴⁴.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmadan elde edilen ilk sonuç 1774-1776 yıllarında Osmanlı İzmir Meyve Gümrüğü'nden, 1.487 tüccara ait olan 2.563 parça ihraç malını taşıyan 244 adet geminin ayrıldığını ve bu gemilerin taşıdığı mallardan Osmanlı Devleti'nin toplam 13.618.307 akçe, yani 113.486,07 kuruş ihraç vergisi tahsil ettiğinin kantifiye etmek olmuştur. Ancak bu genel kantifikasyona ek olarak, bu çalışmanın ulaştığı bazı başka spesifik sonuçlar da bulunmaktadır.

Söz konusu 244 ticaret gemisi, taşıdıkları ihraç malları ile birlikte İzmir'den ayrılarak Marsilya, Hollanda, İngiltere, Livorno, Trieste ve Venedik gibi Güney Avrupa limanlarına gitmişlerdir. Bu limanlara, az sayıda da olsa Ankona, Malta, İsveç ve İstanbul gibi limanlar eşlik etmişlerdir. Buna göre Osmanlı ihraç malları ağırlıklı olarak Akdeniz limanları ile Fransa, Hollanda ve İngiltere limanlarına yönelmiş-

41 Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1997, s. 153. Avrupalı ulusların 17. yüzyılın aksine, 18. Yüzyılda yüzlerini koloni mallarına çevirdikleri konusunda ayrıca bk. John B. Wolf, *Early Modern Europe 1500-1789*, Scott-Foresman and Company, London 1972, s. 176.

42 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2005, s. 151-152.

43 Bk. Şevket Pamuk, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, C 1, TC. Başbakanlık DİE. Yayınları, Ankara 1995, s. 25, 4.1. Nolu Tablo.

44 Kemal Karpat, "The Transformation of the Ottoman State 1789–1908", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3/No. 3, (1972), s. 246.

tir. Bu durum, İzmir'den yapılan Osmanlı ihracatına konu olan malların iki ana bölgeye gittiğine işaret etmektedir. Bölgelerden ilki Güney Avrupa limanları olup, ihraç mallarının bu limanlar aracılığı ile Avrupa ülkelerine dağıldığını söylemek mümkün görünmektedir. İkinci bölge direkt olarak Fransa, Hollanda ve İngiltere limanlarıdır. Osmanlı dış ticaretin yaklaşık olarak %45'ine yakın bir bölümünü gerçekleştiren İzmir kentinden kalkan gemilerin gitmiş oldukları bu bölgeler, Osmanlı ihracatında ağırlıklı olarak İngiltere, Hollanda ve Güney Avrupa ülkelerinin baskın olduklarına da işaret etmektedir.

Söz konusu durum, İzmir'den yapılan ihraç mallarından tahsil edilen vergilerden de izlenebilmektedir. Nitekim ihraç mallarını taşıyan 244 gemiden Fransa, Hollanda ve İngiltere'ye giden 155 gemi, toplam ihraç vergisinin 94.042 kuruşunu (%82,87); geriye kalan 89 gemi ise 19.444 kuruşunu (%12,18) ödemiştir. Söz konusu üç ülkeye giden malların bu denli yüksek bir oranda ihraç vergisi ödemiş olmaları, bu ülkelerin katma değeri yüksek olan hammaddeleri aldığını düşündürtecek niteliktedir. Bu çalışmanın incelediği tarih aralığı düşünüldüğünde, söz konusu ülkelerin Sanayi Devrimi sürecinde olduklarını ve bu malları kendi üretimleri için bir tür girdi olarak kullandıklarını ve bu tarihlere gelindiğinde Akdeniz'deki deniz ticari taşımacılığında etkinliklerini sağlamış olduklarını ifade etmek gerekmektedir. Ticari taşımacılıktaki bu üstünlük rakamlardan da anlaşılmaktadır. Nitekim 1774-1776 yılları arasında İzmir'den yapılan ihracatı gerçekleştiren 244 geminin bandıraları ağırlıklı olarak Fransız, İngiliz, Venedik ve Hollanda bandıralarından oluşmuştur. Bu dört ülke toplam 244 geminin içinde 226 (%92,61) adedinin bandırısına sahip olmuşlardır. Bu dört ülkenin gemileri toplam ihraç vergisinin 104.466 kuruşluk (%98,22) kısmını ödemişlerdir. Buna göre Osmanlı ihracatındaki taşımacılıkta Avrupalı devletlerin kesin bir üstünlüğü bulunmaktadır. Bu üstünlüğün nedenleri olarak, deniz taşımacılığındaki teknolojik yeniliklerin, kurulan organizasyonların, bazı vergi avantajları ve imtiyazların elde edilmiş olmasının, askerî güçlerindeki ilerlemenin, devletlerin taşımacılık konusundaki politikalarını isabetli geliştirmiş olması ve bu sektörü desteklemiş olmasının zaman içinde gelişmiş olmasının etkileri bulunmuş olmalıdır.

İzmir'den İhraca konu olan 2.563 parça malda ham pamuğun, ipliğin, hammadde-kimyasal malların ezici bir ağırlığı bulunmaktadır. Bu üç grup mal, toplam 2.563 parça malın 2.143 parçasını (%83,61) oluştururken mensucat ürünleri 182 (%7,10) ve baharat-gıda malları 209 parçasını (%8,15) oluşturmuşlardır. Hammaddelerdeki bu durum, ihraç mallarından tahsil edilen vergilere de yansımıştır. Toplam 113.486,07 kuruşluk ihraç vergisinin 106.789 kuruşluk (%94,10) kısmı ham pamuk, iplik ve hammadde-kimyasal mallardan tahsil edilmiştir. Men-

sucut ile baharat ve gıda mallarından tahsil edilen ihraç vergisi ise yalnızca 6.294 (%5,55) kuruştur. Bu rakamlar literatürdeki bazı çalışmaların da tespit ettiği gibi Osmanlı dış ticaretindeki mamul madde ithal etmek ve hammadde ihraç etmek şeklinde gerçekleşen dönüşümün Osmanlı arşiv kayıtların da kantifiye edilmesi anlamına gelmektedir. Ancak bu dönüşüme biraz ihtiyatlı yaklaşılmalıdır. Nitekim bu dönüşümün 18. yüzyılın başlarından başlayarak yüzyılın sonlarına doğru yavaş ama kararlı adımlarla, daha çok Avrupalı devletlerdeki ekonomik gelişmelere bağlı olarak gelişmiş olmalıdır. Nitekim Sanayi Devrimi'ni idrak etmeye başlamış olan Avrupa devletlerinin özellikle hammaddeler ve bazı buğday gibi gıda mallarını, aradaki fiyat farkından da faydalanmak için Osmanlı ve Rusya gibi devletlerden satın almaya başladıkları da yapılan çalışmalardan bilinmektedir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

BOA. D. BŞM. 4535; 22869; 22871; 22872; 22873; 22874.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Abesci, Elias, “Etat actuel de l’empire Ottoman”, *Chez la Villette*, Libraire Paris: 1792, *Contribution A L’histoire du Commerce de la Turquie et de la Bulgarie III, Rapport Consulaires Français Documents Officiels et Autres Documents*, (ed. Nicolas V. Michoff), Svichtov 1950, s. 58-64.

Bağış, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler 1750-1839*, 2. Baskı, Turhan Yayınları, Ankara 1998.

Bostan, İdris, “17. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Gemi Teknolojisinde Değişim: Kadırgadan Kalyona”, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Devleti*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 183-206.

Chenier, M. de, “Revolutions de l’Empire Ottoman, Et Observations sur les progres, sur les revers, sur l’etat present de cet Empire”, Paris 1789, *Contribution A L’histoire du Commerce de la Turquie et de la Bulgarie III, Rapport Consulaires Français Documents Officiels et Autres Documents*, (ed., Nicolas V. Michoff), Svichtov 1950, s. 41-57.

Ergenç, Özer, “18. Yüzyılda Osmanlı Sanayisi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Gözlemler”, *Bulleten*, C LII/S. 203, Ağustos 1988, s. 501-533.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, 3. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

- Genç, Mehmet, “18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, 5. baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 211-222.
- Genç, Mehmet, “Giriş Yerine: İktisat Tarihinin Temel Problematiki”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, 5. baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 37-45.
- Genç, Mehmet, “Tarihimize Giydirilen Deli Gömleği: Osmanlı Tarihinde Periyotlaştırma Meselesi”, *Osmanlı Geriledi mi?*, haz. Mustafa Armağan, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2006, s. 329-346.
- Issawi, Charles (ed.), *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, The Univ. of Chicago Press, London 1966.
- Issawi, Charles, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa Ekonomisindeki Yeri (1600-1814)”, *Osmanlı ve Dünya*, haz. Kemal Karpaz, Ufuk Kitapları, İstanbul 2000, s. 155-171.
- Issawi, Charles, “The Transformation of the Economic Position of the Millets in the Nineteenth Century”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (ed. B. Braude-B. Lewis), New York 1982, s. 261-285.
- Kafadar, Cemal, “Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi”, çev. C. Şişman, *Osmanlı Geriledi mi?*, haz. Mustafa Armağan, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2006, s. 101-164.
- Kaltenstadtler, Wilhelm, “Der Österreichische Seehandel über Trieste im 18. Jahrhundert”, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschafts Geschichte*, 55-56. Bd., 1969, Heft: 1-4, s. 481-500.
- Karpaz, Kemal, “Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırma Yaklaşımı”, *Osmanlı ve Dünya*, haz. Kemal Karpaz, Ufuk Kitapları, İstanbul 2000, s. 119-145.
- Karpaz, Kemal, “The Transformation of the Ottoman State 1789-1908”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3/No. 3, 1972, s. 243-281.
- Kasaba, Reşat, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Çözülmesi ve Dünya Ekonomisi”, *Yapıt Dergisi*, S. 10, 1985, s. 37-50.
- Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları, İstanbul 1993.
- Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Savaş Yayınları, Ankara 1982.
- Küçükkalay, A. Mesud, “A Study of the Ottoman Imports to Smyrna between 1794-1802”, *Journal of the Economic and the Social History of the Orient*, 2008 (51), s. 487-512.

- Küçükkalay, A. Mesud, “Farklılıkları Bağlamında İstanbul İthalatı ve İzmir ile Karşılaştırılması (1793-1803)”, *İSAM Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 41, 2013, s. 321-359.
- Küçükkalay, A. Mesud, “İzmir Efrenç Gümrüğü Mukataası'na Ait 1802-1805 Tarihli 15 Adet Defterin Analizi”, *Türklük Dünyası Dergisi*, S. 16, İstanbul 2004, s. 215-223.
- Küçükkalay, A. Mesud, “İzmir Efrenç Gümrüğü'ne Ait Bir İrat Defterinin Analizi ve Ticarete İlişkin Sonuçları (1797-1799)”, *Belleten*, C LXX/S. 257, 2006, s. 265-288.
- Küçükkalay, A. Mesud, *Osmanlı İzmir'inde İthalat -1818-1839 İzmir Gümrüğü Örneği-*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.
- Küçükkalay, A. Mesud-Elibol, Numan, “Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa'dan Karayolu İle Yapılan İhracatın Değerlendirilmesi: 1795-1804”, *Anadolu Üniv. Sos. Bilimler Dergisi*, 2004/1, s. 29-54.
- Küçükkalay, A. Mesud-Elibol, Numan, “Ottoman Imports in the 18th Century: Smyrna (1771-1772)”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 42/No. 5, September 2006, s. 723-740.
- Kütükoğlu, Mübahat, “18. Yüzyılda İngiliz ve Fransız Korsanlık Hareketlerinin Akdeniz Ticareti Üzerine Etkileri”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 12, 1968, s. 57-71.
- Mantran, Robert, “16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti”, çev. Zeki Arıkan, *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 3, 1987, s. 1433-1443.
- Mantran, Robert, “18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaretin Değişmesi”, çev. Zeki Arıkan, *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, C 3, 1987, s. 159-175.
- McGowan, Bruce, “Ayanlar Çağı 1699-1812”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. Halil İnalçık-D. Quataert, çev. Ayşe Berktaş vd., Eren Yayınları, İstanbul 2004, s. 761-867.
- McGowan, Bruce, *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and Struggle for Land 1600-1800*, Cambridge Univ. Press, New York 1981.
- Owen, Roger, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, I. B. Tauris, London 2002.
- Pamuk, Şevket, *100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1997.

- Pamuk, Şevket, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, C 1, TC. Başbakanlık DİE. Yayınları, Ankara 1995.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. baskı, İstanbul 2005.
- Panzac, Daniel, “18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Deniz Ticareti”, çev. Serap Yılmaz, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C 4, 1989, s. 179-182.
- Panzac, Daniel, “International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire During the 18th Century”, *International Journal of Middle East Studies*, 24, 1992, s. 189-206.
- Paskaleva, Virginia, “Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı 1700-1850”, *İÜ. İktisat Fakültesi Dergisi*, C 27/S. 1-2, Ekim-1967, s. 36-74.
- Quataert, Donald, *The Ottoman Empire 1700-1922*, 2nd Edition, Cambridge Univ. Press, UK 2005.
- Sahillioğlu, Halil, “18. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticari İmkânları”; *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 11, Ağustos-1968, s. 61-66.
- Slot, J. B., “Hollanda ile Osmanlı İmparatorluğu Arasındaki Ticari İlişkiler”, *Osmanlılar ve Hollandalılar*, Cem Ofset Matbaacılık vd., İstanbul 1990, s. 7-17.
- Stoianovich, Trajan, “The Conquering Balkan Orthodox Merchant”, *The Journal of Economic History*, Vol. 20/No. 2, 1960, s. 234-313.
- Syrett, E. Frangakis, “Greek Mercantile Activities in the Eastern Meditarrenean 1780-1820”, *Balkan Studies*, Vol. 28/No. 1, 1987, s. 73-86.
- Syrett, E. Frangakis, “Trade Between Ottoman Empire and Western Europe: The Case of Izmir in the Eighteenth Century”, *New Perspective on Turkey*, Vol. 2/No. 1, 1988, s. 1-18.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, 6. baskı, İstanbul 2003.
- Volney, C. F., “Etat du Commerce du Levant en 1784, d’apres les registres de la chambre de Commerce de Marseille”, III, Paris 1825, s. 321-340.
- Wolf, John B., *Early Modern Europe 1500–1789*, Scott-Foresman and Company, London 1972.
- Wood, Alfred C., *A History of the Levant Company*, Frank Cass and Co. Ltd., London 1964.

EKOsmanlı'nın İzmir Meyve Gümrüğü'nden Yaptığı İhracatın Genel Kompozisyonu
(25 Ramazan 1188-30 Zilhicce 1189 Hicri/29 Kasım 1774-20 Şubat 1776)

Gemi No	Geminin İzmir'den Ayrıldığı Tarih (Hicri)	Geminin İzmir'den Ayrıldığı Tarih (Miladi)	Geminin Gittiği Liman/İskele	Geminin Bandrası	Mal Sayısı (Parça)	Tüccar Sayısı	Tahsil Edilen Vergi (Akçe)	Tahsil Edilen Vergi (Kuruş) (Akçe/120)
<i>BOA. D. BŞM. 22869</i>								
1	25 Ramazan 1188	29 Kasım 1774	Venedik	Venedik	9	6	64.270	535,58
2	26 Ramazan 1188	30 Kasım 1774	Flemenk	Flemenk	33	13	187.628	1.563,57
3	19 Şevval 1188	23 Aralık 1774	Livorno	Fransız	21	13	48.650	405,42
4	25 Şevval 1188	29 Aralık 1774	Marsilya	Fransız	8	4	63.595	529,96
5	26 Şevval 1188	30 Aralık 1774	Flemenk	Flemenk	15	10	77.202	643,35
6	29 Şevval 1188	02 Ocak 1775	İngiltere	İngiliz	4	3	47.032	391,93
7	29 Şevval 1188	02 Ocak 1775	Marsilya	Fransız	7	7	37.968	316,40
8	07 Zilkade 1188	09 Ocak 1775	Venedik	Venedik	15	10	41.135	342,79
9	08 Zilkade 1188	10 Ocak 1775	Livorno	Venedik	14	9	51.746	431,22
10	15 Zilkade 1188	17 Ocak 1775	İngiltere	İngiliz	5	4	62.804	523,37
11	17 Zilkade 1188	19 Ocak 1775	Ankona	Venedik	14	10	64.830	540,25
12	21 Zilkade 1188	23 Ocak 1775	Livorno	Venedik	4	3	8.510	70,92
13	23 Zilkade 1188	25 Ocak 1775	Marsilya	Fransız	2	2	37.620	313,50
14	25 Zilkade 1188	27 Ocak 1775	İngiltere	İngiliz	7	4	76.082	634,02
15	29 Zilkade 1188	31 Ocak 1775	Flemenk	Fransız	5	3	19.332	161,10
16	01 Zilhicce 1188	02 Şubat 1775	Flemenk	Flemenk	4	4	38.670	322,25
17	05 Zilkade 1188	06 Şubat 1775	Trieste	Nemçe	6	5	25.996	216,63
18	09 Zilkade 1188	10 Şubat 1775	Livorno	İngiliz	2	1	8.403	70,03
19	26 Zilhicce 1188	27 Şubat 1775	Marsilya	Fransız	1	1	6.204	51,70
20	12 Zilkade 1188	14 Ocak 1775	Malta	Fransız	6	3	12.690	105,75
21	23 Zilhicce 1188	24 Şubat 1775	İngiltere	İngiliz	2	2	6.330	52,75
22	24 Zilhicce 1188	25 Şubat 1775	Marsilya	Fransız	1	1	4.750	39,58
23	13 Zilkade 1188	15 Ocak 1775	Flemenk	Flemenk	5	2	33.662	280,52
24	16 Zilhicce 1188	17 Şubat 1775	Marsilya	Fransız	1	1	6.600	55,00
25	29 Zilkade 1188	31 Ocak 1775	Ankona	Fransız	1	1	102	0,85
26	26 Zilkade 1188	28 Ocak 1775	İngiltere	İngiliz	2	2	16.860	140,50
27	22 Zilhicce 1188	23 Şubat 1775	Ankona	Fransız	1	1	663	5,53
28	26 Zilkade 1188	28 Ocak 1775	Marsilya	Fransız	1	1	5.280	44
<i>BOA. D. BŞM. 22871</i>								
1	06 Recep 1188	12 Eylül 1774	Venedik	Venedik	22	12	47.720	397,67
2	17 Recep 1188	23 Eylül 1774	Marsilya	Fransız	19	13	107.500	895,83

Gemi No	Geminin İzmir'den Ayrıldığı Tarih (Hicri)	Geminin İzmir'den Ayrıldığı Tarih (Miladi)	Geminin Gittiği Liman/İskele	Geminin Bandrası	Mal Sayısı (Parça)	Tüccar Sayısı	Tahsil Edilen Vergi (Akçe)	Tahsil Edilen Vergi (Kuruş) (Akçe/120)
3	19 Recep 1188	25 Eylül 1774	Flemenk	Flemenk	19	8	86.612	721,77
4	27 Recep 1188	03 Ekim 1774	Livorno	İngiliz	23	11	45.068	375,57
5	28 Recep 1188	04 Ekim 1774	Trieste	İngiliz	8	6	17.600	146,67
6	02 Şaban 1188	08 Ekim 1774	Marsilya	Fransız	8	4	49.426	411,88
7	13 Şaban 1188	19 Ekim 1774	Marsilya	Fransız	14	10	69.115	575,96
8	23 Şaban 1188	29 Ekim 1774	İngiltere	İngiliz	2	1	6.270	52,25
9	02 Ramazan 1188	06 Kasım 1774	Marsilya	Fransız	3	2	1.815	15,13
10	23 Ramazan 1188	27 Kasım 1774	Venedik	Venedik	1	1	1.290	10,75
<i>BOA. D. BŞM. 22872</i>								
1	07 Recep 1188	13 Eylül 1774	Trieste	Napoli	2	2	3.954	32,95
2	13 Recep 1188	19 Eylül 1774	İngiltere	İngiliz	7	3	31.994	266,62
3	26 Recep 1188	02 Ekim 1774	Flemenk	Flemenk	39	13	162.939	1.357,83
4	26 Recep 1188	02 Ekim 1774	Flemenk	Flemenk	14	6	128.369	1.069,74
5	28 Recep 1188	04 Ekim 1774	Livorno	Venedik	19	10	59.980	499,83
6	03 Şaban 1188	09 Ekim 1774	Trieste	Venedik	10	5	38.635	321,96
7	06 Şaban 1188	12 Ekim 1774	İngiltere	İngiliz	11	3	54.895	457,46
8	13 Şaban 1188	19 Ekim 1774	Flemenk	Flemenk	20	10	109.530	912,75
9	13 Şaban 1188	09 Ekim 1774	İngiltere	İngiliz	7	1	64.820	540,17
10	27 Şaban 1188	02 Kasım 1774	Marsilya	Fransız	13	8	102.000	850,00
11	05 Ramazan 1188	09 Kasım 1774	Marsilya	Fransız	5	2	68.420	570,17
12	09 Ramazan 1188	13 Kasım 1774	Marsilya	Fransız	5	3	46.000	383,33
13	12 Ramazan 1188	16 Kasım 1774	Marsilya	Fransız	9	5	74.750	622,92
14	16 Ramazan 1188	20 Kasım 1774	Marsilya	Fransız	10	6	73.680	614,00
15	20 Şevval 1188	24 Aralık 1774	İngiltere	İngiliz	2	1	11.010	91,75
16	23 Zilkade 1188	25 Ocak 1775	Asitane	Zimmi	2	1	686	5,72
17	18 Şevval 1188	22 Aralık 1774	Flemenk	Flemenk	19	9	102.998	858,32
<i>BOA. D. BŞM. 22873</i>								
1	26 Recep 1188	02 Ekim 1774	Marsilya	Fransız	10	6	37.792	314,93
2	17 Ramazan 1188	21 Kasım 1774	Marsilya	Fransız	9	7	69.310	577,58
3	18 Şevval 1188	22 Aralık 1774	Ankona	Venedik	6	1	27.965	233,04
4	13 Şevval 1188	17 Aralık 1774	Marsilya	Fransız	17	9	123.610	1.030,08
5	29 Şevval 1188	02 Ocak 1775	İngiltere	İngiliz	6	2	14.693	122,44
6	02 Zilkade 1188	04 Ocak 1775	İngiltere	İngiliz	1	1	34.848	290,40
7	04 Zilkade 1188	06 Ocak 1775	İngiltere	İngiliz	3	2	9.540	79,50
8	29 Şevval 1188	02 Ocak 1775	Marsilya	Fransız	7	6	108.266	902,22

Gemi No	Geminin İzmir'den Ayrıldığı Tarih (Hicri)	Geminin İzmir'den Ayrıldığı Tarih (Miladi)	Geminin Gittiği Liman/İskele	Geminin Bandrası	Mal Sayısı (Parça)	Tüccar Sayısı	Tahsil Edilen Vergi (Akçe)	Tahsil Edilen Vergi (Kuruş) (Akçe/120)
<i>BOA. D. BŞM. 22874</i>								
1	21 Cemaziyevvel 1188	30 Temmuz 1774	Marsilya	Fransız	14	11	34.791	289,93
2	22 Recep 1188	28 Eylül 1774	Marsilya	Fransız	23	13	564.975	4.708,13
3	24 Cemaziyevvel 1188	02 Ağustos 1774	Malta	Fransız	7	3	20.331	169,43
4	07 Cemaziyelahir 1188	15 Ağustos 1774	İngiltere	İngiliz	13	3	49.492	412,43
5	26 Cemaziyelahir 1188	03 Eylül 1774	Trieste	Venedik	6	3	11.537	96,14
6	29 Cemaziyelahir 1188	06 Eylül 1774	Flemenk	Flemenk	27	10	258.103	2.150,86
7	15 Recep 1188	21 Eylül 1774	Flemenk	Flemenk	24	13	224.390	1.869,92
8	15 Recep 1188	21 Eylül 1774	Marsilya	Fransız	1	1	240	2,00
9	19 Recep 1188	25 Eylül 1774	Trieste	Nemçe	1	1	200	1,67
10	21 Recep 1188	27 Eylül 1774	Trieste	İngiliz	6	4	25.574	213,12
11	26 Recep 1188	02 Ekim 1774	Marsilya	Fransız	14	8	77.453	645,44
12	27 Recep 1188	03 Ekim 1774	Marsilya	Fransız	1	1	252	2,10
13	27 Recep 1188	03 Ekim 1774	Marsilya	Fransız	1	1	3.550	29,58
14	05 Şaban 1188	11 Ekim 1774	Livorno	Venedik	1	1	580	4,83
<i>BOA. D. BŞM. 4535</i>								
1	01 Muharrem 1189	04 Mart 1775	İngiltere	İngiliz	5	2	17.092	142,43
2	01 Muharrem 1189	04 Mart 1775	Trieste	Nemçe	10	8	13.102	109,18
3	01 Muharrem 1189	04 Mart 1775	Livorno	Fransız	6	6	1.889	15,74
4	01 Muharrem 1189	04 Mart 1775	Flemenk	Flemenk	13	7	35.438	295,32
5	01 Muharrem 1189	04 Mart 1775	Trieste	İngiliz	11	7	21.563	179,69
6	01 Muharrem 1189	04 Mart 1775	Venedik	Venedik	14	5	11.135	92,79
7	01 Muharrem 1189	04 Mart 1775	Marsilya	Fransız	15	11	49.525	412,71
8	01 Muharrem 1189	04 Mart 1775	Livorno	Venedik	10	6	23.336	194,47
9	01 Muharrem 1189	04 Mart 1775	İngiltere	İngiliz	5	3	4.797	39,98
10	01 Muharrem 1189	04 Mart 1775	Livorno	Venedik	35	14	47.809	398,40
11	01 Muharrem 1189	04 Mart 1775	Flemenk	Flemenk	3	3	4.660	38,83
12	04 Muharrem 1189	07 Mart 1775	Trieste	Venedik	6	5	7.677	63,98
13	04 Muharrem 1189	07 Mart 1775	Flemenk	Flemenk	13	6	40.274	335,62
14	04 Muharrem 1189	07 Mart 1775	Marsilya	Fransız	11	8	27.622	230,18
15	04 Muharrem 1189	07 Mart 1775	Marsilya	Fransız	3	3	20.230	168,58
16	08 Muharrem 1189	11 Mart 1775	Asitane	Müslüman	2	1	3.760	31,33
17	13 Muharrem 1189	16 Mart 1775	Asitane	Müslüman	3	2	3.156	26,30
18	01 Muharrem 1189	04 Mart 1775	İngiltere	İngiliz	4	2	55.188	459,90

Gemi No	Geminin İzmir'den Ayrıldığı Tarih (Hicri)	Geminin İzmir'den Ayrıldığı Tarih (Miladi)	Geminin Gittiği Liman/İskele	Geminin Bandrası	Mal Sayısı (Parça)	Tüccar Sayısı	Tahsil Edilen Vergi (Akçe)	Tahsil Edilen Vergi (Kuruş) (Akçe/120)
19	01 Muharrem 1189	04 Mart 1775	Venedik	Venedik	14	8	32.159	267,99
20	01 Muharrem 1189	04 Mart 1775	Flemenk	Flemenk	28	14	135.043	1.125,36
21	01 Muharrem 1189	04 Mart 1775	Livorno	İngiliz	15	9	41.428	345,23
22	01 Muharrem 1189	04 Mart 1775	Marsilya	Fransız	6	4	67.852	565,43
23	15 Safer 1189	18 Mart 1775	Asitane	Müslüman	1	1	4.361	36,34
24	01 Muharrem 1189	04 Mart 1775	Livorno	Venedik	19	13	38.335	319,46
25	04 Muharrem 1189	07 Mart 1775	Asitane	Moskov	2	1	5.250	43,75
26	04 Safer 1189	06 Nisan 1775	Kemer	Venedik	1	1	3.750	31,25
27	04 Muharrem 1189	07 Mart 1775	İngiltere	İngiliz	7	3	65.136	542,80
28	04 Muharrem 1189	07 Mart 1775	Flemenk	Fransız	10	6	60.505	504,21
29	04 Muharrem 1189	07 Mart 1775	Marsilya	Fransız	6	4	33.310	277,58
30	05 Muharrem 1189	08 Mart 1775	Ankona	Fransız	9	8	14.360	119,67
31	08 Muharrem 1189	11 Mart 1775	Fransa	Fransız	19	14	132.853	1.107,11
32	11 Muharrem 1189	14 Mart 1775	İngiltere	İngiliz	1	1	1.092	9,10
33	12 Muharrem 1189	15 Mart 1775	Marsilya	Fransız	10	7	27.460	228,83
34	21 Muharrem 1189	24 Mart 1775	İngiltere	İngiliz	7	4	29.882	249,02
35	21 Muharrem 1189	24 Mart 1775	Fransa	Fransız	9	6	16.693	139,11
36	27 Safer 1189	29 Nisan 1775	Kuşadası	İngiliz	1	1	2.250	18,75
37	03 Safer 1189	05 Nisan 1775	Malta	Napoli	2	2	8.580	71,50
38	18 Safer 1189	20 Nisan 1775	İngiltere	İngiliz	2	1	7.758	64,65
39	28 Safer 1189	30 Nisan 1775	Kayı Yok	Zimmi	4	1	6.064	50,53
40	07 Muharrem 1189	10 Mart 1775	Trieste	Venedik	18	11	58.837	490,31
41	23 Muharrem 1189	26 Mart 1775	Marsilya	Fransız	8	6	86.966	724,72
42	25 Muharrem 1189	28 Mart 1775	Marsilya	Fransız	16	10	124.703	1.039,19
43	25 Muharrem 1189	28 Mart 1775	Marsilya	Fransız	13	7	142.323	1.186,03
44	30 Muharrem 1189	02 Nisan 1775	Marsilya	Fransız	17	9	106.489	887,41
45	02 Safer 1189	04 Nisan 1775	Marsilya	Fransız	9	7	51.449	428,74
46	09 Safer 1189	11 Nisan 1775	Venedik	Venedik	24	12	89.849	748,74
47	13 Safer 1189	15 Nisan 1775	Marsilya	Fransız	9	7	63.040	525,33
48	03 Rebiülevvel 1189	04 Mayıs 1775	Livorno	İngiliz	14	8	59.894	499,12
49	08 Rebiülevvel 1189	09 Mayıs 1775	Livorno	İngiliz	26	16	46.790	389,92
50	15 Rebiülahir 1189	14 Mayıs 1775	Kemer	Fransız	1	1	3.150	26,25
51	04 Rebiülahir 1189	05 Mayıs 1775	Kuşadası	Fransız	1	2	1.710	14,25
52	21 Muharrem 1189	24 Mart 1775	Livorno	Venedik	15	9	45.139	376,16
53	22 Muharrem 1189	25 Mart 1775	Flemenk	Flemenk	58	23	420.751	3.506,26
54	19 Safer 1189	21 Nisan 1775	Marsilya	Fransız	12	8	161.375	1.344,79

Gemi No	Geminin İzmir'den Ayrıldığı Tarih (Hicri)	Geminin İzmir'den Ayrıldığı Tarih (Miladi)	Geminin Gittiği Liman/İskele	Geminin Bandrası	Mal Sayısı (Parça)	Tüccar Sayısı	Tahsil Edilen Vergi (Akçe)	Tahsil Edilen Vergi (Kuruş) (Akçe/120)
55	24 Safer 1189	26 Nisan 1775	İngiltere	İngiliz	8	4	56.565	471,38
56	25 Safer 1189	27 Nisan 1775	Livorno	Venedik	15	8	60.105	500,88
57	02 Rebiülevvel 1189	03 Mayıs 1775	İngiltere	İngiliz	9	3	91.849	765,41
58	03 Rebiülevvel 1189	04 Mayıs 1775	Flemenk	Flemenk	43	19	229.356	1.911,30
59	11 Rebiülevvel 1189	12 Mayıs 1775	İngiltere	İngiliz	1	1	5.850	48,75
60	12 Rebiülevvel 1189	13 Mayıs 1775	Marsilya	Fransız	22	16	91.400	761,67
61	13 Rebiülevvel 1189	14 Mayıs 1775	Malta	Fransız	1	1	2.630	21,92
62	27 Rebiülevvel 1189	27 Haziran 1775	Kuşadası	Fransız	1	1	780	6,50
63	25 Rebiülevvel 1189	26 Mayıs 1775	İngiltere	İngiliz	7	2	52.093	434,11
64	04 Rebiülahir 1189	04 Haziran 1775	İngiltere	İngiliz	29	15	68.637	571,98
65	23 Rebiülahir 1189	24 Mayıs 1775	Marsilya	Fransız	25	16	162.599	1.354,99
66	24 Cemaziyelahir 1189	23 Temmuz 1775	İngiltere	İngiliz	2	1	16.615	138,46
67	22 Rebiülahir 1189	22 Haziran 1775	Venedik	Venedik	13	8	38.404	320,03
68	22 Rebiülahir 1189	22 Haziran 1775	Trieste	Venedik	5	3	20.073	167,28
69	01 Rebiülahir 1189	01 Haziran 1775	Flemenk	Flemenk	36	18	318.861	2.657,18
70	24 Rebiülahir 1189	24 Haziran 1775	Marsilya	Fransız	18	10	102.365	853,04
71	05 Cemaziyellevvel 1189	04 Temmuz 1775	Marsilya	Fransız	14	7	189.384	1.578,20
72	09 Cemaziyellevvel 1189	08 Temmuz 1775	Venedik	Venedik	6	5	20.022	166,85
73	13 Cemaziyellevvel 1189	12 Temmuz 1775	Marsilya	Fransız	16	9	87.236	726,97
74	21 Cemaziyellevvel 1189	20 Temmuz 1775	İngiltere	İngiliz	11	4	40.150	334,58
75	24 Cemaziyellevvel 1189	23 Temmuz 1775	Marsilya	Fransız	25	14	96.473	803,94
76	15 Cemaziyelahir 1189	13 Ağustos 1775	Marsilya	Fransız	20	12	69.600	580,00
77	12 Recep 1189	08 Eylül 1775	Trieste	Nemçe	11	5	22.272	185,60
78	04 Recep 1189	31 Ağustos 1775	Venedik	Venedik	2	2	1.710	14,25
79	21 Recep 1189	17 Eylül 1775	Livorno	Venedik	2	2	3.480	29,00
80	09 Recep 1189	09 Haziran 1775	Marsilya	Fransız	38	20	75.565	629,71
81	15 Rebiülahir 1189	15 Haziran 1775	Flemenk	Flemenk	1	1	2.244	18,70
82	05 Cemaziyelahir 1189	03 Ağustos 1775	Marsilya	Fransız	13	9	67.771	564,76
83	26 Cemaziyelahir 1189	22 Ağustos 1775	İngiltere	İngiliz	9	3	55.492	462,43
84	26 Cemaziyellevvel 1189	25 Temmuz 1775	Trieste	Venedik	12	7	25.813	215,11
85	02 Recep 1189	29 Ağustos 1775	Trieste	Venedik	5	4	14.038	116,98
86	07 Recep 1189	03 Eylül 1775	Marsilya	Fransız	16	9	93.595	779,96
87	09 Recep 1189	05 Eylül 1775	İngiltere	İngiliz	9	3	117.145	976,21
88	08 Recep 1189	13 Eylül 1775	Marsilya	Fransız	13	9	45.109	375,91
89	03 Şaban 1189	29 Eylül 1775	Marsilya	Fransız	4	3	7.755	64,63
90	10 Şaban 1189	06 Ekim 1775	Venedik	Venedik	1	1	354	2,95

Gemi No	Geminin İzmir'den Ayrıldığı Tarih (Hicri)	Geminin İzmir'den Ayrıldığı Tarih (Miladi)	Geminin Gittiği Liman/Iskele	Geminin Bandrası	Mal Sayısı (Parça)	Tüccar Sayısı	Tahsil Edilen Vergi (Akçe)	Tahsil Edilen Vergi (Kuruş) (Akçe/120)
91	18 Şaban 1189	14 Ekim 1775	İngiltere	İngiliz	3	2	4.539	37,83
92	09 Cemaziyelevvel 1189	08 Temmuz 1775	Flemenk	Flemenk	47	18	224.282	1.869,02
93	09 Recep 1189	05 Eylül 1775	İngiltere	İngiliz	8	3	37.804	315,03
94	19 Recep 1189	15 Eylül 1775	Marsilya	Fransız	27	13	122.209	1.018,41
95	27 Recep 1189	23 Eylül 1775	Livorno	İngiliz	18	10	30.675	255,63
96	10 Şaban 1189	06 Ekim 1775	Trieste	İngiliz	19	9	38.840	323,67
97	12 Şaban 1189	08 Ekim 1775	Trieste	Venedik	2	2	5.596	46,63
98	25 Şaban 1189	21 Ekim 1775	Livorno	İngiliz	8	3	34.100	284,17
99	07 Şaban 1189	03 Ekim 1775	Malta	Venedik	7	2	7.934	66,12
100	12 Şaban 1189	08 Ekim 1775	Flemenk	Flemenk	27	15	152.310	1.269,25
101	18 Şaban 1189	14 Ekim 1775	Trieste	Venedik	13	9	37.563	313,03
102	28 Şaban 1189	24 Ekim 1775	Marsilya	Fransız	21	11	250.593	2.088,28
103	23 Şaban 1189	25 Ekim 1775	İngiltere	İngiliz	25	17	62.218	518,48
104	09 Ramazan 1189	03 Kasım 1775	Marsilya	Fransız	18	11	111.709	930,91
105	07 Recep 1189	03 Eylül 1775	Flemenk	Flemenk	18	8	159.524	1.329,37
106	16 Şaban 1189	12 Ekim 1775	Venedik	Venedik	16	10	52.878	440,65
107	25 Şaban 1189	21 Ekim 1775	Flemenk	Flemenk	18	5	87.394	728,28
108	15 Ramazan 1189	09 Kasım 1775	Marsilya	Fransız	13	7	105.666	880,55
109	21 Ramazan 1189	15 Kasım 1775	Livorno	Dubrovnik	15	14	39.606	330,05
110	18 Şaban 1189	14 Ekim 1775	Livorno	Venedik	19	13	82.295	685,79
111	23 Şaban 1189	19 Ekim 1775	İngiltere	İngiliz	17	4	64.045	533,71
112	14 Ramazan 1189	08 Kasım 1775	Livorno	İngiliz	20	17	45.634	380,28
113	14 Ramazan 1189	08 Kasım 1775	Marsilya	Fransız	23	13	127.317	1.060,98
114	23 Ramazan 1189	17 Kasım 1775	Flemenk	İngiliz	8	7	59.508	495,90
115	28 Ramazan 1189	22 Kasım 1775	Livorno	Venedik	10	8	36.027	300,23
116	30 Ramazan 1189	24 Kasım 1775	Flemenk	İngiliz	13	9	52.292	435,77
117	30 Ramazan 1189	24 Kasım 1775	Marsilya	Fransız	1	1	6.285	52,38
118	30 Ramazan 1189	24 Kasım 1775	İngiltere	İngiliz	8	3	59.335	494,46
119	11 Zilkade 1189	03 Ocak 1776	Trieste	Nemçe	13	10	37.847	315,39
120	25 Zilkade 1189	17 Ocak 1776	Marsilya	Fransız	4	3	22.536	187,80
121	25 Zilkade 1189	17 Ocak 1776	İngiltere	İngiliz	6	2	71.133	592,78
122	06 Şevval 1189	30 Kasım 1775	Livorno	İngiliz	14	7	91.202	760,02
123	01 Rebiülahir 1189	01 Haziran 1775	Flemenk	Flemenk	16	10	154.421	1.286,84
124	24 Şaban 1189	20 Ekim 1775	Flemenk	Flemenk	22	13	118.997	991,64
125	18 Ramazan 1189	12 Kasım 1775	Marsilya	Fransız	15	12	126.779	1.056,49
126	24 Ramazan 1189	18 Kasım 1775	Flemenk	Flemenk	15	9	90.601	755,01

Gemi No	Geminin İzmir'den Ayrıldığı Tarih (Hicri)	Geminin İzmir'den Ayrıldığı Tarih (Miladi)	Geminin Gittiği Liman/İskele	Geminin Bandrası	Mal Sayısı (Parça)	Tüccar Sayısı	Tahsil Edilen Vergi (Akçe)	Tahsil Edilen Vergi (Kuruş) (Akçe/120)
127	30 Ramazan 1189	24 Kasım 1775	Malta	Venedik	7	4	23.927	199,39
128	04 Şevval 1189	28 Kasım 1775	Marsilya	Fransız	10	5	83.751	697,93
129	05 Şevval 1189	29 Kasım 1775	Marsilya	Fransız	13	8	77.330	644,42
130	14 Şevval 1189	08 Aralık 1775	Trieste	Venedik	21	14	57.241	477,01
131	28 Şevval 1189	22 Aralık 1775	Trieste	Venedik	4	4	35.760	298,00
132	06 Zilkade 1189	29 Aralık 1775	Flemenk	Flemenk	12	6	57.781	481,51
133	27 Şevval 1189	21 Aralık 1775	Marsilya	Fransız	4	4	69.950	582,92
134	05 Zilkade 1189	28 Aralık 1775	Livorno	Venedik	19	13	55.008	458,40
135	06 Zilkade 1189	29 Aralık 1775	Marsilya	Fransız	14	7	76.226	635,22
136	11 Zilkade 1189	03 Ocak 1776	Marsilya	Fransız	10	7	37.264	310,53
137	12 Zilkade 1189	04 Ocak 1776	Venedik	Venedik	10	8	36.798	306,65
138	12 Zilkade 1189	04 Ocak 1776	Livorno	Fransız	3	3	22.696	189,13
139	13 Zilkade 1189	05 Ocak 1776	Marsilya	Fransız	7	5	73.356	611,30
140	13 Zilkade 1189	06 Ocak 1776	Flemenk	Flemenk	6	4	62.090	517,42
141	18 Zilkade 1189	10 Ocak 1776	Livorno	Dubrovnik	2	1	33.200	276,67
142	19 Zilkade 1189	11 Ocak 1776	Marsilya	Fransız	8	8	45.528	379,40
143	19 Zilkade 1189	11 Ocak 1776	Marsilya	Fransız	10	8	58.069	483,91
144	19 Zilkade 1189	11 Ocak 1776	Flemenk	Flemenk	9	6	31.262	260,52
145	20 Zilkade 1189	12 Ocak 1776	Flemenk	Flemenk	16	14	51.332	427,77
146	21 Zilkade 1189	13 Ocak 1776	Flemenk	Flemenk	6	1	70.975	591,46
147	26 Zilkade 1189	18 Ocak 1776	Marsilya	Fransız	1	1	26.268	218,90
148	27 Zilkade 1189	19 Ocak 1776	Marsilya	Fransız	8	6	48.282	402,35
149	02 Zilhicce 1189	24 Ocak 1776	İsveç	İsveç	3	2	28.148	234,57
150	04 Zilhicce 1189	26 Ocak 1776	Marsilya	Fransız	8	6	40.304	335,87
151	08 Zilhicce 1189	30 Ocak 1776	Flemenk	Flemenk	4	4	25.872	215,60
152	13 Zilhicce 1189	04 Şubat 1776	Marsilya	Fransız	1	1	16.632	138,60
153	13 Zilhicce 1189	04 Şubat 1776	Marsilya	Fransız	5	5	19.134	159,45
154	17 Zilhicce 1189	08 Şubat 1776	Ankona	Fransız	6	5	19.744	164,53
155	18 Zilhicce 1189	09 Şubat 1776	Kayıd Yok	Venedik	5	5	20.006	166,72
156	18 Zilhicce 1189	09 Şubat 1776	Flemenk	Flemenk	5	5	25.472	212,27
157	21 Zilhicce 1189	12 Şubat 1776	Marsilya	Fransız	1	1	18.216	151,80
158	25 Zilhicce 1189	16 Şubat 1776	Marsilya	Fransız	3	1	12.824	106,87
159	27 Zilhicce 1189	18 Şubat 1776	Trieste	Moskov	1	1	198	1,65
160	22 Zilhicce 1189	13 Şubat 1776	Ankona	Venedik	6	6	21.204	176,70
161	22 Zilhicce 1189	13 Şubat 1776	Marsilya	Fransız	1	1	11.880	99,00
162	28 Ramazan 1189	22 Kasım 1775	İngiltere	İngiliz	6	3	68.388	569,90

Gemi No	Geminin İzmir'den Ayrıldığı Tarih (Hicri)	Geminin İzmir'den Ayrıldığı Tarih (Miladi)	Geminin Gittiği Liman/İskele	Geminin Bandrası	Mal Sayısı (Parça)	Tüccar Sayısı	Tahsil Edilen Vergi (Akçe)	Tahsil Edilen Vergi (Kuruş) (Akçe/120)
163	24 Zilhicce 1189	15 Şubat 1776	Marsilya	Fransız	1	1	1.350	11,25
164	24 Zilhicce 1189	15 Şubat 1776	Flemenk	Flemenk	1	1	9.768	81,40
165	25 Zilhicce 1189	16 Şubat 1776	Kaydı Yok	Kaydı Yok	1	1	5.910	49,25
166	24 Ramazan 1189	18 Kasım 1775	İngiltere	İngiliz	4	2	67.946	566,22
167	30 Zilhicce 1189	20 Şubat 1776	Flemenk	Flemenk	1	1	2.112	17,60
GENEL TOPLAM					2.563	1.487	13.618.307	113.486,07

Kaynak: BOA. D. BŞM. 4535; 22869; 22871; 22872; 22873; 22874.

Sultan II. Abdülhamid'in Başkâtibi Tahsin Paşa

Naim Ürkmez* - Uğur Akbulut**

Öz

Sultan II. Abdülhamid döneminde Yıldız Sarayı, devletin karar merkezi haline gelmiş ve Saray ön plana çıkmıştı. Bu dönemde dış dünya ile Saray arasındaki muamelelerin tamamı Mabeyn Başkıtabeti aracılığıyla idare edilmişti. İşte bu kadar önemli bir makam olan Mabeyn-i Hümayun Başkâtipliğine 1894 yılında Sultan II. Abdülhamid tarafından Tahsin Paşa getirildi. Bu vazifesini 1908 yılına kadar sürdüren Paşa, Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra tutuklandı ve Bekirâğa Bölüğüne hapsedildi. 3 Eylül 1908'de Büyükkada'ya nakledildi ve burada gözetim altında tutuldu. 31 Mart Vakası'nın ardından 28 Mayıs 1909'da Meclis-i Vükela kararıyla mal ve mülkü haczedildi; rütbe, nişan ve madalyaları iptal edildi, emeklilik hakkından mahrum bırakılarak Sakız Adası'na sürüldü. Adanın Yunanistan tarafından işgali tehlikesi ortaya çıkınca Paşa, 27 Mayıs 1912'de İzmir'e sevk edildi. 11 Şubat 1913'te siyasi suçlulara yönelik genel affın çıkarılmasıyla İstanbul'a dönmesine müsaade edildi. Bu tarihten 1933 yılına kadar İstanbul'da yokluk içerisinde, sürekli borç arar bir vaziyette yaşamını idame ettirdi. Elinde kalan son mülklerini de bu tarihlerde kaybetti. 1930 yılından itibaren hatıralarını Milliyet gazetesinde tefrika halinde yayımladı. Tahsin Paşa, 22 Ocak 1933'te Erenköy'de bulunan köşkünde vefat etti. Cenazesi Eyüp'teki aile kabristanına defnedildi. Bu çalışmada önemli bir devrin tanığı olan ve şu ana

* Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, naimurkmez@erzurum.edu.tr ORCID: 0000-0002-2356-6301

** Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, uakbulut@erzurum.edu.tr ORCID: 0000-0002-6567-3375

kadar hakkında hiçbir akademik çalışma yapılmamış olan Tahsin Paşa'nın Mabeyn başkâtibi olarak Sultan Abdülhamid'in yönetim sistemi içerisindeki yeri ve yüklediği rol incelenecektir. Ayrıca Meşrutiyet'in ilanından sonra Sultan Abdülhamid'e sadakatini devam ettiren bir devlet adamının ölümüne kadar olan yaşantısı ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sultan II. Abdülhamid, Mabeyn-i Hümayun Başkıtabeti, Başkâtip, Tahsin Paşa, İzzet Paşa.

Tahsin Pasha, First Secretary of Abdulhamid II

Abstract

During the reign of Abdulhamid II, Yıldız Palace became the decision centre of the state, and Palace came to the fore. During this period, all the affairs between the external world and the Palace were administered through the *Mabeyn-i Hümayun Başkıtabeti*. Tahsin Pasha was appointed as the First Secretary of *Mabeyn-i Hümayun*, which was such an important office, by Abdulhamid in 1894. Pasha, who continued this duty until 1908, was arrested after the proclamation of the Constitutional Monarchy and was imprisoned in the *Bekirğa* Troop. He was transferred to Büyükkada on September 3, 1908, where he was kept under surveillance. After the March 31 Incident, his property was confiscated with the decision of the Meclis-i Vükela on May 28, 1909; his rank, insignia and medals were cancelled, he was deprived of his retirement right and exiled to Chios. When the danger of the Greek invasion of the island arose, Pasha was sent to Izmir on May 27, 1912. On February 11, 1913, he was allowed to return to Istanbul after the general amnesty for political criminals was issued. From this date until 1933, he continued his life in a state of poverty in Istanbul, constantly looking for debt. He also lost his last remaining properties on these dates. Since 1930, he published his memoirs in the journal of Milliyet in serial form. Tahsin Pasha, who completed his life loyally to Abdulhamid II, passed away on January 22, 1933, in his mansion in Erenkoy. His funeral was buried in the family cemetery in Eyup, Istanbul. In this study, the place and role of Tahsin Pasha in the administrative system of Sultan Abdulhamid as the first secretary of the Mabeyn, about which no academic study has been done so far, will be examined. At the same time, the life of a statesman who continued his loyalty to Sultan Abdulhamid after the proclamation of the Constitutional Monarchy until his death will be revealed.

Keywords: Abdulhamid II., *Mabeyn-i Hümayun Başkıtabeti*, first secretary, Tahsin Pasha, İzzet Pasha.

Giriş

Ünlü tarihçi Stanford J. Shaw, Tanzimat'ın 150. yılı vesilesiyle düzenlenen bir sempozyumda sunduğu bildiride Sultan II. Abdülhamid'i *Tanzimat Adamı* olarak nitelendirmiş ve onu, sadece son büyük Osmanlı sultanı olarak değil, aynı zamanda büyük bir reformcu olarak da tarif etmiştir¹. Sultan II. Abdülhamid, bir yandan Tanzimat devrinde başlanan reformları devam ettirirken bir yandan da kendine mahsus yönetimiyle son devir Osmanlı tarihinin en önemli ve aynı zamanda en tartışmalı ismi olarak öne çıkmaktadır. Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışından önce Osmanlı Devleti ciddi bunalımlarla karşı karşıya kalmıştır². Sultan bu sorunları kısmi manada bertaraf edip 1880'lerin başından itibaren kendi iktidarına zemin hazırlamıştır. Güvenlik gerekçesiyle Dolmabahçe Sarayı yerine Yıldız Sarayı'nda ikamet etmeyi tercih etmiş, dolayısıyla Yıldız Sarayı her bakımdan yönetimin kalbi konumuna gelmişti. Bu dönemde Bâbüâlî ile Saray arasındaki denge Saray lehine bozulmuş, bürokrasi sıkı bir denetim altına alınmış, orduya hâkim olunarak komuta kademesi Sultan'a tabi kılınmış ve sürekli gözetim altında tutulan ulemanın gücü zayıflatılmıştır³.

Sultan Abdülhamid, oluşturmaya başladığı merkezîyetçi yapı ile hükümet ve bürokrasi üzerinde mutlak bir kontrol mekanizması kurmuştur. Bütün politikalar, fikir aşamasından uygulama aşamasına kadar bizzat Padişah tarafından takip edilmiş; iç ve dış politika, askerî ve sivil bütün kurumlar, makamlar ve terfiler Saray'ın kontrolüne geçmiştir⁴. Sultan Abdülhamid'in oluşturduğu siyasi yapılanmanın merkezinde artık Mabeyn-i Hümayun yer almaktadır. Bu sistemde Mabeyn, Saray ve Bâbüâlî arasındaki yazışmaları yürüttüğü gibi yurtdışındaki diplomatlar ve vilayetlerle de bağlantıyı sağlıyordu. Mabeyn'in başında yer alan başkâtip, sistemin temel çarklarından birini oluşturuyordu⁵.

- 1 Stanford J. Shaw, "Sultan Abdulhamid II: Last Man of the Tanzimat", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 190-91.
- 2 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay. haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 310; François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 56-57.
- 3 Gökhan Çetinsaya, "Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı. Merkezîyetçilik", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, ed. Mehmet Bulut vd, İstanbul 2019, s. 15; Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları*, XLVII, 2016, s. 360; Georgeon, *age.*, s. 169, 203; Feroze A. K. Yasamee, *Abdülhamid'in Dış Politikası*, çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 54.
- 4 Çetinsaya, "Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı", s. 19.
- 5 Georgeon, *age.*, s. 204.

Bu çalışmada Sultan Abdülhamid tarafından Yıldız Sarayı'nda oluşturulan yönetim sisteminin merkezinde yer alan Mabeyn-i Hümayun Başkitâbet Dairesinde 1894-1908 yılları arasında başkâtip olarak görev yapan Tahsin Paşa⁶ ele alınacaktır. Tahsin Paşa, 14 yıl boyunca Yıldız Sarayı'nda üst düzey bir görevde yer almış olmasına rağmen hakkında pek çalışma yapılmamıştır. Onunla ilgili en temel kaynak yine kendisi tarafından 1930 yılında Milliyet gazetesinde tefrika edilen hatıralarıdır. Bu hatıra Sultan II. Abdülhamid devri üzerine çalışan pek çok tarihçi tarafından muteber bir kaynak olarak kullanılmıştır. Ancak 14 yıl boyunca Sultan Abdülhamid'in yanı başında bulunan, onun eli ayağı⁷ olarak tarif edilen Tahsin Paşa her nedense göz ardı edilmiş, hakkında ne bir tez çalışması ne de bilimsel bir yayın yapılmıştır. Hatta Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde de kendine yer bulamamıştır. Öte yandan Tahsin Paşa ile ilgili çeşitli mecralarda verilen bilgiler ciddi hatalar da içermektedir. Örneğin 1933 yılında vefat eden Paşa'nın ölüm tarihi birçok yerde 1930 yılı olarak zikredilmektedir. Bu çalışmada Tahsin Paşa'nın Mabeyn başkâtibi olarak Sultan Abdülhamid'in yönetim sistemi içerisindeki yeri ve yüklendiği rolü ortaya konulmaya çalışılacaktır. Aynı zamanda Meşrutiyet'in yeniden ilanı ile birlikte tutuklanması, sürgün edilmesi ve ölümüne kadarki hayatı hakkında bilgi verilecektir. Çalışmada Tahsin Paşa'nın *Yıldız Hatıralarının* yanı sıra Devlet Arşivleri Başkanlığına bağlı Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivlerinde yer alan müteferrik evrak, dönemin gazeteleri, Mabeynde görev yapmış kâtiplerin hatıraları ve bilhassa Paşa'nın Meşrutiyet sonrası hayatına ışık tutan ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı Atatürk Kitaplığı'nda yer alan şahsî mektupları kaynak olarak kullanıldı.

Mabeyn-i Hümayun Başkitâbeti

Mabeyn kelimesi, Arapça “iki şeyin arası” anlamında olup saraydaki harem ve selamlığı birbirine bağlayan kısımlar için kullanılırdı. Mabeyn, padişahın sadrazam, elçi ve diğer ziyaretçileri kabul ettiği bir yerdi. Bir mekân olarak varlığı XVII. yüzyılın son çeyreğine kadar takip edilebilmektedir. Bununla birlikte Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) devrinde Topkapı Sarayı'ndaki hünkâr sofası Mabeyn adını almış ve Padişah günlük mesaisinin büyük bir kısmını burada geçirmeye başlamıştır⁸. Mabeyn, Sultan III. Selim (1789-1807) devrinde devlet işlerinde daha ak-

6 Tahsin Bey, 1902 yılında *Paşa* unvanını almış olsa da metinde bütünlük olması açısından *Tahsin Paşa* şeklinde ifade edilecektir.

7 *Vakit*, 10 Mart 1933, s. 4.

8 Ali Akyıldız, “Mabeyn-i Hümayun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 27, Ankara

tif olarak kullanılmaya başlanmış olup içerisinde yazı işlerini yürütmek amacıyla Sırkitâbeti adıyla bir birim kurulmuştu. Mabeyn, Sultan II. Mahmud (1807-1839) devrinde yapısal değişime uğradı. 1833 yılında Mabeyn Müşirliği adıyla yeni bir birim ihdas edildiği gibi Sırkitâbeti de Mabeyn Başkâtibetine dönüştürüldü⁹. Sultan II. Mahmud, telhis üzerine hatt-ı hümayun yazmak usulünü kaldırmış ve kendisine takdim edilecek arizalara Mabeyn başkâtibi vasıtasıyla cevap yazılması usulünü benimsemişti¹⁰.

Sultan II. Mahmud tarafından sarayda oluşturulan yapı Sultan II. Abdülhamid'e kadar değişikliğe uğramadı. Dairedeki işler, sayıları 3 ile 6 arasında değişen kâtipler tarafından yürütüldü. Fakat Sultan II. Abdülhamid devriyle birlikte yönetim Padişah'ın şahsı etrafında toplanmaya başlayınca Mabeyn eskiye nazaran daha fazla önem kazandı¹¹. Zaman içerisinde genel hatları daha da belirginleşecek olan bu yeni sistemde Saray, Bâbiâli üzerinde mutlak bir kontrol kurmuş, hükümet işleri sadrazam veya nazırlara bırakılmamıştı¹².

Mabeyn Başkâtibeti, yeni sistemdeki konumu ve artan iş yükü nedeniyle hızla büyümüş, kâtip sayısı artmaya başlamıştı. Nitekim 1877 yılı itibarıyla 4 olan kâtip sayısı yüzyılın sonuna gelindiğinde 25'i bulmuştu¹³. Mabeynin sistem içerisindeki konumu, burada çalışanların itibarını artırdı. Pek çok devlet adamı statü açısından kendilerinin altında yer alan saray görevlilerine, kâtiplere ve Mabeyncilere aşırı hürmet göstermeye ve hatta dalkavukluk etmeye başladı¹⁴. Mabeynin artan önemi doğal olarak Mabeyn başkâtibinin konumunu da aynı ölçüde önemli hale getirdi. Başkâtip sadece Mabeyn Kitabesindeki yazışmaları yürütmekle kalmıyor, aynı zamanda Sultan'la bizzat temas kurabiliyordu. Dolayısıyla başkâtip bu sistemin ana unsurlarından biri haline geldi.

2003, s. 283-284; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 375.

9 Akyıldız, a.g.m., s. 284; Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıâli, 1789-1922*, çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 58; Sedat Kanat, *II. Abdülhamid Döneminde Mabeyn-i Hümayûn ve Görevleri*, Gece Akademi, Ankara 2019, s. 168.

10 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s. 106.

11 Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 169.

12 Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası", s. 376.

13 Kanat, *age.*, s. 119.

14 Akyıldız, *age.*, s. 182.

Sultan II. Abdülhamid Devrinde Görev Yapan Mabeyn Başkâtipleri

Sultan Abdülhamid tahta çıktıktan sonra hükümette değişikliğe lüzum görmeyip Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa'yı görevinde bırakmıştı. Ancak tahta çıkış sürecinde kendisine destek olan kimselere de önemli görevler vermekten geri durmadı. Bunlardan Damat Mahmud Celaeddin Paşa'yı Mabeyn Müşiri, Redif Paşa'yı da serasker olarak atadı¹⁵.

Yönetim merkezinin Bâbüalî'den Saray'a devriyle beraber önemi peyderpey artacak olan Mabeyn Başkâtipliğine ise ileride Sadaret'e getirilecek olan Mehmed Said Bey atandı. İddialara göre Sultan, şehzadeliği döneminde Mahmud Celaeddin Paşa vasıtasıyla onu tanımış ve tahta çıkar çıkmaz da başkâtip olarak görevlendirmişti¹⁶. Sultan, yakınında görev yapan memurları seçerken herhangi bir siyasi bağlantısının olmamasına özen gösterirdi. Bu duruma şaşırın eski Mabeyn Başkâtipi Sadullah Paşa, cülûs töreni sırasında halefinin yanına yaklaşarak: *Şat-ı Şahane'ye mensubiyetiniz ne zamandır?* diye sormuş ve karşılığında da *bugündür* cevabını almıştı. Nitekim Sultan II. Abdülhamid, Said Bey ile ilk görüşmesinde bu makam için kendisine çeşitli öneriler yapılmakla beraber yaptırdığı tahkikat sonucunda kendisini bizzat seçtiğini özellikle söylemiştir¹⁷. Böylece herhangi bir şahsa ya da devlet adamına minnet duymasına gerek olmadığını, sadece tüm samimiyetiyle Padişah'a hizmet etmesi gerektiğini hissettirmiş oldu.

Mehmed Said Bey'in Mabeyn başkâtipi olarak vazifesi 20 Ocak 1878 tarihine kadar devam etti¹⁸. Said Bey'in ardından sırasıyla Mustafa Lebib Efendi¹⁹, eski sadrazamlardan Âli Paşa'nın oğlu Ali Fuad Bey²⁰, Adliye Nezareti Mektupçusu Ali Rıza Bey²¹, ikinci kez Ali Fuad Bey²², yine ikinci kez Ali Rıza Bey bu göreve getirilmiştir. 1882 yılında kendisine vezaret tevcih edilen Ali Rıza Paşa, 24 Eylül

15 Georgeon, *age.*, s. 74.

16 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Dairesi Defterleri (DH. SAİD. d.), 1, s. 572-573; Zekeriya Kurşun, *Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı, İcratı ve Fikirleri) 1838-1914*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1991, s. 12.

17 *Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı [Küçük] Mehmed Sa'id Paşa'nın Hâtrâtı, I*, haz. Mustafa Gündüz, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019, s. 37.

18 *Mehmed Sa'id Paşa'nın Hâtrâtı, I*, s. 43.

19 BOA, DH. SAİD. d, 2, s. 22.

20 BOA, DH. SAİD. d, 3, s. 90; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî, I*, yay. haz. Nuri Akbayır, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 266.

21 BOA, DH. SAİD. d, 22, s. 149.

22 BOA, DH. SAİD. d, 3, s. 90.

1885'e kadar görevinde kalmıştır²³. Sultan II. Abdülhamid'in Mabeyn başkâtipleri arasında en şöhretlilerinden biri hiç şüphesiz Süreyya Paşa'dır. Ali Rıza Paşa'nın ardından göreve getirilen Süreyya Paşa, 24 Eylül 1885 itibarıyla başladığı görevinde²⁴ dokuz yıldan fazla kalmış ve 24 Kasım 1894'teki vefatına kadar vazifesini icra etmiştir. 1886 yılında kendisine vezaret tevcih edilen Süreyya Paşa,²⁵ iktidarın büyük oranda Saray'a nakledildiği bir dönemde görev yapmış olması bakımından önem arz eder.

Sultan II. Abdülhamid'in danışmanlığını yapan Macar Türkolog Arminius Vambery tarafından, "Padişah'ın gerçek temsilcisi"²⁶ olarak tarif edilen Süreyya Paşa öldüğünde cenazesi, Sultan II. Mahmud türbesinde tahsis edilen kabre defnedilmişti²⁷. Sultan, Süreyya Paşa'nın ölümü üzerine onun sadakati, işlerinde gösterdiği gayret ve çalışkanlığından dolayı üzüntüsünü ifade etmekle yetinmedi, özel bir emirle Süreyya Paşa'nın ölümüyle ilgili hazırlanacak yazılarda bu durumun bil-hassa belirtilmesini istedi²⁸.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi Mabeyn-i Hümayun Başkâtipleri				
		Göreve Geliş Tarihi	Görevden Ayrılış Tarihi	Maaşı (kuruş)
1.	Mehmed Said Bey	31 Ağustos 1876	20 Ocak 1878	30.000
2.	Mustafa Lebib Efendi	20 Ocak 1878	18 Nisan 1878	30.000
3.	Ali Fuad Bey	18 Nisan 1878	4 Aralık 1878	30.000
4.	Ali Rıza Bey	4 Aralık 1878	29 Temmuz 1879	30.000
5.	Ali Fuad Bey (2. kez)	29 Temmuz 1879	28 Haziran 1880	30.000
6.	Ali Rıza Bey (2. kez)	28 Haziran 1880	24 Eylül 1885	24.000
7.	Süreyya Paşa	24 Eylül 1885	24 Kasım 1894	24.000
8.	Tahsin Paşa	26 Kasım 1894	4 Ağustos 1908	24.000 ²⁹
9.	Ali Cevad Bey	9 Ağustos 1908	27 Nisan 1909	37.800 ³⁰

23 BOA, DH. SAİD. d, 22, s. 149.

24 BOA, İrade-i Dahiliyye (İ.DH), 963/76138.

25 BOA, DH. SAİD. d, 18, s.267; BOA, İ. DH, 975/76995; BOA, İ. DH, 974/76969.

26 Mim Kemal Öke, *Saraydaki Casus, Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1991, s. 130.

27 BOA, Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB), 14/65.

28 BOA, İrade-i Hususiyye (İ. HUS), 31/103; BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 522/39132; *Tercüman-ı Hakikat*, 26 Kasım 1894, s. 2.

29 23 Şubat 1902'den itibaren maaşı 30.000 kuruşa yükseltiliyor.

30 BOA, İ. HUS, 168/96; BOA, DH. SAİD. d, 93, s. 85.

Süreyya Paşa'nın ölümünden hemen sonra yerine atanacak kişiyle ilgili bir çalışma başlatan Sultan II. Abdülhamid, ilk Mabeyn Başkâtibi olan Said Paşa'ya isimlerin yazılı olduğu bir pusula göndererek başkâtip adaylarıyla ilgili görüşünü sordu. Sorumluluk altına girmek istemeyen Said Paşa, *Pusulada isimleri yazılı olanların hangisi tercih buyrulursa isabet ondadır* şeklinde bir cevap yazıp gönderdi. Bu cevabı yeterli bulmayan Sultan, adaylardan birini tercih etmesi için pusulayı tekrar gönderince Said Paşa, o sırada Bahriye Mektupçusu olan Tahsin Paşa'yı işaret etti³¹. Bu sırada başka tavsiyeler de oldu. Sultan'ın şehzadelüğünden beri tanıdığı Başmabeynci Ali Paşa, başkâtip olarak İzzet Holo'yu önermiş, saray ağalarından Lütfü Ağa ve oğlu Faik Bey ile Seccadecibaşı İzzet Efendi ise Tahsin Paşa'yı bu makam için tavsiye etmişlerdi³². Öte yandan Tahsin Paşa'nın ölümü üzerine haberler yapan *The Times* gazetesi, onu başkâtiplik için öneren kişinin Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa olduğunu yazmıştır³³. Tahsin Paşa'nın bu sırada Bahriye Mektupçusu olması Hasan Rami Paşa'nın onu yakından tanıdığına ve böyle bir tavsiyede bulunmuş olabileceğine yönelik iddiayı güçlendirmektedir.

Tahsin Paşa, 26 Kasım'da 24.000 kuruş maaşla başkâtiplik vazifesine tayin edildikten³⁴ bir gün sonra Sultan II. Abdülhamid tarafından kabul edildi. Sultan, Tahsin Paşa'ya; *Hüsni halinizi işittim ve sizi başkâtipliğe kendim intihab ettim. Müstakimane hizmet edeceğimizi ümit ederim* dedi³⁵. Benzer sözleri yıllar önce ilk Mabeyn başkâtibi olarak tayin ettiği Said Bey'e de söylemişti. Sultan bir kez daha kendisinden başka bir şahsa minnet duyulmaması gerektiği konusunda muhatabını nazikçe uyarılmış oldu. Tahsin Paşa; *ehliyet, liyakat ve istikameti* sebebiyle bu vazifeye getirilmiş ve bu durum Padişah emriyle 27 Kasım 1894 tarihli gazetelerde ahaliye duyurulmuştu³⁶. 1890'lı yıllarda Sultan II. Abdülhamid iktidarının doruk noktasına ulaştığı bir dönemde başkâtip olan Tahsin Paşa'nın işi hem Mabeyn'deki bürokratik muamelelerin artmış olması, hem de Süreyya Paşa gibi Sultan tarafından sevilen bir kişinin yerine göreve gelmiş bulunması bakımından kolay değildi.

31 Tahsin Paşa, *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931, s. 7.

32 *Akşam*, 12 Nisan 1936, s. 8.

33 *The Times*, 25 January 1933, s. 9.

34 1885 yılında başkâtip yapılan Süreyya Paşa da 24.000 kuruş maaşla vazifesine başladı. Dâhiliye Nezareti Sicil-i Ahval Dairesi Memur Sicil Zarfları (BOA, DH. SAİD. MEM), 35/9.

35 Tahsin Paşa, *age.*, s. 6.

36 BOA, İ. DH, 1317/59; *Tercüman-ı Hakikat*, 27 Kasım 1894; *İkdam*, 27 Kasım 1894.

Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa

Tam adı “Hasan Tahsin” olan Tahsin Paşa, 1859 yılında İstanbul’da doğdu. Babası Mesud Efendi’dir. Esmesiz tenli olması nedeniyle Arap Tahsin veya Kara Tahsin olarak da tanınmıştır. Rüştiye mektebinde öğrenim gördükten sonra 13 yaşındayken Sadaret Mektubî Kaleminde çalışmaya başladı. 20 Ekim 1873’te 150 kuruş olan maaşı zamanla 300 kuruşa çıkarıldı. Ardından Dâhiliye Nezareti Mektubî Kaleminde göreve başlayan Tahsin Paşa’nın maaşı kademeli olarak 330, 370, 420 kuruşa yükseltildi ve 23 Aralık 1877’de kendisine *salise rütbesi* verildi. Aralık 1878’te 1.200 kuruşa çıkan maaşı, 14 Eylül 1879’daki bütçe düzenlemeleri nedeniyle 1.080 kuruşa indirildi, 13 Mart 1880’de ise 1.300 kuruşa yükseltildi. Tahsin Paşa’ya 4 Ağustos 1880’de *rütbe-i saniye sınıf-ı sanisi* verildi ve maaşı Eylül 1880’de 1.500 kuruşa, Mart 1881’de ise 2.000 kuruşa çıkarıldı. 5 Şubat 1882’de *ula rütbesi saniye sınıf-ı mütemayizine* ve 23 Ağustos 1882’de *ula sanisine* yükseltildi. 3 Aralık 1884’te 2.150 kuruş maaşla aynı kalemde başkâtip yardımcılığına getirildi. 28 Ekim 1886’da *üçüncü rütbeden Osmanlı nişanı* ihsan edilerek 7 Temmuz 1888’de 3.500 kuruş maaşla Bahriye Nezareti Mektupçuluğuna getirildi. 12 Ocak 1889’da *ula rütbesi sınıf-ı evveli* verilerek, maaşı 2 Eylül 1889’da 4.500 kuruşa yükseltildi. 19 Mayıs 1890’da *ikinci rütbeden Mecidiye Nişanı* verilen Tahsin Paşa’ya 17 Şubat 1891’de *Girit Altın Madalyası* ihsan edildi³⁷. Tahsin Paşa, eski sadrazamlardan Mahmud Nedim Paşa’nın damadı Dâhiliye Müsteşarı Ahmed Refik’in kızı Fahire Hanım ile evlendi ve bu evlilikten bir kızı dünyaya geldi. Kayınpederi olan Ahmed Refik’in, Tahsin Paşa’nın maaşına 1.500 kuruş zam istemesiyle maaşı Ağustos 1893’te 6.000 kuruşa yükseltildi³⁸. 23 Ağustos’ta *imtiyazı nişanının altın ve gümüş madalyaları* ihsan edildi, 4 Eylül 1894’te terfiyen *rütbe-i bala* tevcih edilerek *tebdilen birinci rütbeden Osmanlı nişanı* ihsan buyuruldu³⁹.

Görüldüğü üzere Tahsin Paşa’nın rüştiye mezunu olmaktan öte bir eğitimi yoktu. Paşa, Mabeyn gibi sürekli yurtdışıyla temasları olan, İstanbul’daki elçiliklerle yazışmaları yürüten bir kurumun başında olmasına rağmen Türkçe dışında herhangi bir dil bilmiyordu. Oysa Sultan, ondan daha donanımlı, iyi eğitim almış, yabancı dil bilen pek çok kişi bulabilirdi⁴⁰. Sultan’ın asıl önem verdiği şey; dürüst,

37 BOA, DH. SAİD. d, 71, s. 95; BOA, Hazine-i Hassa Nezareti Sicill-i Ahval İdaresi Defterleri (HH. SAİD, d). 1, s. 201.

38 BOA, Yıldız Evrakı Mütenevvi Maruzat (Y. MTV), 81/187.

39 BOA, HH. SAİD, d. 1, s. 201; BOA, İrade-i Taltif (İ. TAL), 62/26.

40 BOA, DH. SAİD. d, 71, s. 95.

sadık, itaatkâr, kısaca söylemek gerekirse güven telkin eden bir memur bulmaktı. Öte yandan Sadaret'in ve farklı nezaretlerin mektubî kalemlerinde çalışmış tecrübe sahibi, bürokratik işleyişi iyi bilen bir kişi olması onun tercih edilmesinin diğer önemli sebebiydi. 1908 yılına kadar başkâtip olarak görev yapması Sultan'ın yönetim anlayışı adına isabetli bir tercih yaptığının göstergesidir.

Tahsin Paşa, başkâtiplik görevine getirildikten bir süre sonra Macaristan'da yayımlanan bir gazetede Sultan Abdülhamid'in üst düzey devlet erkânı sayılacak kişilerle birlikte haberi yapıldı. Burada bir fotoğrafının da yer aldığı Tahsin Paşa hakkında şu ifadeler yer almaktaydı: *Padişahın son başkâtibi Süreyya Paşa vefat edince onun yerine 35 yaşında olan Tahsin Bey göreve getirildi. Padişahın bütün işlerini bizzat yürüten Tahsin Bey'in siyasî mevkii son derece önemli ve itibarlıdır. Tahsin Bey'in Avrupa dillerine vukufu yok ise de gayet ciddi ve müstakim bir memurdur. Her gün sabah alafranga saat ondan gece yarlarına kadar vazifesıyla meşguldür. Hükümet idaresinin en muhtelif şubelerine ilişkin yazışmaları hazırlar ve bu yazıları ilgili yerlere gönderir*⁴¹.

Tahsin Paşa'nın *Vasarnapi Ujsag* gazetesinde yer alan resmi.

Tahsin Paşa göreve başladığında Başkâtîbet Dairesinin oldukça düzenli bir çalışma usulü vardı. Muameleler sistemli ve hızlı bir şekilde adeta makine düzeninde kayıtlara geçiriliyordu. Hiçbir kâğıt kaybolmadığı gibi işlerin sürüncemede kalması veya bir muamelenin gözden kaçması mümkün değildi. Bâbîâlî'nin veya nezaretlerin çalışma prensiplerini bilen Paşa, Başkâtîbet Dairesini bu anlamda çok üs-

41 *Vasarnapi Ujsag*, 22 Deczember 1895; *BOA, HR. SİY.*, 190/52.

tün bulmuştu⁴². Bununla birlikte önceleri sadece Bâbiâli ile Yıldız Sarayı arasında yapılan yazışmaları yürüten Mabeyn, onun vazifeye başladığı dönemde saraya ait işlerin tamamının yürütüldüğü bir merkez oldu⁴³. Bu durum Paşa'nın iş yükünü ve sorumluluğunu artırdığı gibi aynı ölçüde itibarının da artmasına neden oluyordu.

Servet-i Fünun gazetesinin sahibi Ahmet İhsan, onu *Abdülhamid'in ruhsuz ve renksiz adamı* olarak tarif etmekteydi. Tahsin Paşa'yı yakından tanımadığını; ancak Mabeynde kâtip olan arkadaşlarından işittiğine göre Abdülhamid'in sözlerini tebliğ ve kendisine getirilenleri efendisine arz etmekle yetinen, kendiliğinden bu işlere bir fikir ilave etmeden otomatik surette vazife gören, Tahsin Paşa'dan kimseye zarar gelmediğini ifade etmekteydi⁴⁴. Soluk benizli, donuk ve hareketsiz yüzlü, kısıp bakışlı, siyah sakallı, kibar ve küçük biri olarak tarif edilen Tahsin Paşa'nın Sultan'a sadakati devrin tanıklarının dikkatini çekmekteydi. Rusya Sefareti Baş Tercümanı Maximov'a yakın gibi gözükse de bu Sultan'ın bilgisi ve onayı dâhilinde bir yakınlaşmaydı⁴⁵.

Tahsin Paşa hakkındaki bu olumlu tasvirlerle karşın toplum nezdinde onun itibar kaybetmesine sebep olan birtakım hususlar da bulunmaktaydı. Bunlardan biri Başkâtip Tahsin Paşa imzasıyla gazetelere gönderildiği iddia edilen gizli bir talimatnamedir. Bu talimatname Tahsin Paşa'nın adının sansür ve yasak kelimeleri ile birlikte anılmasına neden olmuştur. Oysa gazetecilerin ve matbaacıların tepkisini çeken bu talimatnamenin Tahsin Paşa tarafından hazırlandığına dair herhangi bir kanıt bulunmuyordu⁴⁶. Bir diğer husus ise jurnallerdi. Journaller Tahsin Paşa'nın elinden geçmekte kimi zaman da jurnalde ismi geçen kişi onun tarafından sorgulanmaktaydı. Tahsin Paşa hatıralarında, Hırka-i Saadet Alayı öncesi bomba patlatılacağına dair bir ihbarın geldiğini ve bunun için Kilercibaşı Osman Bey'in suçlandığını belirtmiş; buna ilişkin yapılan soruşturmayı yürütürken yok yere suçlanan emektar Osman Bey'i sorgulamaktan duyduğu acıdan söz etmişti⁴⁷. Bu ve

42 Tahsin Paşa, *age.*, s. 7.

43 Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutiyet Bey, İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, yay. haz. Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 4.

44 Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım (1888-1914)*, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 145, 351, 352.

45 Herzl, *age.*, s. 1106, 1143; İzzet Paşa da hatıralarında Tahsin Paşa'nın Rus Sefareti ile irtibatına işaret etmekteydi. *Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, C I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 64, 79, 121.

46 Fatmağül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 55.

47 Tahsin Paşa, *age.*, s. 144.

buna benzer sorgulama haberleri yayıldıkça Tahsin Paşa ve saray görevlilerine duyulan öfke artıyordu. 1907 yılında Erzurum'da vergiden kaynaklanan ayaklanma sırasında Arap İzzet Paşa ve Tahsin Paşa gibi üst düzey devlet adamlarının rüşvetçilikle suçlanması da halk nezdindeki kötü imajlarının bir göstergesiydi⁴⁸.

Saray'daki Nüfuz Mücadelesi ve Tahsin Paşa

Tahsin Paşa'nın görev yaptığı yıllarda saraydaki nüfuz mücadelelerinden bütünüyle uzak durması mümkün değildi. Bu mücadelelerde bazen taraf, bazen rakip veya düşman olarak görülmekteydi. Kimi zaman da bazı devlet görevlileri içinde buldukları durumdan dolayı Tahsin Paşa'yı sorumlu tutmaktaydı. Örneğin Cebel-i Dürüz Islahat Müfettişi ve Eski Bitlis Valisi Abdülmecid Hulusi Bey, Tahsin Paşa'nın kendisini rakip gördüğünü ve İstanbul'dan uzak tutmak için çalıştığını düşünmekteydi. Abdülmecid Hulusi Bey, mağduriyetini beyan ederek Tahsin Paşa'yı doğrudan doğruya Sultan Abdülhamid'e şikâyet etmişti⁴⁹. Diğer taraftan Tahsin Paşa, destek verdiği kişilere tavassutta bulunuyordu. 1907 yılında Trabzon'da yaşanan olaylardan dolayı görevden alınıp Konya valiliğine atanan Vali Reşad Bey, Tahsin Paşa'nın himayesi sayesinde Konya valiliği yerine protokolde daha üst sırada olan Edirne valiliğine atanmıştı⁵⁰.

Tahsin Paşa'nın göreve başlamasından bir süre sonra Arap veya Holo İzzet olarak tanınan İzzet Paşa, Mabeyn ikinci kâtibi olarak atandı. Şam'ın seçkin ailelerinden Abidzâdelere mensup olan İzzet Paşa, becerikliliği ve zekâsıyla kısa sürede Sultan'ın güvenini kazanmayı başarmıştı. Saraydaki Arapça yazışmalardan sorumlu olan İzzet Paşa, statü olarak yüksek bir mevkide olmamasına rağmen saray çevresinde pek çok konuda etkisi ve nüfuzu hızla artmıştı. Türkçe, Arapça ve Fransızca'yı iyi derecede bilen İzzet Paşa, Şam'daki büyük ailelerle Sultan Abdülhamid arasında aracılık yapmakta, aynı zamanda yabancı misyonlar arasındaki ilişkiyi de sağlamaktaydı. Çok geçmeden İkinci Kâtip İzzet Paşa ile Başkâtip Tahsin Paşa arasında bir nüfuz mücadelesi ortaya çıktı⁵¹.

Her iki saray adamını da tanıdığını iddia eden Theodor Herzl, 1901 Mayıs'ında gördüğü Tahsin Paşa'dan soğuk, kayıtsız biri; İzzet Paşa'dan ise her an saldırıya hazır bir kaplan olarak bahsetmektedir. İşlerin İzzet Paşa tarafından yürütül-

48 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erdal, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 82.

49 BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 14/146.

50 Kansu, *age.*, s. 61.

51 Georgeon, *age.*, s. 531-532.

düğünü düşünen Herzl, ikisi arasındaki rekabette İzzet Paşa'yı daha etkin görmekteydi⁵². Benzer bir karşılaştırmayı Mabeyn mütercimlerinden İsmail Müştak Bey de yapmıştır. İsmail Müştak, Tahsin Paşa'yı durgun, karşısında çekinilmeden konuşabilecek ancak zeki olmayan, İzzet Paşa'yı ise hareketli bir yapıya sahip ve inceleyici bakışları olan birisi şeklinde tarif etmiştir. Tahsin Paşa'nın namazlarını kılıp orucunu tuttuğunu ve saraydaki dindar kişilerden biri olduğunu söyleyen İsmail Müştak Bey, buna karşılık İkinci Kâtip İzzet Paşa'nın oruç ve namazla hiç ilgisinin olmadığını belirttikten sonra bu durumun Sultan nezdinde bir fark yaratmadığını, Sultan'ın görevlileri dindar olup olmadığına göre değil, sadakatine göre değerlendirdiğini ifade etmiştir. Aynı kâtibe göre Tahsin Paşa, Sultan'ın aynasıydı. Sultan ne derse uygular ve onu doğru kabul ederdi. Onun gözü Sultan'ın gözüyle görür, kulakları Sultan'ın kulaklarına göre işitirdi. Hisleri ve zevki de Sultan'ınkine göre şekillenirdi⁵³. Sultan Abdülhamid'in son Mabeyn Başkâtibi olan Ali Cevat Bey de Tahsin Paşa hakkında; "gayet terbiyeli, nazik, akrabasını koruyan, halim, selim, bilgisi yüzeysel, aldığı emri olduğu gibi uygulamaya gayret gösteren biriydi" ifadelerini kullanmaktadır⁵⁴.

Tahsin ve İzzet beyler, 1902 yılında vezir rütbesi almış ve bundan sonra paşa olarak anılmışlardır⁵⁵. Bu rütbe sivil memurların elde edeceği son merhale olup askeriyede müşirliğe denkti. Tahsin ve İzzet paşaların nüfuzları, artık nazırların çoğundan daha güçlüydü. Sultan II. Abdülhamid'i Yıldız Sarayı'nda defalarca ziyaret eden Vambery, İzzet Paşa hakkında şu önemli değerlendirmelerde bulunmuştu;

İzzet Bey, Sarayın ve ülkenin kaderinin gerçek ve tartışılmaz hâkimidir. Padişah ona Tanrı tarafından yollanmış bir hikmet, zekâ ve devlet adamlığı kaynağı olarak bakmaktadır. İzzet'e sadece devlet mekanizması değil kendi şahsını bile teslim etmiştir. Sabahtan akşama kadar Saray'dan çıkmayan İzzet, Efendisinin oda kapısında yatmaktadır. Elçiler onun küçük odasında birçok saatler geçirdikten sonra ve ancak onun kanahıyla hükümdarla görüşme imkânı bulabilmektedirler. Bu olağanüstü adamın kurnazlığı, zekâsı, bellek gücü ve çok yönlülüğü beni de şaşırttı. İzzet rakibi olabileceği her kişiyi Padişahın titizlikle uzak tutmaktadır... İzzet, sadece Saray'da

52 *The Complete Diaries of Theodor Herzl*, Vol. III, translated by Harry Zohn, New York-London 1960, s. 1129.

53 İsmail Müştak Mayakon, *Yıldız'da Neler Gördüm?*, haz. Ali Yılmaz, DBY Yayınları, İstanbul 2010, s. 24, 86-87.

54 Ali Cevat Bey, *age.*, s. 4.

55 *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1321, s. 105.

ve Bâbüâlî'de değil tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda en nefret edilen kişi olmuştur. Ne var ki şu anda kimse ona zarar verecek durumda değildir⁵⁶.

Vambery'in bu ifadeleri Padişah nezdinde Tahsin ve İzzet paşalar arasındaki rekabette İzzet'i daha itibarlı bir noktaya koymaktadır.

Tahsin ve İzzet paşalar arasındaki mücadele, sarayda bir bilgi ağı oluşturma çabasında da kendisini göstermiştir. Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra hazırlanan bir kitapçıkta Tahsin Paşa'ya ve İzzet Paşa'ya bilgi sağlayan devlet adamlarının listesi verilmiştir. Bu listede Tahsin Paşa'ya bilgi sağlayan ve *Tahsin Paşa avanesi* olarak işaret edilen hafiyelerin en başında Selim Melhame, Necip Melhame, Habip Melhame ve Haşim paşalar gelmekteydi. İzzet Paşa'nın haber aldığı kişilerin başında ise Posta ve Telgraf Mektupçusu Bekir Sıtkı Efendi geliyordu. Bu kişi postanede çalışıyor olması hasebiyle önem arz eden haberleri İzzet Paşa'ya ulaştırabiliyordu⁵⁷.

İki güçlü kâtip arasındaki yaşanan rekabet nazırlar, vekiller, paşalar ve diğer devlet adamlarının ikisinden birini tercih etmesine neden olmaktaydı. Son Osmanlı Vakanüvisi Abdurrahman Şeref Bey, II. Meşrutiyet'in siyasi ortamında Tahsin ve İzzet paşaları şu şekilde değerlendirmiştir: *Tahsin Paşa erazil ve esafîle, İzzet Paşa ise oldukça erbab-ı haysiyete iltifat ederdi. İzzet Paşa, on on iki senede beş altı yüz bin liralık bir servet edindiği halde, Tahsin Paşa eline o kadar para geçmiş iken idaresizliğinden ve ailesinin israfından dolayı saraydan borçlu çıktı. İzzet Paşa, meşrutiyetin ilanıyla birlikte durumu kestirip İngiltere'ye kaçtığı halde Tahsin Paşa İstanbul'da kaldı akabinde sürgüne tabi tutuldu*⁵⁸.

Tahsin ve İzzet paşaların rekabeti hakkında değerlendirme yapanlardan biri de gazeteci ve devlet adamı Celal Nuri'dir. Tahsin Paşa'nın ölümünden sonra *Vakit* gazetesindeki "Osmanlı Devleti Ölüirken" başlıklı köşesinde şunları yazmıştır:

II. Abdülhamid'in sarayında isimleri olmamakla beraber partiler mevcuttu. Bunlardan birinin temsilcisi Mahmud Nedim Paşa'nın torununun kocası olan Kara Tahsin Paşa'ydı. Kara Tahsin, Sultan Abdülhamid'in aynasından başka bir şey değildi. Padişah gülerse o da güler, ağlarsa o da ağlar. Padişahın elidir, ayağıdır; kafası değildir. Abdülhamid'in bu zata yüzde yüz emniyeti vardır.

56 Öke, *age.*, s. 164-165.

57 İlknur Haydaroğlu, "II. Abdülhamit'in Hafiyeciler Teşkilâtı Hakkında Bir Risale (II. Kısım)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIX/30, 1997, s. 166-167.

58 *Son Vak'ânüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 138.

Adı olmayan diğer partinin temsilcisi ise Arap İzzet'ti. Arap İzzet entrika kuvvetinden dolayı bu makama gelmişti. Hatırı sayılırlardan birinin damadı değildi, Suriyeli, Şamlydı. Padişah, Tahsin Paşa'nın ne avanak olduğunu bildiğinden ondan bir fikir, bir mütalaa beklemezdi. Lakin Arap İzzet'in zekâsına itimat ederdi.

En adi bir işte bile Arap İzzet'le Kara Tahsin'in aynı fikirde bulunması Abdülhamid için ölümle birdi. Demek ki bunlar ittifak ettiler, padişaha karşı ikisi de cephe aldılar. O gece padişah uyumazdı. Lakin başkâtip ve ikinci kâtip bu kadar tecrübesiz mi? Kara Tahsin'in kara dediğine Arap İzzet mutlaka beyaz demekle mükelleftir. Sultan Abdülhamid kabineyi Sadrazama tayin ettirmezdi. Kabinede derhal iki parti tebarüz ederdi. Bu partilerden biri şöyle böyle Kara Tahsin'e öteki Arap İzzet'e bakardı. Tahsin Paşa, padişaha gerçekten sadıktı⁵⁹.

“Kâtiplerine elini göstermeyen Sultan, İzzet üzerinden yaptıklarını Tahsin'den uzak tutmaktadır” diyen Theodor Herzl de benzer bir betimleme yapmaktaydı. Ayrıca Herzl, saraydaki bazı görevliler tarafından İzzet Paşa'ya yakın olması durumunda Tahsin Paşa'nın ona düşman olacağı hususunda uyarılmıştı⁶⁰.

Tahsin Paşa, hatıralarında İzzet Paşa hakkında hakaretamiz ifadeler kullanmazken, İzzet Paşa hatıralarında 1897 Yunan Harbi'ndeki tutumundan dolayı Tahsin Paşa'yı ihanetle suçlamıştır. Ayrıca aynı yerde Tahsin Paşa'nın ve avanesinin her gün bir yalanla uğraştığını, *adi bir adam* olduğunu ifade etmekteydi⁶¹.

Tahsin Paşa'ya Başkâtipliği Döneminde Verilen Nişanlar ve Madalyalar

Mabeyn Başkâtibi olarak görev yaptığı dönemde Sultan II. Abdülhamid tarafından Tahsin Paşa'ya 11 madalya, nişan ve rütbe verilmiştir. Görünürde herhangi bir karşılık beklemeden verilen bu madalya, nişan ve rütbelerden aslında soyut bir karşılık beklendiği söylenebilir. Sultan bu sayede hizmetindekilerin kendisine sadık birer kişi olarak kalmasını sağlayıp, onların üzerindeki nüfuzunu ve denetimini artırmaktaydı. Tahsin Paşa'nın aldığı madalyalardan en dikkat çeken 18 Haziran 1901 tarihinde kendisine ihsan edilen Tahlisiye Madalyası'dır⁶². Tahlisiye Madalyası, can kurtarmak için fiili olarak hizmet görenlere verilir. 1892 yılında

59 Celal Nuri, agm., s. 4.

60 Herzl, *age.*, s. 1120, 1264.

61 *Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, s. 78, 232.

62 BOA, İ. TAL., 255/38.

çıkarılan bir nizamname ile bu madalyanın yangında ateş içinde kalanları, deniz, nehir ve gölde boğulmak üzere olanları, yıkılan bina ve duvar altında kalıp kurtulmak imkânı bulamayanları ve türlü felaketlerden kurtulmak imkânı olmayanları kurtarmak için kendi canlarını tehlikeye atarak gayret gösterenlere verileceği bildirilmişti⁶³. Dikkat çekici olan husus bu madalyanın verildiğinin gazeteler yoluyla duyurulmamasının emredilmesi⁶⁴.

Tahsin Paşa'ya yabancı devletler tarafından 14 nişan verildi. Bu nişanların büyük bir kısmı siyasi saiklerle verilmişti. Nitekim 3 Ağustos 1899'da Fransa tarafından Tahsin Paşa, Kemaleddin Paşa ve Sultan'ın damadı Nureddin Paşa'ya İkinci Rütbeden Legion d'Honneur Nişanı verilmesi İngiliz basınına yansdı⁶⁵. *Times* gazetesi bu üç madalyanın verilmesini Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerinde takip ettiği politika değişikliğine bağlamaktaydı. Gazete bu durumu Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki ekonomik çıkarlarından bahsederek Osmanlı Devleti ile bozulan ilişkilerini tekrar tamir etme yolunu seçtiği şeklinde yorumlamaktaydı⁶⁶. Benzer şekilde Osmanlı-Sırbistan sınır olayının son bulması ve meselenin tekrar yaşanmasının önüne geçilmesi amacıyla bir araştırma komisyonu kurulması üzerine Sırp Kralı Alexander, Başkâtip Tahsin Paşa ile birlikte Sadrazam Halil Rifat Paşa ve Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya da White Eagle Nişanı verdi⁶⁷. Nişanlar verildikten sonra özellikle Osmanlı Devleti'nin yurt dışında bulunan temsilciliklerinde görev yapan üst düzey hariciyeciler, Tahsin Paşa'yı çektikleri telgraflarla kutluyorlardı⁶⁸.

Tahsin Paşa'ya Sultan II. Abdülhamid Tarafından Verilen Nişan, Madalya ve Rütbelere		
1.	Tebdilen Birinci Rütbeden Mecidiye Nişanı	28 Aralık 1894 ⁶⁹
2.	Birinci Rütbe-i Osmanî Nişanı	24 Mart 1895 ⁷⁰
3.	Murassa İftihar Madalyası	6 Ekim 1895 ⁷¹
4.	Murassa Osmanlı Nişanı	18 Kasım 1895 ⁷²

63 Pakalın, *age.*, C III, s. 374

64 BOA, İ. TAL, 255/38.

65 BOA, İ. TAL, 181/101.

66 *The Times*, 5 August 1899, s.10.

67 *The Times*, 25 July 1899.

68 BOA, Hariciye Nezareti Şifre Kalemî (HR. ŞFR.3), 488/27; BOA, HR. ŞFR.3, 488/68; BOA, HR. ŞFR.3, 721/49.

69 BOA, İ. TAL, 67/45.

70 BOA, İ. TAL, 74/73.

71 BOA, DH. SAİD. d, 71, s.95.

72 BOA, İ. TAL, 86/87.

5.	Murassa İftihar Nişanı	1 Mart 1896 ⁷³
6.	Murassa Mecidiye Nişanı	7 Mayıs 1897 ⁷⁴
7.	Yunan Muharebesi Madalyası	31 Ağustos 1897 ⁷⁵
8.	Altın Liyakat Madalyası	3 Şubat 1900 ⁷⁶
9.	İmtiyaz Nişanı	31 Ağustos 1900 ⁷⁷
10.	Tahlisiye Madalyası	18 Haziran 1901 ⁷⁸
11.	Vezaret (Paşa) Rütbesi	31 Ağustos 1902 ⁷⁹
Tahsin Paşa'ya Yabancı Devletler Tarafından Verilen Nişanlar		
12.	İran Devleti; Şir-i Hurşid Nişanı	17 Mart 1896 ⁸⁰
13.	Sırp Hükümeti; Birinci Rütbeden Takova Nişanı	26 Ekim 1897 ⁸¹
14.	Bulgaristan Emareti; Murassa Saint Alexandre Nişanı	4 Mart 1898 ⁸²
15.	Alman İmparatoru Birinci Rütbeden Aigle Rouge Nişanı	16 Kasım 1898 ⁸³
16.	Fransa; İkinci Rütbeden Legion d'Honneur	3 Ağustos 1899 ⁸⁴
17.	Sırbistan; Birinci Rütbeden White Eagle Nişanı	9 Ağustos 1899 ⁸⁵
18.	Rusya; Murassa Saint Anne Nişanı	6 Eylül 1900 ⁸⁶
19.	İran; Murassa Şir ü Hurşid Nişanı	2 Ekim 1900 ⁸⁷
20.	İtalya; Birinci Rütbeden Saint Lazare Moris Nişanı	18 Ekim 1900 ⁸⁸
21.	Romanya; Birinci Rütbeden Etoile de Roumanie Nişanı	31 Temmuz 1901 ⁸⁹

73 BOA, İ. TAL, 91/57.

74 BOA, İ. TAL, 112/86.

75 BOA, İ. TAL, 120/63.

76 BOA, İ. TAL, 201/71.

77 BOA, İ. TAL, 223/28.

78 BOA, İ. TAL, 255/38.

79 BOA, DH. SAİD. d, 71, s.95.

80 BOA, İ. TAL, 93/24.

81 BOA, İ. TAL, 122/55.

82 BOA, İ. TAL, 132/8.

83 BOA, İ. TAL, 157/58.

84 BOA, İ. TAL, 181/101.

85 BOA, İ. TAL, 184/89.

86 BOA, İ. TAL, 224/9.

87 BOA, İ. TAL, 227/63.

88 BOA, İ. TAL, 227/93.

89 BOA, İ. TAL, 256/101.

22.	İran; Murassa Timsal-i Şahî Nişanı	16 Ocak 1902 ⁹⁰
23.	Grandük Oldenburg; Birinci Rütbeden Liyakat Nişanı	8 Nisan 1902 ⁹¹
24.	Yunanistan; Birinci Rütbe Saint Sauveur Nişanı	27 Nisan 1902 ⁹²
25.	Avusturya; Birinci Rütbeden Couronne de Fer Nişanı	8 Ağustos 1905 ⁹³

Tahsin Paşa'nın aldığı nişanların yanı sıra, birçok akrabası da çeşitli nişanlara layık görülmüştü. 1 Nisan 1895'te Tahsin Paşa'nın karısına Birinci Rütbeden Şefkat Nişanı⁹⁴ 29 Mayıs 1896'da kızına İkinci Rütbeden Şefkat Nişanı⁹⁵, 25 Nisan 1899'da ise kız kardeşine İkinci Rütbeden Şefkat Nişanı verildi⁹⁶. 13 Şubat 1903'te ise kız kardeşi ve halasının kızına tebdilen Birinci Rütbelerden Şefkat Nişanı ihsan edildi⁹⁷. 30 Mayıs 1903'te kızının Şefkat Nişanı, Birinci Rütbeye tebdil edilirken⁹⁸ 29 Haziran 1903'te halası İkinci Rütbeden Şefkat Nişanına layık görüldü⁹⁹.

Diğer İhsanlar ve Borçlar

Tahsin Paşa başkâtiplik vazifesine getirildikten sonra Sultan Abdülhamid, onun için bütün masrafları şahsî hazinesinden karşılanmak üzere bir konak yapılmasını emretti. Haziran 1897'de tamamlanarak Tahsin Paşa'ya teslim edilen konak¹⁰⁰, Teşvikiye Karakolunu geçince, Mabeynci Faik Bey'in ve Ömer Rüştü Paşa'nın konaklarının bulunduğu sırada Narmanlı Apartmanı'nın yerindeydi¹⁰¹. Bu konak yapılırken, Tahsin Paşa'nın kullandığı konak da 1895 yılında masrafı Sultan'ın şahsî hazinesinden karşılanmak üzere tamir edilmişti¹⁰². Tahsin Paşa'nın Teşvikiye

90 BOA, İ. TAL, 269/83.

91 BOA, İ. TAL, 275/50.

92 BOA, BEO, 1835/137621.

93 BOA, İ. TAL, 371/26.

94 BOA, İ. TAL, 75/25.

95 BOA, İ. TAL, 97/67.

96 BOA, İ. TAL, 171/55.

97 BOA, İ. TAL, 295/8.

98 BOA, İ. TAL, 279/1.

99 BOA, İ. TAL, 306/7.

100 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK), 52/90.

101 *Akşam*, 25 Kânunuevvel 1938, s.8.

102 BOA, Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti Evrakı (ML. EEM), 218/40; Tamir edilen konak, Maçka Caddesi ile Hüsrev Gerede Caddesi'nin Teşvikiye Meydanı'nda birleştiği köşede yer alan üç katlı kâgir bir konaktı. M. Burak Çetintaş, "Osmanlı Sivil Mimarlığı Bağlamında

Mahallesi'nde bulunan bu konağında 1911 yılının sonlarına doğru Almanya vatandaş nakliye taburu komutanı bir kaymakam ikamet ediyordu¹⁰³. Daha sonra İcra Dairesince haczedilerek satışa çıkarılan konak, Sultan Abdülhamid'in oğlu Şehzade Abdürrahim Efendi tarafından satın alınmıştı¹⁰⁴.

Tahsin Paşa'nın bu iki konak dışında bir konağı daha vardı. Bu konak, Başmimar Serkiz Bey'in evi olup Padişah iradesiyle 24 Temmuz 1900'da 100.000 kuruşa satın alınarak Tahsin Paşa'ya tahsis edilmişti. Bu konak Beyoğlu'nda Kâtip Mustafa Çelebi Mahallesi, Büyükparmak Kapı Sokağı'nda 3, Küçükparmak Kapı Sokağında 3 hane olmak üzere toplam 6 haneden oluşan bir konaktı¹⁰⁵. 1900 yılında Tahsin Paşa'ya hediye edilen bu konağa Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra el konulmuş ve konak 1909 Temmuz'unda da Evkaf Hazinesine kaydedilmişti. Tahsin Paşa'nın konağına tahmini olarak 360.000 kuruş bedel biçildi. Paşa'nın buradaki konağında bulunan 3 hane Kâtip Mustafa Çelebi vakfına, 3 hane ise Harameynü's-Şerifeyn Vakfının sadis cihetine tabi vakıftandı. El koyma ve vakıf hazinesine aktarım sırasında 21.525 kuruş bedel biçilen bir arsa da kayıtlara dâhil edildi. Anlaşıldığı kadarıyla Tahsin Paşa'ya Saraçhane Mimar Ayas Mahallesi, Mahmud Efendi Mektebi Sokağı'nda bir de arsa verilmişti. Arsa ise mazbut vakıflardan olan Kâtip Sinan Efendi Vakfına aitti¹⁰⁶.

Tahsin Paşa'nın Feneryolu'nda bugün Filizi Köşk olarak anılan bir köşkü vardı¹⁰⁷. Tahsin Paşa'nın bu dört konak ve köşkü dışında, Erenköy'de Çiftchavuzlar denilen yerin solunda, eşinin ve kızının denize rahat bir şekilde girebilmesi için satın aldığı bir köşkü daha vardı¹⁰⁸. Ancak bu köşkü daha ziyade damadı Fuad kullandı. Fuad bu köşkten ayrılmaz, etrafına topladığı kişilerle kimi zaman içkili meclislerde eğlenirdi. Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra bu köşk önce Ali Muhiddin Hacıbekir Bey, ardından Avukat Kocabaş Arif Bey tarafından satın alındı¹⁰⁹. Devrin tanıklarından Münir Süleyman, Paşa'nın damadı Fuad hakkında şu ifadeleri

Teşvikiye/Nişantaşı Sarayları ve Konakları", *Dolmabahçe Mekânın Hafızası*, derleyen: Bahar Kaya, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 182,184.

103 BOA, Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdüriyet Evrakı (HR. UHM), 112/19.

104 BOA, BEO, 4023/301718.

105 BOA, ML. EEM, 349/37.

106 BOA, BEO, 3591/269318.

107 Filizi Köşk 1991 yılında Milli Saraylar Daire Başkanlığı yönetimine devredilmiştir. 16 Mart 1995 tarihli *TBMM Hesaplarını İnceleme Komisyonu Raporu*, Dönem: 19, Yasama Yılı: 4, s. 4.

108 *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1957.

109 *Akşam*, 19 Nisan 1995,

kullanılmaktaydı: *Topkapı meyhanelerini sevenlerden birisi Tahsin Paşa'nın damadı Fuad'dı. Burada turşu ile rakı içmeyi çok severdi. Meşhur Tanburacı Osman Pehlivanı da daima yanında bulundururdu*¹¹⁰.

Sultan Abdülhamid tarafından Tahsin Paşa için yapılan bir diğer ihsan da 25 Ekim 1898'de Milas'ta bulunan Hacı Bedromos'un çiftliğidir. Hacı Bedromos'un vefat etmesi üzerine 1.000 lira olan çiftliğin bedeli Hazine-i Hassa'dan ödenmiş ve çiftlik Paşa'ya hediye edilmiştir¹¹¹.

Tahsin Paşa'nın Hereke Fabrikası'ndan satın aldığı kumaş ve sair ürünlerin çokluğu dikkat çekmektedir. Görev süresi boyunca Hereke Fabrikası'ndan kumaş satın almış, borçlanmış ve sürekli borç ödemek zorunda kalmıştır¹¹². Öyle ki Tahsin Paşa'nın 26 Şubat 1904'te Hereke Fabrikası'na olan borcu 263.943 kuruş 78 santime ulaşmıştı. Nitekim görevden alındıktan sonra borcu 499.241 kuruşa yükselmiş, bu borç 13 Şubat 1909'da affedilmiş ve Paşa'nın borç kaydı silinmişti¹¹³.

Tahsin Paşa'nın Tutuklanması ve Sürgün Edilmesi

23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinden sonra Sultan Abdülhamid yönetimi üzerinde basın yoluyla bir kamuoyu baskısının oluştuğu görülmektedir. Dönemin basını incelendiğinde ilk başlardaki eleştiriler Sultan Abdülhamid'in şahsından ziyade Saray görevlileri üzerinden yapılmıştır¹¹⁴. Örneğin 26 Temmuz 1908'de bir grup, Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa'nın da aralarında bulunduğu bazı yüksek rütbeli saray görevlilerinin işten el çektilmesi için Yıldız Sarayı'na yürümüş, Sultan, gelen grubun talebini kabul etmeyince ertesi gün tekrar saraya yürüyen grup aynı teklifi yinelemişti¹¹⁵. Bu sırada Sultan'ın yakın çevresinden bazı kimseler yurt dışına kaçmıştı. Basının ve kamuoyunun tepkisine yol açan kaçaklardan ilki Sultan Abdülhamid'in gözde paşalarından ve saray hafiyeye-

110 *Akşam Postası*, 9 Mayıs 1943.

111 BOA, İ.HUS, 71/53; BOA, BEO, 1255/94074.

112 BOA, ML. EEM, 216/64; BOA, ML. EEM, 224/90; BOA, ML. EEM, 219/64; BOA, ML. EEM, 221/52; BOA, ML. EEM, 224/74; BOA, ML. EEM, 250/40; BOA, ML. EEM, 261/1; BOA, ML. EEM, 260/61; BOA, ML. EEM, 261/66; BOA, ML. EEM, 267/25; BOA, ML. EEM, 283/18; BOA, ML. EEM, 286/24. Borç kaydının silindiğine dair südur eden 20 Muharrem 1327 (11 Şubat 1909) tarihli hususî irade, BOA, Hazine-i Hassa Nezareti İradeler (HH. İ), 234/62.

113 BOA, ML. EEM, 733/67.

114 Oya Dağlar, "II. Meşrutiyet'in İlanının İstanbul Basını'ndaki Yansımaları (1908)", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 38 (Mart 2008), s. 148; *Tanin*, 19 Temmuz 1324, s. 3.

115 Kansu, *age.*, s. 139-140.

lerinden Selim Melhame'ydi. Yıllarca Ziraat, Orman ve Meadin nazırlığı yapmış olan Selim Melhame, 28 Temmuz'da bir İtalyan gemisiyle İstanbul'dan firar etti. 15 yıl boyunca ülkenin maden kaynaklarının kendi denetimi altında bulunmasından yararlanarak büyük miktarda servet edinmişti. Yine Tanin gazetesinin verdiği habere göre Tahsin Paşa, Melhame ailesinden Habib Melhame'nin pasaport muamelesi için aracı olmuştu. Selim Melhame'nin bütün servetini yanına alarak kaçması¹¹⁶ ve Melhame ailesinden Habib Melhame'nin de firara teşebbüs etmesi kamuoyunun dikkatini Tahsin Paşa'ya yöneltmişti¹¹⁷.

Selim Melhame'nin firarından birkaç gün sonra daha büyük bir sarsıntıya neden olan bir firar gerçekleşti. Bu kez Saray'ın kirli işlerinin arkasında olduğu iddia edilen Mabeyn İkinci Kâtibi Arap İzzet Paşa kaçmıştı. Tanin gazetesinin haberine göre Şûrâ-yı Devlet Müdde-i Umumiliği, Selim Melhame, Arap İzzet ve benzer diğer kişiler hakkında soruşturma ve mallarının haczi için harekete geçmişti. Bunu haber alan İzzet Paşa firara karar vermiş¹¹⁸ ve İngiliz bandıralı Marya adlı gemiyle İstanbul'dan ayrılmıştı. Paşa'nın içinde bulunduğu gemi Çanakkale'de durdurulmuş ve durum İstanbul'a haber verilmişti. Konudan haberdar olan İngiliz sefaretinin girişimleri neticesinde gemi yoluna devam etmişti. Ayrıca Paşa'nın yanında Hicaz demiryolu merasiminde hazır bulunmak üzere Suriye'de görevlendirildiğine dair Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa tarafından imzalanmış bir belgenin bulunması olası bir alkoymanın önüne geçen diğer bir husustu¹¹⁹.

Bu firar her ne kadar İngilizlerin müdahalesiyle gerçekleşmiş gibi görünse de Sultan Abdülhamid tarafından da bilindiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ayşe Osmanoğlu, İzzet Paşa'nın firardan önce Sultan Abdülhamid'le görüşüp O'na veda ettiğini belirtmektedir¹²⁰. Öte yandan Tahsin Paşa'nın görev süresi boyunca rakibi olan İzzet Paşa'nın Sultan'ın izni veya bilgisi olmadan kaçmasına kolayca göz yumması

116 *II. Meşrutîyet'in İlk Yılı, 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909*, İstanbul 2008, s. 37. Selim Melhame, Bosna'da Corriere della Sera muhabirine verdiği röportajda, ailesiyle tatil yapıp dinlenmek için hükümetten izin alarak geldiğini ve tüm enerjisiyle ülkesine hizmet verdiğini söylemişti (*Pro Armenia*, 20 Aout 1908, s. 1345).

117 *Tanin*, 19 Temmuz 1324, s. 3.

118 *Tanin*, 20 Temmuz 1324, s. 3.

119 *Tanin*, 21 Temmuz 1324, s. 3; Kamsu, *age.*, s. 139-140; *The Lachlander*, 8 December 1909; *Servet-i Fünûn*, 21 Temmuz 1324, s. 4. *Pro Armenia* adlı gazete İzzet Paşa'nın İstanbul'dan ayrılırken yanına 15 milyon frank aldığı ve ayrıca kaçabilmek için de 30.000 lira harcama yaptığını yazmıştır (*Pro Armenia*, 20 Aout 1908, s. 1345).

120 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1986, s. 132.

akla uygun görülmemektedir. Muhtemelen Sultan Abdülhamid, tahkikatlar başlayınca, Meşrutiyet öncesi dönemle ilgili çok şey bilen İzzet Paşa'nın kaçmasının kendisi için de makul olduğuna karar vermişti. Sultan'ın cuma selamlığına çıkmasına mâni olduğuna dair hakkında söylentiler çıkan Tahsin Paşa, İzzet Paşa'nın yurtdışına kaçışından sorumlu tutularak 4 Ağustos 1908'de görevinden alınmış ve yerine Ali Cevad Bey tayin edilmiştir¹²¹. Bu sebeple 5 Ağustos 1908'de Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa, Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa, İstanbul Şehremini Reşid Paşa, Tophane Müşiri Zeki Paşa, Ebulhüda Efendi ve oğlu Seribriktar Kâmil Bey ile birlikte alkonularak Zabtiye Nezaretine götürüldü. Zaptiye Nezaretine götürülenlerden sadece Hasan Rami Paşa hakkında soruşturma başlatılmış, diğerleri hakkında herhangi bir soruşturma açılmamıştı. *Tanin* gazetesi, tutuklu bile addedilemeyecek bu kişilerin alkonulmalarını iki hususa bağlamaktaydı. Birincisi, halkın bunlara karşı olan nefretini yatıştırmak; ikincisi, bunlara karşı ahali tarafından bir saldırı olmasını engellemektir. Gözaltındakiler bir gün sonra Harbiye Nezaretine götürüldüler. Bunları ziyarete giden *Tanin* gazetesi Başyazarı Hüseyin Cahit; Tahsin, Rami, Memduh, Reşid ve Zeki paşaların Süleymaniye Kışlası'nda bir odada tutulduğunu ve her birini pek üzgün gördüğünü hatta Tahsin Paşa'nın başını bile çevirip kendisine bakmadığını ifade etmiştir¹²².

Başkâtip Tahsin Paşa, Serasker Rıza Paşa, Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa, Serasker Kapısı'nda bulunan Bekirağa Bölüğü'ne hapsedildiler¹²³. Tahsin Paşa'nın Bekirağa Bölüğü günleri 3 Eylül 1908'e kadar devam etti. Daha sonra Tahsin Paşa, Memduh Paşa, Reşid Paşa, Ebulhüda Efendi ve oğlu Sadrazamlık makamından gelen emir üzerine Büyükkada'ya nakledildiler¹²⁴. Tahsin Paşa, Büyükkada'da gözaltında tutulurken aleyhinde birçok şikâyet vuku bulmuş ve dava açılmıştı. Genel-

121 Ali Cevat Bey, *age.*, s.3,163; Kansu, *age.*, s.167-168; Michel de Grèce, *II. Abdülhamit Yıldız Sürgünü*, çev. Derman Baylaş, Milliyet Yayınları, İstanbul 1995, s. 274; *Tanin*, 23 Temmuz 1324, s. 3.

122 *Tanin*, 25 Temmuz 1324, s.3; *Tanin*, 26 Temmuz 1324, s. 3.

123 Ahmet Muhtar Nasuhoğlu, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatının Tarihi*, haz. Ö. H. Özalp, Y. R. Özalp, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007, s. 201-202.

124 BOA, ZB, 353/2. Tahsin Paşa'nın hanımı dolayısıyla akrabası olan gazeteci Süleyman Tefvik, Büyükkada'da Tahsin Paşa'yı ziyaret etmişti. Aralarında geçmişten yaşanan kötü anılara rağmen dostane bir havada geçen görüşmede Süleyman Tefvik, kalemi, gazetesi ve bütün arkadaşlarının Tahsin Paşa'nın emrine amade olduğunu, her türlü yardıma hazır olduğunu söylemişti. Süleyman Tefvik, *arkadaşlarının hepsi uzun memuriyetinizde kimsenin evini yıkmadığımızı bilirler deyince Tahsin Paşa'nın gözyaşları sakalına doğru yuvarlanmıştı* (Süleyman Tefvik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*, haz. Tahsin Yıldırım-Şaban Özdemir, DBY Yayınları, İstanbul 2011, s. 260).

likle zimmete para geçirme, kanuna aykırı davranma, para tahsiliyle¹²⁵ ilgili şikâyetlerden biri Paşa'nın Gönen'de mutasarrıf olduğu Akdoğan Çiftliği'yle ilgiliydi. Bu çiftliğe usulsüz bir şekilde arazi dâhil ettiği iddia edilmekteydi¹²⁶. Tahsin Paşa, mahkemede davalarla ilgili ifade vermek istemişse de Büyüka'dan ayrılması uygun bulunmadığı için ifadesinin ikametgâhına gönderilecek bir memur aracılığıyla veya yazılı olarak alınmasına karar verildi¹²⁷. Tahsin Paşa, savunmasında kendisine yöneltilen suçlamaları reddetmiştir. Sultan II. Abdülhamid devrinde izlenen siyasetten mesul tutulamayacağını ve kendisinin emir kulu olduğunu savunmasında şöyle ifade etmiştir:

Acizleri esasen bir filin faili ve bir emrin sahibi değildir. Hakkımda meydana gelen galeyandan korunmak için adada ikamet etmek uygun bulunduğu vakit de ondan önceki durumda da bana yapılan haksız muamele hükümetin kurulamaması, kolluk kuvvetlerinin acz içinde olmasına bağlanıyordu. Artık hükümet kurulmuş, kolluk kuvvetleri kontrolü sağlamış, Mebusan Meclisi açılmıştır. Bu sebeple masumiyet karinesine dikkat edilerek kanunî sürecim işletilmelidir. Hakkımda kanunen bir takibat yapılması gerekirse görevlilerin işini yapması doğaldır. Şayet Mebusan Meclisi işe baksın orada bir karar verilsin denilecek olursa esasen muamele Mebusan Meclisince cereyan etmemiş olduğu gibi orada müzakereye şayan, pek çok devlet ve memleket meselesi olduğu halde galeyan-ı efkâr tabir olunan bir halin hedefi olan acizlerinin adada veyahut hanesinde ikametine teemmüle mahal ve zaman bulunamayacaktır. Şayet eski memuriyete ilişkin hususlara işaret edilecekse burada yapılanlar tamamıyla Padişah'ın emirleri olup bunda ise asla alakam olmadığının dikkate alınması gerekmektedir¹²⁸.

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında Tahsin Paşa'nın da aralarında bulunduğu bazı devlet adamlarına yönelik gazetelerdeki olumsuz eleştiriler devam etmesine rağmen Tahsin Paşa'nın yavaş yavaş gündemden düştüğü görülmektedir. Nitekim 1911 yılında Sultan Abdülhamid dönemini olumsuz bir mahiyette işleyen *Yıldız Faciaları* isimli bir piyeste İzzet ve Fehim paşalar aslı karakter olmasına rağmen Tahsin Paşa'dan bahsedilmemektedir¹²⁹.

125 BOA, İ. DH, 1468/18; BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (DH. MKT), 1280/28; BOA, ZB, 327/77; BOA, ZB, 312/27; BOA, BEO, 3473/260440; BOA, DH. MKT, 2760/27.

126 BOA, DH. MKT, 1287/63; BOA, DH. MKT, 2905/24.

127 BOA, BEO, 3417/256240.

128 BOA, Ali Fuad Türkgeldi Evrakı (HSD. AFT), 11/67.

129 Moralizade Vassaf, *Yıldız Faciaları*, Dersaadet 1327.

31 Mart Vakası'ndan Sonra Tahsin Paşa ve Sakız Günleri

31 Mart Vakası ve hemen ardından Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilerek Selânik'e sürgüne gönderilmesi Tahsin Paşa için çok daha zor günlerin başlamasına neden oldu. Bu yeni dönemde Tahsin Paşa ve diğer devlet adamları için beklenen karar çok geçmeden verildi. Sahip oldukları emlak ve malların çokluğundan yola çıkılarak devlet mallarını zimmetlerine geçirmek ve geçmişte verdikleri kararlarla birçok aileyi perişan etmekle suçlanmışlardı. Bu sebeple artık İstanbul'da bulunmaları asayiş tehlikeye sokacağından mal ve mülklerinin haczedilmesi, rütbe, nişan ve madalyalarının iptali, emeklilik hakkından mahrum bırakılmaları ve Osmanlı topraklarında bulunan bir kalede gözetim altında bulundurulmaları kararlaştırıldı. Buna göre Başkâtip Tahsin, Dâhiliye Nazırı Memduh, Şehremini Reşid paşaların Sakız Kalesi'ne gönderilmelerine 26 Mayıs 1909'da Meclis-i Vükela görüşüyle karar verildi. Karardan bir gün sonra özel bir vapurla asker eşliğinde Sakız'a gönderildiler¹³⁰.

Sakız Kalesi'nde gözetim altında tutulan Abdülhamid devrinin üç önemli ismi, çok geçmeden içinde buldukları yaşam koşullarından dolayı hastalandı. Bu nedenle doktor raporu ile durumlarını ibraz edip Sakız Kalesi dışında ikamet etmek için talepte bulundular. Talep, kale dışında da gözetim altında tutulmak şartıyla kabul edildi¹³¹. Tahsin Paşa, Temmuz 1909'da yazdığı bir dilekçeyle zaruret içerisinde olduğundan bahsederek kendisine emekli maaşı bağlanmasını ve İstanbul'da ikametine izin verilmesini talep etti¹³². Emekli maaşı talebi Şûrâ-yı Devlet tarafından incelendi ve kendisine emekli maaşı verilmesinde herhangi bir mahzurun bulunmadığı yönünde kanaat bildirildi¹³³.

Maaşla ilgili süreci takip etmek için İstanbul'a gitmek isteyen Tahsin Paşa, 1911 yılının sonlarında tekrar Sadaret'e bir dilekçe ile müracaatta bulundu. Paşa özetle şöyle diyordu:

Osmanlı topraklarında Meşrutiyet usulü kuruldu. Artık bütün muamelenin kaynağı kanunlardır. Daha önce tayin edildiğim Başkâtiplikten dolayı şahsıma mesuliyet yüklenemeyeceği bir hakikattir. Binaenaleyh vazife itibarıyla kanun mesul sorumlu saymıyor. İkinci olarak o vakit hizmette bulunan

130 BOA, Meclis-i Vükela Evrakı (MV), 128/14; BOA, BEO, 3558/266831; BOA, BEO, 3573/267939; BOA, ZB, 495/33; BOA, ZB, 414/65.

131 BOA, DH. MKT, 2889/63; BOA, DH.MKT, 2906/11.

132 BOA, BEO, 3606/270391.

133 BOA, Şûrâ-yı Devlet Evrakı (ŞD), 3120/1.

sadece ben olmadığımından şahsıma yapılan muamelenin devamını adalet icabında uygun görmeyeceklerdir. Mebusan Meclisi'nin birinci ve üçüncü içtima devrelerinde adada bulunanlar haklarında resmen ve alenen vaki olan beyanati ki her türlü soruşturma yapıldığı halde inhama imkân bulunmadığı ve iki ay gazetelerle ilan edilse de davacı ve şikâyetçi olarak kimse'nin müracaat etmediği şeklindeydi. Ayrıca şahsıma bir yasal sorumluluk tasavvur edilse bile devletçe kanun yayımlanarak af ilan olunmuş olması başkaca bir dayanaktır. Maheza acizlerince vazife itibarıyla esasen yargılama ve sorumluluk gerektirecek bir hal olmadığı ortadadır. Ayrıca yaklaşık 3 yıldır perişan bir halde bulunmaktayım. İşte bu halime bakılarak hiç olmazsa millî bayram gününe tesadüf eden günde acılarıma son verilmesi için biran evvel vatanıma dönmeme müsaade edilmesini temenni ediyorum¹³⁴.

Sadaret bu dilekçe üzerine *devr-i sabık* adamlarına karşı olan tavrını yumuşatma eğilimi içerisinde olduğunu gösterdi. Harbiye Nezaretine konuyla ilgili bir yazı yazılarak bu gibi kişilerden affedilmeyi hak edenlerin belirlenmesi için içerisinde Harbiye Nazırının da bulunduğu bir komisyonun kurulması istendi¹³⁵. Bu yumuşama emaresine rağmen Tahsin Paşa'nın İstanbul'a dönme isteğine olumsuz cevap verildi. Aynı tarihlerde eski Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa da sağlık sorunlarını gerekçe göstererek İzmir'e sevk edilmesini talep etmiş ancak bu istek de kabul edilmemişti¹³⁶. Ayrıca bu sırada Tahsin Paşa, yeni düzenleme çerçevesinde kendisine emekli maaşı verilemeyeceğini öğrendi. Tekrar ilgili birimlere müracaat ederek haksızlığa uğradığını ve bir an önce emekli maaşının kendisine ödenmesi gerektiğini bir dilekçe ile bildirdi, lakin bu müracaatından da bir sonuç alamadı¹³⁷.

Tahsin Paşa'nın İstanbul'a dönme arzusu Balkan Savaşı'nın başlaması üzerine gerçekleşti. Sakız Adası'na Yunan kuvvetlerinin saldırıya başlaması üzerine Paşa ile birlikte adada sürgünde bulunanların tamamı 27 Mayıs 1912'de İzmir'e sevk edildi¹³⁸. 11 Şubat 1913'te *siyasî suçlulara* yönelik genel affın çıkarılmasıyla birlikte

134 Sakız'dan çaker-i kadimleri Tahsin imzalı 9 Haziran 1327 (22 Haziran 1911) tarihli arzuhal, *İBB, Atatürk Kütüphane Arşivi*.

135 BOA, BEO, 3982/298577.

136 Memduh Paşa'nın İzmir'e nakledilmesinde Dâhiliye Nazırı bir mahzur görmemiştir. Dâhiliye Nazırı Vekili Talat Paşa tarafından Sadaret'e gönderilen 18 Cemaziyülevvel 1330 (5 Mayıs 1912) tarihli tezkire, BOA, BEO, 4039/302883. Ancak Meclis-i Vükela İzmir'e sevk edilme talebini reddetmiştir. 2 Cemaziyülevvel 1330 (19 Nisan 1912) tarihli Meclis-i Vükela mazbatası, BOA, MV, 164/64.

137 BOA, ŞD, 3120/1.

138 BOA, Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiyye İdaresi Evrakı (DH. MUI), 158/59.

bu kişilerin İstanbul'a dönmesine müsaade edildi¹³⁹. Paşa nihayet kendi ifadesiyle "vatanına" kavuşmuştu. Bir süre sonra aynı kaderi paylaştığı Sultan Abdülhamid de sürgünde olduğu Selanik'ten İstanbul'a getirildi. Paşa, Sultan ile aynı tarihlerde sürgüne gönderilmiş yine aynı tarihlerde sürgünden İstanbul'a dönmüştü. Fakat İstanbul'daki hayatının Sakız'daki sürgün döneminden rahat olduğu söylenemez. Emekli maaşı olmadığı gibi geçimini sağlayacak bir geliri de yoktu.

Tahsin Paşa'nın bu dönemdeki düşkünlüğünü Celal Nuri [İleri], şu şekilde kaleme almıştır:

Kara Tahsin, şaşkın kaz, Meşrutiyetin ilanında Bekirağa Bölüğünü boyladı. Arap İzzet pek kurnaz, meşrutiyetin mimi telaffuz olunur olunmaz firar etti. O Avrupa'nın suyu ve havası iyi bir yerinde hayat sürdü. Sonra gürültüler sönünce İstanbul'a geldi. Lakin nasıl? Küçük bir hükümdar gibi. Hâlbuki Kara Tahsin, o sıralarda, 10 lira borç almak için Haralambos Efendi'ye kunduralarını rehin bırakıyordu. Arap İzzet şahane bir arabada geçerken elinde kunduraları Kara Tahsin'i gördü. Ona bazen caddelerin birinde tesadüf ederdik, sanki bütün bir devrin mahcubiyetini sırtında taşıyordu¹⁴⁰.

Tahsin Paşa'nın İstanbul'da yaşadığı yokluk günlerinde maddî durumunda iyileşmeye neden olan bir gelişme ortaya çıktı. İzmit sancağının Adapazarı kazası Akdoğan, Aktaş ve Bıkcıcalar mevkiilerindeki kurşun ve çinko madenlerinin işletme imtiyazı Sultan Abdülhamid tarafından 28 Aralık 1903 tarihli üç ayrı fermanla Tahsin Paşa ve ortaklarına verilmişti. Paşa, Akdoğan ve Aktaş madenlerinde yüz hisse üzerinden ellişer, Bıkcıcalar madeninde seksen hisseye sahipti. Bu imtiyaz bir gelir getirebilirdi, nitekim bu üç madenden yirmişer hisse 4 Mart 1918'de Meclis-i Vükela kararıyla merkezi Münih'te bulunan Alman Şark Meadin Şirketi Müdürü Henry Goldberger'e devredildi¹⁴¹.

Paşa'nın 1920'li yılların başında yazmış olduğu mektuplara bakıldığında büyük bir geçim sıkıntısı çektiği görülmektedir. Bu tarihlerde borçlarını kapatmak ve geçim sıkıntısını gidermek için elinde sadece oturduğu köşk ve bir hamam kalmıştı. Dolayısıyla para bulmak için hamamı ya da köşkü satması, ipotek ettirmesi veya kiralaması gerekmekteydi¹⁴². Ancak vergi borcundan dolayı mal ve eşyalarının haczedilmesiyle karşı karşıya kalan Paşa, yetkililerden 15 gün ek süre talep ede-

139 BOA, Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı (DH. HMS), 23/77.

140 *Vakit*, 10 Mart 1933, s.4; İbrahim Alâettin, *Meşhur Adamlar*, C 4, İstanbul 1933-1936, s. 1505.

141 BOA, ŞD, 1261/38; BOA, BEO, 4505/337856; BOA, MV, 211/90; BOA, ŞD, 3154/17.

142 Tahsin imzalı 1 Şubat 1338 tarihli mektup, *İBB, Atatürk Kütüphane Arşivi*.

rek mülkünden bazısını satıp borçlarını ödemeyi, böylece içinde bulunduğu malî buhrandan kurtulmayı ümit ediyordu¹⁴³. Paşa'nın, kaleme aldığı ve muhatapları belirsiz mektuplarında sürekli bir para arayışı içerisinde olduğu görülmektedir¹⁴⁴. Örneğin 23 Şubat 1338 (23 Şubat 1922) tarihli mektubunda kızının hastalığından dolayı bir tüccardan aldığı borcu ödeyemediği için zor durumda olduğundan ve satıp paraya çevirebileceği bir hamamdan bahsetmektedir. Bütün umudunu bu hamamın satışına bağlamaktadır¹⁴⁵. Artık her mektubunda hamamdan gelebilecek paranın hesabını yapmakta ve çok acil paraya ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir¹⁴⁶.

Cumhuriyet Dönemindeki Durum

Cumhuriyet döneminde münzevî bir hayat yaşayan Tahsin Paşa'nın malî durumu oldukça kötüydü. Bu dönemde de kendisine yakın gördüğü kişilerden borç istemeye devam etti¹⁴⁷. Ekonomik durumunu düzeltmek için Feneryolu'ndaki etrafi duvarla çevrili geniş bahçeli köşkünü Maarif Vekâleti'ne satmak istedi. Bu maksatla 21 Kasım 1926 tarihinde Vekâlet'e gönderdiği yazıda köşkün güzel bir okul olabileceğini, Amerikalıların daha önce köşkü almak istediklerini ve 19.000 İngiliz lirası teklif ettiklerini söyleyerek bu fiyattan daha yüksek bir paraya satmak istediğini belirtti. Ancak Vekâlet, tahsisat olmadığı gerekçesiyle köşkün satın alınamayacağı cevabını verdi¹⁴⁸. Paşa'nın bu teşebbüsü olumsuz neticelendi ve borçlarından kurtulmak için farklı çareler aramaya devam etti¹⁴⁹.

143 BOA, HSD, AFT, 11/67.

144 Tahsin imzalı 24 Mayıs 1337, 26 Mayıs 1337 (26 Mayıs 1921), 30 Teşrin-i sani 1337 (30 Kasım 1921) tarihli mektuplar ve Esbak Mabeyn-i Hümayun Başkâtibi Tahsin imzalı, 15 Şubat 1337 (15 Şubat 1921) tarihli senet, *İBB, Atatürk Kütaphğı Arşivi*; Tahsin imzalı tarihsiz mektup/gayri resmi senet, *İBB, Atatürk Kütaphğı Arşivi*; Tahsin imzalı 13 Şubat 1337 (13 Şubat 1921), 25 Kânun-ı evvel 1337 (25 Aralık 1921), 3 Kanun-ı Sani 1338 (3 Ocak 1922), 1 Şubat 1338 (1 Şubat 1922), 17 Şubat 1338 (17 Şubat 1922) tarihli mektuplar, *İBB, Atatürk Kütaphğı Arşivi*.

145 Tahsin imzalı 23 Şubat 1338 (23 Şubat 1922) tarihli mektup, *İBB, Atatürk Kütaphğı Arşivi*.

146 Tahsin imzalı 24 Şubat 1338 (24 Şubat 1922), 3 Nisan 1338 (3 Nisan 1922) ve Esbak Mabeyn-i Hümayun Başkâtibi Tahsin imzalı 9 Nisan 1338 (9 Nisan 1922) tarihli mektuplar, *İBB, Atatürk Kütaphğı Arşivi*.

147 BOA, HSD, AFT, 11/67.

148 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 242/1213-24.

149 BOA, HSD, AFT, 11/67.

Nitekim 1929 yılında para bulmak için çaldığı kapı, Paşa'nın ekonomik durumunun kötülüğünü ortaya koymaktaydı. Paşa, iddiaya göre eski Alman İmparatoru Wilhelm'e mektup yazmış ve ondan yardım talep etmişti. İstanbul'a üç kez ziyarette bulunan Wilhelm'in 1898 yılında yaptığı ziyaret sırasında Tahsin Paşa başkâtipti. Bu tanışıklığa istinaden eski imparatorun kendisine yardım edebileceğini düşünmüştü. Fakat Wilhelm verdiği cevapta, Tahsin Paşa'nın içinde bulunduğu duruma üzülüğünü, ancak kendisinin de zor durumda olduğundan yardım edemeyeceğini bildirmişti¹⁵⁰. Nihayetinde 1931 yılında 12.700 liralık borçlarından dolayı Paşa'nın Feneryolu Merdiven Sokak'ta yer alan bahçeli köşkü satışı çıkarıldı¹⁵¹.

Tahsin Paşa'nın Hatıraları

Paşa'nın hatıraları *Milliyet* gazetesinde 11 Ağustos 1930'dan itibaren yayımlanmaya başladı. Tefrikanın ilk parçası "Tahsin Paşa'nın en yeni resmi" ibareli bir fotoğraf eşliğinde yayımlandı¹⁵². Gazetede hatıralar yayımlanmadan önce, 15 Temmuz 1930'dan itibaren hemen her gün tanıtımı yapılmıştı. Okuyucunun dikkatini çeken ve merak uyandıran bu tanıtımlar gazetenin birinci sayfasından verilmişti¹⁵³. Hatıraların ilk bölümü yayımlandığında Tahsin Paşa önce "Bir İki Söz" başlığı altında hatıralarının öneminden bahsetmiştir. Yazdıklarına *Hatıralarım* demekten ziyade *Hatırladıklarım* demenin daha doğru olacağını belirten Tahsin Paşa, gayesinin birilerini tenkit etmek olmadığını ve bunları hiç kimsenin telkini olmadan yazdığını ifade etme ihtiyacı duymuştu¹⁵⁴. Oysa İsmail Müştak Mayakon hatıralarında, Tahsin Paşa'yı hatıra yazmaya kendisinin sevk ve teşvik ettiğini ifade etmişti¹⁵⁵.

Milliyet gazetesi Tahsin Paşa'nın hatıralarını iki parça halinde yayımladı. İlk bölüm 11 Ağustos 1930'da başladı ve 126 kısım devam etti. 126. kısım 1 Kânunisani 1931'de "bitmedi" ibaresiyle yayımlandı¹⁵⁶. Hatıraların ikinci bölümü 12 Mart 1931'de başladı¹⁵⁷ ve 44 kısım devam etti. Aslında 28 Nisan 1931'de yayımlanan 44. kısım "bitmedi" ibaresiyle sonlanmış olmasına rağmen devamı gelmediği gibi

150 *Akşam*, 5 Temmuz 1930.

151 *Akşam*, 7 Kânunuevvel 1931.

152 *Milliyet*, 11 Ağustos 1930, s.1.

153 *Milliyet*, 15 Temmuz 1930, s.1.

154 *Milliyet*, 11 Ağustos 1930, s.1.

155 Mayakon, *age.*, s.59.

156 *Milliyet*, 1 Kânunisani 1931, s.2.

157 *Milliyet*, 1 Mart 1931.

bu son kısımda cümle bile yarım kalmıştı¹⁵⁸. Tahsin Paşa'nın *Milliyet* gazetesinde tefrika edilen hatıraları aynı yıl, 1931'de, "bazı tashih ve ilavelerle" kitaplaştırıldı. Kitap, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları* adıyla Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi tarafından yayımlandı ve *Milliyet* matbaasında basıldı. Paşa, kitap için yazdığı mukaddemede, tıpkı tefrikaya başlarken söylediği gibi temkinliydi. Yazdıklarının hatıratın ziyade hatırladıkları olduğunu bir kez daha söyleme gereği duymuştu¹⁵⁹. Bu hatıralar Sultan Abdülhamid devrini aydınlatmak için büyük bir önem arz etmekteydi. Hatıra türü eserlerin doğası gereği, eserden beklenen şey hatıra sahibinin ön planda olması, kendi hayat hikâyesini anlatması olmakla birlikte Tahsin Paşa, başkâtiplik döneminde olduğu gibi hatıralarında da öne çıkmaktan imtina etmiş, sahneyi Sultan Abdülhamid'e bırakmıştı.

İsmail Müştak Mayakon, hatıralarını yazmak suretiyle Sultan Abdülhamid devrine ışık tutabilecek kimseleri iki sınıfa ayırmıştır. Bunlardan ilki Abdülhamid'in uşak ve ağa zümresi, ikincisi de Yıldız'ın mütefekkir ve münevver erkânıdır. Birinci gruptakileri *Ömürlerini Abdülhamid'e cezbe halinde bir itaatle geçirmiş olan bu insanlar, efendilerine dinî bir alaka ile bağlı olduklarından Sultan Hamid'in hayatını tarih sayfalarına tevdi etmek onların nazarında camiye abdestsiz girmek kabilinden bir günahtır.* şeklinde tarif etmiştir. Mayakon, Tahsin Paşa'yı ikinci grup içerisinde değerlendirmiş ve dolaşısıyla hatıralarından beklentisini yüksek tutmuştur. Ancak hatıraları okuduktan sonra beklediğini bulamamış, hatıraları *eksik*, Tahsin Paşa'yı da *cesaretsiz* olarak nitelendirmiştir¹⁶⁰.

Gazeteci Ahmet İhsan Tokgöz ise Tahsin Paşa'nın hatıralarını değerli bulanlar arasındadır. Ahmet İhsan, Tahsin Paşa'yı başkâtipliği boyunca yalnızca vazifesini yapan bir alet olarak gördüğünden yazdıklarını tarih açısından mühim bir vesika saymak gerektiği kanaatindedir¹⁶¹.

Paşa, hatıratında Sultan Abdülhamid'i eleştirmekten kaçınır. Okuyucuların beklediği aslında tam da bu kaçındığı eleştirilerdi. Bu nedenle suya sabuna dokunulmayan hatıralar pek yavan kalmıştır. Sultan ve yönetim anlayışına yönelik bir eleştiri yapması gerektiğinde haddi aşmamaya özen göstermiş, onu hırpalamaktan kaçınmıştır. Bu gibi durumlarda kabahati sadrazamlarda arayarak Osmanlı

158 *Milliyet*, 28 Nisan 1931, s. 2.

159 Tahsin Paşa, *age.*, s. 3.

160 Mayakon, *age.*, s. 59.

161 Tokgöz, *age.*, s. 352.

tarih yazıcılarının yolunu takip etmiştir. Örneğin Sultan Abdülhamid'in meşhur vehminin müsebbibi olarak Said Paşa'yı gösterirken¹⁶², Bâbüâli'nin itibar kaybına uğrayıp Yıldız'ın öne çıkmasında da sorumluluk almaktan kaçan Cevat Paşa gibi isimleri işaret etmiştir¹⁶³.

Paşa, hatıratını yazarken amacının Sultan Abdülhamid devrinin tam bir tarihini yazmak olmadığını ifade etmiştir. Görüldüğü üzere kendini aklamak veya savunmak gibi bir gayesi de yoktur. Esas gayesini *şahit olduğu hadiseleri yazarak ileride Sultan Abdülhamid devrinin tarihini yazacak müstakbel müverrihleri az çok tenvir etmek* şeklinde izah etmiştir¹⁶⁴. Bu yaklaşımı Sultan Abdülhamid'e ilişkin duyduğu endişenin bir yansıması olabilir. Çünkü Abdülhamid'in düşüşünden sonra onun sayesinde servet ve itibar kazananlar bile devr-i sabık yaratmaya, Sultan Abdülhamid'i karalamaya kalkışmıştı. Bu türden yazılar, kitaplar ve hatıralar gelecek nesiller için *menfi bir Abdülhamid portresi* oluşturmuştu. Paşa, bu durumun önüne geçerek, tarihçiler için başka bir Abdülhamid portresi çizmek istemiştir.

Ölümü

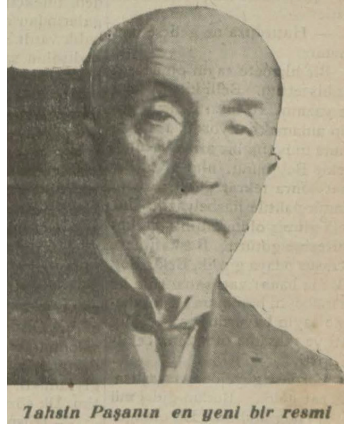
Tahsin Paşa'nın sürgün sonrası İstanbul yılları borç arama, yokluk ve yoksullukla geçmişti. Ömrünün sonlarına doğru yazdığı hatıraları az da olsa hatırlanmasına neden olsa da bu durum uzun sürmemiş 22 Ocak 1933'te Erenköy'de bulunan köşkünde vefat etmiştir. Cenazesi 23 Ocak günü köşküden kaldırılarak Eyüp'teki aile kabristanına defnedilmiştir¹⁶⁵. Paşa'nın Eyüpsultan Mezarlığı'nda bulunan kabri, çok uzun süredir bölgede görev yapan kişilerle yaptığımız görüşmelere rağmen tespit edilememiştir. Mezarlık kayıtlarının 1936 yılından sonra tutulmuş olması tespitin önündeki en büyük engel olarak karşımıza çıkmıştır.

162 Tahsin Paşa, *age.*, s. 28.

163 Tahsin Paşa, *age.*, s. 16.

164 Tahsin Paşa, *age.*, s. 3.

165 *Milliyet*, 23 Kânunusani 1933, s. 1; *Son Posta*, 23 Kânunusani 1933, s. 3.

Fotoğraf 1: Tahsin Paşa'nın 1930 Yılına Ait Fotoğrafı¹⁶⁶

Tahsin Paşa, ramazan ayında ölmüştü. *Vakit* gazetesi, Tahsin Paşa'nın hatıralarında ramazanla ilgili bir bölümü okuyucularıyla paylaşmış ve bu vesile ile hem ölümünü duyurmuş hem de hakkında kısa bir bilgi vermiştir. Gazetede, Tahsin Paşa ile ilgili şunlar yazılmıştır: *Aptülhamidin meşhur başkâtibi Tahsin Paşa bir hafta evvel vefat etti. Senelerce Aptülhamit idaresinin temel direklerinden biri olarak müreffeh bir hayat yaşayan bu zatın son seneleri çok darlık içinde geçmiştir. Onun Kızıltoprakta bir saray kadar büyük bir köşkü vardı. Bu köşk birkaç sene evvel enkaz halinde satıldı. Basit bir tahsili olduğu halde Tahsin Paşa Aptülhamit idaresine ait hatıralarını toplamış, güzel bir tasnif ile neşretmişti*¹⁶⁷.

Tahsin Paşa'nın ölümünü okuyucuları ile paylaşan bir diğer gazete *The Times* olmuştur. Gazete, Abdülhamid'in güçlü başkâtibi Tahsin Paşa'nın 23 Ocak günü sefil bir halde öldüğünü yazmıştır¹⁶⁸. *The Times* gazetesi, Tahsin Paşa'yı imparatorluk rejiminin sessiz ve sadık bir hizmetkârı olarak nitelendirmiş ve onu *Boğaz'a bakacak kadar vaktim yok* diyecek kadar çalışkan, görevi boyunca bir kez bile hastalık veya başka bir nedenden dolayı işini aksatmadan sürdüren titiz bir görevli ve belki de en önemli Yıldız Sarayı'nın diğer yöneticileri küplerini doldururken görevinden fakir bir adam olarak ayrılan biri olarak tarif etmiştir¹⁶⁹.

¹⁶⁶ *Milliyet*, 11 Ağustos 1930, s. 1.

¹⁶⁷ *Vakit*, 25 Kânunisanı 1933, s. 5.

¹⁶⁸ *The Times*, 24 January 1933, s. 9.

¹⁶⁹ *The Times*, 25 January 1933, s. 9.

Tahsin Paşa'nın ölümü üzerine İsmail Müştak, *Milliyet* gazetesinde "Mirsadı İbret Bir Ölüm Münasebetile" başlıklı bir yazı kaleme almıştı. İsmail Müştak, yakından tanıdığı Tahsin Paşa'nın harap bir evin çıplak bir odasında ölüme yakalandığını belirtirken onun imparatorluğun dört bir yanında tanınıyor olmasına rağmen siyasi bir şahsiyet olamadığını ve yaşadığı gibi bir gölge sessizliğinde öldüğünü belirtmiştir¹⁷⁰.

Sonuç

Sultan II. Abdülhamid, tahta çıktıktan sonra uzun süre stratejik görevler için doğru kişileri bulmanın çabası içerisinde olmuştur. Özellikle saltanatının ilk yarısında bu anlamda bir istikrar yakalandığı söylenemez. Fakat güven telkin eden kişileri bulunca da uzun yıllar bunlardan yararlanmasını bilmiştir. Özellikle 1890'lı yıllardan sonra sadaret, meşihat, ordu ve nezaretlerde uzun yıllar boyunca görevde kalan kimselerin sayısının artmış olması kendi idare sistemi için doğru kişilerin bulunduğunu göstermektedir. İşte bu dönemde uzun süre görev yapan devlet adamlarından biri de Tahsin Paşa olmuştur. Nitekim Tahsin Paşa, görevi boyunca dönemin birçok tanığının da ifade ettiği üzere Sultan'a sadakatini ortaya koydu ve Sultan tarafından takdir gördü.

Paşa'nın İkinci Kâtip İzzet Paşa ile sürüp giden fakat hiçbir zaman Sultan'ı rahatsız edecek bir noktaya gelmeyen rekabeti dışında siyasi hırsı veya kavgası olmadı. Büyük ihtimalle onu 14 yıl boyunca Mabeyn Başkâtipliği görevinde tutan bir diğer özelliği de buydu. Sessizce işini yapıyor, dikkat çekmiyordu. Tahsin Paşa sarayın vitrininde bir manken misali verilen rolü oynarken İzzet Paşa, ikinci kâtip olması hasebiyle geri planda kalıp yeri geldiğinde Sultan'ı yönlendirebilecek kadar aktif bir rol oynayabiliyordu. Tahsin Paşa başkâtip olduğu için Sultan'a fiziki olarak daha yakındı, buna karşın zihnî olarak ona daha yakın olan kişi İzzet Paşa'ydı.

Sessiz ve sadık görev adamı görünümüne rağmen 1908 yılında Meşrutiyet yeniden ilan edildiğinde kamuoyunun öfkesini çeken isimlerden biri de Tahsin Paşa olmuştur. Bunun sebebi, uzun süren sansür ve jurnal döneminde yönetim sistemi içerisinde mühim bir görev icra eden devlet adamlarından biri olmasıydı. Gözaltına alınmasını takip eden birkaç gün kamuoyunun ve basının öfkesi geçtikten sonra Tahsin Paşa'nın ismi geri planda kaldı. Yüklü paralarla yurtdışına kaçan İzzet Paşa, Selim Melhame Paşa; zimmetine para geçirdiği iddiasıyla *Haramî Paşa* olarak

170 *Milliyet*, 24 Kânunisani 1933, s. 1.

adı çıkan Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa gazete sütunlarında sürekli tartışılıp ağır hakaretlere maruz kalırken Tahsin Paşa pek gündeme gelmemiş, kendisine yönelik elle tutulur herhangi bir suçlama yapılamamıştı.

Tahsin Paşa, bir süre Büyükkada'da tutulduktan sonra Sakız Adası'na sürüldü ve ancak Balkan savaşlarının başlamasıyla beraber İstanbul'a dönmesine izin verildi. Fakat Abdülhamid devrinin önde gelen isimlerinden biri olması, daha önemlisi Sultan Abdülhamid'e olan sadakatinden taviz vermeyen tavrı nedeniyle ne bir görev alabildi ne de kendisine emeklilik hakkı verildi. Bu nedenle kalan ömrü yokluk ve yoksulluk içinde geçti.

Cumhuriyet döneminde Tahsin Paşa'nın yeniden hatırlanması ve gündeme gelmesi 1930 yılında *Milliyet* gazetesinde tefrika edilen hatıraları vasıtasıyla olmuştur. Tahsin Paşa, Abdülhamid devrinin anlaşılmasına büyük katkı sağlayan hatıralarında da Sultan Abdülhamid'e olan sadakatinden taviz vermedi hâlbuki Sultan Abdülhamid'i kolaylıkla suçlayabilir ve ağır tenkitlerde bulunabilirdi. Ancak bunu yapmadı, bu tutumundan dolayı eleştirildi ve yazdıkları kıymetsiz bulundu. Kısa süre içinde gündemden düşüp yeniden köşesine çekilen Tahsin Paşa vefat ettiğinde birkaç gazete, çoğu da iç sayfalarının bir köşesinde bu durumu "Esbak Mabeyn Başkâtibi Vefat Etti" ifadeleriyle okuyucularına duyurdu.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 522/39132; 1255/94074; 1835/137621; 3417/256240; 3473/260440; 3558/266831; 3573/267939; 3591/269318; 3606/270391; 3982/298577; 4023/301718; 4039/302883; 4505/337856.

Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı (DH. HMS), 23/77.

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (DH. MKT), 1280/28; 1287/63; 2760/27; 2889/63; 2905/24; 2906/11.

Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiyye İdaresi Evrakı (DH. MUİ), 158/59.

Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahval Dairesi Defterleri (DH. SAİD. d), 1, 2, 3, 18, 22, 71, 93.

Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahval Dairesi Memur Sicil Zarfları (DH. SAİD. MEM), 35/9.

Hazine-i Hassa Nezareti İradeler (HH. İ), 234/62.

Hazine-i Hassa Nezareti Sicill-i Ahval İdaresi Defterleri (HH. SAİD. d), 1.

Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi Evrakı (HR. SYS), 190/52.

Hariciye Nezareti Şifre Kalemi (HR. ŞFR.3), 488/27; 488/68; 721/49.

Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiyye-i Muhtalita Müdüriyet Evrakı (HR. UHM), 112/19.

Ali Fuad Türkgeldi Evrakı (HSD. AFT), 11/67.

İrade-i Dahiliyye (İ. DH). 963/76138; 974/76969; 975/76995; 1317/59; 1468/18.

İrade-i Hususiyye (İ. HUS), 31/103; 71/53; 168/96.

İrade-i Taltif (İ. TAL), 62/26; 67/45; 74/73; 75/25; 86/87; 91/57; 93/24; 97/67; 112/86; 120/63; 122/55; 132/8; 157/58; 171/55; 181/101; 184/89; 201/71; 223/28; 224/9; 227/63; 227/93; 255/38; 256/101; 269/83; 275/50; 279/1; 295/8; 306/7; 371/26.

Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti Evrakı (ML. EEM), 216/64; 218/40; 219/64; 221/52; 224/74; 224/90; 250/40; 260/61; 261/1; 261/66; 267/25; 283/18; 286/24; 349/37; 733/67.

Meclis-i Vükela Evrakı (MV), 128/14; 164/64; 211/90.

Şûrâ-yı Devlet Evrakı (ŞD), 1261/38; 3120/1; 3154/17.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 14/146.

Yıldız Evrakı Mütenevvi Maruzat (Y. MTV), 81/187.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK), 52/90.

Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB), 14/65; 312/27; 327/77; 353/2; 414/65; 495/33.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 242/1213-24.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (İBB, Atatürk Kitaplığı Arşivi)

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu, II. Abdülhamid'in Yıldız Albümü

SALT Araştırma, Feridun Fazıl Tülbentçi Arşivi

Sürelî Yayınlar

Akşam.

Akşam Postası.

Cumhuriyet.

İkdam.

Milliyet.

Pro Armenia.

Servet-i Fünûn.

Son Posta.

Tanin.

Tercüman-ı Hakikat.

The Lachlander.

The Times.

Vakit.

Vasarnapi Ujsag.

Salnameler

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1321). Defa 59.

Hatıralar ve Araştırma Eserler

II. Meşrutiyet'in İlk Yılı, 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri, C I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

Akyıldız, Ali, "Mabeyn-i Hümayun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 27, Ankara 2003, s. 283-284.

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutiyetin İlmân ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, yay. haz. Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

Çetinsaya, Gökhan, "Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı: Merkezîyetçilik", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, ed. Mehmet Bulut, İstanbul 2019.

- Çetinsaya, Gökhan, “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, 47, 2016, s. 353-409.
- Çetintaş, M. Burak, “Osmanlı Sivil Mimarlığı Bağlamında Teşvikiye/Nişantaşı Sarayları ve Konakları”, derleyen: Bahar Kaya, *Dolmabahçe Mekânın Hafızası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.
- Dağlar, Oya, “II. Meşrutiyet’in İlanının İstanbul Basını’ndaki Yansımaları (1908)”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38, Mart 2008, s. 141-159.
- De Grèce, Michel, *II. Abdülhamit Yıldız Sürgünü*, çev. Derman Bayladı, Milliyet Yayınları, İstanbul 1995.
- Demirel, Fatmagül, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Findley, Carter V., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform Babıdüli, 1789-1922*, Çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.
- Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- Haydaroğlu, İlknur, “II. Abdülhamit’in Hafiyeye Teşkilâtı Hakkında Bir Risale (II. Kısım)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30, 1997, s. 109-133.
- İbrahim Alâettin, *Meşhur Adamlar*, C 4, İstanbul 1936.
- İrtem, Süleyman Kâni, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür*, Temel Yayınları, İstanbul 1999.
- Kanat, Sedat, *II. Abdülhamid Döneminde Mabeyn-i Hümayûn ve Görevleri*, Gece Akademi, Ankara 2019.
- Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erdal, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Kurşun, Zekeriya, *Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasî Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1991.
- Mayakon, İsmail Müştak, *Yıldız’da Neler Gördüm?*, haz. Ali Yılmaz, DBY Yayınları, İstanbul 2010.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî, I*, yay. haz. Nuri Akbayır, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Moralızade Vassaf, *Yıldız Faciaları*, Dersaadet 1327.
- Nasuhoğlu, Ahmet Muhtar, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatının Tarihi*, haz. Ö. H. Özalp, Y. R. Özalp, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007.

- Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1986.
- Öke, Mim Kemal, *Saraydaki Casus, Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajam Yahudi Vambery*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1991.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C II-III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
- Shaw, Stanford J., "Sultan Abdulhamid II: Last Man of the Tanzimat", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı [Küçük] Mehmed Sa'id Paşa'nın Hâtrâtı, I*, haz. Mustafa Gündüz, Ketebe Yayınevi, İstanbul 2019.
- Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*, haz. Tahsin Yıldırım-Şaban Özdemir, DBY Yayınları, İstanbul 2011.
- Tahsin Paşa, *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931.
- TBMM Hesaplarını İnceleme Komisyonu Raporu, Dönem: 19, Yasama Yılı: 4*.
- The Complete Diaries of Theodor Herzl*, Volume III, translated by Harry Zohn, New York-London 1960.
- Tokgöz, Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım (1888-1914)*, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.
- Yasamee, Feroze A. K., *Abdülhamid'in Dış Politikası*, çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

EKLER

Ek 1: Tahsin Paşa'nın Göreve Başladığı Yıllardaki Hali.

Kaynak: SALT Araştırma, Feridun Fazıl Tülbentçi Arşivi.

Ek 2: Dâhiliye Kaleminde abd-i kemter-i hazret-i padişahî Tahsin.

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu, II. Abdülhamid'in Yıldız Albümü.

Ek 3: Dâhiliye Kaleminde abd-i kemter-i hazret-i padişahî Tahsin.

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu, II. Abdülhamid'in Yıldız Albümü.

Ek 4: Başkâtib Paşa Kullarının Hanesinin Manzara-i Hariciyyesi (Çiftelahavuzlar).
Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu, II. Abdülhamid'in Yıldız Albümü.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yıllarında Yabancı Ülke
Bayraklarının Kullanımı ve Denetimi

Emre Çelik*

Öz

Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı ülke bayraklarının varlığı imparatorluğun son döneminde yaygınlaşmıştır. Bu bayrakların sahip olduğu sembolik değerler ve güncel gelişmeler, farklı aidiyetlere sahip bireylerin ve kurumların bayraklara yönelik değerlendirme ve uygulamalarının farklılık göstermesine yol açmıştır. Bayrak, bireyler için kimliklerinin ve aidiyetlerinin görsel sembolü anlamına gelirken resmi kurumların dışında ve izinsiz kullanılması halinde yöneticilerin gözünde egemenliklerine yönelik bir tehdidin ifadesiydi. Osmanlı coğrafyasındaki yabancı etkisinin politik ve gündelik alanlardaki nüfuzunun 19. yüzyılla birlikte artması ve bağımsızlık hareketlerinin yarattığı ayrılıkçı tehdit nedeniyle, devletin gözünde yabancı bayrakların varlığının denetlenmesi ve engellenmesi hassas bir sorun haline gelmiştir. Devlet adamlarının bu amaçla attıkları adımlar süreklilik arz eden bir arka plana sahip olmasına karşın kalıcı çözümler üretmede başarısız olmuştur.

Arşiv belgeleri; devlet adamlarının resmi kurumlarda ve özel mülklerde, yabancı bayrakların kullanılmasına dair belirledikleri kuralları ve denetim usullerini yansıtmaktadır. Seyahatnameler, anılar ve gazete haberleriye, insanların bayraklara atfettileri değerleri incelemeyi ve bireyin gözünden bir anlatı oluşturmayı mümkün kılmaktadır. Araştırmada, Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı bayraklara yönelik

* Arş. Gör. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Trabzon/ TÜRKİYE, emrecelik13@ktu.edu.tr ORCID: 0000-0002-9871-0814

politikasının hukuki metinlerin yanı sıra fiili durumun etkisiyle zaman içerisinde değiştiği ve bu gelişmelerin sonucunda, uzun bir süre ihlal olarak engellenmeye çalışılan bazı uygulamaların meşru kabul edildiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Bayrak, Sembol, Yabancı, Diplomatik Temsilcilik, Osmanlı İmparatorluğu.

The Use and Inspection of Foreign Country Flags in the Last Years of the Ottoman Empire

Abstract

The presence of foreign flags in the Ottoman Empire became widespread in the last years of the empire. The symbolical values that those flags had and current developments resulted in different evaluations and practices by the individuals with different identities as well as institutions regarding those flags. While the flag referred to a visual symbol of their identity and belonging for individuals, it was an expression of a threat to sovereignty for the rulers if they were used out of official institutions and without permission. The increase of foreign effect on the Ottoman geography in the 19th century in terms of politics and daily life as well as separatist threat caused by independence movements made it a sensitive issue for the state to inspect and prevent the presence of foreign flags. Although the steps taken by the authorities in this respect had an ongoing background, permanent solutions could not be generated.

The archival documents, reflect the rules and inspection procedures determined by officials for the use of foreign flags at public institutions and private properties. Travel books, memoirs and newspaper reports allow examining the values people attribute to flags and producing a special narrative from the perspective of an individual. In the research, it was identified that the policy of the empire for foreign flags changed over time due to legal texts and actual circumstances and as a result of these developments, some practices that were tried to be prevented as violations for a long time were then accepted legitimate.

Keywords: Flag, Symbol, Foreigner, Diplomatic Missions, Ottoman Empire.

Giriş

Genel hatlarıyla işaret ve sembol olarak tanımlanabilecek ve geniş bir kullanım alanına sahip bayraklar gibi nesnelere tek bir çalışmada incelemek oldukça güçtür¹. Siyasal, toplumsal, ekonomik ya da dini yapılara ait değer ve hedeflerin sem-

1 Raymond Firth, *Symbols Public and Private*, Cornell University Press, New York 1973, s. 332-334.

bolü olan bayrakların temel işlevi ise işaretlerden farklı olarak; kendilerini ortaya çıkaran bu yapıların değer ve hedeflerini görsel düzeyde temsil etmektir. Raymond Firth'in vurguladığı üzere bayrağın sembolik değeri, temsil ettiği gücün görsel anlamda ifadesi olmasından gelmektedir². Bayrağın “geniş bir anlam yığını sığdırıyor” olması ve çeşitli değerlerin sözcüsü halini alabilmesi, bayrağın fiziksel varlığının ötesinde bir güçle çevrelenmesini sağlamıştır³. Bayrak, grup üyelerinin yardımlaşması için dayanışma duygularını harekete geçiren birleştirici bir araçtır. Ayrıca bayrağın mevcudiyeti, sembolize ettiği hâkimiyet alanının kabul edildiğini de gösterir⁴. Bu niteliklerinin yanı sıra bayrak, aynı değerleri benimseyen bireylerin aidiyetini vurguladığı ölçüde içerdiği ve dışarıda bıraktığı anlamlar bütünü aracılığı ile dışlayıcı bir özelliği de bünyesinde barındırır⁵. Dolayısıyla bir bayrağı kabul etmek ya da karşı çıkmak, insanların kendilerini nasıl tanımladıklarına, nerede konumlandıklarına ve iktidar ağlarıyla nasıl bir ilişki kurduklarına dair ipuçları sunmaktadır. 1848 Devrimleri sırasında ulusal taleplere yönelik gösterilerde kitlelerin başvurdukları semboller arasında kitlelerin görüşlerine uygun bayraklar tercih edilmişti⁶. Yine, bu durumun örneklerinden bir tanesi Fransız Devrimi (1789) ile başlayan süreçtir. Devrimi izleyen dönemde Fransa'yı temsil etmesi gereken bayrağa ilişkin yaşananlar bayrakların gerçekliğin temsilindeki ve ulusal tarihteki güçlü rollerini sergilemektedir. *Ancien Régime* ile özdeşleşmiş olan bayrakların ve renklerin yerine, devrimin inşa etmek istediği yeni toplumsal düzenin sözcüsü mavi, beyaz ve kırmızıdan oluşan üç renkli bayrağın kabulü iktidar mücadelesini kazanan devrim yanlılarının sembolik zaferi de elde ettiğinin yansımasıydı⁷.

18. yüzyılın sonunda Amerika ve Fransa'daki devrimlerle birlikte ulusal bayrakların ortaya çıkışı bayrak tarihinde önemli bir aşamaya işaret etmektedir. Bu tarihe kadar iktidarla özdeş ve temsil değeri iktidarla sınırlı bayraklardan farklı olarak, ulusal devletlerin eşitlik temelinde inşa ettikleri yurttaşlık ile uyumlu olarak ulusal

2 Firth, *age.*, s. 328.

3 Thomas Hylland Eriksen, “Some Questions About Flags”, *Flag, Nation and Symbolism in Europe and America*, eds. Thomas Hylland, Eriksen Richard Jenkins, Routledge, Londra 2007, s. 3.

4 Robert Shanafelt, “The Nature of Flag Power: How Flags Entail Dominance, Subordination, and Social Solidarity”, *Politics and the Life Sciences*, XXVII/2 (2008), s. 13, 16, 20.

5 Eriksen, *age.*, s. 6, 7.

6 R. John Rath, *The Viennese Revolution of 1848*, University of Texas Press, Austin 1957, s. 133; Don Healy, “Evolutionary Vexillology: One Flag's Influence in Modern Design”, *Raven: A Journal of Vexillology*, 1 (1994), s. 46-47; W. Smith, *Flags throughout the World and Across the Ages*, McGraw-Hill Book Company, Londra 1975, s.146.

7 Smith, *age.*, s. 135-137.

bayrak toplumun tamamının erişimine açılmıştır. Bu biçimiyle bayrak, yöneten ve yönetilen arasındaki kopukluğu işaret ederek sadece toplumun bir parçasını değil, ulusal hedefler etrafında kenetlenen yurttaşların tamamını temsil eden bir nitelik kazanmıştır⁸. Benedict Anderson'un ünlü kavramsallaştırması kullanıldığında hayal edilmiş bir cemaat olarak ulusun, kendisini temsil için seçmiş olduğu bayrak, ulus üyelerinin kendilerini bir bütün olarak hayal ettikleri ortak değerlerin bir parçasıdır. Nitekim Anderson, Yeni Dünya'da izini sürdüğü milliyetçi gelişmelerin “hayal edilmiş gerçekliklerden” ulusal bayrağı tarih sahnesine çıkardığını söylemektedir⁹. Bununla birlikte ulusal bayrakların kısa süre içerisinde devletler ve toplumlar tarafından içselleştirildiğini düşünmek hatalı olacaktır. Bu durumun nedenlerinden bir tanesi Osmanlı İmparatorluğu başta olmak üzere dönemin önemli güçlerinin ulus-ötesi bir kimliğe işaret eden imparatorluk yapısına sahip olmasıydı. Dolayısıyla Osmanlı, İngiltere ve Rusya gibi güçlerin bayrakları, emperyal iddialarını yansıtan semboller olarak ulusal bayraklardan ayrılmaktaydı. Diğer bir neden ise ulusal bayrakların toplumların geniş kesimlerine ulaşmasının zaman almasıdır. Amerika Birleşik Devletleri gibi ulusal bayrağı benimseyen ilk devletlerden birinde bile bayrağın gündelik hayatın içine girmesi için İç Savaş'ı (1861-1865) beklemek gerekmiştir¹⁰.

Bayrağın kimlik ve aidiyet bağlarını gösteren sembolik işlevi, bunların tehdit altında olduğu ya da daha güçlü vurgulanmak istendiği dönemlerde ilk başvuru semboller arasında yer almasına yol açmıştır. 1864 yılında Alman hâkimiyetine giren Güney Jutland'da Danimarka bayrağının kamusal alandaki varlığının sona ermesi, bayrağın resim, minder, pipo ve kahve fincanı gibi ev içi ürünlere işlenmesinde etkili olmuştur¹¹. Bu açıdan bakıldığında Danimarka bayrağı kolektif hafızanın hatırlama alanlarından bir tanesi olarak bölgedeki Danimarkalılar için atalarının mirasını, milli ve kültürel kimliklerini ve geleceklerini sembolize edip unutmalarını engellerken, Alman yönetimi için iktidarlarına yönelik bir tehditti¹².

8 Arnaldo Testi, *Capture the Flag the Stars and Stripes in American History*, çev. Noor Giovanni Mazhar, New York University Press, New York 2010, s. 24; Gabriella Elgenius, “The Origin of European National Flags”, *Flag, Nation and Symbolism in Europe and America*, eds. Thomas Hylland, Eriksen Richard Jenkins, Routledge, Londra 2007, s. 23-24; Smith, *age.*, s. 34, 37, 52.

9 Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2011, s. 20-22, 97.

10 Testi, *age.*, s. 27-34, Benzer bir örnek için bk. Inge Adriansen, “The Danish National Flag as a Gift from God: A National-Religious Myth”, *Kirchliche Zeitgeschichte*, 2014, XXVII/2, s. 284.

11 Adriansen, *age.*, s. 291.

12 Pierre Nora, *Hafıza Mekanları*, çev. Mehmed Emin Özcan, İstanbul 2006, s.31-32.

Ülkeler arasındaki ilişkilerin yoğunlaşması ve bayrakların temsil hüviyetinin genişlemesi, başka bir ülkede bulunan yabancıların devletlerinin gücü çerçevesinde milli varlıklarını duyurabilecekleri alanın artması anlamına gelmekteydi. Bu noktada Osmanlı İmparatorluğu; özellikle dünya ile ilişkilerinin giderek yoğunlaştığı 19. yüzyılda ülke içerisindeki yabancı nüfusundaki artış da dikkate alındığında ülke ve kurum bayraklarının fiziksel ve sembolik varlıklarının doğrudan gözlemlenebildiği bir örnek olarak öne çıkmaktadır. Devlet adamlarının, dönemin büyük devletleri arasında kendilerine yer etme çabalarının giderek önem kazanması nedeniyle bayraklar gibi egemenlik sembolleri daha da önemli hale gelmiştir. Milliyetçiliğin her geçen gün toprak bütünlüğünü tehdit ettiği ve ülke içerisindeki gelişmelerin yabancı eğitim kurumları, şirketler ya da bizzat diplomatik temsilcilikler gibi çeşitli alanlardan müdahaleye maruz kaldığı bu dönemde, Selim Deringil'in işaret ettiği üzere Osmanlı yöneticileri, çeşitli semboller ve bunların iktidarları için taşıdığı değer farkında olarak bazı politikalar üretmişlerdir¹³. Bu nedenle, Osmanlı coğrafyasındaki yabancı bayraklar ile bunların devlet ve toplum açısından taşıdığı anlamlar incelenirken, tekil olayların yanı sıra dönemin tarihi gelişmelerinin de dikkate alınması gerekmektedir. Örneğin, bir ülkeye ait pek çok unsuru çağrıştıran bir sembol olarak bayrak, milliyetçilik taleplerinin kamusal alandaki yansıması ya da bir ülkenin, Osmanlı toprakları üzerindeki yıkıcı amaçlarının işareti olarak algılanabilirdi. Bu duruma bayrakların doğasına ait olan temsil ettikleri ülkenin tüm değer ve eylemlerinin sözcüsü olarak görülmeleri kadar Osmanlı devlet adamlarının ve kamuoyunun, yabancı nüfuzla dair sahip oldukları güncel olumsuz yaklaşım yol açmaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli amaçlarla kullanılan bayraklar bulunmakla beraber çalışma kapsamında ana problem olarak bir ülkenin resmi sembolü olan bayraklar ele alınmıştır. Resmi bayraklar milyonlarca insan tarafından ülkelerinin en önemli sembollerinden biri olarak kabul edilmeleri ve aidiyetlerini gösteren anahtar rolü taşımaları nedeniyle diğer bayraklara kıyasla daha kapsayıcı ve belirleyici bir niteliğe sahiptir. Diplomatik temsilcilikler ve yabancı okullar, devletin bayrak kullanmalarına izin verdiği kurumlar olmalarının yanı sıra imparatorluğun büyük bir kısmında bulunmaları nedeniyle, ülke çapında bir değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Resmi kurumlar, devletin izin verdiği alanı işaret etmesine karşın özel mülklerde kullanılan bayraklar, Osmanlı makamlarının ihlal olarak

13 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Doğan Kitap, İstanbul 2002, s. 29-56.

gördüğü ve engellemeye çalıştığı eylemlerin gündelik yaşamın bir parçası olduğunu göstermektedir. İki uygulama biçimine yönelik değerlendirme ve müdahaleler, devletin bakış açısındaki farklılık ve benzerlikleri tespit etmek adına önemli veriler içermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan yabancı bayraklara yönelik resmi bakış açısı ve devlet müdahalesinin nedenleri, bürokrasinin farklı dalları tarafından üretilmiş belgelerde görülebilir. Bu belgeler devletin yabancı bayrakların kullanımına dair genel yaklaşımını, karar alma mekanizmasını biçimlendiren dinamikleri ve kararların uygulanmaları sırasında yaşanan gelişmeleri takip edebilmek için önemli bilgiler sunmaktadır. Yazışmaların içeriği olaylara merkezî ve yerel yöneticilerin gözünden bakmayı mümkün kılmasının yanı sıra sadece uygulanan değil, aynı zamanda uygulanmayan önlemlere ilişkin çıkarım yapmayı da mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte devletin her bir olayda sergilemiş olduğu müdahale, talep ettiği genel uygulamaya dair bir çerçeve çizilmesine imkân tanımakla beraber ülke çapında geçerli bir yasal düzenlemenin eksikliği sorunu sürekli kılmış ve fiili durumun belgelerde çizilen çerçeveden farklı olabilmesinin önünü açmıştır.

Osmanlı belgeleri genelde kurumsal mekanizmanın işleyişine dair anlatı içermeleleri nedeniyle insanların bayraklara atfettikleri önemi ve bunun nedenlerine yönelik duygusal açıklamaları yansıtmaktan uzaktırlar. Bununla birlikte döneme ait terimler bu belgeler üzerinden takip edilebilmektedir. Belgelerde bayraklar için genel olarak bayrak ve bandıra sözcükleri daha az olarak ise sancak sözcüğü kullanılmaktadır.

Bireylerin bayraklar ile kurdukları aidiyet bağı ve belirli bir bayrağa yönelik bakışlarının kişisel olabilmesi, genel ve yerel değişkenlere göre farklılık gösterebilmesi bireyin gözünden yapılacak bir değerlendirmeyi daha önemli kılmaktadır. Anılar söz konusu olduğunda ise arşiv kaynaklarına kıyasla daha sınırlı bir anlatım söz konusudur. Bu nedenle özellikle Osmanlıların, toprakları üzerindeki yabancı ülke bayraklarına ve çeşitli amaçlarla bu bayrakları kamusal alanda sergileyen kişilere karşı nasıl bir tutum içerisinde buldukları ancak sınırlı örnekler üzerinden incelenebilmektedir. Basında çıkan haberler ve yazılar, yabancı bayraklara ilişkin Osmanlı perspektifinin içeriğini ortaya koymak adına faydalıdır. Seyahatnameler, anılar ve basın bayrakların Osmanlılar ve yabancılar tarafından neden farklı algılandığına dair ilk elden anlatı sunmaktadır. Belgelerde bir tepkinin sonucu görülebilirken bu kaynaklar, bireylerin iç dünyasına bakabilmeyi ve bu dünyanın, dönemin ruhuna ne ölçüde benzediğini gözlemlemeyi mümkün kılmaktadır.

Resmî Kurumlarda Bayrak Kullanımı: Diplomatik Temsilcilikler ve Okullar

Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı varlığının temsilinde önemli yere sahip olan diplomatik temsilcilikler ve yabancı okullar, belirli sınırlamalar dâhilinde bayrak çekme hakkına sahipti. Diplomatik temsilciliklerde bayrak kullanımı imzalanan bazı antlaşmalarda yer almaktaydı. Örneğin 1740 yılında Fransa ile yapılan antlaşmada konsolosların ve konsolos vekillerinin görev yerlerinde ülkelerinin bayraklarını çekebilecekleri kayıt altına alınmıştır¹⁴. Osmanlı yöneticilerinin, temsilciliklerde asılı olan bayrakları indirdiği ya da bayrak çekilmesini önlemeye çalıştığına dair bilgiler bulunmakla beraber bunları sınırlı örnekler olarak değerlendirmek yerinde olacaktır¹⁵. Farklı devletlere ait temsilciliklerin artışı, ülke bayraklarının resmî olarak dalgalanmasına izin verilen alanı ve bu bölgelerde yaşayan Osmanlıların gündelik yaşamlarında karşılaşabilecekleri bayrak sayısını artırmaktaydı. Dolayısıyla Avusturya'nın 1850 yılında açtığı Bosna konsolosluğu, hem diplomatik ağının hem de devlet sembolü aracılığıyla kamusal varlığını duyurabileceği alanın genişlemesi anlamına gelmekteydi. Bosna konsolosluğunun açılması sürecinde konsoloshaneye bayrak çekilmesi için Avusturya elçisi başvuruda bulunmuş, konsolos ikametgâhına Avusturya armasını asmış ve bayrak çekmek için direk temin etmiştir. Konsolos, ilk kez bayrak çekileceği için Osmanlı makamlarından top atışı yapılarak resmi selamlama merasimi talebinde de bulunmuştur. İstanbul'dan Bosna'ya gönderilen emirde konsolosun arma ve bayrak çekme yetkisi, kendisine "âdet-i mer'iyye üzere" engel olunmaması ve gerekli yardımın yapılması ifadesiyle tasdik edilmiştir¹⁶.

İngiltere'nin Limni Adası'ndaki konsolos vekilinin bayrak kullanmak için girişimde bulunduğunu haber alan yöneticiler, izinsiz bayrak çekilemeyeceği uyarısında bulunurken İsveç ve Norveç'in Halep'teki temsilcilğine bayrak çekilmesine elçi-

14 Aysin Şişman, *Osmanlı-Fransız İlişkileri 1740-1789 (Konsolos Arzlarına Göre)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon 2011, s. 83; *Osmanlı-Rus Antlaşmaları 1700-1834*, Devlet Arşivleri Başkanlığı, İstanbul 2019, s. 350; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezâreti Tercüme Odası (HR. TO), 369/13, 22 Recep 1302/7 Mayıs 1885.

15 Ruth Kark, *American Consuls in the Holy Land, 1832-1914*, Wayne State University Press, Detroit 1994, s. 99-100; BOA, Hariciye Nezâreti Mektubi Kalemi, (HR.MKT), 17/ 77, 25 Safer 1263/ 12 Şubat 1847.

16 BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM), 32/1, 8 Zilkaade 1266/15 Eylül 1850; BOA, HR.MKT, 35/6, 9 Şaban 1266/ 20 Haziran 1850.

liğin talebi doğrultusunda müsaade etmişlerdir¹⁷. Temsilciliklerin ilk açılışlarında gerçekleştirilen bayrak çekme ve top atışıyla selamlama töreni, ilgili misyonların çeşitli nedenlerle kapatılıp yeniden açılması esnasında da icra edilmekteydi¹⁸. Bayrak merasimine kimi zaman şehirdeki askerî ve mülki yöneticilerin konsoloshaneyi bizzat ziyaret ederek katılmaları ve askerî bando tarafından her iki ülke marşlarının çalınması eşlik etmekteydi. 1903 yılında Rusya'nın Bayezid ve Mitroviçe konsoloshanelerinin açılış törenleri dolayısıyla İstanbul ile yapılan yazışmalar, sürecin detaylarına yönelik bilgiler sunmaktadır. Rusya'nın Bayezid konsoloshanesinde gerçekleştirilecek törene ilişkin konsolosluktan mutasarrıflığa gönderilen davet mektubunda mülki ve askerî görevlilerin tören üniformaları ile yer almaları, kaleden top atılması, bir müfreze asker ile beraber bando tarafından selamlama merasiminin yapılması talep edilmiştir. Yerel makamlar, yapılacak işlemler hakkında tereddüt etmeleri nedeniyle İstanbul'a başvurmuştur. Hariciye Nezâreti'nden gönderilen yazıda, mülki ve askerî görevliler ile bu tür törenlere katılmaları adet olan kişilerin konsoloshaneye gitmeleri gerektiği, şehirde top bulunuyorsa gerekli selamlama merasimi için top atılması ve bayrak çekme törenlerinde bando kullanımının rutin uygulama olduğu cevabı verilmiştir¹⁹. Priştine Mutasarrıflığı ise üst makamlardan törenin icrasında bir hata olmaması için askerî bando tarafından Osmanlı ve Rus marşlarından hangisinin önce çalınacağına dair malumat istemiştir²⁰. Burada yerleşik bir uygulamanın nasıl icra edileceğine dair teknik detayların yanı sıra Rusya'nın ilgili şehirlerdeki varlığını etkili bir biçimde kitlelere duyurma istediği de göz önüne alınmalıdır. Nitekim her iki bölge Rusya'nın uzun süreli eylem alanları arasında bulunmaktaydı ve bu merasimlerin yerli Hristiyanlar üzerinde Rusya'ya dair olumlu hisleri güçlendirebilmesi muhtemeldir²¹.

17 BOA, Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), 2925/153, 8 Safer 1270/10 Kasım 1853; BOA, HR.MKT, 329/33, 22 Şaban 1276 /15 Mart 1860.

18 BOA, A.MKT.UM, 270/28, 13 Cemaziyelahir 1273/8 Şubat 1857, BOA, HR.MKT, 189/33, 16 Ramazan 1273/10 Mayıs 1857.

19 BOA, Hariciye Nezareti Tahrirat Kalemi (HR.TH), 277/18, 12 Şevval 1320/12 Ocak 1903; BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 1777/148240, 14 Şevval 1320/14 Ocak 1903; BOA, BEO, 1977/148244, 14 Şevval 1320/ 14 Ocak 1903.

20 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 301/28, 15 Şevval 1320/15 Ocak 1903; BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), 2445/53, 11 Şevval 1903/11 Ocak 1903.

21 Mitroviçe'de konsolosluk açma girişimi çatışma sürecini hızlandırmış ve sonucunda Mitroviçe konsolosu öldürülmüştür. Bk. Hasip Saygılı, "Sultan II. Abdülhamid'in Meşruiyet Krizi: 1903'te Mitroviçe'de İlk Rus Konsolosu Grigori Şerbina'nın Öldürülmesi", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/20 (2014), s. 173-179.

Devlet temsilciliklerinde bayrak kullanımına yönelik belirli sınırlamalar söz konusuydu ve bu kısıtlamalar nedeniyle bayrak çekilmeyen gün sayısı çekilen günlerden daha fazlaydı. Bayrakların, belgelerde genellikle “eyyâm-ı resmîyye” ve “eyyâm-ı mahsûsa” olarak ifade edilen ülkelerin milli günleri, hükümdarların özel günleri, yortu ya da bayram gibi yılın belirli günlerinde ve haftalık olarak ülkenin dinine göre cuma ya da pazar günlerinde çekilmesine izin verilmekteydi²². Örneğin Fransa'nın “yevm-i mahsûsu” Fransız Devrimi'nin önemli anlarından 14 Temmuz'du²³. Bu durum 19. yüzyılın sonlarında İstanbul'a atanan Amerika Birleşik Devletleri'nin yeni büyükelçisi Samuel S. Cox örneğinde görülebileceği üzere yabancı gözlemcilerin eserlerine de yansımıştır. Cox, Tarabya'da bulunan farklı ülkelere ait büyükelçilik konutlarından bahsederken, Amerikan bayrağının kendi yazlık konutlarında pazar günleri ve çeşitli kutlamaların yapıldığı günlerde (fête) dalgalandığını belirtmektedir²⁴. 20 Aralık 1904 tarihinde Bitlis'ten gönderilen telgrafta görülen, bir gün önce Rus İmparatoru'nun “yevm-i mahsûsu” olması nedeniyle şehirdeki Rus konsolosluğuna bayrak çekilerek davul zurna eşliğinde kutlama yapıldığı bilgisi mevcut uygulamalarla uyumluydu²⁵. 1908 yılında İngiltere'nin İzmir ve Edirne konsoloslarının mevcut duruma aykırı olarak her gün bayrak çekmeye başlamalarına yerel idareciler “usul ve teâmül-i kadîmiyye tevfikân konsolatolarda yalnız pazar günleriyle eyyâm-ı resmîyye ve mahsûsada bayrak çekilmekte” olduğunu ifade ederek tepki göstermişlerdir. Konsolosların Londra'dan aldıkları talimat uyarınca hareket ettiklerini belirtmeleri üzerine Osmanlı makamları girişimde bulunmuş ve İngiliz Elçiliği ülkedeki tüm İngiliz konsoloslarına gerekli uyarıların yapılacağı cevabını vermiştir²⁶. Benzer bir kontrol mekanizmasının konsolosluklara ilgili ülkenin kendi bayrağının dışındaki bayrakların asılmasını engellemek ya da yeni bayrakların kullanılmasını denetlemek için işlediğini gösteren örnekler bulunmaktadır²⁷. 1848 İhtilalleri esnasında, İtalyan

22 BOA, HR.MKT, 329/33, 22 Şaban 1276/15 Mart 1860; BOA, DH.MKT, 981/55, 24 Rabiülahir 1323/28 Haziran 1905; BOA, Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR.04), 616/38, 22 Şevval 1327/6 Kasım 1909; M. Sadık Akdemir, “Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Dönemi Anadolu'da İran Şehbenderlikleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017-II/39 (2017), s. 45.

23 BOA, BEO, 2404/180255, 13 Cemaziyelevvel 1322/26 Temmuz 1904.

24 Samuel S. Cox, *Divisions of A Diplomat in Turkey*, C. L. Webster, New York 1893, s. 4, 151.

25 BOA, DH.ŞFR, 337/16,12 Şevval 1322/20 Aralık 1904.

26 BOA, BEO, 3282/246096, 17 Muharrem 1326/ 20 Şubat 1908, 29 Muharrem 1326/ 3 Mart 1908, 22 Safer 1326/26 Mart 1908, 27 Safer 1326/31 Mart 1908.

27 BOA, DH.MKT, 981/55, 5 Cemaziyelevvel1323/8 Temmuz 1905.

birliğinin sembolü olan kırmızı, beyaz ve yeşil renklerden oluşan üç renkli bayrağın İtalyan devletleri tarafından kullanılmasıyla görsel düzeye de taşınan siyasi değişim Osmanlı topraklarına da yansımıştır. Bu devletlerin temsilcileri, Osmanlı makamlarından, bayrakların taslaklarına da yer verdikleri başvurularında yeni bayrakların tanınmasını, ayrıca çekileceği gemi ve diplomatik temsilciliklere engel olunmamasını talep etmiştir²⁸. Osmanlı yöneticilerinin bu taleplere yaklaşımı hem diplomatik temsilciliklere hem de genel olarak bayraklara yönelik bakış açıları ve uygulamaları açısından dikkate değer bilgiler sunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu, her devletin kendi bayrağını belirleyebileceğine yönelik egemenlik hakkını kabul etmekle beraber üç renkli bayrağın İtalya’da milli birliğe yönelik taleplerin “alâmet-i zâhiresi” olduğunu biliyordu. Dolayısıyla, bu politikayı destekleyici olarak algılanmamak adına ilgili başvuruları kısmen reddetmiştir²⁹. İstanbul’dan yerel yöneticilere yeni bayraklara yönelik nasıl bir uygulama yapılacağına dair gönderilen talimatlara göre yeni bayrağı taşıyan gemilere ve bu bayrakların bulunduğu diplomatik misyonlara müdahale edilmeyecek ancak bayrağın top atışıyla selamlanması için yapılacak müracaatlara olumsuz cevap verilecekti. Bu yaklaşımda, yazışmalarda işaret edildiği üzere İtalya’daki gelişmelerin ve diğer devletlerin takip edeceği politikadaki belirsizliğin devam etmesi kadar kendisi de çok uluslu bir yapı olan imparatorluğun, milliyetçilik hareketlerine mesafeli tavrının etkisi göz ardı edilmemelidir³⁰.

Konsolosluklara bayrak çekilmesine ilişkin Osmanlı belgelerindeki bilgiler, genellikle kurumsal mekanizmanın işleyiş hattını çizmektedir. Bu nedenle, yerel nüfusun yabancı bir bayrağın varlığının törensel ilanına nasıl tepki verdiği dair kısıtlı bir içeriğe sahiptir. Halkın bakış açısı, böyle bir uygulamanın daha önce yapılmadığı bir şehir söz konusu olduğunda, daha da önem kazanmaktadır. Buna dair sınırlı örnekten bir tanesi, İngiltere’nin Diyarbakır’a tayin ettiği ilk konsolos olan William Richard Holmes’un ikametgâhına bayrak çekilmesi ve top atılması için yazılan emirde bulunabilir. İstanbul’dan Diyarbakır’a gönderilen yazıda, ilk kez gerçekleştirilecek uygulama nedeniyle halk arasında “kıl ü kal ve yolsuz hareket”

28 BOA, İrade Mesail-i Mühimme (İ.MSM), 34/962; BOA, HR. TO, 296/22, 13 Cemaziyelahir 1264/17 Mayıs 1848; BOA, İrade Hariciye (İ.HR), 46/2172, 12 Recep 1264/14 Haziran 1848.

29 BOA, Sadaret Amedi Kalemî (A.AMD), 4/52, 27 Cemaziyelahir 1264/31 Mayıs 1848.

30 BOA, Bab-ı Asafî Mektubî Kalemî (A.MKT), 150/17, 23 Receb 1264/25 Haziran 1848; BOA, A.MKT, 139/82, 12 Şaban 1264/14 Temmuz 1848; BOA, Cevdet Hariciye (C.HR), 170/8486, 21 Ramazan 1264/21 Ağustos 1848; BOA, A.MKT, 145/20, 27 Ramazan 1264/27 Ağustos 1848.

meydana gelmemesine özen gösterilmesi ifadesi yer almaktaydı³¹. Merkezin dikkat çektiği bu husus, yabancı varlığının sembolik ve törensel açıdan ilan edilmesinin, bu tür eylemlerin ilk kez yapılacağı bölgelerdeki halk tarafından bir tehdit olarak değerlendirilebileceğinin göstergesi olarak ele alınabilir. Bunun yanı sıra, ilk kez böyle bir törenin yapıldığı şehirlerdeki tepkilerin, devlet tarafından benzer törenlerin planlanması ve uygulanması için ölçüt işlevi görmüş olması da muhtemeldir.

Temsilciliklerin açılmasıyla bayrak çekilmesinin paralel gittiğini gösteren örnekler bulunmakla beraber Kudüs örneğinde şehirdeki konsolosluklarda bayrak dalgalanabilmesi için yaklaşık yirmi yıl gerekmiştir. Bu durumda, 1843 yılında Kudüs'te göreve başlayan ilk Fransız konsolosunun bayrak çekmesine halkın gösterdiği direnç etkili olmuştur. Bu tarihte şehirde ilki 1838 yılında açılan İngiltere konsololuğu olmak üzere Prusya, Fransa ve Sardunya temsilcilikleri bulunurken, Fransız konsolosunun teşebbüsünden önce, Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen şehirde yabancı bir temsilciliğe bayrak asılmamıştı³². Fransız konsolosu, Mutasarrıf Reşid Paşa'nın kendisini ziyareti esnasında, İngiliz temsilci W.T. Young'ın ifadesiyle şehirdeki herkesi şaşkına çeviren bir biçimde Fransız bayrağını göndererek çekmiştir³³. Bu bilgi kısa sürede yayılmış ve şehrin ileri gelenleri duydukları rahatsızlığı mutasarrıfa ileterek bayrağın indirilmesini talep etmiştir. Görüşmeler sonucunda konsolos bayrağı indirmiştir. İngiliz konsolosunun aktardığına göre, şehrin önemli kişileri eğer bayrak tekrar çekilecek olursa ayaklanma olacağı ve konsoloslar dâhil Avrupalıların hedef alınacağı konusunda mutasarrıfı uyarılmışlardır. Yaşananlar İstanbul'a aktarıldıktan sonra olayları örgütleyen beş kişi sürgün edilmiş ve paşa görevden alınmıştır³⁴. Abu-Manneh ise bir görgü tanığı tarafından yazılan bir mektuba dayanarak, Fransız konsolosunun ikametgâhı önünde gösteri yapıldığını, bayrağın göstericiler tarafından indirilip bayrak direğinin kırıldığını belirtmektedir³⁵. Bu gelişmeler daha geniş bir açıdan değerlendirildiğinde, 1740

31 BOA, HR.MKT, 62/71, 13 Zilkaade 1269/18 Ağustos 1853; Emel Demir Görür, "İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosu John George Taylor'ın Diyarbakır Eyaleti'ne Dair İthalat-İhracat İstatistikleri ve Değerlendirmeleri (1853-1863)" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXVII/ 64 (2018), s. 326-327.

32 Kark, *age.*, s. 94-95; B. Abu-Manneh, "Jerusalem in the Tanzimat Period: The New Ottoman Administration and the Notables", *Die Welt des Islams*, XXX, Nr. 1/4 (1990), s. 19.

33 Mordechai Eliav, *Britain and the Holy Land, 1838-1914 Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem*, Yad Izhak Ben-Zvi Press, Kudüs 1997, s. 137; Konsolos'a göre Kahire, Halep ve Şam'daki konsolosluklara da bayrak çekilmiyordu. Bk. Abu-Manneh, *agm.*, s. 19.

34 Eliav, *age.*, s. 136-141.

35 İngiliz konsolosunun mektubu 24 Temmuz tarihli olup Abu-Manneh'in kullandığı kaynak olayın

tarihli antlaşmada Fransa'ya tanınan bayrak hakkına ilişkin maddenin tek başına yeterli olmadığını, yerel dinamiklerin ve Osmanlı makamlarının yaklaşımının da belirleyici olabildiğini göstermektedir. Kudüs'te konsoloshanelere tekrar bayrak çekilmesi ancak 1855 yılında Sivastopol'un ele geçirilmesi akabinde gerçekleşmiştir³⁶. Bu değişimde İngiltere ve Fransa'nın Osmanlıların yanında savaşması nedeniyle kamuoyunda Avrupalı devletlere yönelik oluşan olumlu hava ve Osmanlı topraklarındaki konsolosluk sayısının artışına paralel olarak yabancı bayrak mevcudiyetinin yaygınlaşmasının etkili olduğu söylenebilir.

Eğitim kurumlarında bayrak kullanımı, yasal bir alt yapının mevcut olmaması nedeniyle diplomatik temsilciliklerden farklı bir seyir izlemiş ve sürekli gündemde kalmıştır. Bu konuda önemli bir istisna, bayrak kullanımına resmen izin verilen ve dönemin fotoğraflarında okul binasında dalgalanan Amerikan bayrağının açıkça görülebildiği, Robert Koleji'ydi³⁷. Osmanlı yönetiminin gözünde varlıkları başlı başına sorunlu görülen yabancı eğitim kurumlarına bayrak çekilmesine yönelik itirazlara karşın ruhsatsız faaliyet gösteren okullara dahi bayrak çekilmesi, bu eğitim kurumlarının etrafında gelişen mevcut sorunları daha da artırmaktaydı³⁸.

Resmi onaya sahip olan Robert Koleji'nin dışındaki okullarda görülen bayrakların, hangi esaslara göre dalgalandığını açıklamak için hukuki ve fiili durumu birlikte ele almak gerekir. Bu durumu anlamak için 1889 yılında, Beyrut İtalyan okuluna çekilen bayrak ile başlayan süreç kullanılabilir. İtalya'nın Beyrut konsolosu, elçilikten aldığı talimat uyarınca İtalyan okuluna bayrak çekmeye başlamış ve bu durum karşısında Fransız konsolosu da mütekabiliyet esası çerçevesinde, bayrağın kaldırılmaması durumunda aynı adımı atacağını yerel makamlara iletmıştır. Beyrut'taki idareciler İstanbul'a gönderdikleri yazıda, İtalyan konsolosunun hareketini "yolsuz" olarak tanımlamış ve Fransız temsilcinin de muhtemel eyleminin "sû-i tesir"e yol açıp "sirâyet" edeceğinden endişe ederek önlem alınmasını talep etmişlerdir³⁹. Temasa geçilen İtalyan elçiliği ise "millet bayrağını" çekme hak-

29 Temmuz günü gerçekleştiğini belirtmektedir. Bu durum konsolosun yeniden bayrak çekmesi sonucu yaşanmış olabilir. Eliav ise bayrağın yetkililer tarafından indirildiğini söylemektedir. Bk. Abu-Manneh, *age.*, s. 20; Eliav, *age.*, s. 137.

36 Eliav, *age.*, s.178-180.

37 Ercan Kaçmaz, "Osmanlı Türkiye'sinde Misyoner Faaliyetleri: Robert Koleji ve Amerikan Kız Koleji'nin Ortaya Çıkışı", *Turkish Studies*, IX/7(2014), s. 388; Abdullah Biraderler tarafından çekilen fotoğraf için bk. <https://www.loc.gov/item/2003662019/>.

38 Deringil, *age.*, s. 127-150.

39 BOA, İrade Dahiliye (İ.DH), 1137/88792, 20 Ramazan 1306/20 Mayıs 1889.

kindan tamamen feragat edilemeyeceğini belirterek bu hakkın kullanımını belirli günlerle sınırlayabileceği cevabını vermiştir⁴⁰. Hariciye Nezâreti'nin konuya ilişkin görüşünün sorulması üzerine kaleme alınan mütalaa, Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı bayrakların kullanımına dair genel bir çerçeve çizmesi bakımından oldukça önemlidir. Buna göre, elçilik ve konsolosluklardan başka yabancıların tasarrufunda olan binalara bayrak çekilebileceğine dair “gerek sâltanat-ı seniyyenin ve gerek düvel-i sâirenin uhûd-ı mevcûdesinde” kayıt yoktur. Hariciye Nezâreti; okul, hastane ve otel gibi yapılara bayrak asılmasına ve bu konuda şimdiye kadar bir teşebbüste bulunulmamasına atıfla genel bir yasak getirilmeden, İtalyan okuluna bayrak çekilmesini tamamen engellemeye yönelik bir adımın sorunlara yol açabileceğini ifade etmiştir⁴¹. Nihai karar Meclis-i Vükelâ'da yapılan görüşmeler sonucunda çıkmıştır. İstanbul'daki bazı yabancı binalara belirli günlerde bayrak çekildiğini teyit eden Meclis-i Vükelâ, her ne kadar Osmanlı belgelerinde aksi yönde bilgiler mevcut olsa da, Beyrut ve Halep gibi iç bölgelerde bulunan konsolosluklara dahi bayrak çekilmediğini öne sürerek ilgili okulun engellenmesi için elçiliğin “iknâ” edilmesine karar vermiştir⁴². İknâ sözcüğünün atılacak adımları tanımlamak için kullanılması önemlidir. Bu ifade, bu tarihe kadar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı okullara çekilen bayraklarla ilgili hem kanuna dayalı standart bir yaklaşımın olmadığını hem de yasaklama girişimlerinin mevcut bir düzenlemeye dayanmadığını göstermektedir.

Balkanlar'daki İtalyan eğitim kurumlarına bayrak çekmek için hazırlık yapılması ve Beyrut Fransız hastanesine bayrak asılması, ikna yönteminin etkisiz kaldığını göstermektedir⁴³. Bu nedenle İstanbul'daki yöneticiler sorunu daha geniş açıdan ele almaya karar vermiştir. 1890 yılı Ocak ayında, bu kez Edirne, Sivas, Aydın, Selanik, Yanya, İşkodra ve Kosova vilayetlerinden, bölgelerindeki yabancı okullara bayrak çekilip çekilmediği hakkında bilgi talep edilmiştir. Gelen cevaplara göre bu uygulama sadece Aydın vilayetinde mevcuttur. Eldeki yazışmaları değerlendiren Meclis-i Vükelâ, İstanbul'daki bazı yabancı müesseselere bayrak çekilmesinin adet

40 BOA, HR.TO, 280/100, 25 Ramazan 1306/25 Mayıs 1889.

41 BOA, Hariciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO), 172/45, 27 Ramazan 1306/27 Mayıs 1889, 29 Ramazan 1306/29 Mayıs 1889.

42 BOA, Meclis-i Vükela (MV), 43/71, 5 Şevval 1306/4 Haziran 1889, Beyrut'taki İran şebkenderhanesine bayrak çekilmesi töreni için bk. BOA, HR. MKT, 272/26, 5 Cemayizelahir 1275/ 10 Ocak 1859.

43 BOA, HR. TH, 90/59, 4 Zilkaade 1306/2 Temmuz 1889, BOA, DH.MKT, 1642/110, 29 Zilkaade 1306/27 Temmuz 1889.

halini almış olması nedeniyle genel bir yasağın uygulanmasının güç olacağı değerlendirilmesinde bulunmuştur. Bundan dolayı, fiili durum ölçüt alınmış, hâlihazırda bayrak çekilen okullara müdahale edilmemesi ancak böyle bir uygulamanın mevcut olmadığı bölgelerdeki yabancı okullara engel olunması yönünde karar çıkmıştır. Belgede, ilk kategoride yer alan okullara müdahale edilmemesi kararı dile getirilirken görmezden gelme anlamına gelen “ağmaz olunub” ifadesinin tercih edilmesi, verilen onayın şartların zorlamasından kaynaklandığının bir yansımasıdır⁴⁴. Bu yaklaşımın yabancı elçiliklerle yaşanabilecek sorunları önlemek ve bayrak çekilen okulları dar bir coğrafya ile sınırlayarak Osmanlı İmparatorluğu’nun egemenlik alanına yönelik sembolik meydan okumaları mümkün olduğunca en aza indirmeyi hedeflediği düşünülebilir. Ancak, ikna yönteminin başarısız olması ve bayrak çekilen müesseselere zımnen onay verilmek durumunda kalınması Osmanlı yönetiminin atabileceği adımların kısıtlı olduğunu göstermektedir. Nitekim Mamûretülazîz’deki bir misyoner okulu hakkında kaleme alınan bir belgede bu durumun ifadesi görülebilir. Bölgedeki, 4. Ordu Komutanlığı resmî günlerde ve pazar günlerinde Fransız bayrağı çeken okul için yapılacak muamele hakkında yazı kaleme almıştır. Hariciye Nezâreti’nin konuya ilişkin cevabında, yabancı devletlerin korumasında olan müesseselere bayrak çekilmesinin “bazı yerlerde teâmül hükmüne girmiş olduğundan bunlara zarûri müsâade” edildiği belirtilerek elçiliğe müracaat edilmesine gerek olmadığı ifade edilmiştir⁴⁵.

Meclis-i Vükelâ kararı, Osmanlı makamlarının genel yaklaşımını yansıtmakla beraber yabancı okulların engellenmesine yönelik çabaların varlığı uygulamanın tek düze bir çizgide ilerlemediğini, bölgeden bölgeye ve dönemden döneme farklılık arz edebileceğini düşündürmektedir. Konuya ilişkin yazışmalarda teâmül sözcüğü ile işaret edilen zaman aralığının ve yeni teâmüllerin oluşup oluşamayacağına ilişkin kesin ifadelerin yer almaması, Osmanlı topraklarının tamamını kapsayan bir çıkarım yapılmasını güçleştirmektedir. Buna ek olarak teâmüle aykırı olarak bayrak çeken okullara yönelik hukuki bir yaptırıma değinilmemesi fiili durumun devletin hedeflediğinin dışında seyretmesine açık kapı bırakmaktadır. Bayrak çekmeleri sorunlu görülen okullara dair merkeze gönderilen yazılar ve elçiliklere yapılan başvurularda istikrarlı bir duruş sergilenerek izin verilmemesinin tekrarlanması, teâmül kapsamı dışında değerlendirildiklerini ve Osmanlı makamlarının

44 BOA, MV, 50/53, 5 Cemaziyelahir 1307/27 Ocak 1890.

45 Hariciye Nezâreti’nin yazısına göre 11 Nisan 1899 tarihli Sadâret’in tezkeresi uyarınca bu karar yabancı elçiliklere iletilmiştir. Bk. BOA, BEO,2357/176764, 5 Rabiülahir 1322/19 Haziran 1904,13 Rabiülahir 1322/27 Haziran 1904.

hareket alanlarını genişletmeye çalıştığını göstermektedir⁴⁶. Bazı örneklerde ise aynı okulun belirli aralıklarla gündeme gelmesi, Osmanlı makamlarının müdahalelerinin takipsizlikle sonuçlanmasının önüne geçmek istediklerinin ve okul yöneticilerinin direniş gösterdiklerinin bir yansımasıdır. Örneğin, İstanbul Gedikpaşa'da Cizvit tarikatına mensup papazların idaresindeki bir okula yortu ve yılbaşı günlerinde bayrak çekilmesi nedeniyle Fransız elçiliğine birkaç kez başvuruda bulunulmuştur⁴⁷. 1899 yılında ise Edirne'deki 2. Ordu Komutanlığı'ndan İstanbul'a gönderilen bir yazıda yabancı devletlerin himayesinde bulunan okul, ibadet yeri ve hastane gibi binalara “eyyâm-ı resmîyye ve mahsûsada” bayrak çekilmesinin alışkanlık halini aldığı ifadesine rastlanmaktadır. Konuya ilişkin polis raporuna göre şehir dışına gezi düzenleyen Fransız Katolik Okulu öğrencilerinin bindikleri arabalar Fransız bayrağı ile süslenmiştir. Bunun üzerine Hariciye Nezâreti 29 Mayıs 1899 tarihinde gerekli uyarıların yapılmasını elçiliğe iletmıştır⁴⁸. Görüldüğü üzere Osmanlı makamları fiili müdahaleden ziyade diplomatik girişimlerle sorunu çözmeye çalışmaktaydı. Ancak mevcut bilgiler değerlendirildiğinde elçilikler nezdinde harekete geçildiğini ve müdahalelerin sonuç verdiğini gösteren örneklerin yanında bayrak kullanmaları nedeniyle kimi zaman ruhsatsız faaliyet gösteren okulların takibata uğraması, tüm çabalara rağmen ihlallerin engellenemediğini teyit etmektedir⁴⁹.

Özel Mülklerde Bayrak Kullanımı

Osmanlı topraklarındaki yabancı ülke vatandaşlarının bireysel olarak belirli sınırlamalar dâhilinde de olsa bayrak kullanmak için herhangi bir hakları yoktu. Dolayısıyla bu doğrultuda attıkları her adım, ihlal anlamına gelmekteydi. Özel mülklere asılan bayraklara ilişkin Osmanlı belgeleri, bireysel bayrak kullanımından duyulan rahatsızlığa ve bu duruma son vermeye yönelik girişimlere dair ifadelerle doludur. Belgelerden anlaşıldığına göre bireysel bayrak kullanımı da büyük ölçüde sabit bir mekânda ve belirli günlerde gerçekleşmekteydi. Bayraklar; evlere

46 BOA, HR.TH, 186/5, 17 Recep 1314/22 Aralık 1896; BOA, HR.TH,198/58, 6 Rabiülevvel 1315/5 Ağustos 1897, 24 Rabiülahir 1315/ 22 Eylül 1897.

47 BOA, HR.TH, 180/96, 16 Rabiülevvel 1314/25 Ağustos 1896; BOA, HR.TH, 187/42, 5 Şaban 1314/9 Ocak 1897, BOA,HR.TH, 190/72, 17 Şevval 1314/21 Mart 1897.

48 BOA, HR.TH, 226/90, 7 Muharrem 1317/18 Mayıs 1899, 18 Muharrem 1317/29 Mayıs 1899.

49 BOA, DH.MKT, 1775/132, 14 Rabiülevvel 1308/28 Ekim 1890; BOA, Maarif Mektubi Kalemi (MF.MKT), 443, 47,18 Zilkaade 1316/30 Mart 1899; BOA, HR.TH, 238/57, 14 Şevval 1317/15 Şubat 1900.

ya da iş yerlerine bu mekânların sahiplerinin ya da kiracılarının dini günleri, bağlı olduğu ülkelerin özel günleri, pazar günleri ya da yılbaşı başta olmak üzere takvimde özel bir yere sahip olan zaman dilimlerinde asılmaktaydı. Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen cuma günü ya da 10 Temmuz Bayramı gibi Osmanlı toplumu için önem arz eden günlerde de bayrak çekildiğine dair örnekler mevcut olmakla beraber bunlar oldukça sınırlıdır⁵⁰. Yabancı bir bayrağın temel varlık nedeninin ilgili ülkenin değerlerinin temsili olduğu düşünüldüğünde bu durum olağandır. Bayrakların işlevselliğinin geniş olmasının ve Osmanlı bürokrasisinin bireysel kullanımı denetim altında tutmakta zorlanmasının nedenlerinden bir tanesi de bayrağın doğasına ilişkindir. Bayrağın taşınması ve kullanımı kolay bir nesne olması mevcudiyetini geniş bir alana yaymasını mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla bayraklar, kimi zaman evlerin pencerelerinde ya da iş yerlerinin balkonlarında dalgalanırken kimi zaman Kutsal Toprakları ziyaret eden yabancıların konakladıkları çadırların üstünde kullanılabilmekteydi⁵¹. Manastır'daki bir Rum gazinosunda yılbaşı eğlencesi esnasında masa düzenlemesinde Osmanlı ve Yunan bayrağı şeklinde mukavvadan bayraklara yer verilmesi ya da gezilerini bisiklet kullanarak gerçekleştiren iki Amerikalının Ağrı Dağı tırmanışlarında ülkelerinin kuruluş gününü kutlamak için bayrak açması, bayrakların ne denli geniş bir alanda kullanılabileceklerine ilişkin somut örnekten yalnızca ikisidir⁵². Ancak fincan takımları gibi gündelik eşyaların üzerindeki işlemlerde de görülebilen kullanım türünden ziyade devletin gözünde önem taşıyan ve engellenmesi zaruri görülen etki alanları daha geniş ve süreklilik arz eden kullanım biçimleridir⁵³. Dolayısıyla Osmanlı bürokrasisinin vurguladığı şekliyle herhangi bir resmî sıfat taşımaksızın, bireyin bir şehrin merkezindeki işyerinde dalgalandırdığı bayrak, bir turistin çadırının üzerindeki bayrağa nazaran daha geniş bir kitleye hitap edebilecek ve buna paralel sembolik gücü daha da artacaktır. Belgelerde bayrakların hep bir mekân ile birlikte anılmasının nedeni de bu etkidir.

50 BOA,HR.TH, 180/48, 9 Rabiülevvel 1314/18 ağustos 1896; BOA, HR.TH, 380/20, 7 Şaban 1327 /24 Ağustos 1909.

51 BOA, DH.MKT,1982/95, 10 Muharrem 1310/4 Ağustos 1892; BOA, HR.TH, 327/51, 9 Şevval 1323/7 Aralık 1905; BOA, BEO, 3496/262147, 29 Muharrem 1327/20 Şubat 1909; William C. Prime, *Tent Life in Holy Land*, Harper and Brothers, New York 1857, s. 29-30; *Cook's Cruise to the Mediterranean and the Orient and Bible Lands*, Thos. Cook and Son, New York 1902, s. 33, 58.

52 BOA, BEO, 2766/207447, 2 Muharrem 1324/26 Şubat 1906; Thomas Gaskell Allen Jr-William Lewis Sachtleben, *Across Asia on a Bicycle*, The Century Co., New York 1894, s. 77.

53 BOA, DH.MKT, 94/30, 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893.

Osmanlı makamlarının yabancıların bireysel bayrak kullanımına ilişkin şikâyetleri, tespit edilebildiği kadarıyla 19. yüzyıl ortasından itibaren görülmeye başlamıştır. 1856 yılında yabancıların tasarrufunda olan dükkân ve mağazalar üzerine bayrak çekilmesi ve üstünde arma olan levhalar asılması nedeniyle elçilikler nezdinde harekete geçilmesi gündeme gelmiştir⁵⁴. Bayrak kullanımının ne zamandan itibaren bir soruna dönüştüğünü tam olarak tespit etmek mümkün olmasa da yüzyılın sonlarına gelindiğinde bayrak kullanımına yönelik ihlaller sürekli gündemde olan bir problem halini almıştır. Uzun yıllar boyunca İstanbul'da yaşayan Sir Edwin Pears, 1880'li yılların başına ait anlarında, yabancıların pazar günleri ve tatil günlerinde ülkelerinin bayraklarını kullanmalarına son vermek için elçiliklere tebligat yapıldığını yazmaktadır⁵⁵. Benzer bir uyarı 1899 yılında tekrarlanmış, Bâb-ı Âli; gemiler, diplomatik temsilcilikler ve benzeri kuruluşların bayrak kullanma haklarını saklı tutmak kaydıyla alışkanlık olarak ifade ettiği yabancıların tatil günlerinde bayrak çekmelerinden vazgeçmeleri için girişimde bulunmuştur⁵⁶.

Osmanlı makamları resmî kurumlara ait binalar ile genellikle “emâkin-i husûsiyye ve umûmiyye” olarak tanımlanan mekânlar arasında bir ayırım yaparak, bayrak kullanımını ilk kategoride yer alan yapılarla sınırlamaya çalışmaktaydı⁵⁷. Örneğin, 1894 yılında Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph'in doğum gününde Bahçekapı'daki bir mağaza üzerine Avusturya-Macaristan bayrağı çekilmesi nedeniyle bayrakları kaldırması için uyarılan mağaza sahibi bir önceki yıl da benzer kutlama yaptığı cevabını vermiştir. Eminönü'ndeki Mayer mağazasında da aynı durumla karşılaşmıştır. Dâhiliye Nezâreti'nin konuya ilişkin Sadâret'e gönderdiği yazısında, “emâkin-i âdiyye ecnebi bayrağı keşidesi âdet hükmünü almağa başladığı” ifadesiyle genel duruma dair bir resim çizilmekte ve uyarıların bazı kişiler tarafından dikkate alınmadığı dile getirilmekteydi⁵⁸. 1903 yılında Preveze'de bir İtalyan'ın bahçesinin askerler tarafından tahrip edildiği ve bahçe-

54 BOA, HR.SYS, 292/24, 29 Rabiülahir 1273/27 Aralık 1856.

55 Sir Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople the Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, The Anchor Press, Londra 1916, s. 88.

56 “Foreign Flags in Turkey”, *London Evening Standard*, 12 Mayıs 1899, s.7.

57 BOA, BEO, 638/47842, 4 Zilhicce 1312/28 Mayıs 1895; BOA, HR.TH, 217/94, 12 Cemaziyelevvel 1316/28 Eylül 1898; BOA, Hariciye Nezâreti İdare (HR.İD), 2007/7, 12 Şaban 1327/29 Ağustos 1909; BOA, Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUI), 156/59, 18 Rabiülevvel 1330/7 Mart 1912.

58 BOA, DH.MKT, 277/19, 27 Safer 1312 /30 Ağustos 1894; Benzer örnekler için bk. BOA, BEO, 638/47842, 14 Zilhicce 1312/8 Haziran 1895; BOA, DH.MUI, 156/59, 20 Rabiülevvel 1330/9 Mart 1912.

de bulunan İtalyan bayrağının çiğnendiği iddiası üzerine yapılan tahkikat sonucunda ise bayrakla ilgili iddianın gerçeği yansıtmadığı, bayrağın “zaten bağçede bulunmayacağı umûr-ı vâzıhadan” olduğu ifadesiyle İstanbul’a iletilmiştir⁵⁹. Resmi kurumların dışındaki bayraklara yönelik yaklaşımın bir yansıması olan bu ifadeye karşın, İtalyan Elçiliği’nin özel bir mülkte bulunmaması gereken bayrağı için başvuruda bulunabilmesi, Osmanlı makamlarının yasaklama girişimlerinin etkisizliğini ortaya koymaktadır. Devlet adamlarının yerleştirmek istediği bu uygulamaya karşın ülkenin farklı bölgelerinden ve İstanbul’un çeşitli semtlerinden nezaretlere gönderilen yazılarda özel mülklere bayrak çekilmesinin adet hükmünü aldığı ya da gelişmelerin bu yönde seyrettiği vurgulanmaktaydı. Devlet adamları, tekil örnekleri bayrakların çekilebileceği mekânları ve zaman dilimlerini muhataplarına hatırlatmak için fırsat olarak kullanmaktaydı⁶⁰. Örneğin 1898 yılında Yunan Elçiliği, Makriköy’deki bazı Yunan mağazalarına yortu nedeniyle asılan Yunan bayrağının polisler tarafından kaldırılması iddiasıyla Osmanlı makamlarına başvurmuştur. Yapılan inceleme neticesinde, söz konusu olayın çocukların bayrağı andırır kâğıtlar ile oynamaları ve bunların toplatılmasından ibaret olduğu anlaşılmıştır. Şehremâneti, Küçükçekmece Kaymakamlığı’ndan aldığı bilgiye dayanarak Hariciye Nezâreti’ne gönderdiği yazısında, mağazalara bayrak asıldığını kabul etmekle beraber resmi binaların dışındaki özel ve umumi binalarda bayrak kullanılmasının uygun olmayacağını ifade etmiş ve Yunan makamlarına bilgi verilmiştir⁶¹. Bu yönde bir başka talep 1912’de, Kadıköy’de ikamet eden bir sigorta şirketi müdürünün evine bayrak asması sonrası gündeme gelmiştir. İstanbul Polis Müdürlüğü’nün yazısına atfen Dâhiliye Nezâreti, yabancı ülke vatandaşlarının bayrak çekmelerinin engellenmesi için elçiliklere tebligat yapılması gereğini Hariciye Nezâreti’ne iletmiştir. Polis Müdürlüğü’nün yazısında siyasi görevlilerden başka kişilerin evlerine bayrak çekmelerinin halk arasında kötü etkiye yol açabileceği ifade edilmekteydi⁶². Büyükkada’da pazar günleri misafirhane, köşk ve evlere bayrak çeken yabancılara gerekli uyarıların yapılması, İzmir’deki bir maden ala-

59 BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV),246/34, 21 Rabiülevvel 1321/17 Haziran 1903.

60 BOA, HR.TH, 137/92, 20 Recep 1311/27 Ocak 1894; BOA, HR.TH, 327/51, 9 Şevval 1323/7 Aralık 1905; BOA, DH.EUM.THR, 34/41,18 Cemaziyelevvel 1328/28 Mayıs 1910.

61 BOA, HR.TH, 217/121, 16 Cemaziyelevvel 1316/2 Ekim 1898, 24 Cemaziyelevvel 1316/10 Ekim 1898; BOA, HR.TH, 137/92, 20 Recep 1311/27 Ocak 1894; BOA, HR.TH, 327/51, 9 Şevval 1323/7 Aralık 1905; BOA, Dahiliye Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemî (DH.EUM.THR), 34/41, 18 Cemaziyelevvel 1328/28 Mayıs 1910.

62 BOA, Dahiliye Nezareti Mütenevvia (DH.MTV), 26/10, 18 Zilhicce 1912/28 Kasım 1912, 16 Muharrem 1331/26 Aralık 1912.

nına ya da İskeçe’de bir otelin balkonuna asılan bayrakların kaldırılması Osmanlı makamlarının müdahalelerinin sonuç alabildiğini göstermektedir. Ancak bu tür örneklerin genel bir uygulama haline geldiğini söylemek oldukça güçtür⁶³. Konuya ilişkin şikâyetlerin uzun yıllar devam etmesi Osmanlı yönetiminin soruna kalıcı bir çözüm bulamadığına işaret etmekte ve yabancılar tarafından risk içeren bir eylem olarak değerlendirilmediğini göstermektedir⁶⁴. Bu noktada yabancı ülke vatandaşlarına kapitülasyonlar çerçevesinde verilmiş olan konut dokunulmazlığı ve elçiliklerin, bu hak doğrultusunda bayrak kullanımından doğan sorunlara müdahil olmaları bir güvence sağlamış olmalıdır⁶⁵. Yabancı ülke vatandaşlarının kimi zaman bayrakları, elçiliklerinin bilgisi dâhilinde konutlarına astıklarını ifade etmesi bu durumun bir yansıması olarak görülebilir⁶⁶.

Özel mülklere çekilmiş bayrakları indirmek için yapılan müdahaleler kimi zaman tepkiyle karşılaşmaktaydı. 1893 yılında Büyükkada’da iki Fransız’ın 14 Temmuz’da evlerine astıkları bayrakların zaptiyeler tarafından zorla indirilmesi elçiliğin olaya dâhil olmasıyla sonuçlanmıştır. Bunun üzerine Adalar Kaymakamı uyarılmış ve olayın siyasi bir biçim kazanmaması adına Fransız Elçisi’nin istediği yerde ve zamanda kendisiyle görüşerek yaşananların bir yanlışlıktan kaynaklandığını ve bu durumdan duyduğu üzüntüyü bildirmesi emredilmiştir⁶⁷. 1897 yılında vatandaşlarının yortu nedeniyle bayrak çekmemeleri konusunda uyarılan Rus Elçiliği ise konuyu hukuki ve fiili açıdan ele alarak yabancı devlet vatandaşlarını bayrak çekmekten men eden bir kanun maddesinin olmadığını ve İstanbul’da bu durumun adet halini aldığı cevabını vererek itiraz etmiştir⁶⁸.

Beyoğlu Mutasarrıflığı’nın bölgesindeki mevcut durumdan hareketle bayrak kullanımını denetlemek amacıyla harekete geçilmesini talep ettiği yazısı devletin kurumlarının gözünden bayrağın nasıl değerlendirildiğini anlamak için kullanılabilir:

63 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti (YPRK.ŞH), 2/7, 9 Ramazan 1301/3 Temmuz 1884; BOA, Y.MTV, 189/132, 20 Zilhicce 1316/1 Mayıs 1899, Mayıs 1899, BOA, HR.TH, 327/51, 9 Şevval 13123/7 Aralık 1905.

64 BOA, DH.MKT, 1832/124, 4 Şevval 1308/13 Mayıs 1891; BOA, HR.TH, 121/76, 10 Muharrem 1310/4 Ağustos 1892.

65 Belkis Konan, *Osmanlı Devletinde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukuki Durumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 45-47.

66 BOA, HR.TH,121/76, 10 Muharrem 1310/4 Ağustos 1892; BOA, DH.MUI, 136/58, 1 Cemaziyelevvel 1328/11 Mayıs 1910.

67 BOA, BEO, 238/ 17808, 1 Muharrem 1311/15 Temmuz 1893; BOA, BEO, 238,17809, 2 Muharrem 1311/16 Temmuz 1893,

68 BOA, DH.MKT, 2086/49, 29 Cemaziyelahir 1315/25 Kasım 1897.

her şahıs tarafından mensup olduğu devletin âlâmet-i şeref ve iftiharî olan bayrağına karşı harekât ve hissiyat-ı memdûha gösterilmek icab ederken... şâyan-ı hürmet olan mahallerden başka yerlere tâlik edilmemesi lazım gelen bayrakların...eyyâm-ı mahsûsada âdî apartman ve fuhuşhâne ve meyhâne-lerle diğer bir takım mevâki-yi hasîseye rezk edilmekte bulunduğu görülüyor. Şu hal bayrakların şeref ve haysiyet-i resmîyesine iras-ı tesir etmekte bulunduğu⁶⁹...

Bu ifadeler bayrağın kendisine has değeri vurgulamanın yanı sıra devlet dolayısıyla egemenlik kavramı ile yakın ilişkisini gündeme getirmektedir. Osmanlı yönetiminin, özellikle sivillerin bayrak kullanımlarından duyduğu rahatsızlığın kaynağı da bayrağın başka bir egemenlik alanına işaret eden sembol olması ve yabancı bir bayrakta kendi hâkimiyet alanını aşındırmaya yönelik bir meydan okuma hissetmesidir. Osmanlı makamları tarafından bayrağın nasıl tanımlandığından daha önemli olan bayrakların kullanılmasına neden karşı çıktığı ve kullanımlarını engelleyerek neyi hedeflediğidir. Konuya ilişkin yazışmalarda ortak bir tema söz konusudur. Devlet, belirli sınırlamalar kapsamında izin verilen örneklerin dışında kalan ve “emsalsiz ve kâideye mugâyir”⁷⁰ ifadesiyle özetlenebilecek durumu engellemeye çalışmaktaydı. 1894 yılında İstanbul Polis Müdürlüğü’nden Zâptiye Nezâretî’ne gönderilen bir yazı devletin yasaklayıcı tutumuna daha geniş bir açıdan bakmayı mümkün kılmaktadır. Meydancık’taki handa ikamet eden bir şirket temsilcisinin odasının penceresine Osmanlı sancağı ve Alman bayrağı asması üzerine kendisine sebebi sorulmuş ve bu kişi Almanya İmparatoru II. Wilhelm’in doğum günü olması nedeniyle bayrak astığı cevabını vermiştir. Yazının devamında, diplomatik temsilciliklerin dışında ülkelerinin özel günü olması halinde dahi yabancıların bayrak çekemeyecekleri ve bu durumun örnek teşkil ederek yabancıların pazar günlerinde de bayrak asmaya kalkışacakları uyarısında bulunulmuştur⁷¹. Devlet açısından yabancı bayraklar, toplumun farklı etnik grupları üzerindeki egemenliğini tartışmalı hale getirmesi ihtimali nedeniyle de dikkate alınmaktaydı⁷². Manastır’da bir Rum gazinosundaki Osmanlı ve Yunan bayraklarının kaldırılmasına ilişkin yazışmalarda, milliyetçi hareketlerin giderek arttığı şehirde “bir Osmanlı gazinosunda

69 BOA, DH.MUİ, 136/47, 17 Cemaziyelahir 1327/6 Temmuz 1909.

70 BOA, DH. MKT, 1832/124, 4 Şevval 1308/13 Mayıs 1891.

71 BOA, HR.TH, 137/92, 20 Recep 1311/27 Ocak 1894.

72 Tülay Keskin, *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayetinde İngiliz Konsoloslarının Faaliyetleri*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Manisa 2020, s. 91; BOA, DH.MKT, 2711/32, 5 Zilhicce 1326/29 Aralık 1908.

Yunan bayrağı şekli bulundurularak Yunanlık hissiyatı irâe eylemesi esasen münâsib olmamağla ve Bulgar ve Ulahların tecâvüzâtı da olabileceğinden” bayrakların kaldırıldığı ifade edilmektedir⁷³. Burada toplumun farklı kesimlerinin birbirlerine yöneltebilecekleri olası saldırıları engelleme isteği kadar devletin kendi bayrağını meşru bayrak görmesi de etkili olmuştur. Nitekim Rodos’taki Osmanlı vatandaşı olan bazı gemi sahiplerinin, Osmanlı sancağı ile birlikte yabancı ülke bayraklarını kullanmaları “Osmanlılığa münâfi” olarak tanımlanmaktaydı⁷⁴. Görüldüğü üzere vatandaş olmanın gereklerinden bir tanesi de, Osmanlılığın sembollerini benimsemek ve bunun dışında olanları kullanmamaktı. Benzer bir koruma mekanizması mekânsal olarak Suriçi İstanbul’u için de geçerliydi. Bölgedeki İran Elçiliği’ne bile bayrak çekilmediği ifade edilerek bölgenin yabancı bayrakların varlığından azade kalmasına özen gösterilmekteydi⁷⁵.

Bayrak kullanımını engellemeye yönelik girişimlerin, seyahat işlemleri ya da tarihi eser araştırmaları örneğinde olduğu üzere genel bir düzenlemeye ve yaptırıma dayanmaması, yapılan müdahalelerin etkisini sınırlamıştır. Her iki nizamnamenin belirli aralıklarla yenilenmesine ve tatbik edilmesine rağmen gündelik hayatı her zaman biçimlendiremediği düşünüldüğünde, özel bir yasal düzenleme olmaksızın bireylerin bayrak kullanmalarını engellemeyi hedefleyen görüşün etkili olmayacağı söylenebilir⁷⁶. Evlerine ya da iş yerlerine bayrak asan kişilere yapılacak işlemler için yerel makamlardan bilgi talep edilmesinin bir sebebi de, bu birimlerin, ülke çapında geçerli olan ve müdahalelerin ölçütü olarak kullanılacakları bir düzenlemenin mevcut olmamasıydı. Bundan dolayı, farklı tarihlerde elçilikler nezdinde yapılan uyarılar ya da tekil girişimler benzer eylemlerin tekrarlanmasına zemin hazırlayan durumu ortadan kaldırmaktan ziyade sonuçları bertaraf etmeye yönelikti. 20. yüzyılın başında ise bayrak kullanımını sınırlamak ve denetim altına almaya yönelik taleplerin daha yoğun bir biçimde dile getirildiği görülmektedir. Beyoğlu Mutasarrıflığı bayrak kullanımının diplomatik temsilcilikler, okullar, hastaneler ve benzeri hüviyete sahip müesseslerle sınırlandırılması amacıyla 6 Temmuz 1909 tarihinde Zaptiye Nezâreti’ne başvurmuştur. Bu talebin gerekliliği

73 BOA, BEO, 2766/207447, 2 Muharrem 1324/26 Şubat 1906.

74 BOA, DH.MUI, 136/58, 13 Safer 1328/24 Şubat 1910.

75 BOA, DH.MKT, 1767/67, 19 Safer 1308/4 Ekim 1890.

76 İlkyayılmaz, *Serseri, Anarşist ve Fesadın Peşinde II. Abdülhamid Dönemi Güvenlik Politikaları Ekseninde Mürur Tezkereleri, Pasaportlar ve Otel Kayıtları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 339-244; Wendy M. K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*, çev. Esin Soğancılar, İletişim Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2015, s. 141-175.

meyhane ve fuhuşhânelerde bile bayrak görüldüğü bilgisiyle desteklenmekteydi⁷⁷. Dâhiliye Nezâreti'nin talebi doğrultusunda Hâriciye Nezâreti, 28 Temmuz 1909 tarihinde Avrupa'daki Osmanlı elçilerine görev yaptıkları ülkelerde özel mülklere bayrak çekilmesi hakkında mevcut olan yasal düzenlemelerin bildirilmesini içeren bir yazı göndermiştir. Gelen cevaplarda bazı kısıtlamaların olduğu ifade edilmekle beraber yasal düzenlemelerin olmadığı ve bireylere geniş bir serbestinin tanındığı bilgisi yer almaktaydı⁷⁸. Örneğin, Roma Elçiliği'nin telgrafına göre İtalya'da sosyalistlerin din ve vatan aleyhine sözler içeren bayraklar taşımalarına izin verilecek kadar geniş bir serbesti söz konusuydu⁷⁹. Bu yazışmalar sonucunda, Avrupa'daki uygulamalar da dikkate alınarak altı maddeden oluşan bir yönetmelik hazırlanmış ancak tam olarak uygulanamayacağı ve uygulanmasının sorunlara yol açacağı endişesiyle kâğıt üzerinde kalmıştır. Düzenlemeye ilişkin yazışmalarda ve talimat layihasının içeriğinde önceki dönemlere kıyasla bir değişim olduğu göze çarpmaktadır: Osmanlı makamlarının odak noktası resmi ve özel günlerden sıradan günlere kaymıştır⁸⁰. 1910 yılı Mayıs ayında kaleme alınan bir belgede yabancı vatandaşların ülkelerinin resmi günlerinde evlerine ve dükkânlarına Osmanlı sancağıyla beraber kendi ülkelerinin bayraklarını asmalarında bir sorun görülmediği ifade edilmektedir⁸¹. Bu değişim, devlet adamlarının fiili durumu tamamen değiştiremeyeceklerini kabul ettiklerinin ve politikalarını mevcut durumu olabildiğince kontrol altına almaya yönelik olarak kurmak zorunda kaldıklarının ifadesidir. Takip eden dönemde gelişmeler iki farklı yaklaşım etrafında cereyan etmiştir. Bireylerin bayrak kullanmalarını engelleyerek bayrağı resmi müesseslere ait bir nesne olarak kabul eden söylem, ilgili talimatın bir an evvel uygulanması ya da bu talimat tatbik edilene kadar geçici bir önlem alınmasına yönelik taleplerle birlikte dile getirilmiştir⁸². Bu belirsizlik, 1915 yılında yayınlanan bir talimatname ile sona ermiştir.

77 BOA, DH.MUİ, 136/47, 17 Cemaziyelahir 1327/6 Temmuz 1909.

78 BOA, Hariciye Nezâreti Londra Sefareti (HR.SFR.3), 601/41, 1 Recep 1327/19 Temmuz 1909; BOA, HR.İD, 2007/8, 4 Şaban 1327/21 Ağustos 1909; BOA, HR.İD, 2007/10, 4 Şaban 1327/21 Ağustos 1909; BOA, HR.İD, 2007/11, 6 Şaban 1327/23 Ağustos 1909; BOA, HR, İD, 2007/17, 7 Şaban 1327/24 Ağustos 1909.

79 BOA, HR.İD, 2007/7, 27 Recep 1327/14 Ağustos 1909.

80 BOA, DH.MUİ, 136/47, 21 Cemaziyelahir 1327/10 Temmuz 1909, 27 Cemaziyelahir 1327/16 Mayıs 1910.

81 BOA, DH.MUİ, 136/58, 24 Şaban 1328/ 31 Mayıs 1910.

82 BOA, DH.MUİ, 145/75, 1 Cemaziyelahir 1328/10 Haziran 1910; BOA, DH.MUİ, 145/46, 15 Cemaziyelahir 1329/13 Haziran 1911; BOA, DH.MUİ, 156/59, 18 Rabiülevvel 1330/7 Mart 1912.

Buna göre yabancı ülke vatandaşları, ülkelerinin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi günlerinde, Osmanlı bayrağıyla birlikte ülkelerinin bayraklarını evlerine ve dükkânlarına asabileceklerdi⁸³.

Osmanlıların ve Yabancıların Gözünden Bayraklar

Osmanlı resmî yazışmalarında bayraklar, çoğunlukla işlevlerine, temsil güçlerine ya da insanlar üzerinde sahip oldukları etkiler dâhil bayrağın doğasına yönelik açıklamalar getirilmeden “Almanya devleti bandırası”⁸⁴ ya da “İtalya bayrağı”⁸⁵ şeklindeki tamlamalarla ifade edilmektedir. 1850’li yıllarda İstanbul’u ziyaret eden Durand de Fontmagne ise İsveç temsilcisinden alıntı yaparak yakın bir zaman dilimine değin Türklerin yabancı bayrakları küçümsemek için paçavra sözcüğünü kullandıklarını belirtmektedir⁸⁶. Ancak yüzyılın erken dönemlerine ait örneklerde görüldüğü üzere ülke bayraklarından bahsedilirken bandıra ya da bayrak sözcüklerinin kullanılması, paçavra sözcüğünün gündelik yaşamda karşılaşılan küçümseyici bir kullanım biçimi olduğunu düşündürmektedir⁸⁷.

Sıradan bireylerin ve basın da yabancı bayraklara yönelik bakış açıları; yazıları ve fiziki müdahaleleriyle kendisini göstermekteydi. Bayrakların temsil ettiği ülkelere ait değerler bütününe yansıtmadaki başarıları farklı görüşlere sahip Osmanlı vatandaşlarının tepkilerinde görülebilir. II. Abdülhamid (1876-1909) yönetimi altındaki Osmanlı İmparatorluğu’ndan Fransa’ya gitmek üzere İstanbul’dan bir Fransız gemisine binen Yahya Kemal Beyatlı, gemiye adım atışını “hür Fransa bayrağının gölgesinde hür bir insandım” olarak ifade ederken⁸⁸, Ahmed Bedevî Kuran ve Zeki Mesud Alsan için yabancı bayraklar, yabancı nüfuzunu görünür kılan olumsuz nesnelere⁸⁹. Kuran, İstanbul’un Batılılaşmış bölgesi olan Caddesi-i Kebir’den bahseder-

83 BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Levazım (DH.EUM.LVZ), 27/75, 2 Rabülahir 1333/17 Şubat 1915; BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Ekleri (DH.İ.U.M.EK),109/42, 2 Rabiülahir1333/17 Şubat1915.

84 BOA, HR.TH, 137/92, 20 Recep 1311/ 27 Ocak 1894.

85 BOA, BEO, 2088/156529,14 Rabiülevvel 1321,10 Haziran 1903.

86 Baronne Durand de Fontmagne, *Kırım Savaşı Sonrasında İstanbul Günleri*, çev. İsmail Yerguz, İstiklal Kitapevi, İstanbul 2007, s. 235.

87 Bayrak sözcüğüne ait daha eski bir örnek bk. Ahmet Marancı, *86-4 Numaralı Rusya Ahkam Defterinin İncelenmesi (s.1-95)*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırklareli 2017, s. 224-225.

88 Yahya Kemal Beyatlı, *Çocukluğum Gençliğim Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, İstanbul Fetih Cemiyet, İstanbul 2015, s. 77.

89 Ahmed Bedevî Kuran, *Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,

ken “buralarda Türklüğe ait en ufak bir nişanenin bulunmaması ve merasim günlerinde bütün caddenin daha ziyade ecnebi bayraklarla donatılmış olmasıydı” yorumunda bulunmaktadır⁹⁰. Alsan’ın anılarında yer verdiği bir Rum arkadaşı Plâton ile mavi renk üzerine olan konuşması, inşa edilmek istenen ortak Osmanlı kimliğine yönelik milliyetçi meydan okumayı sembolik düzeyde yansıtmakta ve devletin kendi imajına yönelik oluşturmaya çalıştığı meşruiyetin sınırlarını göstermeyi:

Plâton:

Bizim bayrağımızın rengi de maviydi, diye cevap verince Mustafa şaşırıldı.

-Hangi bayraktan bahsediyorsun?

-Yunan bayrağı canım, hiç görmedin mi?

-Yunan bayrağı, senin bayrağın mıdır?

-Rum bayrak, Yunan bayrak hepsi bir...

-Bir ne demek, sen Rumsun ama bizim memleketimizde oturuyorsun.

Bizim hükümetimize tâbi’sin. Senin bayrağın Osmanlı bayrağı değil mi?⁹¹

Osmanlıların yabancı bayraklara yönelik bakış açılarının çeşitlilik gösterdiğine işaret eden örneklerden bir tanesi, 19. yüzyılın son çeyreğine ilişkin anılarını kaleme alan Şerafeddin Mağmumi’dir. Ayayorgi Yortusu ve Yunan Kralı’nın isim günü olması nedeniyle İzmir’in Kordon bölgesini süsleyen Yunan bayraklarını ve kutlamaları okurlarına aktaran yazar, bu durumu önyargılı bir tutum sergilemeden ve Osmanlı hâkimiyetini zedeleyici bir unsur telakki etmeden, sıradan bir manzara olarak değerlendirmektedir⁹².

Siyasi durumun gerginleşmesinde ya da savaş durumunda açıkça görülebileceği üzere, bu tepkilerin biçimlenmesinde dönemin atmosferi oldukça önemli bir yere sahipti. Örneğin, Balkan Savaşları’nın yaklaştığı siyasi gerginlik ortamında İstanbul’daki bir tren istasyonundaki perdelerin Yunan bayrağını andırması değiştirilmeleri için yeterli olmaktadır⁹³. *Şehbal* gazetesi örneğinde ise savaş başladığında

İstanbul 2009, s. 53; Zeki Mesud Alsan, *Mustafa’nın Romanı Memleket Çocuğu*, Vadi Yayınları, Ankara 2002, s.184.

90 Kuran, *age.*, s. 53

91 Alsan, *age.*, s. 61.

92 Dr. Şerafeddin Mağmumi, *Bir Osmanlı Doktorunun Seyahat Anıları Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye*, Boyut Kitapları, İstanbul 2008, s. 170.

93 Doğan Çetinkaya, *1908 Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 257-259.

düşman ülkelerin İstanbul'daki elçiliklerindeki bayraklar indirilmeden önce çekilen fotoğraf “yeryüzünde son temevvüçleri olsun⁹⁴” ifadesiyle aktarılırken, 1914 yılında bir Yunan şilebine, Robert Koleji öğrencilerinin Yunan bayrağı sallayarak selam verdiğini gören bir kişi, *Tasvîr-i Efkâr* gazetesine mektup yazarak duyduğu rahatsızlığı kamusal alana taşımıştır. Mektubun başlığı olan “Robert Kolej Mektep mi Yoksa Bir Yunan Müstemlekesi Mi?” ifadesi, dile getirilen şiddetli tepkiyi açık bir biçimde yansıtmakta ve mektubu yazan kişinin, okulun bir Amerikan eğitim kurumu olduğunu bilmemesinin düşük bir ihtimal olduğu düşünüldüğünde, bir bayrağın ne kadar güçlü bir sembol olabileceğini göstermektedir. Haber üzerine Osmanlı makamları harekete geçmiş ve okula müfettiş gönderilmiştir⁹⁵. Bireysel karşı çıkışların yanı sıra bayrakların halkın ortak tepkisine hedef olduğunu gösteren hadiseler de mevcuttur. Bu tepki kimi zaman fiziki müdahaleye kadar gidebilmekteydi. 1856 yılında Islahat Fermanı'na yönelik hoşnutsuzluk ortamında Nablus'ta bir İngiliz misyonerin Müslüman bir dilenciyi öldürmesi ile ortaya çıkan ayaklanma esnasında Osmanlı bayrakları ve yabancı bayraklar yırtılmış⁹⁶, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlangıcında ise Tarsus'ta halk tepkisini Rus konsoloshanesindeki bayrak direğini baltalarla parçaladıktan sonra şehir merkezinde gösteri yaparak dile getirmiştir⁹⁷. Bu örneklerde bayraklar doğrudan karşı çıkılan nesnelere olmaktan ziyade tepki gösterilen siyasi iradenin yansımaları olmaları nedeniyle hedef alınmıştır. 1911 yılında ise Ayayorgi Yortusu'nun Yunan kralının özel günüyle aynı döneme denk gelmesi nedeniyle İzmir'de Yunan bayraklarının kullanılması “ahâli ve matbûatın lisan-ı tenkidine düşerek haylice kıl ü kale” yol açmıştır⁹⁸. Belgede bu tepkiden bahsedilirken tercih edilen “kıl ü kal” ifadesi, bir durumdan duyulan hoşnutsuzluk ya da bir konu hakkındaki söylentiler dile getirilirken kullanılmaktaydı⁹⁹. Yerel makamların, yabancı bayraklar hakkındaki talimatın uygulamaya konulmasını da ifade ettikleri bu belgede, halkın ve basının tepkisini üstlerine aktarma ihti-

94 “İstanbul'da Bulgar ve Karadağ Bandralarının Son Temevvüçü”, *Şehbal*, 14 Kasım 1912, s. 304.

95 Orlin Sabev, “1910'larda Savaş ve Eğitim: Savaş Koşullarında İstanbul Robert Koleji ve Amerikan Kız Koleji”, *Balkan Savaşlarının 100. Yılı*, 11-13 Mayıs 2012, İstanbul, s. 568,570.

96 Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861 the Impact of the Tanzimat on Politics and Society*, Oxford University Press, Oxford 1968, s. 226-227, 244-245.

97 BOA, HR.SYS, 2941/12,15 Rabiülahir 1294/29 Nisan 1877, 14 Cemaziyelevvel 1294/26 Mayıs 1877.

98 BOA, DH.MUI, 156/59, 10 Rabiülevvel 1330/28 Şubat 1912; Benzer bir tepki için bk. BOA,HR.TH, 90/59, 4 Zilkaade 1306/2 Temmuz 1889.

99 Maurus Reinkowski, *Düzenin Seyleri, Tanzimat'ın Kelimeleri: 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması*, çev. Çiğdem Canan Dikmen, YKY, İstanbul 2017, s. 240.

yacını hissetmesi, yabancı bayraklara karşı duyulan rahatsızlığın dikkate alınması gereken bir düzeyde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. İzmir’de yaşanan bu gelişmeler ifadesini İzmir ve İstanbul gazetelerinde bulan şiddetli bir tepkiye yol açmıştır. Yaşanan durumu dönemin diliyle “İttihâd-ı Anâsır” penceresinden ele alan gazetelerde yer alan ifadeler kamuoyunun bayrak meselesine bakışını detaylıca yansıtmaktadır. İzmir’deki *Ahenk* gazetesi vali vekili olarak bu gelişmelere engel olması beklenen Tahrîrât Müdürü Ahmed Burhaneddin Bey’i “doğrudan doğruya hükûmet-i meşruta-i Osmaniyye’nin kadr ve şerefini tenzil edecek hukuk-ı mukaddes-i milleti ayaklar altına alacak” affedilmez bir eylemde bulunmuş olması nedeniyle açıktan açığa suçlamıştır. Gazete devamında “bütün Osmanlı efkâr-ı umûmiyesinin haklı olarak galeyana ve heyecana geldiği” cümlesiyle şehirdeki genel durumu yansıtmaktadır¹⁰⁰. *İttihâd* gazetesi ise “burası Yunanistan değildir”¹⁰¹ cümlesiyle duyduğu öfkeyi dile getirirken *Tanin* gazetesinde Hüseyin Cahit imzalı “İttihâd-ı Anâsıra Men-i Ahvâlden” başlıklı yazı Rumlara, İzmir Rum metropoliteninin bayrak meselesinde ve şehirdeki gösterilerdeki rolüne işaret ederek şu soruyu sormaktadır “Bir Rum metropoliteninin bu nümâyîşi Osmanlı hissiyyâtına karşı bu tecâvüzü bizi rencide eder mi etmez mi^{102?}”

Osmanlıların bayraklara atfettikleri değer, yabancıların gözünden bakıldığında da büyük ölçüde benzerdi. Ruth Kark’ın belirttiğine göre 1857 yılında Kudüs’teki Amerikan konsolosluğuna bayrak çekilmesi sırasında sorumlu Osmanlı görevlisi top atışı yapmayı reddetmiştir. Bunun nedeni ise bir başkan tarafından yönetilen Amerikan bayrağının başında kral olan ülkelerin bayraklarıyla aynı saygınlığa sahip olamayacağı düşüncesiydi. Şehirdeki Amerikan konsolosu John Warren Gorham, harekete geçmiş ve durumu İstanbul’a şikâyet edeceğini söyleyerek top atışı yapılmasını sağlamıştır¹⁰³. Bayrağa yönelik savunma mekanizması özellikle bayrakların kaldırıldığı, hakarete uğradığı ya da bayrak çeken yabancılara yönelik kötü muamele iddiaları gündeme geldiğinde daha da belirgin hale gelmekteydi¹⁰⁴. 1895 yılında Rus Elçiliği Trabluşşam’da, bir Rus seyahat şirketi temsilcisini almak üzere hareket eden sandalcıların, iskele müdürü tarafından engellendiği ve müdürün

100 “Bandıra Meselesi Dolayısıyla...”, *Ahenk*, 9 Mayıs 1911, s. 2.

101 “Yunan Bandıraları”, *İttihâd*, 7 Mayıs 1911, s. 2.

102 Hüseyin Cahit, “İttihâd-ı Anâsıra Men-i Ahvâlden”, *Tanin*, 14 Mayıs 1911, s.1.

103 Kark, *age.*, s. 172, 310.

104 BOA, HR.TH, 200/21, 7 Rabiülahir 1315/5 Eylül 1897; BOA, Y.MTV, 246/34, 21 Rabiülevvel 1321/17 Haziran 1903; BOA, HR.SYS, 1719/6, 14 Safer 1329/14 Şubat 1911; Mark Mazower, *Selânik Hayaletler Şehri-Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler 1430-1950*, çev. Gül Çağalı Güven, YKY, İstanbul 2007, s. 190.

üzerinde imparatorluk arması bulunan Rusya bayrağına hakaret ettiği gerekçesiyle şikâyette bulunmuştur. Elçilik, müdürün bayrağı göstererek “şu paçavra parçasını çabuk çıkartınız” diyerek hakaret ettiği ve sandalcılara kötü davrandığı gerekçesiyle görevden alınmasını ve özür dilenmesini talep etmiştir. Elçilikten gönderilen yazıda bu istekler, “lüzum-ı âcil” olarak ifade edilmekteydi. Elçiliğin ısrarı neticesinde müdür görevden alınmış ve mutasarrıftan bir memur gönderilerek acenteden özür dilenmiştir¹⁰⁵. Osmanlı topraklarını ziyaret eden yabancıların anlatılarında da gezileri esnasında ülkelerinin bayraklarına tesadüf etmelerinin yarattığı duygu yoğunluğu ve heyecan sıklıkla dile getirilen bir temaydı. Has Christian Andersen’in İstanbul’a gelişini tasvir ederken kullandığı cümleler benzer anlatımların bir özetini sunmaktadır *pek çok millete ait dalgalanan bayraklar arasında gözlerim vatanıminkini aradı ve buldu da!... rüzgârda dalgalanan bayrak sanki memleketimden selam getiriyordu bana...gözlerim ve düşüncelerim yolculuğum boyunca ilk kez görebildiğim Danimarka bayrağındaydı, ruhumda canlanan hatıralar yüreğimde çok hoş duygular uyandırmıştı*¹⁰⁶.

Yabancı bayraklar, kullanan kişinin ülkesine olan aidiyet duygusunu vurgulamanın ve buldukları Osmanlı şehrindeki topluluğun bir parçası olduklarını göstermenin bir yoluydu. Bir milli gün ya da bir hükümdarın doğum günü, bayrak çeken kişilerin aynı duyguları paylaştığı ve ortak bir aidiyete sahip olduklarını hem kendilerine hem de çevrelerine duyurmalarını mümkün kılmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu’nda seyahat eden Amerikalıların bayrakları aracılığıyla milli benliklerini duyurdıklarını belirten Nance’a göre ise, Amerikalılar örneğinde, anavatandaki milliyetçi duyguların yükselişi bu tarz eylemlerde kendini dışa vurmakta ve yabancı bir toprakta anavatanın değerlerini temsil etmeyi mümkün kılmaktaydı¹⁰⁷. Şeria İrmağı suyunu Amerika’ya ihraç etmek üzere yapılan depolama ve sevk işlemlerine ait bir fotoğrafta Osmanlı bayrağıyla birlikte yer alan Amerikan bayrağı da, su ticaretini yapan kişilerin Amerikan kimliklerini açık bir biçimde göstermek üzere dekorda yer almıştır¹⁰⁸. Bunun yanı sıra bayrak kullanmak, ilgili ülkenin sembolik ve fiziki korumasını göstermenin bir yöntemiymişti. Kutsal Toprakları gezen yaban-

105 BOA, BEO, 637/47759, 10 Zilhicce 1312/4 Haziran 1895; BOA, BEO, 618/46278, 29 Şevval 1312/25 Nisan 1895; BOA, HR.TH, 158/97, 13 Muharrem 1313/6 Temmuz 1895.

106 Knut Hamsun-Has Christian Andersen, *İstanbul’da İki İskandinav Seyyah*, çev. Banu Gürsaler Syvertsen, YKY, İstanbul 2006, s. 148; J. F. Michaud-J. J. F. Poujoulat, *İzmir’den İstanbul’a Batı Anadolu 1830*, çev. Nedim Demirtaş, Say Yayınları, İstanbul 2007, s. 91; Susan Nance, “The Ottoman Empire and the American Flag: Patriotic Travel Before the Age of Package Tours 1830-1870”, *Journal of Tourism History*, I/1 (2009), s. 18-21.

107 Nance, agm., s. 13, 17-18.

108 *New York Daily Tribune*, 23 Aralık 1906, s. 20.

caların konakladıkları çadırlara ülkelerinin bayraklarını asması yaygın bir uygulamaydı. Bu duruma ülkelere olan bağlılıklarını yabancı bir coğrafyada yansıtmaya yönelik hisler kadar yerel grupların yapabileceği saldırı tehlikelerine karşı, bayrak aracılığıyla yabancı bir gücün koruması altında olduklarını duyurma isteği de yol açmış olmalıdır¹⁰⁹.

Sonuç

Osmanlı yöneticilerinin ve sıradan Osmanlıların gündelik hayatlarında karşılaştıkları yabancı devlet bayrakları, çalışmanın ele aldığı zaman dilimi içerisinde, sayısal ve mekânsal açıdan önceki dönemlere kıyasla önemli ölçüde artmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısı devletin gözünde yabancıların bayrak kullanım pratiklerinin sorun teşkil etmeye başladığı ve tekil müdahaleler etrafında engelleme ve denetleme girişimlerinin kendisini hissettirmeye başladığı dönem olarak ortaya çıkmıştır. Bu artışın, devlet ve toplum açısından bir sorun haline dönüşmesi bu kullanım yoğunluğunun, ülkenin dış müdahale ve milliyetçi akımların etkisine daha duyarlı hale geldiği bir dönemde yaşanmasıdır. Bu durumun farkında olan Osmanlı makamları, bayrakların kullanımını belirli bir standart çerçevesinde sınırlamaya ve denetlemeye çalışmıştır. Yöneticiler, resmi kurumlardaki bayrakların belirli şartlar altındaki mevcudiyetini kabul etmekle beraber sivillerin yabancı devlet bayraklarını kullanmalarını uzun bir süre boyunca ihlal kapsamında değerlendirmiştir. Bayrakların bireysel kullanım biçimlerini engellemeye yönelik ısrarlı vurgu ve bu yönde yapılan girişimlerin sürekliliği, her ne kadar sonuç almada başarısız olsa da, devletin gözünde kurumsal devamlılığın olduğunu ortaya koymaktadır. Bu engelleme ve denetlemeye yönelik bakış açısı II. Abdülhamid ve İttihat ve Terraki yönetimi tarafından paylaşılmaktaydı.

İhlal olarak nitelenen eylemlerin takip edilmesi ve engellenmeye çalışılmasına karşın resmi makamlar için yabancı devlet vatandaşlarının, ülkelerinin bayraklarını izinsiz bir biçimde kullanmaları sert müdahaleleri gerektirecek derecede hayati bir mesele olarak görülmemekteydi. Bu nedenle nizamname hazırlama çabaları 1915 yılına kadar sonuçsuz kalmıştır. Yöneticiler, mümkün olduğu ölçüde evlerde ve iş yerlerinde, kendi egemenlik haklarına yönelik bir meydan okuma olarak algıladıkları bayrakları engellemeye çalışmaktaydı ancak bu durum yabancı ülkelerle önemli bir gerilim meselesi haline getirilecek kadar ciddi bir problem olarak

109 Prime, *age.*, s. 29-30; Cook's..., s. 33, 58; Baedeker's *Palestine and Syria*, Karl Baedeker, Londra 1894, s. XXXIII-XXXIV.

görülmüyordu. Bu durumun bir yansıması uzun bir dönem boyunca bir nizamname hazırlanmamasıdır. Devletin gözünde, sivillerin bayrak kullanımı sınırlı bir öneme sahipken, kendi vatandaşlarının yabancı bayrakları kullanması ise şiddetli bir tepkinin nesnesi olmaktadır. Devletin, gözünde bu durum inşa etmeye çalıştığı ulus-ötesi Osmanlılık ile taban tabana zıttı. Nitekim Osmanlı vatandaşı Rumların Yunan bayrağını kullanmalarına yönelik tepkinin, yabancı ülke vatandaşlarına kıyasla daha yoğun olmasının nedeni, Osmanlı devlet adamlarının bu ölçütlerle hareket etmesidir. Osmanlı Rumlarının, yabancı bir devletin sembolünü kullanmaları, devletin kendisine dair oluşturmaya çalıştığı sembolik iktidara yönelik açık bir tehdit olarak algılanmaktaydı. Bu nedenle, Osmanlılığa aykırı olarak tanımlanan eylemler, Osmanlı milleti yaratma çabalarının etkisiz olabildiği alanların sınırlarını sembolik düzeyde çizmeleri nedeniyle devletin resmî politikasını tahrip etmekte ve yasakların hedefi olarak yabancı ülke vatandaşlarının bayrak çekme eylemlerinden belirgin biçimde ayrılmaktaydı.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-1 Asafi Mektubi Kalemi(A.MKT),150/17, 139/82,145/20.

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO), 1777/148240, 1977/148244, 2404/180255, 3282/246096, 2357/176764, 3496/262147, 2766/207447, 638/47842, 238/ 17808, 238,17809, 2088/156529, 637/47759, 618/46278.

Cevdet Hariciye (C.HR), 170/8486.

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi (DH.EUM.THR), 34/41.

Dahiliye Muhaberat-1 Umumiye İdaresi (DH.MUİ) 156/59, 136/47, 136/58, 145/75, 145/46.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Levazım (DH.EUM.LVZ), 27/75.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Ekleri(DH.İ.UM.EK), 109/42.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), 2445/53, 981/55, 1642/110, 1775/132, 1982/95, 94/30, 1832/124, 2086/49, 2711/32, 1767/67.

Dahiliye Nezareti Mütenevvia (DH.MTV), 26/10.

- Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 301/28, 337/16.
- Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO), 172/45.
- Hariciye Nezareti İdare (HR.İD), 2007/8, 2007/10, 2007/11,2007/17, 2007/7.
- Hariciye Nezâreti Londra Sefareti (HR.SFR.3), 601/41.
- Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT), 17/ 77, 35/6, 7/6, 317/66, 329/33, 189/33, 62/71, 272/26, 277/19.
- Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR.04), 616/38.
- Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), 2925/153, 292/24, 2941/12, 1719/6
- Hariciye Nezâreti Tercüme Odası (HR. TO), 369/13, 296/22, 280/100.
- Hariciye Nezareti Tahrirat Kalemi (HR.TH), 277/18, 90/59, 186/5, 187/42,198/58, 180/96, 190/72, 226/90, 238/57, 180/48, 380/20, 327/51, 217/94, 137/92327, 121/76, 137/92, 152/13, 200/21, 158/97, 217/121
- İrade Dahiliye (İ.DH), 1137/88792.
- İrade Hariciye (İ.HR), 46/2172, 2007/7.
- İrade Mesail-i Mühimme (İ.MSM), 34/962.
- Maarif Mektubi Kalemi (MFMKT), 443/47.
- Meclis-i Vükela (MV) 43/71, 50/53.
- Sadaret Amedi Kalemi(A.AMD), 4/52.
- Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM), 32/1, 270/28.
- Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV), 246/34, 189/132.
- Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti (YPRK.ŞH), 2/7.

Sürelî Yayınlar

- “Bandıra Meselesi Dolayısıyla...”, *Âhenk*, 9 Mayıs 1911, s. 2
- “Foreign Flags in Turkey”, *London Evening Standard*, 12 Mayıs, 1899, s.7.
- Hüseyin Cahid, “ İttihâd-ı Anâsıra Men-i Ahvâlden”, *Tanin*, 14 Mayıs 1911, s.1
- “İstanbul’da Bulgar ve Karadağ Bandıralarının Son Temevvücü”, *Şehbal*, 14 Kasım 1912, s. 304.
- New York Daily Tribune*, 23 Aralık 1906, s. 20.
- “Yunan Bandıraları”, *İttihâd*, 7 Mayıs 1911, s. 2.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Adriansen, Inge, “The Danish National Flag as a Gift from God: A National-Religious Myth”, *Kirchliche Zeitgeschichte*, 2014, XXVII/2, s. 277-298.
- Akdemir, M. Sadık, “Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Dönemi Anadolu’da İran Şehbenderlikleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017-II/39 (2017), s. 40-67.
- Allen Jr, Thomas Gaskell- Sachtleben, William Lewis, *Across Asia on a Bicycle*, The Century Co., New York 1894.
- Alsan, Zeki Mesud, *Mustafa'nın Romalı Memleket Çocuğu*, Vadi Yayınları, Ankara 2002.
- Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, 6. Baskı, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul 2011.
- B., Abu-Manneh, “Jerusalem in the Tanzimat Period: The New Ottoman Administration and the Notables”, *Die Welt des Islams*, XXX, Nr. 1/4 (1990), s. 1-44.
- Baedeker's Palestine and Syria*, Karl Baedeker, Londra 1894.
- Beyathı, Yahya Kemal, *Çocukluğum Gençliğim Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, İstanbul Fetih Cemiyet, İstanbul 2015.
- Cook's Cruise to the Mediterranean and the Orient and Bible Lands*, Thos. Cook and Son, New York 1902.
- Cox, Samuel S., *Diversions of A Diplomat in Turkey*, C. L. Webster, New York 1893.
- Çetinkaya, Y. Doğan, *1908 Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- de Fontmagne, Baronne Durand, *Kırım Savaşı Sonrasında İstanbul Günleri*, çev. İsmail Yerguz, İstiklal Kitapevi, İstanbul 2007.
- Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Doğan Kitap, İstanbul 2002.
- Elgenius, Gabriella, “The Origin of European National Flags”, *Flag, Nation and Symbolism in Europe and America* (Edt. Thomas Hylland, Eriksen Richard Jenkins), Routledge, Londra 2007, s. 14-30.

- Eliav, Mordechai, *Britain and the Holy Land, 1838-1914 Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem*, Yad Izhak Ben-Zvi Press, Kudüs 1997.
- Eriksen, Thomas Hylland, "Some Questions About Flags", *Flag, Nation and Symbolism in Europe and America* (Edt. Thomas Hylland, Eriksen Richard Jenkins), Routledge, Londra 2007, s.1-13.
- Firth, Raymond, *Symbols Public and Private*, Cornell University Press, New York 1973.
- Görür, Emel Demir, "İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosu John George Taylor'ın Diyarbakır Eyaleti'ne Dair İthalat-İhracat İstatistikleri ve Değerlendirmeleri (1853-1863)" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXVII/ 64 (2018), s. 325-346.
- Hamsun, Knut - Andersen, Has Christian, *İstanbul'da İki İskandinav Seyyah*, çev. Banu Gürsaler Syvertsen, YKY, İstanbul 2006.
- Healy, Don, "Evolutionary Vexillography: One Flag's Influence in Modern Design", *Raven: A Journal of Vexillology*, I (1994), s. 41-64.
- Kaçmaz, Ercan, "Osmanlı Türkiye'sinde Misyoner Faaliyetleri: Robert Koleji ve Amerikan Kız Koleji'nin Ortaya Çıkışı", *Turkish Studies*, IX/7(2014), s. 379-395.
- Kark, Ruth, *American Consuls in the Holy Land, 1832-1914*, Wayne State University Press, Detroit 1994.
- Keskin, Tülay, *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayetinde İngiliz Konsoloslarının Faaliyetleri*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Manisa 2020.
- Konan, Belkis, *Osmanlı Devletinde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukuki Durumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.
- Kuran, Ahmed Bedevî, *Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- Mağmumi, Dr. Şerafeddin, *Bir Osmanlı Doktorunun Seyahat Anıları Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye*, Boyut Kitapları, İstanbul 2008.
- Marancı, Ahmet, *86-4 Numaralı Rusya Ahkam Defterinin İncelenmesi (s.1-95)*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırklareli 2017.

- Ma'oz, Moshe, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861 The Impact of The Tanzimat on Politics and Society*, Oxford University Press, Oxford 1968.
- Mazower, Mark, *Selanik Hayaletler Şehri-Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler 1430-1950*, çev. Gül Çağalı Güven, YKYK, İstanbul 2007.
- Michaud, J. F.- Poujoulat, J. J. F., *İzmir'den İstanbul'a Batı Anadolu 1830*, çev. Nedim Demirtaş, Say Yayınları, İstanbul 2007.
- Nance, Susan, "The Ottoman Empire and the American Flag: Patriotic Travel Before the Age of Package Tours 1830-1870", *Journal of Tourism History*, I/1 (2009), s. 7-26.
- Nora, Pierre, *Hafıza Mekanları*, çev. Mehmed Emin Özcan, İstanbul 2006.
- Osmanlı-Rus Antlaşmaları 1700-1834*, Devlet Arşivleri Başkanlığı, İstanbul 2019.
- Pears, Sir Edwin, *Forty Years in Constantinople the Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, The Anchor Press, London 1916.
- Prime, William C., *Tent Life in Holy Land*, Harper and Brothers, New York 1857.
- Rath, R. John, *The Viennese Revolution of 1848*, University of Texas Press, Austin 1957.
- Reinkowski, Maurus, *Düzenin Seyleri, Tanzimat'ın Kelimeleri: 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması*, çev. Çiğdem Canan Dikmen, YKY, İstanbul 2017.
- Sabev, Orlin, "1910'larda Savaş ve Eğitim: Savaş Koşullarında İstanbul Robert Koleji ve Amerikan Kız Koleji", *Balkan Savaşlarının 100. Yılı*, 11-13 Mayıs 2012, İstanbul, s. 564-583.
- Saygılı, Hasip, "Sultan II. Abdülhamid'in Meşruiyet Krizi: 1903'te Mitroviçe'de İlk Rus Konsolosu Grigori Şerbina'nın Öldürülmesi", *Hacettepe Üniversitesi Türiyat Araştırmaları Dergisi*, I/20 (2014), s. 163-191.
- Shanafelt, Robert, "The Nature of Flag Power: How Flags Entail Dominance, Subordination, and Social Solidarity", *Politics and the Life Sciences*, XXVII/2 (2008), s.13-27.
- Shaw, Wendy M. K., *Osmanlı Müzeciliği Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*, çev. Esin Soğancılar, 2. Baskı İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Smith, W., *Flags Throughout the World and Across the Ages*, McGraw-Hill Book Company, Londra 1975.

ŒiŒman, Ayšın *Osmanlı-Fransız İliŒkileri 1740-1789 (Konsolos Arzlarına Göre)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (YayımlanmamıŒ Yüksek Lisans Tezi), Afyon 2011.

Testi, Arnaldo, *Capture the Flag the Stars and Stripes in American History*, ev. Noor Giovanni Mazhar, New York University Press, New York 2010.

Yılmaz, İlkay, *Serseri, AnarŒist ve Fesadın PeŒinde II. Abdülhamid Dönemi Güvenlik Politikaları Ekseninde Mürur Tezkereleri, Pasaportlar ve Otel Kayıtları*

İnternet Kaynakları

<https://www.loc.gov/item/2003662019/>.

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 86 - Sayı/Issue: 306
Ağustos/August 2022

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 18.05.2021
Kabul/Accepted: 18.01.2022

DOI: 10.37879/belleten.2022.717

Araştırma Makalesi/Research Article

Çarlık Rusya'nın Kafkas Hattı'nı İnşası ve Kuzey Kafkasya'da
Hâkimiyet Kurma Mücadelesi*

Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu**

Öz

Kafkas Hattı, Çarlık Rusya'nın Kafkasya'da yayılmasında ve uzun süreli bir hâkimiyet kurmasında önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada, tahkim edilmiş yerleşim yerleriyle (stanitsa) birbirine bağlanan hattın yapısı, özellikleri ve bölgedeki Rus hâkimiyeti için sağladığı avantajlar incelenmektedir. Kuban ile Terek boylarında uygulanan Rus Kazaklarının iskânı ve hat üzerinde kurulan kaleler, bölgede oluşturulmak istenilen idari-askerî düzen için oldukça önemlidir. Rusların bu faaliyetleri aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun Kırım Hanlığı üzerinden Kuzey Kafkasya ile kurduğu irtibatı koparmaya yönelik adımlardır. Zaten XVI. yüzyılda Rusların Terek'te kurduğu kalelerin Osmanlı ve Rusya arasında diplomatik krize dönüşmesi de buradan kaynaklanmaktadır. Vladikavkaz'dan Tiflis'e kadar uzanan Gürcü Askerî Yolu'nun inşası da Rusların Güney Kafkasya'ya inmelerinde büyük rol oynamıştır. Bu yol aynı zamanda Çarlık Rusya'nın dağlık bölgelerdeki hâkimiyeti sağlamak için itaat altına almak istediği halklar üzerine askerî operasyonlar düzenlediği ana güzergâhtır. Haberleşme ve askerî sevkiyatın yapıldığı bu yolun ve aynı zamanda sınır hattının güvenliği için Kafkasya'nın dağlık bölgelerine çok sayıda sefer düzenlenmiştir. Bu amaçla uzun yıllar hattın komutanlığını yapan General Velyaminov ve Kafkasya

* Bu çalışma Türk Tarih Kurumunun "Doktora Sonrası Araştırma Bursu" kapsamında desteklenmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/
TÜRKİYE, oguzhan0037@gmail.com ORCID: 0000-0002-2396-6022

Orduları Başkomutanı Baron Rozen'in 1831-1832 yılları arasında düzenlediği seferler de bu makalede incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kafkas Hattı, Rusya, Osmanlı, Gürcü Askerî Yolu.

Tsarist Russia's Construction of the Caucasus Line and the Struggle for Domination in the North Caucasus

Abstract

The Caucasus Line has an important function in the spread of Tsarist Russia in the Caucasus and to establish a long-term rule. In this study, the structure, features and advantages of the line, which is connected with the fortified settlements (stanitsa), for the Russian domination in the region are examined. The Russian settlement of Cossacks on the banks of the Kuban and the Terek rivers and the castles built on the line are very important for the administrative-military order in the region. These activities of the Russians aimed at breaking the contact between the Ottoman Empire and the North Caucasus through the Crimean Khanate. The construction of these fortresses by the Russians in Terek in the 16th century turned into a diplomatic crisis between the Ottoman Empire and Russia. The construction of the Georgian Military Road from Vladikavkaz to Tbilisi also played an important role in the Russian landing in the South Caucasus. This road is also the main route where Tsarist Russia conducted military operations against mountain peoples it wanted to subordinate to ensure its dominance in the mountainous regions. Russia has also organized numerous expeditions to the mountainous regions of the Caucasus for the safety of this road, where communications and military dispatches are carried out. This article examines the campaigns of General Velyaminov, who commanded the Caucasus Line for many years, and Baron Rozen, the Commander-in-Chief of the Russian Armies in the Caucasus, between 1831-1832.

Keywords: Caucasian Line, Russia, Ottoman, Georgian Military Road.

Giriş

Rusya'nın güneye ve doğuya doğru yayılma süreci -sanılanın aksine- gelişigüzel ve kontrolsüz bir şekilde gerçekleşmemiştir. Bu süreç; Rusya'nın sınır boyundaki halklar üzerine planlı bir şekilde ilerleme, toprakları ekip biçme ve iskân etme, kendine bağımlılık yaratma, yeni ele geçirilen halkları ehlileştirip algılarını değiştirme, Ortodoks Hristiyanlığa geçirme ve son olarak onları imparatorluk muhitine dâhil etme politikalarıyla devam etmiştir¹. Askerî tahkimat, kale, kasaba ve

1 Michael Khodarkovsky, *Türkistan ve Avrasya Steplerinde Rus Yayılmacılığı (1500-1800)*, çev. Mehmet

hatların inşası da bu sürecin bir parçasıdır. Bu anlamda Rusya'nın Kafkasya'ya yayılmasında hatların inşası önemli bir adım olmuştur. Terek Nehri boyunca Rus Kazaklarının yerleştirilmesi ve tahkim edilmiş yerleşim merkezlerinin kurulmasıyla başlayan, 1785 yılında Kafkas Namestnikliği'nin oluşturulmasıyla hız kazanan ve XIX. yüzyılın ilk yarısı boyunca devam eden bu süreç, Rusya'nın Kafkasya'da uzun süreli bir düzen kurması bakımından dikkate değerdir. Hatların ilk dayanak noktasını stratejik yerlerde inşa edilen kaleler oluşturmaktadır. Bunların başında I. Petro'nun İran Seferi (Persidskiy Pohod) dönüşünde inşa ettirdiği Kutsal Haç Kalesi gelmektedir. Stratejik konumu nedeniyle, Kutsal Haç Kalesi bölgede bir dayanak noktası olarak, imparatorluğun güney sınırının güvenliğini sağlayan bir kalkan görevi yapmıştır. Bu kalenin kuruluş tarihine odaklanan bir çalışma Magomed-Paşa B. Abdusalamov ve Nikolay D. Çekulayev tarafından yapılmıştır². Rusya'nın Kuzey Kafkasya politikasını araştıran Rus tarihçiler, genellikle Kutsal Haç Kalesi'nin siyasi ve ekonomik rolüne değinmişlerdir. Bu nedenle kalenin kuruluş tarihini anlatan bu çalışma önemli bir boşluğu doldurmuştur. Debu'nun Kafkas Hattı hakkındaki eseri ise konuyla ilgili yapılan ilk çalışmalar arasındadır³. Ancak buradaki bilgiler o döneme dair ana kaynak niteliği taşısa da, sonraki yıllarda meydana gelen gelişmelerden dolayı güncellenmeye ihtiyacı vardır.

Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı kolonileştirmesiyle ilgili Türkiye'de yapılan çalışmaların başında Abdullah Temizkan'ın makalesi gelmektedir⁴. Temizkan, Rusların Kuzey Kafkasya'yı Slavlaştırmak ve Hristiyanlaştırmak için yaptıkları iskân faaliyetini kronolojik olarak incelemiştir. Bu makale konuyla ilgili önemli bir boşluğu doldururken yeni çalışmalara da ışık tutmuştur. Mesela hatların daha ayrıntılı ve müstakil olarak incelenmesi fikrinden yola çıkılarak Didem Çatalkılıç tarafından Mozdok Hattı'nın kolonizasyonu ile ilgili bir doktora tezi hazırlanmıştır. Temizkan danışmanlığında yapılan bu çalışmada Mozdok Hattı'nın kuruluşu, buradaki kalelerin inşası, Kazak topluluklarının yerleştirilmesi ve hat üzerindeki sosyo-ekonomik durum detaylı olarak incelenmiştir⁵.

Akif Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 16.

2 Magomed-Paşa B. Abdusalamov, Nikolay D. Çekulayev, "İz İstorii Osnovaniya i Stroitelstva Kreposti Svyatogo Kresta (1722-1735), *İstoriya i Arheologiya, Vestnik Kemerovskogo Gasudarstvennogo Universiteta*, 3 (2018), 5-11.

3 İosif Lvoviç Debu, *O Kavkazskoy Linii i Prisoedinennom k ney Çernomorskom Voyske*, Sankt-Peterburg 1829.

4 Abdullah Temizkan, "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı Kolonileştirmesinde Kozakların İşlevi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/2 (Kış 2013), s. 313-336.

5 Didem Çatalkılıç, *Çarlık Rusyası'nın Bir Kolonizasyon Modeli Olarak Mozdok Hattı (1735-1832)*,

Dağlılar üzerine yapılan seferlerle ilgili bir çalışma Ş. A. Gapurov, V. H. Magomayev, vd. tarafından yapılmıştır. Bu çalışma, Müstakil Kafkasya Kolordu Komutanı Baron Rozen'in Kafkas Hattı ve Kuzey-Güney Kafkasya arasındaki askerî sevkîyat yolunun güvenliğini sağlamak amacıyla gerçekleştirdiği seferleri incelemektedir. Makale, bu seferler sırasında bölgede yaşayan çok sayıda sivil halkın hayatını kaybettiğini vurgulamaktadır⁶.

Çalışmamızda sık sık başvurduğumuz ve konuyla ilgili arşiv belgelerinin yer aldığı *Akti, Sobrannie Kavkazskoy Arheografiçeskoj Komissiyeyu...* adlı koleksiyon ana kaynakların başında gelmektedir. Kafkasya'nın geneline ait askerî ve idari yazışmaları içeren bu külliyyatın sekizinci cildi, Baron Rozen'in Kafkasya'da başkomutanlık yaptığı 1831-1838 yıllarına dair yazışmaları içermektedir. Dolayısıyla Rozen ve Velyaminov'un dağlı halkları yatıştırmak için başlattığı seferleri incelerken buradaki belgelerden istifade etik⁷. Bir başka önemli kaynak Kafkasya Başkomutanlığı bünyesinde büyük kısmı arşiv belgelerine dayanılarak hazırlanan *Kavkazskiy Sbornik* adlı külliyyat içinde basılan materyallerdir. Askerî tarihçi Potto'nun doğrudan Terrek Kazaklarının tarihi, Ruslarla münasebetleri ve Kafkasya'ya iskânını konu alan iki ciltlik eseri de ana kaynaklardandır⁸.

Bu çalışmanın iki amacı vardır. Birincisi, genel olarak hattın özellikleri, bölümleri ve bölgenin Ruslar tarafından ele geçirilmesindeki rolünü açıklamaktır. Dolayısıyla Rusların Kafkasya'yı işgalinde önemli rol oynayan Kafkas Hattı'nın inşa sürecini genel hatlarıyla izah ederek, bazı stratejik noktalara kalelerin yapılması ve buralarda uygulanan Kazak iskânının Rus kolonizasyonu için nasıl bir rol oynadığını tespit etmektir. Diğeri ise General Velyaminov ve Baron Rozen zamanında Rusların Kafkas halklarıyla mücadelelerini incelemek ve özellikle 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra Gürcü Askerî Yolu'nun güvenliğini sağlamak için İnguşetya ve Çeçenya taraflarına düzenlenen askerî faaliyetleri değerlendirmektir.

Doktora Tezi, E.Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2019. Tezin basılmış hali için bk. Çatalkılıç, *Kafkasya'da Rus Yayılmacılığı: Mozdok Hattı 1552-1832*, Koyu Siyah, İstanbul 2021.

6 Ş. A. Gapurov, V. H. Magomayev, vd., "Ekspeditsiya Barona Rozena v Çeçnyu v 1832 godu", *Vestnik Akademii Nauk Çeçenskoj Respubliki*, 4/29 (2015), s. 42-48.

7 *Akti, Sobrannie Kavkazskoy Arheografiçeskoj Komissiyeyu. Arhiv Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago*, Red. A. Berje, VIII, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, Tiflis 1881. (Bundan sonra eser adı *AKAK* olarak kısaltılacak, belge adı ve numaraları verilecektir.)

8 V. A. Potto, *Dva Veka Terskogo Kazaçestva (1577-1801)*, I-II, Vladikavkaz 1912.

1. Kafkas Hattı: Özellikleri, Bölümleri ve Kuruluş Amacı

Kafkas Hattı, Kuban, Malka ve Terek boyunca uzanan bir kordon çizgisi ve Laba ile Sunja boyunca devam eden Kuzey Kafkasya'daki Ruslar tarafından işgal edilen bölgenin sınır hattı olarak adlandırılmaktadır⁹. Temelinde iskân faaliyeti bulunan hat sistemiyle Ruslar yeni ele geçirilen bölgelerde kalıcı bir yönetim oluşturmayı hedefliyordu. Bu amaç doğrultusunda Kafkas Hattı üzerindeki belirli noktalara Don Kazakları ve Greben Kazakları yerleştirildi. Bu sistem kendi içerisinde askerî bir düzene tâbi idi. Terek ile Kuban'da kurulmuş olan hat üzerinde *stanitsa* olarak adlandırılan yerleşim merkezleri vardı¹⁰.

Alışılmışın dışında bir özelliğe sahip olan Kafkas Hattı, müstakil bir idareye sahip olmakla birlikte askerî gelişimi XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etti. Kuzey Kafkasya'da sağlam bir hâkimiyet kurmak için Kafkas Hattı, Sağ Kanat, Merkez, Sol Kanat ve Vladikavkaz Komutanlığı şeklinde bölümlere ayrıldı. Sağ Kanat, Karadeniz kıyılarından başlayıp Kuban ağzından Laba Kalesi'ne kadar uzanıyordu. Karadeniz Kordon Hattı'nın da yer aldığı bu alan Kuban ve Laba hattını içeriyordu; Merkez, Zelençuk Nehri üzerindeki taş köprüden, Kuban, Terek ve Malka hizasındaki Mozdok şehrine kadar, Kislovodsk ve Kabardinler boyunca ve Gürcü Askerî Yolu'nun bazı kısımlarına kadar uzanıyordu. Kazakların yerleştirildiği bu hat, büyük ve küçük Kabardeyler, Karaçay ve Karadağların ötesindeki dağlı kabilelerin yaşadıkları yerlerden Vladikavkaz'a kadar devam ediyordu. Sol Kanat, Hazar Denizi'ne kadar Terek ve Aşağı Sunja hatlarını ve Kumuk ovasını içeriyor, Çeçenya boyunca Kafkas Hattı'nın merkezine doğru devam ediyordu. Vladikavkaz Komutanlığı ise, Gürcü Askerî Yolu'nu kapsayacak şekilde Vladikavkaz'ın kuzeyindeki Ardon karakolundan dağ geçidindeki Kobi Köyü'ne kadar uzanan alanı içeriyordu¹¹. Her birimin başında *naçalnik* adı verilen şef bulunuyordu. Naçalnikler Kafkas Hattı'nda bulunan ordu komutanına doğrudan bağlıydılar. Hat üzerinde bulunan ordu, düzenli birlikleri, Kazak alayları ve yerlilerden oluşan birlikleriyle Rusya'ya itaat etmeyen dağlı kabileler üzerine askerî operasyonlar gerçekleştiriyordu. Buradaki askerî birlikler ve Kazaklar, hazırlanan

9 "Kavkazskaya Liniya", *Entsiklopedičeskiy Slovar*, İzdateli: F. A. Brokgauz, İ. A. Yefron, C XIII, S. Peterburg, 1894, s. 813.

10 L. V. Burkina, "Rasşirenje Voenno-Kazaçey Kolonizatsii na Kavkazskoy Linii v 90-e g. XVIII-60-e g. XIX v.", *Vestnik Adıgeyskogo Gasudarstvennogo Üniversiteta*, 2 (2006), s. 20-22.

11 Tekin Aycan Taşçı, "Kafkasya'da Rus İdari Yapıları (1785-1845)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 27 (Güz 2019), s. 95-96; V. Potto, *Kavkazskaya Voyna, v Otdelnuh Oçerkaht, Epiçodah, Legendah i Biografyah*, V, Tiflis 1889, s. 296.

iç yönetmeliğe göre *naçalniklere* ve *nakaznoy ataman* denilen Kazak birliklerinin yöneticilerine tâbiydiler¹². Ancak genel olarak Kuzey Kafkasya'daki askerî yapıların tamamı Gürcistan'ın 1801'de ilhakından sonra Tiflis'te bulunan Müstakil Kafkasya Kolordu Komutanı'na (Baş Yönetici) bağlandı¹³.

Rusya'nın Kafkas Hattı'nı inşa etmesindeki temel amaç; Güney Kafkasya'ya inmek ve orayla iletişim sağlamaktı. Bununla birlikte Ruslar tarafından iskân edilmiş yerleşim merkezlerini dağlıların baskınlarından korumak, ele geçirilen bölgeye boyun eğdirmek ve bölgede sağlam temellere oturtulmuş kalıcı yönetim kurmaktı¹⁴. Rusların Güney Kafkasya'ya inmesinde önemli rol oynayan Gürcü Askerî Yolu'nun güvenliği de hattın güvenliği kadar önemli görülüyordu. Bundan dolayı bu iki yapının Ruslar için özel bir yeri vardı.

Rusların planına göre bölgeyi ele geçirmek için dağlı kabileleri püskürtmenin bir takım yolları bulunuyordu; bunlar bölgeye yerleştirilmiş silahlı Kazak nüfusu, güçlendirilmiş tahkimatlar, stanitsalar (köy veya kasaba gibi yerleşim merkezleri) ve hat üzerinde yerleştirilmiş düzenli askerî birliklerdi. Hattın tamamı aynı eşitlikte güvenliğe sahip olmadığı için bazı noktalar dışarıdan gelebilecek saldırılara daha açık olabiliyordu. Bundan dolayı alınan güvenlik önlemleri yer yer farklılık arz ediyordu. Hat üzerindeki bazı tahkimatlara kaleler inşa edildi. Groznaya, Vnezapnaya ve Vladikavkaz bunlardan sadece bir kaçıydı. Hat üzerinde yer alan bu kaleler savunma durumuna getirildi; tabyalar, ileri karakollar ve gözetleme kuleleriyle tamamlandılar. Bazı noktalar hendekler ve etrafı çevrili çitlerle donatıldı. Dışarıdan gelen bir saldırı anında diğer stanitsalardaki kulelere çan sesi veya top atışları gibi çeşitli işaretlerle haber gönderiliyordu¹⁵.

a. Rusların Terek Boyu'na Yayılmaları ve Osmanlı-Rus Anlaşmazlığı

Altın Orda Devleti yıkılma sürecine girdikten sonra nispeten daha rahat hareket eden Ruslar, Kazan Hanlığı'yla mücadeleye giriştiler¹⁶ ve 1552'de hanlığı ortadan

12 “Kavkazskaya Liniya”, *Entsiklopedičeskiy Slovar*, C XIII, s. 813.

13 Taşçı, “Kafkasya’da Rus İdari Yapıları (1785-1845)”, s. 89-90.

14 “Kavkazskaya Liniya”, *Entsiklopedičeskiy Slovar*, C XIII, s. 813; N. K. Stetsenko, “O Priçinah Stroitelstva i Funktsiyah Azovo-Mozdokskey Linii”, *İzvestiya Vuzov. Severo-Kavkazskiy Region*, 6 (2007), s. 61-62.

15 John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya’yı İstilas ve Şeyh Şamil*, çev. Sedat Özden, 2. bs., Kayhan Yayınevi, İstanbul (ty.), s. 47.

16 Moskova Knezliği'nin ilk dönemlerden itibaren Altın Orda etkisinde kalıp pek çok alanda gelişim gösterdikten sonra rakiplerine karşı üstün geldiğini belirtmek gerekir. Bu hususla ilgili geniş bilgi

kaldırdılar. 1556'da da Astrahan'ı ele geçirerek Hazar'a çıkış yolu buldular¹⁷. Böylece Rusların Kafkasya ve Azak taraflarına yayılmaları kolaylaştı. I. Petro'nun Astrahan'dan denize açılarak Hazar'ın batı kıyılarına sefer düzenlemesi ve kıyı hattını ele geçirmesi IV. İvan zamanındaki askerî başarıların onlara ne kadar önemli faydalar sağladığını göstermektedir. Astrahan'ın düşmesinden sonra Ruslar'ın Terek'te kasaba kurmak için giriştikleri inşa faaliyetleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun dikkatinden kaçmadı. Çünkü Ruslar bu yıllardan itibaren savaşçı özellikleriyle bilinen başıbozuk Kazak topluluklarını Terek güzergâhına doğru yerleştirmeye başladılar¹⁸. Astrahan'ın düşmesi üzerine Ruslar güneye kolayca yayılırken, Osmanlı İmparatorluğu bu duruma kayıtsız kalmadı. Zira Astrahan'dan geçen hac yollarının güvenliği tehlikeye düşmüş oluyordu. Rusya'nın yayılma planlarını bozmak için 1569'da Astrahan Seferi'ne çıkan Osmanlılar, sefer sırasında Don ve İdil nehirlerini birleştirme projesini hayata geçirdiler¹⁹. Bu proje gerçekleştiğinde Rusya'nın güneye inmesi engellenecek, İran kuzeyden sıkıştırılarak abluka altına alınacak ve Don-Volga (İdil) nehirleri üzerinden Hazar'a ulaşılarak Türkistan hanlıklarıyla daha sıkı temas kurabilecekti. Bu planlar maalesef olumsuz hava koşulları, Osmanlı askerinin arazi şartlarına alışkın olmaması ve Kırım Hanı'nın da gönülsüz tavırları nedeniyle gerçekleşmedi²⁰.

Güneye doğru yayılmaya başlayan Rusların Terek Boyu'nda bu isimle anılan üç farklı kasaba kurdukları bilinmektedir. Bunlardan birisi IV. İvan'ın Temrük'te kurduğu ve hakkında pek malumat olmayan kasabadır²¹. İkincisi 1567'de Sunja'nın sağ kıyısında kurulan kasabadır ki buranın varlığı Rusya, Osmanlı ve Kırım Hanlığı arasında büyük bir diplomatik krize neden olmuştur²². 1569 Seferi'nden sonra

için bk. İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009. Mosova-Kazan münasebetleri için bk. Serkan Acar, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)*, TTK Yayınları, Ankara 2013.

17 V. A. Potto, *Dva Veka Terskogo Kazaçestva (1577-1801)*, I, s. 4-6.

18 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, A.Ü. Basımevi, Ankara 1970, s. 33-34.

19 Rus elçilerinden İ. P. Novosilytsev ve S. E. Malytsev'in raporlarına göre Astrahan Seferi'nin ayrıntıları için bk. *Rus Elçi Raporlarında Astrahan Seferi*, haz. İlyas Kamalov, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 29-82; Sefer hazırlıkları için ayrıca bk. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 110-116.

20 Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Belleten*, C XII/S. 46 (1948), s. 375-384.

21 Temrük, Kuban Nehri ile Taman arasında bulunan ahşaptan inşa edilmiş bir kaledir. Bk. Reyhan Şahin Allahverdi, *Kafkas Fatihî Özdemiroğlu Osman Paşa*, Çamlıca, İstanbul 2006, s. 229.

22 4 Ekim 1567'de Afanasiy Nagoy'u kabul eden Devlet Giray Han, IV. İvan'ın Terek'te kurdukları

İstanbul'a gelen Elçi Novosilytsev, Türk devlet adamlarıyla yaptığı görüşmelerde Terek üzerinde inşa ettikleri kalenin yıkılmasının Türk tarafını memnun edeceğine dair intiba edinmiştir. Ayrıca Çar IV. İvan'a götürmesi için elçiye verilen Sultan II. Selim'in nâme-i hümayûnunda 1569 Seferi'nin sebepleri izah edilmiş ve en büyük sebep olarak da Terek üzerinde kale inşa edilmesi ve böylece Astrahan'dan gelen hac yollarının önüne sed çekilmiş olması gösterilmiştir²³. 1571 yılında Rus sefiri Divân-ı Hümayûn'da sorulan soru üzerine bu kasabanın hangi sebeplerle inşa edildiğini açıklamak durumunda kalmış ve Temrük'ün korunması için kurulduğu cevabını vermişti. Bu kasabanın 1574 yılında yıkılması için iki devlet arasında bir anlaşma yapılmıştır ancak bu olayın gerçekleşip gerçekleşmediği hususu tam olarak belli değildir. 1578-1585 yılları arasında Terek ve Sunja'nın birleştiği yere yakın bir mevkiye yeni bir kasaba daha kurulmuştur ki bu dönemde Özdemiroğlu Osman Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Derbent'te bulunuyordu. Dolayısıyla bu kasabanın da Türklerin kuzeye düzenleyecekleri seferleri engellemek amacıyla kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu kasaba haritalarda Terek veya Terki olarak gösterilmektedir²⁴.

b. Kuzey Kafkasya'da İskân Edilen Kazaklar

Hangi kökenden geldikleri konusu tartışmalı olan Kazak toplulukları, bir siyasi birliğe dâhil olmayan, yasa dinlemeyen başıboş gruplar olarak Moskova'nın güney ve doğu bölgelerinde ortaya çıkmışlardır. Literatürde "Rus Kozakları" olarak da zikredilen bu topluluklar, Rus boyar ve knezlerin baskısından kaçan Rus serf ve köylülere ile Tatar ve Çerkes grupların karışımından oluşan bir yapıdır²⁵. Ruslar, Terek kasabasını kurduktan sonra kaleye ve civar bölgelere Kazak topluluklarını yerleştirmeye başladılar. Kazaklar, Rus hâkimiyetine girdikten sonra Kırım Hanlığı ve Osmanlı ordularına karşı Rusların öncü kuvvetleri olarak kullanıldılar. Bunun yanında Rusların Kafkasya'ya yayılmalarında ve Rus hâkimiyetinin tesis

istediği şehrin inşasını durdurmasını istemiş, bunu yapmadığı takdirde dağ kadar altın verse de barışa yanaşmayacağını söylemiştir. Bk. A. A. Novoselyskiy, *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, çev. Kemal Ortaylı, haz. Erhan Afyoncu-İlyas Kamalov, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 19.

23 Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 150; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas – Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, TTK Yayınları, Ankara 1993, s. 62-63.

24 William Edward David Allen, "Rus-Kafkas Münasebetlerinde İtil-Terek Güzergâhı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, çev. Serkan Acar, XXVIII/I (2013), s. 308-309; İvan Semyonoviç Kravtsov, *Oçerk o načale Terskogo Kazaçyago Vöyska*, Tipografiya İ. M. Varşavçika, Harkov 1882, s. 3-4.

25 Temizkan, "Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı Kolonileştirmesinde Kozakların İşlevi", s. 315.

edilmesinde önemli rol oynadılar. Bundan dolayı Kafkasya'daki Rus kolonizasyonu ve bölgenin ele geçirilme tarihini anlamak için Kazakların tarihini incelemek zaruridir²⁶. Kazakların XIX. yüzyılda Kafkas oblastına yerleştirilmesiyle ilgili Rus arşivlerinde çok sayıda dosya mevcuttur²⁷.

Don Nehri'nin sağ kıyısında Aksay Nehri'nden Voronej Guberniyası'na kadar uzanan orman ve nehir kıyılarında Don Kazakları yerleşmişti²⁸. Uzun süren Türk ve Moğol saldırılarından sonra onların ortaya çıktıkları tahmin edilmektedir. Zamanla nehir kıyılarına yerleşen Kazaklar balıkçılık, tarım ve hayvancılık gibi yöntemlerle hayatlarını sürdürmüşler ancak alışık oldukları akın ve yağma faaliyetlerine de devam etmişlerdir. Sadece Tatarlar üzerine değil, Ruslar ve Lehler üzerine de akın düzenlemişler, hatta Karadeniz'in kuzeyindeki Osmanlı kalelerine de saldırmışlardır. Mesela 1637'de Azak Kalesi'ne saldırıp kaleyi ele geçiren Kazakların bu seferi Rus edebî eserlerine konu olmuştur²⁹. Zamanla Rus knezliklerinin nüfuz sahaları genişledikçe Kazaklar onların hâkimiyet alanına girmek durumunda kalmıştır. Don, Volga ve Ural Kazaklarının dışında Dinyeper kıyısında yaşayan Zaparog (Zaporojya) adı verilen Kazak toplulukları da mevcuttu. Etnik olarak Rus, Litvanya ve Polonya unsurlarını bünyelerinde barındırdıkları gibi bazı araştırmalarda Kazakların Tatar karışımı grupları da olduğu zikredilmiştir³⁰. Bu görüşlerin dışında Kazakların etnik bir kavmiyet ifade etmediği, meşru otoriteye karşı çıkan her türden insanı tanımlayan bir sıfat olduğu iddiaları da vardır³¹. Dinyeper çağılayanlarının alt taraflarında bir örgütlenme meydana getiren Zaporog Kazaklarının başında *ataman* adında bir önder, bir vekil (nakaznoy ataman) bulunurdu. Hükümdarlık alameti olarak da bir kamyş ve sancak kullanılırdı³².

26 V. Potto, *Kavkazskaya Voyna, Ot Drevneyşih Vremen do Yermolova*, I, S. Peterburg 1887, s. 113-114.

27 RGIA, F. 379, Op. 1, D. 704; 705; 706; 909; 911; 999; 956; 959; 731.

28 V. Potto, *Kavkazskaya Voyna*, I, s. 113-114.

29 İlyas Kemaloğlu, *Rusların Gözüyle Türkler*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2015, s. 100-104.

30 Baddeley, *age.*, s. 36-37; George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 128-129; Mustafa Aydın, *XIX. Yüzyılda Kafkaslar'da Nüfuz Mücadeleleri (1800-1830)*, Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 21-22; Peter Bartl, "17. Yüzyılda ve 18. Yüzyılın İlk Yarısında Kazak Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu", *İlmî Araştırmalar*, çev. Kemal Beydilli, 6 (1998), s. 303-304.

31 Yücel Öztürk, *Özü'den Tuna'ya Kazaklar-I*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004, s. 76-79.

32 Omeļjan Pritsak, "İlk Türk-Ukrayna İttifakı (1648)", *İlmî Araştırmalar*, çev. Kemal Beydilli, 7 (1999), s. 257.

Greben Kazakları, Terek'in orta kısımlarında yaşayan bir gruptur. XVI. yüzyıl ortalarından itibaren Terek ve Sunja civarına yerleştirilen Grebenlerin yeni bir grubu, 1711'de Terek'in sol kıyısına iskân edildi³³. 1711'de Kuzey Kafkasya halklarının birbiriyle mücadelesi, Rusların dikkatinden kaçmadı. Ruslar, Kuzey Kafkasya'da meydana gelen olayların yakından takip edilmesi gerektiğini düşünerek ileride bu halkların Rus tarafına çekilip Osmanlı ve İran'a karşı kullanılabileceğini de planladılar³⁴. XVIII. yüzyıla kadar Kumuk ve bazı Kabardey prensleriyle ilişkilerini sürdüren Grebenler, soylu Kabardey ailesine mensup olup Rus hizmetine giren Prens Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in düzenlediği Hive Seferi'ne³⁵ neredeyse 1.000 kişilik kuvvetle katıldılar. I. Petro, Osmanlı ve İsveç'e karşı yürüttüğü savaşlara ilave olarak Rusya'yı inkişaf ettirmek amacıyla giriştiği reformlara kaynak bulmak ve Hindistan'a giden ticaret yollarına hâkim olmak için Hive'yi Rusya'ya bağlamak istiyordu. Fakat Çerkasskiy komutasında gerçekleşen Hive Seferi büyük bir yenilgiyle sonuçlandı ve geriye çok az kişi dönebildi³⁶.

Hive Seferi'nden birkaç yıl sonra Ruslar, Hazar'ın batı kıyılarına sefer düzenlediler. I. Petro zaten 1714'ten itibaren Hazar Denizi'ne keşif gemileri gönderip kıyı şeridinin durumu, su akıntılarını istikameti ve suların derinliği gibi bilgileri elde etmişti³⁷. Hatta Artemiy Volinskiy'i İran'a elçi olarak gönderip bölgenin sosyo-ekonomik ve siyasi durumu hakkında bilgi toplatmış ve düzenleyeceği askerî harekât için sefer güzergâhlarını tespit ettirmişti. 1722 yılında Lezgileri bahane ederek İran kontrolündeki Şirvan'a yürümek isterken asıl amacı Kafkasya'yı ele geçirmektir. Ticaretin önemli noktalarından Şamahı'yı almak Ruslar için yeni gelir kaynakları demektir. İran'ın içinde bulunduğu çalkantılı durumdan istifade eden I. Petro, Temmuz 1722'de Terek ağzına gelerek önce Kumukların hâkim olduğu bölgeyi ardından da Derbent ve Bakü'yü ele geçirdi³⁸.

33 Potto, *Dva Veka Terskogo Kazaçestva (1577-1801)*, I, s. 91.

34 Murat Özkan, "Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5/I (2018), s. 95.

35 Sefer hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Özkan, agm., s. 98-107.

36 Robert K. Massie, *Büyük Petro*, çev. Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 971-976; Baddeley, *age.*, s. 42.

37 Elçin Karayev, *F. İ. Soymonovun "Hezer denizinin ve orada heyata keçirilen Rusiya işğallarının, imperator Büyük Pyotrun tarihinin bir hissəsi kimi təsviri" adlı səyahətnaməsi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi*, Bakı 2006, s. 8-21.

38 Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, "18. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro'nun İran Seferi", *Vakaniyis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Kafkasya Özel Sayısı, 2 (2017), s. 121-124.

c. Müstahkem Kafkas Hattı ve Diğer Bölümlerinin Oluşturulması

Kafkas Hattı'nın ilk kuruluşu, yukarıda da ifade edildiği gibi Rusların Terek civarına gelerek Greben Kazaklarını bölgeye yerleştirmeleriyle gerçekleşti. Hazar'ın batı kıyılarını zaptettikten sonra geri dönen I. Petro, Sulak ağzında Kutsal Haç Kalesi'ni (Krepost Svyatogo Kresta) inşa ettirdi. Rus ordusu zaten sefere ilk çıktığında Sulak civarını mevki tutmuş, ordu bir müddet orada dinlenmiş ve I. Petro bölge hâkimlerinden Aksay Sultanı Mahmud ve Kumuk Şamhalı'nın temsilcilerini burada kabul etmişti³⁹. Netice itibarıyla geniş bir alanı kontrol etmeyi sağlayan Kutsal Haç Kalesi'nin burada yapılması uygun görüldü. Kalenin hâkim olduğu alan Terek ve Sulak arasındaki araziydi. Stratejik konumundan dolayı Kumukların yakından takibini sağlayan kale, güvenlik için önemli bir vazife üstlenirken aynı zamanda ileride gerçekleşecek saldırılar için bir üs olarak hizmet etti⁴⁰. Bununla birlikte kale, Kuzey Kafkasya'nın siyasi-ekonomik ve idari merkezi olarak kullanıldı. Kale, Sulak'ın ikiye ayrıldığı yerde, (kuzeyde Agrahan Nehri, güneyde ise Sulak) nehir ağzından 20 verst uzaklıkta kuruldu. I. Petro, kalenin kurulacağı yeri gezdikten sonra civarda inşaatta kullanılacak orman ve hayvanlar için mera bulunmasından memnun kaldı. Kalenin burada kurulmasının bir faydası da Dağıstan'ın kontrol altında tutulması ve Derbent'le temas hâlinde olunmasıydı⁴¹.

Kutsal Haç Kalesi, 1735 senesine kadar bölgedeki siyasi ve ekonomik bir merkez oldu. Biraz kuzeyinde yer alan Terek kasabası sakinleri buraya yerleştirildi. Ayrıca I. Petro'nun emriyle Terek Boyu'nda yaşayan Kazaklar da Kutsal Haç Kalesi'ne nakledildi. Don Kazakları ise Sulak ve Agrahan nehirleri arasına yerleştirildiler ve Agrahan Kazak Ordusu adını aldılar. Böylece Terek'te sadece Greben Kazakları kaldı; onların da Sulak'a iskânı düşünülüyse de I. Petro Terek Hattı'nın güvenliğini sağladıkları için onların yerlerinde kalmalarını uygun gördü⁴².

Rusya ve İran arasında 1735'te Gence'de yapılan ittifak anlaşmasına göre; Kutsal Haç Kalesi İran'a bırakıldı. Ayrıca I. Petro'nun ele geçirdiği Derbent ve Bakü de İran'a verildi⁴³. Ruslar bu kalenin yerine biraz daha kuzeyde yeni bir kale daha inşa ettiler. İran Seferi'nden sonra I. Petro'nun bölgeyi idare etmesi için tayin et-

39 Karayev, *age.*, s. 48.

40 Çatalkılıç, *agt.*, s. 96.

41 Magomed-Paşa B. Abdusalomov, Nikolay D. Çekulayev, *agm.*, s. 6.

42 V. Potto, *Kavkazskaya Vöyna*, I, s. 31.

43 Fatih Ünal, *XVIII. Asır Türk-Rus Münasebetlerinde Neplüeyev*, Ordu 2010, s. 78.

tiği General Levaşov, 1735'te Kizlyar (Kızlar) Kalesi'ni kurdu⁴⁴. Kizlyar'a Kutsal Haç Kalesi'nden Kazaklar, Ruslara tâbi olan bazı Çerkes, Çeçen ve Kabardinler, Gürcü ve bazı Ermeniler iskân edildiler⁴⁵. Bunların tamamı Terek-Kizlyar Kazak Ordusu'nu oluşturan ilk grup içerisinde yer aldılar. Dolayısıyla Kizlyar, Kutsal Haç Kalesi'nden sonra Müstahkem Kafkas Hattı sisteminin ilk kalesi oldu.

1759'da Küçük Kabardey hâkimlerinden Kurgok Konçakin vaftiz olduktan sonra Rusya tarafına geçti. Onunla birlikte Hristiyanlığı kabul eden bazı Osetler ve Kabardinler, Mozdok civarına yerleştirildiler. Böylece ilk dağ Mozdok Kazak takımı kurulmuş oldu. Kizlyar Kalesi'nin batısındaki Terek kıyısı üzerinde 1763'te Mozdok Kalesi inşa edildi⁴⁶. Bu iki kalenin arasındaki alanda daha sonradan Mozdok Hattı adı verilen müstahkem hat oluşturuldu. Misyonerlik faaliyetleri için bir merkez haline gelen Mozdok'un inşası Osmanlı yöneticileri ve Kafkasyalıların tepkisine neden oldu⁴⁷. Mozdok Kalesi civarında Kazaklar için stanitsalar kuruldu. 1739'da Belgrad Antlaşması'ndan sonra tahrip edilen Kizlyar Kalesi yeniden tahkim edildi⁴⁸.

II. Katerina zamanında Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Kafkasya'ya müdahalesinde büyük bir kırılma yaşanmasına neden oldu. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu asırlar boyunca Kuzey Kafkasya ile ilişkilerini Kırım Hanlığı üzerinden yürütmekteydi. Dağıstan beyleri de isteklerini Kırım Hanı aracılığıyla İstanbul'a duyururlardı⁴⁹. Bu bağın 1783'te kopmasıyla Ruslar önemli bir avantaj elde ettiler. 1768-1774 ve 1787-1790 yılları boyunca devam eden Osmanlı-Rus savaşları neticesinde Ruslar, Karadeniz'in kuzey kıyısında geniş bir araziye ele geçirdiler. Bu geniş saha üzerinde yeni Rusya projesi ve yeni kolonizasyon faaliyetlerini hayata geçirdiler. II. Katerina tarafından Yeni Rusya projesinin başına getirilen General Grigoriy Aleksandroviç Potyomkin bu bölge üzerinde idari ve iktisadi bir takım düzenlemeler yaptı. 1775 yılındaki eyalet

44 *İstoričeskij Očerık Kavkazskih Voyn ot ih Naçala do Prisoedineniya Gruzii k Rossii*, Red. V. A. Potto, s. 43. Potto, "Kizlyar" adının Türkçe olduğunu ve köken olarak "Kızlar"dan geldiğini söylemektedir. V. A. Potto, *Dva Veka Terskago Kazaçestva (1577-1801)*, II, s. 42.

45 Çatalkılıç, *agt.*, s. 105.

46 Debu, *age.*, s. 30-31; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 34.

47 Temizkan, "Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı Kolonileştirmesinde Kozakların İşlevi", s. 318.

48 Cengiz Fedakâr, *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı: Kırmı Giden Yolda Anapa Kalesi (1781-1801)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 35.

49 Kırzioğlu, *age.*, s. 59-60.

yönetimi mevzuatı uyarınca yeni uyezdlar ve guberniyalar kuruldu⁵⁰. Potyomkin, Rusya'nın çıkarları için Terek'ten Don'a kadar uygulanacak olan bir kolonizasyon başlattı ve bu arazi üzerinde tarım, hayvancılık, sebze ve meyve yetiştiriciliği gibi faaliyetlerin yapılması için düzenlemeler yapıldı⁵¹.

Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında meydana gelen 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Kuzey Kafkasya'daki Küçük ve Büyük Kabardeyler de Rusya'ya verildi. 1777'de II. Katerina'nın kararnamesi ve Potyomkin'in direktifleriyle Kuzey Kafkasya'da ileri karakol hatları inşa edilmeye başlandı. 1777'de General Suvorov, Kuban Ordusu Komutanı olarak atanınca bölgede incelemelerde bulunup gözlem noktaları kurulmasını istedi. Ardından Temrük ve Taman'ı gezen komutan, Nogayların Türklerle bağlantısını kesmeye ve Adige prensleriyle Osmanlıların müşterek hareket etmelerini önlemeye çalıştı. Bunun en iyi yolunun güçlendirilmiş tahkimatlardan oluşan bir hat inşa etmek olduğu kanaatine varıldı. Kısa bir süre içerisinde Taman ve Sulak ağzında kaleler inşa edilmeye başlandı. 1778 yılına kadar Kuban Nehri boyunca Laba Nehri'ne ve Stavropol'e kadar uzanan arazi üzerinde 4 kale ve 20 tabya inşaatı tamamlandı. Aleksandrovsкая, Marinkaya, Kopıl ve Novotroitskaya bu dönemde inşa edilen kalelerdi⁵². 1777-1782 yılları arasında yeni kurulan Azak-Mozdok Hattı, Yekaterinodar'dan Malka'nın Terek'e kavuştuğu yerden başlayıp Rostov şehriden geçerek Azak'a kadar devam ediyordu. Georgiyevsk ve Stavropol'ün de aralarında bulunduğu toplam 10 kaleden oluşan Azak-Mozdok Hattı üzerinde yine Kazaklar iskân edildi. Suvorov, 1778'de bu hat üzerinde 30.000'i aşkın Ermeni, Rum ve Gürcü aileyi yerleştirdi⁵³. Azak-Mozdok üzerindeki hat mütemadiyen gelişmeye devam etti. Daha sonra Kızlyar-Mozdok ve Kuban hatlarıyla birleştirildi. Hattın üzerindeki askerî birliklerin sistemli olarak gelişimi ve diğer tamamlayıcı bağlantıların da sağlanmasıyla yavaş yavaş Kafkas Hattı oluşturulmuş oldu⁵⁴.

General Pavel Potyomkin'in 1782 yılında Kuzey Kafkasya'daki Rus ordusunun komutanlığına atanmasından sonra, bölgede yeni bir idarî ve askerî yapılanma

50 Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, TTK Yayınları, Ankara 2021, s. 46.

51 V. A. Potto, *Dva Veka Terskogo Kazaçestva (1577-1801)*, II, s. 128.

52 Suvorov'un Kuban'daki faaliyetleri için bk. V. Potto, *Kavkazskaya Voyna*, I, s. 100-112.

53 Temizkan, "Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı Kolonileştirmesinde Kozakların İşlevi", s. 321.

54 N. K. Stetsenko, agm., s. 62.

başladı. 1774 yılında Osetya’da meskûn Alagir, Tagaur ve Tual kabilelerinin ileri gelenleri Rusya’ya müracaat ederek bölgede bir kale inşa edilmesini ve etrafında kendilerine yerleşme hakkı verilmesini talep etmişlerdi. Bundan yaklaşık 10 yıl sonra, 1784’te II Katerina, Orta Kafkasya’da bir Rus kalesinin inşa edilmesine karar verdi ve Pavel Potyomkin’e, St. Petersburg’tan bu konuya dair talimat gönderildi. Bunun üzerine Daryal Geçidi’nde dağlara yakın bir yerde 1784 yılında Vladikavkaz Kalesi kuruldu⁵⁵. Ayrıca 1784’te Gürcü Askerî Yolu boyunca bazı tahkimatlar inşa edildi. 1785 yılına gelindiğinde, Kizlyar, Mozdok, Kuban-Karadeniz ve diğer hatlar birleştirilerek geniş bir Kafkas müstahkem hattı oluşturuldu. Fakat Vladikavkaz kurulduktan iki yıl sonra Rus işgaline karşı bir refleks olarak ortaya çıkan Şeyh Mansur’un başlattığı direniş hareketi nedeniyle terk edildi; ancak 1803’ten sonra yeniden inşa edilebildi⁵⁶.

Rusların Kafkasya’ya yayılmasında önemli rol oynayan bir diğer gelişme de 1785 yılında Kafkasya Nemestnikliği’nin (Naiblik) kurulmasıydı⁵⁷. Kafkasya’da ilk defa idarî ve askerî yönetim tecrübesi olan bu sistem, yeni ele geçirilen ve kolonizasyona tâbi tutulan bölgelerde kalıcı bir yerleşme sağlayabilmek için yeni düzenlemelerin yapılmasını gerektiriyordu. Astrahan ve Kafkas oblastlarından oluşan Naiblik, yapılan düzenlemelere göre uyezdlere bölündü. Yekaterinograd, Kizlyar, Mozdok, Georgiyevsk, Aleksandrovska ve Stavropol Kafkas oblastına dâhil edildi. Astrahan, Krasnoyarsk, Yenotayevsk ve Çernoyarsk uyezdleri ise Astrahan oblastına bağlandı⁵⁸. II. Katerina, naibliğin kurulmasıyla birlikte, Daryal üzerinden Tiflis’e ulaşan yolun açılıp sağlamlaştırılacağını, köprü, okul ve kilise gibi bir takım inşa faaliyetlerine girişileceğini duyurdu⁵⁹. II. Katerina’nın genel olarak bu reformlarla yapmak istediği, merkezi otoritenin imparatorluğun uzak bölgelerinde tam olarak hissedilmesini sağlamaktı. Çariçe’nin güvenini kazanmış generaller bu bölgelere naip olarak atandığında bu hassasiyete dikkat ettikleri anlaşılmaktadır⁶⁰.

55 M. D. Betoeva, “Oveyanniy Voinskoy Slavoy Vladikavkaz (İz İstorii Goroda)”, *Vestnik Vladikavkazskogo Nauchnogo Tsentra*, VII/1 (2007), s. 2; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 36.

56 Thomas M. Barrett, “Belirsizlik Hatları: Kuzey Kafkasya Sınır Bölgeleri”, *Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi*, çev. Furkan Özkan, II/3 (Eylül 2016), s. 61.

57 *İstoričeskij Očerok Kavkazskij Voyn ot ih Načala do Prisoedineniya Gruzii k Rossii*, Red. V.A. Potto, s. 163.

58 Naibliğin oluşturulması hakkında çıkarılan kanun için bk. *Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoy İmperii, Sobranie*, (1784 - 1788), XXII, Kanun no: 16.193, Sanktpeterburg 1830, s. 388.

59 Çaycıoğlu, *Rusya’nın Kafkasya Siyaseti...*, s. 47-50.

60 Mustafa Tanrıverdi, *Çarlık Rusyası’nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 18.

Azak-Mozdok Hattı'nın dışında bir de Karadeniz kıyısı boyunca uzanan Karadeniz Kordon Hattı bulunuyordu. Temeli 1793'te atılan bu hat, Batı Karadeniz Kordon Hattı, Sağ Kanat ve Karadeniz Kıyı Hattı olarak üç bölüme ayrıldı. Bu hattı inşa etmek suretiyle Ruslar, Osmanlıların Karadeniz'den Kafkasyahlara mühimmat göndermelerini engellemek istediler. 1793'te Zaporog Kazaklarının tâbi oldukları askerî Ataman Kuban'a yerleştikten hemen sonra nehrin sağ kıyısı ele geçirdi, ardından General Gudoviç'in emriyle gözlem için uygun yerlerde tahkimatlar inşa edildi ve böylece Karadeniz Kazakları ortaya çıkmış oldu⁶¹. 1795'te Gudoviç, Kuma ve Kuban'ın doğduğu yerden başlayıp Kuban ve Laba'nın birleştiği yere kadar olan bölgelerde yeni köyler (stanitsa) kurup 1000 civarında Kazak aileyi yerleştirdi⁶².

1820 yılından itibaren Kuzey Kafkasya'da çok sayıda yerleşim merkezi inşa edilerek Kazakların iskânına devam edildi. 1830 yılına kadar 15 stanitsaya toplam 8093 kişi yerleştirildi. Böylece Rusya'nın sınırları Kuban'dan başlayarak Karadeniz'in doğu kıyılarına kadar ulaştı. Bu dönemde Ruslarla anlaşp onlara tâbi olduktan sonra dağlıların baskınlarına maruz kalan Kafkasyalıların muhafızlığını Kazak birlikleri üstlendi⁶³. Kolonizasyon bu şekilde devam ederken Edirne Antlaşması'ndan sonra Osmanlı'nın doğu vilayetlerinden çekilen Rus ordusu Kuzey Kafkasya'ya yöneldi ve itaat etmeyen halklar üzerine sefer düzenleyerek hâkimiyeti sağlamaya çalıştı.

Çarlık Rusya, kolonizasyon siyasetini uygularken Batı'nın da sık sık kullandığı “medeniyet götürme” iddiasını kullanıyordu. Bazı yöneticiler ve bürokratlar ise Kafkasya'da hâkim olabilmenin tek yolunun dağlı halkı baskıyla kontrol altında tutmak olduğu inancındaydılar⁶⁴. İşte bu düşüncede olan yöneticilerin Kafkasya'daki en meşhurlarından General Yermolov (1816-1827) dağlı halk üzerindeki kontrolün artırılması ve Kafkas Hattı'nın güçlendirilmesi için bazı adımlar attı. Mesela Çeçenya'yı itaat altına almak ve Sunja Hattı'nı güçlendirmek için bazı kilit noktalara kale inşa etti. Böylece dağlılar abluka altına alınacak ve onların Kafkas Hattı'na hücumu engellenecekti. Yermolov, öncelikle Vladikavkaz ile Mozdok arasındaki yolun güvenliğini sağlamak için Çeçenya'daki Kazak-kiçe Köyü'ne ya-

61 Temizkan, “Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı Kolonileştirmesinde Kozakların İşlevi”, s. 324-325.

62 Baddeley, *age.*, s. 79.

63 Temizkan, “Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı Kolonileştirmesinde Kozakların İşlevi”, s. 329.

64 Mustafa Tanrıverdi, “Kafkasya'da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Kafkasya Özel Sayısı, 2 (2017), s. 546.

kın bir mevkiye 1817’de Pregradi ordugâhını kurdu. Bundan sonra yine Çeçen köylerinden Han Kale’ye yakın bir mevkiye Groznaya Kalesi’ni, 1819 yılında ise Vnezapnaya Kalesi’ni kurmak suretiyle hem hattın güvenliğini emniyet altına aldı, hem de Çeçenler üzerindeki baskısını artırdı⁶⁵. Yermolov, bu faaliyetlerini gerçekleştirirken en büyük yardımcılarından birisi General Velyaminov idi.

2. Kuzey Kafkasya’da Hâkimiyet Kurma Mücadelesi

a. Gürcü Askerî Yolu’nun Güvenliğinin Sağlanması

Asırlardan beri Kuzey ve Güney Kafkasya arasındaki geçiş Daryal aracılığıyla yapılmaktaydı. Daryal⁶⁶, oldukça tehlikeli ve dar bir geçit olduğu için bazı zamanlarda yüksek ve dik yamaçlarından kaya yuvarlanması yahut çığ düşmesi gibi olaylar yaşanabiliyordu. Yer yer patika şeklinde devam eden Daryal’dan askerî sevkiyat yapmak Gürcistan’a inmek isteyen Ruslar için büyük bir meseleydi. Bunun yanı sıra gelip geçenlere baskın düzenleyerek yağma teşebbüsünde bulunan Oset, İnguş ve diğer dağlı kabileler yolun güvenliğini tehdit etmekteydi. Bundan dolayı General Pavel Potyomkin Gürcülerin de desteğiyle Daryal’dan Kazbekler ve Kafkas dağları aracılığıyla Tiflis’e uzanan yolun inşasına başladı. Belirli mesafelerde tahkimatlar yapılarak yol emniyet altına alındı. 1783 yılında dört beygir koşulu bir fayton geçebilecek şekilde yolun inşası tamamlandı. Zamanla genişletilerek daha kullanışlı hâle getirilen bu güzergâh “Gürcü Askerî Yolu” olarak adlandırıldı. Bu yol Rusya’nın Güney Kafkasya’ya inmesinde büyük rol oynadı⁶⁷.

Kafkas Hattı ve Gürcü Askerî Yolu, bölge hâkimiyeti ve Güney Kafkasya’ya geçişte Rusya’ya önemli avantajlar sağlıyor ve bundan dolayı da güvenliği için bazı önlemlerin alınmasını gerektiriyordu. Ayrıca Rusya’yı Gürcistan’a bağlayan bu yolun Oset, İnguş, Çeçen ve Kabardeyler’in yaşadığı topraklardan geçmesi nedeniyle bu toprakların askerî ve stratejik önemi arttı⁶⁸. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Müstakil

65 Hatice Kerimov, *Aleksey Petroviç Yermolov’un Kafkasya Başkomutanlığı (1816-1827)*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012, s. 46-58; Aydın, *agt.*, s. 182-185.

66 Daryal adı köken olarak “dar yol” kelimesinden gelmektedir. Bk. V. Potto, *Kavkazskaya Voyna*, V, s. 89.

67 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 35-36; Çaycıoğlu, *Rusya’nın Kafkasya Siyaseti...*, s. 50-53.; N. Kuznetsov, “Voенно-Gruzinskaya Doroga”, *Entsiklopedičeskiy Slovar*, İzdateli: F. A. Brokgauz, İ. A. Yefron, VIA, S. Peterburg 1892, s. 843-845.; Tekin Aycan Taşçı, “Osetler Hakkında Türkçe ve Rusça Literatür Değerlendirmesi”, *Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi*, V/9 (Kasım 2019), s. 20-21.

68 Hatice Karımov, “Aleksey Yermolov Döneminde Kuzey Kafkasya’da Pristavlık Kurumunun

Kafkasya Kolordusu'nun bünyesinde bulunan yaklaşık 15.000 askerin neredeyse yarısı Kafkas Hattı'nda tutuluyordu. Bu kadar askerin Hat'ta bulunması Gürcistan'ın güvenliği ve Güney Kafkasya'daki Rus varlığı için her an ayaklanma halinde olan dağlıları dizginlemek lüzumundan da kaynaklanıyordu. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde İran ve Osmanlı Devleti'yle giriştiği savaşlardan sonra Rusya, Kuzey Kafkasya'daki faaliyetlerine yoğunlaştı ve I. Nikolay'ın “dağlı halkları itaat altına alma direktifi” doğrultusunda savaş planları uygulamaya konuldu⁶⁹.

Rusya'nın XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Kuzey Kafkasya'daki topluluklar üzerine düzenlediği saldırılar devam ederken Gazi Molla (Gazi Muhammed) önderliğindeki Müritler arasında bir hareketlenme meydana gelmiş ve Müritler, Rus işgaline karşı tüm güçleriyle direnmeye başlamışlardı⁷⁰. 1830 yılı başlarında önce Car-Balaken Lezgilerinin üzerine sefere çıkmış⁷¹, ardından Gürcü Askerî Yolu'nun güvenliği için Osetya harekâtı düzenlenmişti. Çünkü yukarıda da ifade edildiği gibi Rusların merkez ile Tiflis arasında yürüttüğü askerî sevkiyat, haberleşme ve ulaşım bu yol üzerinden gerçekleşiyordu. Genellikle Cerahlar, Kistler, Tagaurlar, Osetler ve İnguşlardan oluşan dağlı kabileler, sarp ve oldukça tehlikeli geçitlerle dolu bu yolun muhtelif yerlerinde gizlenerek mal sevkiyatı yapan kervanlara ve askerî konvoylara saldırıyorlardı. Üstelik bu saldırılar Duşeti'ten Vladikavkaz'a kadar uzanan yol üzerinde yoğun bir şekilde görülüyordu⁷².

Edirne Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte (1829) Osmanlı İmparatorluğu'yla yapılan savaş nihayete erince Rus ordusu Osmanlı'nın doğu vilayetlerinden geri çekildi. Bir müddet sonra da bölgedeki Rus orduları Başkomutanı Paskeviç Kafkasya'dan ayrıldı. Bundan sonra buradaki kuvvetlerin komutası General Pankratyev ve Emanuel tarafından idare edilmeye başlandı. Ancak bu iki komutanın idaresi zamanında müritler üzerinde yeteri kadar başarı sağlanamadı. Paskeviç Kafkasya'dan ayrılmadan önce dağlı kabilelerin itaat altına alınması için bir takım planlar hazırlamıştı. Fakat 1826-1828 Rusya-İran Savaşı ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı bu planların uygulanmasına tam olarak fırsat vermemişti. Ancak

Kurulması ve Faaliyetleri (1816-1827)”, *Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi*, V/10 (Mayıs 2020), s. 168.

69 V. Çudinov, “Okonçatelnoe Pokorenie Osetin”, *Kavkazskiy Sbornik*, Red. General Mayor Çernyavskiy, XIII (Tiflis 1889), s. 2-8.; Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti...*, s. 203.

70 RGIA, F. 1268, Op. 1, D. 3, L. 5a-5b.

71 RGIA, F. 1018, Op. 3, D. 192, L. 135a-136a, 140a-145a.

72 Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti...*, s. 226.

1830 baharında fırsat bulan başkomutan, dağlıların itaat altına alınması hakkındaki planlarını açıkladı. Bu dönemde Kuban ve Terek boylarında yer alan hatlara seferler düzenlendi, Osetya'da Tagaurlar, Kistinler, Galgaylar üzerine gidildi ve Abhazya kıyıları ele geçirilerek bölgedeki Rus hâkimiyeti sağlanmıştır⁷³.

b. Velyaminov'un Dağlılara Yönelik Baskınları

Baron Rozen, 8 Ekim 1831'de Kafkasya Orduları Başkomutanı olarak atandığında bölgede meydana gelen olaylar hakkında yeteri kadar tecrübesi yoktu. Bundan dolayı tecrübeli generallerle fikir alışverişinde bulunuyor ve yapılması gerekenler hakkında sık sık Petersburg'a danışıyordu. Bu sırada bölgenin idaresinde Rozen'e yardımcı olan Velyaminov'un⁷⁴ fikirleri ve tecrübesinden istifade etme düşüncesi ağırlık kazandı. Aslında bu kanaat, yukarıda da ifade edildiği gibi Velyaminov'un Yermolov'a en yakın isimlerden biri olması ve onun döneminde Çeçenler, Lezgiler ve diğer yerli halklar üzerine çok sert ve başarılı operasyonlar gerçekleştirmesinden kaynaklı olarak ortaya çıkmıştı⁷⁵.

Yermolov dönemindeki tecrübelerini Kafkas Hattı Komutanlığı'na atandığında yeniden uygulama fırsatı bulan Velyaminov, hattın güvenliği, Gürcü Askerî Yolu'na düzenlenen saldırıların engellenmesi ve dağlıların sakinleştirilmesi için Çeçenler üzerine askerî harekâta girişti. Kalabalık bir hâlde Sunja Nehri'ni geçerek yüksek dağları aşan Çeçenler, Mozdok ve Greben Kazak alaylarının bulunduğu bazı stantsaları tehdit etmekteydi. Bu esnada Taşkıçu'da bulunan Velyaminov, 1831 yılının Ekim ayı ortalarında Sunja ağzına harekât düzenledi. İlerleyen Rus kuvvetleri 1 Kasım'da Açeş Aulu'na kadar dayandılar ve burada Gazi Molla'nın topladığı 3.000 Çeçen'le karşı karşıya gelerek onları dağıtıp Sunja'nın ötesine geç-

73 "General Velyaminov i Yego Znaçenie Dlya İstorii Kavkazskoy Voynı", *Kavkazskiy Sbornik*, Red. General Mayor Çernyavskiy, C VII, Tiflis 1883, s. 14-26. Baddeley, *age.*, s. 250-251.

74 Velyaminov, Aleksey Aleksandroviç (1785-1838), soylu bir ailede dünyaya geldi. 1802'de ordudaki görevine başladı. 1805'ten itibaren Fransa'ya, 1810'dan sonra da Osmanlı'ya karşı yürütülen savaşlara katıldı. 1812-1814 yıllarında Vatan Savaşı'nda görev aldı. Bu savaş esnasında Yermolov'un dikkatini çekti ve 1816'da Müstakil Gürcistan Kolordusu Kurmay Başkanlığı'na atandı. 1818'de Grozny Kalesi inşa edilirken buraya saldırı düzenleyen Çeçenleri cezalandırmak için Sunja'nın ötesinde gönderildi. 1829'da 16., 1830'da ise 14. Piyade Piyade Tümen Komutanlığı'na atandı. 1831 yılında Kafkas Hattı Komutanı olarak tayin edildi. 1838'de hayatını kaybetti ve Tula Vilayeti, Aleksinskiy bölgesi Medvedki kasabasına defnedildi. *AKAK*, T. VIII, s. XI.

75 Yermolov zamanında Velyaminov'un faaliyetleri için bk. Kerimov, *Aleksey Petroviç Yermolov'un...*, s. 52-70, 118-126.

meye zorladılar. Bu arada Açeş'deki buğday ve yem stoklarına el koydular⁷⁶. Velyaminov Çeçenlere karşı giriştiği savaşlardaki başarılarından dolayı yıllık gelirine ek para tahsisıyla ödüllendirildi⁷⁷.

Müritlerin Kizlyar'a doğru yaklaşması üzerine Yarbay Uskov komutasındaki Kazak birlikleri onların üzerine gönderildi. Savaşın seyri hakkındaki bilgi Kizlyar komutanı Yarbay Şirokiy tarafından Rozen'e ulaştırıldı. Buna göre; 1 Kasım günü öğle vakitlerinde Laşurin ileri karakolundan dört kişi bir binada yanmıştı. Şirokiy bu olayı soruşturmak ve suçluların yakalanması için derhal Terek Kazak Ordusu'ndan bir askerî birliği bölgeye göndermişti. Bu arada Rusların yaptığı yoğun top atışları ahali üzerinde bir telaşa neden oldu. Ahalinin Gazi Molla'ya bağlılığı o kadar ileri boyutlardaydı ki Velyaminov, dağlıların zihinlerinden Gazi Molla etkisinin kısa zamanda silinemeyeceğini fark etmişti. Aynı zamanda Kumuklar ve Salatavlar Çiryurt'ta, Tabasaranlar Dübek'te ve Tarkovlar Erpeli'de bozguna uğradılar. Öte yandan General Pankratyev Çirkey'e yaklaştığında Gazi Molla, Çeçenlerin büyük bir kısmını birleştirmeyi başardı. Rozen bu birliğin durdurulması için önlemler alıp bazı emirler yayınladı. Buna göre; Kafkas Hattı'nın sol kanadını güçlendirmek için teyakkuz halindeki yerli ahali durduruluncaya kadar Velyaminov'un birlikleriyle Dağıstan'daki Vnezapnaya Kalesi'nde konuşlanmış piyade ve topçulardan oluşan bir askerî kuvvet, Terek'e gönderilmeliydi. Ayrıca Kabardeylerdeki sükûnetin devamı ve Malka'da bulunan stanitsaların güvenliği için Herson, Karabiner ve topçu birliği takviyesi yapılmalıydı. Öte yandan adı geçen birliklerin görev yerlerine gecikmeden ulaşmaları gerektiği de ilgili mercilere bildirildi⁷⁸.

12 Kasım 1831'de Gazi Molla'nın Terek Boyu'na geldiği ve Kizlyar civarında olduğu Rozen'e rapor edildi. Rozen'e sunulan raporda çatışmalarda ölenler, yaralılar ve esirler hakkında bilgiler de verilmekteydi. Buna göre yerli ahalden 126 ölü, 38 yaralı vardı ve Ruslar 168 esir almışlardı⁷⁹. Aktaş-aul'un ele geçirilmesinden

76 “Otnoşenie barona Rozena k gr. Çernışevu, ot 12-go noyabrya 1831 goda, No: 135.”, *AKAK*, No: 568, C VIII, Tiflis 1881, s. 669.

77 RGIA, F. 384, Op. 1, D. 658, L. 1a. (Maaşına ek olarak 12 yıl boyunca her yıl 2.000 ruble)

78 “Otnoşenie barona Rozena k gr. Çernışevu, ot 12-go noyabrya 1831 goda, No: 135.”, *AKAK*, No: 568, C VIII, s. 669-671.

79 8. Tabur'dan Teğmen Tsiklaurov ve Kizlyar Terek Ordusu'ndan Artomonov, Yegorov ve Filippov ile alt rütbelilerden 13 Kazak ölü, Kizlyar Terek Ordusu'ndan Yüzbaşı Meşeryakov ve 8 subay yaralıydı. Bunların dışında 13 kişi müritlere esir düşmüştü. (“Toje, ot 26-go noyabrya 1831 goda, No: 190.”, *AKAK*, No: 569, C VIII, s. 671-672.) Gizetti, Kizlyar'da meydana gelen çatışmalarda ahalden 103 ölü, 29 yaralı, 155 esir alındığını; rütbelilerden 7 ölü, 1 yaralı; alt rütbelilerden 16 ölü, 8 yaralı ve 14 esir verildiğini kaydetmiştir. A. L. Gizetti, *Sbornik Svedeniy o Poteryah Kavkazskih*

sonra, 28 Ocak 1832'de Velyaminov, müritlerin büyük bir kısmının Salatov civarındaki Dılım Köyü'nde toplandığını haber aldı. Bu arada Gazavat hareketinin önderlerinden Hamzat Bey ve Gazi Molla da buradaydılar. Müritlerin Gebek-kala civarındaki dağlarda güçlü bir şekilde pozisyon aldığını öğrenen Velyaminov, topçular eşliğindeki Rus birliklerini onların üzerine gönderdi. Dılım'dan aldıkları destekle müritler, 40. Yegerskiy Alayı'na saldırı düzenlediler. Çatışmanın sonunda yerli ahalden 80 kişi hayatını kaybetti. Ruslardan ise 10 ölü, 49 yaralı vardı. Bu olaydan sonra Ruslar, herhangi bir direnişle karşılaşmadan Dılım'a 5 verst uzaklıkta bir yere kadar vardılar. Salatav ahaliyi teslimiyet için General Velyaminov'a temsilci yolladı. Velyaminov onlarla yaptığı görüşmede Gazi Molla'yı desteklemeyip bölgelerinden uzaklaşturmalarını ve aşağıdaki talepleri yerine getirmelerini istedi⁸⁰:

- 1- Kizlyar ve çevresinde alınan tüm esirlerin teslim edilmesi,
- 2- Her avludan (ev) 5 ruble para cezası ödenmesi,
- 3- Ev başına her yıl gümüş ruble olarak vergi alınması.

Rusların askerî gücü ve tehdidi karşısında tedirgin olan bölge ahaliyi yukarıda belirtilen şartları kabul etmek durumunda kaldı. Çirkey sakinleri de Pankratyev'in ileri sürdüğü şartlara uygun hareket ederek, Velyaminov'un koyduğu yıllık vergiyi ödediler. Andreyev, Kostek, Gazi Yurt ve Kumuk köylerinin sakinleri de savaş sırasında terk ettikleri yurtlarına geri döndüler⁸¹.

Rusların Salatav ve Auhov (Auh) civarına saldırıp ahaliyi vergiye bağlamalarından sonra Velyaminov 10 Şubat 1832'de Taş-kiçe'den çıkıp 13 Şubat'ta Grozny'ya geldi. Kendi birliklerine katılan Mozdok, Greben ve Terek alaylarına mensup 800 Kazakla birlikte gece yarısı Çeçenya'daki Açıy Köyü'ne beklenmedik bir saldırı düzenledi. 15 Şubat'ta Kazak-kiçe'ye ulaşan Velyaminov, halkın karşı koyacağını öngördüğü için temkinli hareket ederek öncü birlikler gönderip stratejik noktalara toplar yerleştirerek köyü kuşatma altına aldı. Böylece Ruslar Sunja'nın sol kıyısından başlayarak Grozny civarına kadar Çeçen köylerini tahrip ettiler. Buradan sonra Bolşie (Büyük) Samaşki ve Malie (Küçük) Samaşki'yi işgal ettiler. Daha sonra 19-23 Şubat arasında Galoy-Yurt, Zakan-Yurt, Bolşie Kuları, Malie Kuları, Al-

Voyak vo Vremya Voin Kavkazsko-gorskoy, Persidskiy, Turetskiy i v Zakaspiyskom Kraye 1801-1885 gg., Red: Potto, Tiflis 1901, s. 28.

80 "Toje, ot 11-go fevralya 1832 goda, No: 109.", *AKAK*, No: 570, C VIII, s. 672.

81 "Toje, ot 11-go fevralya 1832 goda, No: 109.", *AKAK*, No: 570, C VIII, s. 672.

han-Yurt'u tahrip ederek Grozniy'e döndüler. Bu sefer sırasında Rusların kayıpları 2 ölü, 28 yaralıydı. Bölge halkından ise 30 kişi öldü. Bu arada Grozniy'den çıkan Rus birlikleri 15 Şubat gecesi şiddetli soğuk nedeniyle zor bir gece geçirdi. Sabaha doğru 49 asker ağır şekilde, 153 asker ise hafif şekilde don faciası yaşadı⁸².

Aslında Çar I. Nikolay'ın böyle âni ve parça parça yapılan saldırılardan uzak durulması konusundaki talimatları biliniyordu. Velyaminov'un bu âni hareketi, Çar'ın hiddetlenmesine neden oldu. Harbiye Nazırı Graf Çernışev, Rozen'e gönderdiği 5 Nisan 1832 tarihli mektubunda; Velyaminov'un Çeçenleri cezalandırmak için Grozniy'den Sunja'nın yukarılarına kadar giriştiği harekâtle ilgili Çar'ın fikirlerini bildirdi. I. Nikolay, bu tür plansız girişimlerin sadece dağlıların gerginleşmesine yaradığını düşünüyor ve bu seferlerden hoşnut olmadığını bildiriyordu. Sorumluların sert bir şekilde uyarılmasını isteyen Çar, derhal şu soruların cevabını istedi⁸³:

1. Askerî harekâtların daha önceden hazırlanan plana göre yapılması hakkında imparator iradesi olduğu defalarca ilan edilmesine rağmen, hangi gerekçelerle dağlılar üzerine ayrı ve başına buyruk bir sefer düzenlendi?
2. Müfrezelerin tüm ihtiyaçları ve özellikle atların yem ihtiyaçları karşılanmadan neden sefere başlandı?
3. Havanın bu kadar soğuk olduğu bir zamanda, dağlarda hayatta kalmak mümkün değilken neden bu harekâta girişildi?

Rusların bu seferleri sırasında insanların soğuktan korunması için gereken tedbirler yeteri kadar alınmamış olacak ki bir gecede yaklaşık 200 asker soğuktan donmuştu. Velyaminov, 26 Mayıs 1832'de Rozen'e yazdığı raporunda Çeçenya ve Dağıstan ahalisi üzerine düzenlemiş olduğu sefer hakkında bilgi verdi. Velyaminov, bu harekâtın gerekliliği konusunda oldukça ikna edici savunma yaparak aslında seferlerin gerekliliğine dikkat çekti ve böylece kendisine yöneltilen eleştirileri hafifletti⁸⁴. Bu açıklamalardan sonra dağlıların da sakinleştirilememesi üzerine bir takım sınırlar getirilmek koşuluyla bazı baskınlara ve sert uygulamalara izin verildi⁸⁵.

82 "Toje, ot 10-go marta 1832 goda, No: 175.", *AKAK*, No: 571, C VIII, s. 673.

83 "Otnoşenie gr. Çernışeva k baronu Rozenu, ot 5-go aprelya 1832 goda, No: 544.", *AKAK*, No: 574, C VIII, s. 674-675.

84 "Raport gen.-l. Velyaminova baronu Rozenu, ot 26-go maya 1832 goda, No: 60.", *AKAK*, No: 577, C VIII, s. 675-677.

85 Baddeley, *age.*, 251-252.

c. Rusların Çeçenler ve İnguşlar Üzerine Düzenlediği Seferler

Dağlık bölgelerde yaşayan Kafkasyalılar tarih boyunca sınırlı geçim kaynakları nedeniyle etrafa yağma ve çapul amaçlı akınlar yapıyorlardı. Rus kolonizasyonu ile birlikte bu akınlar, Rus Kazaklarının yerleşim yerleri olan stanitsaları, Rus karakollarını ve hat üzerindeki ordugâh şehirleri hedef aldı. Bu akınlar aynı zamanda Rus işgaline karşı bir tepki olarak gerçekleşiyordu. Özellikle Kuzey Kafkasya'daki kolonizasyon bölgesine yakın olan Çeçenler, İmam Mansur'un hatırasını canlı tutuyor, onun Rus işgaline karşı topraklarını savunma prensibini benimsiyorlardı⁸⁶.

İmam Mansur'un bu anlayışını devam ettiren Gazi Molla ve ona bağlı müritler 1832 yılında Çeçenya dolaylarında Ruslara karşı bir takım başarılar elde ettiler. Vladikavkaz'ı tehdit etmek amacıyla önce Nazran'ı kuşatan Gazi Molla, bölgeyle irtibatı sağlayan tüm haberleşme yollarını kesti. Gün boyunca devam eden çarpışmalar neticesinde Rus birlikleri, bu kuşatmayı geri püskürtmeyi başardılar. Ardından Gazi Molla, Sunja'nın diğer yakasına geçerek Nazran'ın kuzeyinde yaşayan dağlı ahaliyi kendi safına çekmek için bazı girişimlerde bulundu. Gürcü Askerî Yolu'nun doğu kısımlarında yaşayan Çeçenler, Kistler ve Galgaylar (İnguşlar) üzerine birlikler gönderip onların da müritler safına katılmalarını sağladı. Gazi Molla'nın kendi taraftar sayısını artırmak için yaptığı bu faaliyetleri neticesinde, bölgede Ruslara karşı bir direniş hareketi başladı. Bu esnada Rus propagandası yapan bazı misyonerler öldürüldü. Ayrıca Rusların yerel idareci olarak tayin ettiği *pristav*⁸⁷ da bu kargaşa sırasında hayatını kaybetti. Bununla da kalmayan müritler Rusların haberleşme ve askerî konvoy yolu olarak kullandığı Gürcü Askerî Yolu'na saldırı düzenleyip tahkim edilmiş noktalara zarar verdiler. Bu olayları bastırmak ve ulaşım yollarını emniyet altına almak için bölgeye sefer düzenleme kararı alındı⁸⁸. İşte Velyaminov'un dağlılara karşı sert davranma düşüncesindeki haklılığı bu şekilde kanıtlanmış oldu. Baron Rozen müritler üzerine düzenlenen bu harekâtın bizzat başındaydı⁸⁹.

86 Abdullah Temizkan, "Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX/2 (2009), s. 175.

87 Pristavlık müessesesi, Çarlık Rusya zamanında Kafkasya'daki Rus idarî yapılarından biriydi. Pristavlar, Rusya'ya tâbi olan halkların başına atanan ve bölgeyi kontrol altında tutan bir memurdu. Bk. Taşcı, "Kafkasya'da Rus İdari Yapıları (1785-1845)", s. 76. Pristavlık'ın Kuzey Kafkasya'da ortaya çıkışı ve faaliyetleri için bk. Karımov, "Aleksy Yeremolov Döneminde Kuzey Kafkasya'da Pristavlık...", s. 163-186.

88 RGIA, F. 1268, Op. 1, D. 3, L. 8a-9b.

89 Baddeley, *age.*, s. 253.

Eksiklerini tamamlayıp 1832 yazında Galgaylar üzerine sefere çıkma hazırlığında olan Rus kuvvetleri ilk önce teslim şartlarını açıklayan bildiri gönderdiler. Ancak Galgaylar zor arazi şartlarındaki tecrübeleri ve dağlardaki savaş kulelerine güvenerek teklifleri reddettiler. Ruslara saldıran suçluları da vermeyeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine Galgayların bulunduğu mevkiye Rus birlikleri sevk edildi. Terek'i aşan Ruslar Kafkas dağlarının tehlikeli ve uçurumlarla dolu dar yollarından geçerek güçlükle ilerlediler. Toplar tekerleklerinden sökülerek yük hayvanlarının sırtında taşındı. Birkaç gün sonra Assa Irmağı kıyısındaki Zoti Köyü civarında çarpışmalar başladı. Burada Ruslar ekinleri yakıp savaş kulelerini bombalayarak etrafı tahrip ettiler. Galgaylar ise savaş teknolojisi bakımından üstün olan Ruslara karşı gerilla savaşı yürütmek suretiyle karşılık verdiler. Rusların amacı, Tsori'ye ulaşip etrafı tahrip etmekte; ancak savaş kulelerinden yapılan saldırılar ilerlemelerine engel teşkil ediyordu. Birkaç günlük direnişten sonra Ruslar Tsori'ye girdiler ve şehri tamamen tahrip ettiler⁹⁰.

Temmuz 1832'de Galgaylar üzerine düzenlenen bu harekât ile Rozen, Lars'tan başlayarak Gürcistan sınırındaki Pasanaur'a kadar uzanan Gürcü Askerî Yolu'nun güvenliğini sağlamayı amaçlıyordu. Vladikavkaz'dan yola çıkarak 12 Temmuz'da Terek'e gelen Rozen, Makaldon (Armhi) Nehri'ne doğru zorlu bir yürüyüşten sonra Obin Köyü yakınına geldi. Civardaki Cerahov köylerinde yaşayan ahali Ruslara direniş göstermeyince, yollarına devam ederek 13 Temmuz'da Huli'ye ulaştılar. 14-15 Temmuz'da Çelihoylar'ın yaşadığı bölgeye seferler düzenlendi. Salgi taraflarına haber gönderilerek Rusya'ya itaat etmeyenlerin bu bölgelere yerleşmelerine izin verilmeyeceği bildirildi. Bu esnada Velyaminov, Kabardinler ve İnguşetya'da operasyonlar yürütüyordu⁹¹.

16 Temmuz 1832'de Hulinler ve Galgayların Hevsur taraflarındaki ormanlara gizlendiklerini öğrenen Rozen, Galgay köyü Beşti'ye gelerek Pristav Konstantin'in⁹² ölümünden sorumlu kişilerin peşine düştü. Albay Zass ve Yarbay Çilyayev komutasındaki müfrezeler yoğun sisli havaya rağmen arazide ilerlediler. Rozen, Galgaylara iki defa haberci göndererek Konstantin'in katillerinin teslim edilmesi ve 1830 yılına ait verginin tazminatla birlikte ödenmesini istedi. Galgaylar ise şart-

90 Baddeley, *age.*, s. 254-255.

91 "Otnoşenie barona Rozena k gr. Çernışevu, ot 15-go iyulya 1832 goda, No: 12.", *AKAK*, Belge No: 578, C VIII, s. 677-678.

92 Konstantin, 1830 yılında Osetya'ya düzenlenen seferler sırasında Pristav olarak tayin edilmişti. Bk. "Toje, k upravlyayuşemu Glavnım Ştabom Y. İ. V., ot 12 dekabrya 1830 goda, No: 368.", *AKAK*, No: 304, C VII, Tiflis 1878, s. 372.

ların kabul edilebilir olmadığını söyleyip, mücadeleye devam edeceklerini açıkladılar. 18 Temmuz'da Rozen sarp dağları aşarak Galgayların ana yerleşim yerine yakın Assa kıyısındaki Targim Köyü'ne geldi ve burada Galgayların üç farklı yerde gizlendiklerini öğrendi. Birinci gurup Hulinlerle birlikte Hevsur tarafındaki geçit ve ormanlarda, ikinci gurup Assa'ya kadar uzanan Mathoh sıradağlarının ortasında, üçüncü gurup ise Assa'nın sağ tarafındaki yüksek dağlar ve kayalıkların ötesinde bulunuyorlardı. Rozen, onları takip için 200 kişilik Oset milislerini Mathoh dağlarına sevk etti. Gürcü milislerini ve Tiflis Piyade Alayı'na mensup iki askerî bölüğü de Yüzbaşı Parhomov komutasında Galgaylar üzerine yolladı. Osetler bu takibat sırasında yaklaşık 250 büyükbaş, 1.300 küçükbaş ve birkaç binek hayvana el koydular⁹³.

Rozen, emrindeki kuvvetlerle 19 Temmuz'da Targim Köyü yakınındaki Gay yoluna hareket etti. Orduyu dik yamaçlar ve dar patikadan geçirmeden evvel temkinli davranarak Albay Zass komutasındaki Mozdok Kazak Alayı'nı yüksek kayalıkları ele geçirmesi için önden gönderdi. Sisli havadan istifade ederek kayalıklara yaklaşan Albay Zass, aralıksız tüfek atışıyla karşılaştı. Yaşanan çatışmanın sonunda Kazaklar ve Osetler yükseklere kadar çıkmayı başardılar⁹⁴. 22-23 Temmuz 1832'de Gay çevresinde bulunan 8 köy tahrip edildi. Ardından Targim Köyü yakınındaki 9 köy daha imha edilerek Terek'e geri dönüldü. 28 Temmuz'da Vladikavkaz'a ulaşan Ruslar, bu seferler sırasında Çelihoylar, Kistinler ve Cerahovlar'ı hâkimiyet altına aldılar. Böylece Rusların Galgaylar üzerine düzenledikleri askerî harekât sonlanmış oldu. Ayrıca bu harekât, Gürcü Askerî Yolu'nun güvenliği ve sakinliği için olumlu sonuçlar doğurdu⁹⁵. Aynı amaçla seferlerine devam eden Velyaminov, İnguşetya'ya yürüyerek 13 Temmuz 1832'de Nazran'dan çıkıp Karabulak'taki Şelçih Köyü'ne geldi, fakat yolun kötü durumda oluşu ve Sunja'nın kolayca geçilememesi nedeniyle geç varabildi. Şelçih çevresinde iki farklı yere batarya kuran Ruslar, top atışına başlayarak kısa süre içinde köyü ele geçirdiler. Assa'nın ters istikametindeki ormanda gizlenen ahaliyle Ruslar arasında çatışmalar yaşandı. Şelçih, Rus belgelerinde de geçen ifadeye göre harap edildi. 15 Temmuz'da buradan çıkan Velyaminov, Hayfir veya Hüdaverdi olarak zikredilen yeri herhangi bir direnişle karşılaşmadan ele geçirdi; ardından Mujih ve Fargiv köylerini zapt etti. Etrafın tahrip edildiğini duyan Karabulak sakinleri haberci gönderip aman

93 “Toje, ot 21-go iyulya 1832 goda, No: 20.”, *AKAK* No: 579, C VIII, s. 678-679.

94 “Toje, ot 21-go iyulya 1832 goda, No: 20.”, *AKAK* No: 579, C VIII, s. 679.

95 “Toje, ot 29-go iyulya 1832 goda, No: 42.”, *AKAK* No: 581, C VIII, s. 681.

dilediler. Ruslar da karşılığında yıllık vergiyi ödemeleri gerektiğini bildirdiler. Tsoal Köyü'nü de tahrip ettikten sonra Velyaminov, Galaşevler üzerine yürüdü ve onları da hâkimiyeti altına aldı⁹⁶.

Velyaminov'un 21 Temmuz 1832 tarihli raporuna göre; Assa'nın sağ kıyısındaki Merkey'e saldırdığı ve nehrin ötesine geçen 400 civarında Karabulaklı ile çatıştığı anlaşılmaktadır. Aralıksız yağan yağmur nedeniyle Assa'nın suyu taşıdığı için Ruslar suyun karşısına geçemediler. Karşıda bulunan Amgit Köyü'nü tahrip etme amacıyla olan Ruslar, bu hedeflerine ancak 23 Temmuz'da nehrin suyu azaldığında ulaşabildiler. 24 Temmuz'da Velyaminov Galaşki yakınındaki harap olmuş kulelerin yanında konakladı. Bütün bu seferler sırasında 5 Karabulah köyü itaat altına alındı ve civardaki 11 köy Rusya himayesine girdi⁹⁷.

Velyaminov, Çeçenya'daki harekâtına hız kesmeden devam ederken, seferler hakkında düzenli olarak Baron Rozen'e rapor gönderiyordu. Rozen de gelişmeleri St. Petersburg'a bildiriyordu. 17 Ağustos 1832'de Goyta yakınlarından Çernışev'e yazdığı rapora göre; 11 Ağustos'ta Şatoy-Yurt civarında yaşayan bazı Çeçenlerle Ruslar çatışmaya girdiler. Şatoy-Yurt'u imha etmek için Albay Şumskiy'in komutasındaki birlikler bazı stratejik noktaları tuttular. 13 Ağustos'ta ahaliden temsilciler gelerek esirler hakkında Ruslarla görüştüler. Ancak bazı Gehi Köyü sakinleri Ruslara itaat etmediler. 14 Ağustos'ta Simin-Yurt, Yasan-Yurt, Mirza-Han-Yurt ve Goyın-Otarış köyleri ateşe verildi⁹⁸. Bu arada Argun kıyısındaki Rus kampına yakın bir mesafede bulunan Topli Köyü'nden gelen hareketlilik haberleri üzerine Rozen, Velyaminov'u oraya gönderdi. 16 Ağustos 1832'de saldırıya geçen Velyaminov, oradaki hâkimiyeti sağlamayı başardı. Çok sayıda Çeçen bu çatışmalarda hayatını kaybetti. Rusların kaybı ise daha azdı. Tüm bu yaşanan gelişmelerin dışında Hamzat Bey birlikleriyle birlikte geri püskürtüldü ve Avarya'daki köyüne dönmek durumunda kaldı. Bu seferler neticesinde Gürcü Askerî Yolu sakinleşti, Gürcistan'da her şey normal seyrine döndü. Dağıstan'da da bu dönemde dikkate değer bir olay meydana gelmedi⁹⁹.

Velyaminov, 17 Ağustos'ta kampa geri dönerken Argun'u geçtiği sırada Çeçenler

96 "Toje, No: 21. – Lager pri sel. Gae.", *AKAK*, No: 580, C VIII, s. 680-681.

97 "Toje, No: 43.", *AKAK*, No: 582, C VIII, s. 682.

98 "Toje, ot 17-go avgusta 1832 goda, No: 91.-Lager pri sel. Goyta.", *AKAK*, No: 583, C VIII, s. 682.

99 "Toje, ot 17-go avgusta 1832 goda, No: 91.-Lager pri sel. Goyta.", *AKAK*, No: 583, C VIII, s. 683.

Ruslara saldırdılar. Bu saldırı, topçuların hızlı hareketi sayesinde hafif zayıatla atlatıldı. Diğer taraftan Albay Zass, Çınaroy-Ustarhan, Goytı ve Balahay-Goytı'ı imha etmek için harekete geçti ve çok geçmeden amacına ulaştı. Bu arada Gazi Molla'nın Lezgilerle Auhov Köyü'ne geldiği ve Çeçenya'daki Rus kuvvetlerinin yönünü saptırmak için Kaçalkov dağlarına yürüdüğü öğrenildi. Stary Aksay, Boldcalı, Hoşgeldi, Aller-Aul, Noyen-Berdi, Goryaçevodsk ve Gudermes adlarıyla anılan Kaçalkov köyleri müritlere direniş göstermediler. Kumuk köylerini muhafaza için kalan Kalaçevskiy ile Terek ötesindeki Vnezapna, Taşkiçe ve Amir-Aciyurt tahkimatlarının başarılı hareketleri sayesinde Ruslar fazla zarara uğramadılar. Gazi Molla'nın Terek'e doğru gelip Ruslara saldıracağı bilgisi ulaşınca 500 kişilik Greben Kazak Alayı Novogradskiy stanitsasında hazırlıklarına başladı. Kalaçevskiy, Gazi Molla'yı karşılamak için Terek'i geçerek ormanlık alanda yerini aldı. Meydana gelen savaşta çok sayıda Rus öldü ve ellerindeki toplar müritlerin eline geçti. Yaklaşık 150 Kazak, Amir Aciyurt tahkimatına geri dönmek durumunda kaldı. Rus kaynakları rakam vermeseler de müritlerden de çok sayıda ölen olduğunu belirtmektedirler. Bu çatışmalardan sonra Ruslar daha çok sefer yaparak Argun'un sol tarafındaki birçok köyü itaat altına aldılar¹⁰⁰.

Argun'u geçmeye çalışan Ruslara 22 Ağustos 1832'de Çeçenler saldırınca yeniden çatışma meydana geldi. Ardından Küçük-Çeçen ve Can-Yurt köyleri imha edildi, Şali ele geçirildi¹⁰¹. Rozen, müritlerin toplandığı Germencik'e hareket etti. Çünkü yaklaşık 3.000 kişi burada Gazi Molla'nın gelişini bekliyordu¹⁰². Germencik bu dönemde Andilerle de takviye edilen bir tahkimat haline gelmişti. Gazi Molla, az sayıda birliği takviye için göndermekten başka bir şey yapamadı. Ahalinin elinde kendilerini savunabilecek yeterli savaş malzemesi de bulunmuyordu. Netice itibarıyla Ruslar köyü hemen teslim aldılar¹⁰³. Atabay Yurt, Tsentoroy, Mesker Yurt, Şerdi Koysur Yurt, Hambulatoy, Belgatoy ve Germencik'in bazı kısımlarından temsilciler gelerek vergi ve tazminat ödediler. Bazıları ise Rusların istediği meblağı kabul etmediler. Bu nedenle Ruslar 27-28 Ağustos'ta Alhan Yurt, Sala Yurt, Lyalsin Yurt, Nazari Yurt, Uzden Yurt, Uruzbey Yurt, Hızın Yerzo Yurt köylerine saldırdılar¹⁰⁴.

100 "Toje, ot 22-go avgusta 1832 goda, No: 111." *AKAK*, No: 584, C VIII, s. 683-684.

101 "Toje, ot 27-go avgusta 1832 goda, No, 131.", No: 585, s. 684.

102 Ş. A. Gapurov vd., agm., s. 44.

103 "Toje, ot 27-go avgusta 1832 goda, No, 131.", No: 585, s. 685-686.

104 "Toje, ot 3-go sentyabrya 1832 goda, No, 147.", No: 586, s. 687; Ş. A. Gapurov vd., agm., s. 46.

Eylül ayı başlarında Anto-Yurt'a gelen Ruslarla Çeçenler arasında yeni çatışmalar yaşandı¹⁰⁵. Taba-Yurt ve Kuliş-Yurt imha edildi, Metso-İrzo-Yurt'lular ise rehinne göndermeyi kabul ettiler. Gazi Molla'nın İçkerin Köyü ve Bena taraflarında bulunduğu haberleri Ruslara ulaştınca 7 Eylül'de Rozen Kürin-Bena'ya yürüdü. Bundan sonra Gudermes taraflarında şiddetli çarpışlar yaşandı¹⁰⁶. 17 Ekim 1832 tarihinde Gimri'ye düzenlenen sefer esnasında Gazi Molla, Rus birlikleri tarafından savaş kulesinde kuşatıldı. Şeyh Şamil ile birlikte çatışmaya giren Gazi Molla, burada öldürüldü. Şamil ise yaralı olarak bölgeden uzaklaşmayı başardı¹⁰⁷.

Rozen ve Velyaminov'un Çeçenya, Osetya, İnguşetya ve Dağıstan'ın bazı bölgelerinde 1831-1832 yıllarındaki seferleri bu şekilde gerçekleşti. Bu harekâtlar neticesinde yerli ahalinin ikamet ettiği çok sayıda köye baskın yapıldı ve çoğu da tahrip edildi. Böylece Rus işgaline karşı mücadele yürüten dağlı halklar sert yöntemlerle dizginlenmeye çalışıldı. 1832 yılı sonlarına doğru Rozen'in raporlarından da anlaşıldığı gibi seferler Ruslar için başarılı oldu; aynı yıl içinde Yekaterinograd'tan Vladikavkaz'a kadar uzanan yol boyunca çok fazla saldırı meydana gelmedi¹⁰⁸. Böylece Kuzey ve Güney Kafkasya arasındaki ulaşımı sağlayan Gürcü Askerî Yolu'nun güvenliği de en azından 1831-1832 yılları için sağlanmış oldu.

Sonuç

Kafkas Hattı'nın inşa edilmesi, stratejik noktalara kalelerin yapılması ve buralarda uygulanan Kazak iskânı, bölgenin Slavlaştırılması ve kalıcı bir hâkimiyet kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Savaşçı özellikleriyle ön plana çıkan Kazakların öncü kuvvet olarak Kuban ve Terek Boyu'na yerleştirilmesi sayesinde Rusya, dağlı kabilelere karşı önemli avantajlar elde etmiştir.

Hattın, Güney Kafkasya'ya inmek ve orayla iletişim sağlamak, Ruslar tarafından iskân edilen yerleşim merkezlerini dağlıların baskınlarından korumak, ele geçirilen bölgeye boyun eğdirmek ve bölgede sağlam temeller üzerine oturmuş kalıcı yönetim kurmak amacıyla inşa edildiği anlaşılmaktadır. Rusların Terek'te kale inşa etmeleri, özellikle XVI. yüzyılda Osmanlı-Rus çekişmesine yol açmıştır. Ancak sonradan yaşanan gelişmeler neticesinde süreç Rusya'nın lehine doğru şekil al-

105 "Toje, ot 20-go sentyabrya 1832 goda, No, 173.", No: 587, s. 688-689.

106 "Toje, ot 20-go sentyabrya 1832 goda, No, 173.", No: 587, s. 689-692.

107 RGIA, F. 789, Op. 1, Ç. 2, D. 1636, L. 1a-2a.; H. İ. Pokrovskiy, *Kavkazskiyey Voyny i İmammat Şamilya*, ROSSPEN, Moskva 2009, s. 301.

108 "Toje, ot 31-go oktyabrya 1832, No, 349.-Kr. Burnaya", No: 590, s. 696.

maya başlamıştır. Rusya'nın 1990'lara kadar bütün Kafkasya'yı elinde tutması ve günümüzde de Kuzey Kafkasya'nın Rusya'ya bağlı oluşu, aslında bu projenin inşa amacına uygun olarak hizmet ettiğini göstermektedir.

Kuzey ve güney arasında askerî sevkiyat yapılmasını sağlayan Gürcü Askerî Yolu, Rusların güneye inmelerinde ve bölge hâkimiyetinin kurulmasında oldukça etkili şekilde kullanılmıştır. Rusya'yı Gürcistan'a bağlayan bu yolun Oset, İnguş, Çeçen ve Kabardeyler'in yaşadığı topraklardan geçmesi bu toprakların askerî-stratejik önemini artırmış ve bu durum yolun güvenliği için bazı önlemlerin alınmasını zorunlu kılmıştır. Bu nedenle özellikle Yermolov döneminde dağlı ahaliye karşı çok sayıda sefer düzenlenmiştir. Paskeviç ise 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra Gürcü Askerî Yolu'nun güvenliğini sağlamak için Osetya'ya yürümüştür. 1831'den sonra da Kafkas Hattı'nın Komutanı General Velyaminov ve Gürcistan'daki Başkomutan Baron Rozen, askerî yolun ve hattın güvenliği için Osetya, İnguşetya ve Çeçenya taraflarına saldırılar düzenlemiştir. Böylece Rus egemenliğine girmek istemeyen dağlı ahali sert yöntemlerle dizginlenmeye çalışılmıştır. Bu dönemde hat ve Gürcü Askerî Yolu'na dağlılar tarafından düzenlenen baskınların sayısında azalma meydana gelmiştir. Bundan dolayı Rusların gerçekleştirdiği bu operasyonların en azından 1831-1832 yılları için başarılı olduğu söylenebilir. Fakat bundan sonraki yıllarda Ruslar Müridizm taraftarlarıyla daha yoğun bir mücadeleye girişmişler ve Kuzey Kafkasya hâkimiyeti için yapılan bu mücadele İmam Şamil'in 1859'da teslim oluşuna kadar devam etmiştir. Şamil'in teslim oluşu, Ruslara karşı direnişte büyük bir kırılma yaşanmasına neden olmuş ve Çarlık yönetimi bu tarihten sonra Kuzey Kafkasya'daki sükûneti sağlayarak bölgeyi tamamen ele geçirmiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv (Rusya Devlet Tarih Arşivi – RGİA/St. Petersburg)

RGİA, F. 1018, Op. 3, D. 192.

RGİA, F. 1268, Op. 1, D. 3.

RGİA, F. 789, Op. 1, Ç. 2, D. 1636.

RGİA, F. 384, Op. 1, D. 658.

RGİA, F. 379, Op. 1, D. 704; 705; 706; 909; 911; 999; 956; 959; 731.

Basılmış Resmî Belgeler ve Araştırma Eserler

- Abdusalamov, Magomed-Paşa, B. Nikolay D. Çekulayev, “İz İstorii Osnovaniya i Stroitelstva Kreposti Svyatogo Kresta (1722-1735), *İstoriya i Arheologiya, Vestnik Kemerovskogo Gasudarstvennogo Universiteta*, 3 (2018), 5-11.
- Acar, Serkan, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)*, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- Akt, Sobrannıye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissiyeyu. Arhiv Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago*, Red. A. Berje, VIII, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, Tiflis 1881.
- Akt, Sobrannıye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissiyeyu*, VII, Tiflis 1878.
- Allahverdi, Reyhan Şahin, *Kafkas Fatihî Özdemiroğlu Osman Paşa*, Çamlıca, İstanbul 2006.
- Allen, William Edward David, “Rus-Kafkas Münasebetlerinde İtil-Terek Güzergâhı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, çev. Serkan Acar, XXVIII/I (2013), s. 301-313.
- Aydın, Mustafa, *XIX. Yüzyılda Kafkaslar'da Nüfûz Mücâdeleleri (1800-1830)*, Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.
- Baddeley, John F., *Rusların Kafkasya'yu İstilası ve Şeyh Şamil*, çev. Sedat Özden, 2. bs., Kayıhan Yayınevi, İstanbul (ty).
- Barrett, Thomas M., “Belirsizlik Hatları: Kuzey Kafkasya Sınır Bölgeleri”, *Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi*, çev. Furkan Özkan, II/3 (Eylül 2016), s. 47-82.
- Bartl, Peter, “17. Yüzyılda ve 18. Yüzyılın İlk Yarısında Kazak Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu”, *İlmî Araştırmalar*, çev. Kemal Beydilli, 6 (1998), s. 301-330.
- Betoeva, M. D., “Oveyannıy Voinskoy Slavoy Vladikavkaz (İz İstorii Goroda)”, *Vestnik Vladikavkazskogo Nauçnogo Tsentra*, VII/1 (2007), s. 2-15.
- Burıkina, L. V., “Rasshirenie Voенno-Kazaçey Kolonizatsii na Kavkazskoy Linii v 90-e g. XVIII-60-e g. XIX v.”, *Vestnik Adıgeyskogo Gasudarstvennogo Universiteta*, 2 (2006), s. 20-24.
- Çatalkılıç, Didem, *Çarlık Rusyası'nın Bir Kolonizasyon Modeli Olarak Mozdok Hattı (1735-1832)*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2019.
- Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, TTK Yayınları, Ankara 2021.

- Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan, “18. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro’nun İran Seferi”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Kafkasya Özel Sayısı, 2 (2017), 115-132.
- Çudinov, V. “Okonçatelnoe Pokorenie Osetin”, *Kavkazskiy Sbornik*, Red. General Mayor Çernyavskiy, XIII (Tiflis 1889), s. 1-122.
- Debu, İosif Lvoviç, *O Kavkazskoy Linii i Prisoedinenennom k ney Çernomorskom Voyske*, Sankt-Peterburg 1829.
- Fedakâr, Cengiz, *Kafkasya’da İmparatorluklar Savaşı: Kırmı Giden Yolda Anapa Kalesi (1781-1801)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Gapurov vd., Ş. A., “Ekspeditsiya Barona Rozena v Çeçnyu v 1832 godu”, *Vestnik Akademii Nauk Çeçenskoj Respubliki*, 4/29 (2015), s. 42-48.
- “General Velyaminov i Yego Znaçenie Dlya İstorii Kavkazskoy Voynı”, *Kavkazskiy Sbornik*, Red. General Mayor Çernyavskiy, C VII, Tiflis 1883, s. 1-155.
- Gizetti, A. L., *Sbornik Svedeniy o Poteryah Kavkazskih Voysk vo Vremya Voyn Kavkazskogorskoy, Persidskih, Turetskih i v Zakaspiyskom Kraye 1801-1885 gg*, Red: Potto, Tiflis 1901.
- İnalçık, Halil, “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)”, *Belleten*, XII/46 (1948), s. 349-402.
- İstoriçeskiy Oçerk Kavkazskih Voyn ot ih Naçala do Prisoedineniya Gruzii k Rossii*, Red. V. A. Potto, Tipografiya Kantselyarii Glavnonaçalstvuyşego grajdanskoy çastyu na Kavkaze, Tiflis 1889.
- “Kavkazskaya Liniya”, *Entsiklopediçeskiy Slovar*, İzdateli: F. A. Brokgauz, İ. A. Yefron, C XIII, S. Peterburg, 1894, s. 813.
- Karayev, Elçin, *F. İ. Soymonovun “Hezer denizinin ve orada heyata keçirilen Rusiya işğallarının, imperator Böyük Pyotrun tarihinin bir hissəsi kimi təsviri” adlı səyahetnəməsi Azərbaycan tarihinin mənbəyi kimi*, Bakı 2006.
- Karımov, Hatice, “Aleksy Yermolov Döneminde Kuzey Kafkasya’da Pristavlık Kurumunun Kurulması ve Faaliyetleri (1816-1827)”, *Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi*, V/10 (Mayıs 2020), s. 163-186.
- Kerimov (Kerimoğlu), Hatice, *Aleksy Petroviç Yermolov’un Kafkasya Başkomutanlığı (1816-1827)*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.
- Kemaloğlu, İlyas, *Rusların Gözüyle Türkler*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2015.

- Kamalov (Kemaloğlu), İlyas, *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.
- Khodarkovsky, Michael, *Türkistan ve Avrasya Steplerinde Rus Yayılmacılığı (1500-1800)*, çev. Mehmet Akif Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas – Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, TTK Yayınları, Ankara 1993.
- Kravtsov, İvan Semyonoviç, *Oçerk o naçale Terskogo Kazaçyago Voyska*, Tipografiya İ. M. Varşavçika, Harkov 1882.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve İdil Boyu*, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, A.Ü. Basımevi, Ankara 1970.
- Kuznetsov, N., “Voенно-Gruzinskaya Doroga”, *Entsiklopedičeskiy Slovar*, İzdateli: F. A. Brokgauz, İ. A. Yefron, VIA, S. Peterburg 1892, s. 843-845.
- Laskovskiy, Fyodor F., *Kartı, Planı i Çerteji k II Çasti Materiyalov dlya İstorii İnjenernogo İskusstva v Rossii*, S.Peterburg 1861.
- Massie, Robert K., *Büyük Petro*, çev. Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- Novoselyskiy, A. A., *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, çev. Kemal Ortaylı, haz. Erhan Afyoncu-İlyas Kamalov, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Özkan, Murat, “Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5/I (2018), s. 93-111.
- Öztürk, Yücel, *Özü'den Tuna'ya Kazaklar-1*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004.
- Pokrovskiy, H.İ., *Kavkazskiye Voynı i İmatat Şamilya*, ROSSPEN, Moskva 2009.
- Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii, Sobranie*, (1784- 1788), XXII, Sanktpeterburg 1830.
- Potto, V. A., *Dva Veka Terskogo Kazaçestva (1577-1801)*, I-II, Vladikavkaz 1912.
- Potto, V., *Kavkazskaya Voyna, Ot Drevneyşih Vremen do Yermolova*, I, S. Peterburg 1887.
- Potto, V., *Kavkazskaya Voyna, v Otdelnh Oçerkah, Epizodah, Legendah i Biografiyah*, V, Tiflis 1889.
- Pritsak, Omeljan, “İlk Türk-Ukrayna İtifakı (1648), *İlmî Araştırmalar*, çev. Kemal Beydilli, 7 (1999), s. 255-284.
- Rus Elçi Raporlarında Astrahan Seferi*, haz. İlyas Kamalov, TTK Yayınları, Ankara 2011.

- Stetsenko, N. K., “O Priçinah Stroitelstva i Funktsiyah Azovo-Mozdokskey Linii”, *İzvestiya Vuzov. Severo-Kavkazskiy Region*, 6 (2007), s. 61-64.
- Tanrıverdi, Mustafa, *Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 2019.
- Tanrıverdi, Mustafa, “Kafkasya’da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Kafkasya Özel Sayısı, 2 (2017), s. 538-557.
- Taşcı, Tekin Aycan, “Osetler Hakkında Türkçe ve Rusça Literatür Değerlendirmesi”, *Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi*, V/9 (Kasım 2019), s. 17-52.
- Taşcı, Tekin Aycan, “Kafkasya’da Rus İdari Yapıları (1785-1845)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 27 (Güz 2019), s. 73-110.
- Temizkan, Abdullah, “XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Rusya’nın Kuzey Kafkasya’ya Kolonileştirmesinde Kozakların İşlevi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/2 (Kış 2013), s. 313-336.
- Temizkan, Abdullah, “Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX/2 (2009), s. 165-190.
- Ünal, Fatih, *XVIII. Asır Türk-Rus Münasebetlerinde Neplüyev*, Ordu 2010.
- Vernadsky, George, *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

İnternet Kaynakları

- Gürcistan Milli Meclisi Kütüphanesi (<http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/112103>)
- Gürcistan Milli Meclisi Kütüphanesi (<https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/11888>)
- Gürcistan Milli Meclisi Kütüphanesi (<https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/135468>)
- Gürcistan Milli Meclisi Kütüphanesi (<http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/276466/1/14407%2b.jpg>)

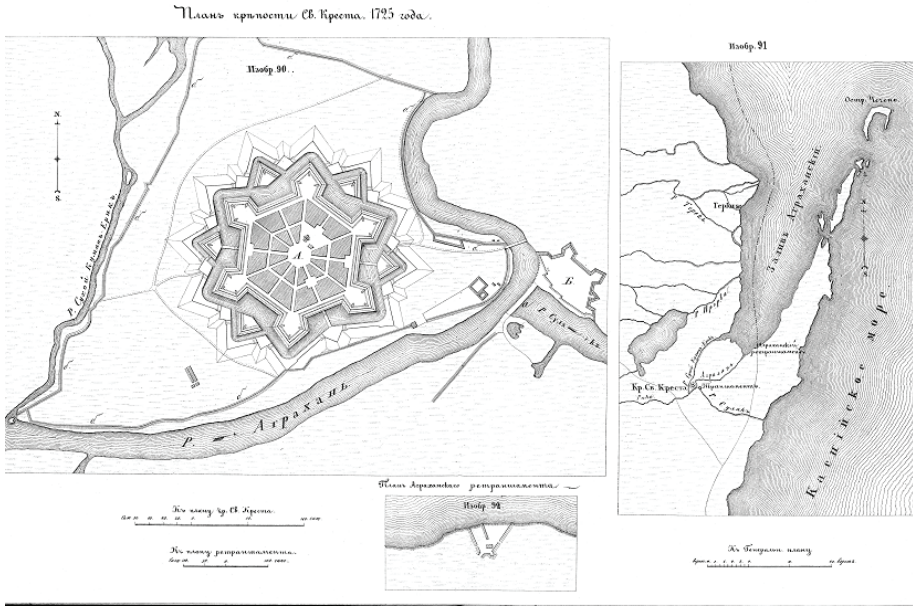
EKLER

Harita 1: 19. Yüzyıl Başlarında Kafkasya

Kaynak: *İstoriçeskiy Oçerk Kavkazskih Voyn ot ih Naçala do Prisoedineniya Gruzii k Rossii*, Red. V.A. Potto, Tipografiya Kantselyarii Glavnonaçalstvuyşego grajdanskoj çastyu na Kavkaze, Tiflis 1889, s.

Kitabın eki.

Resim 1: Kutsal Haç Kalesi Planı (1725)

Kaynak: Fyodor F. Laskovskiy, *Kartı, Planı i Çertejı k II Çastı Materialov dlya İstorii İnjenernogo İskusstva v Rossii*, S.Peterburg 1861, s. 28.

Resim 2: 19. Yüzyılda Gürcü Askerî Yolu'nun Görünümü

Kaynak: Gürcistan Milli Meclisi Kütüphanesi (<http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/112103>)

Resim 3: Gürcü Askerî Yolu -Lars İstasyonu ve Yermolov Taşı

Kaynak: Gürcistan Milli Meclisi Kütüphanesi (<https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/11888>)

Resim 4: Lars'ta bir Savaş Kulesi

Kaynak: Gürcistan Milli Meclisi Kütüphanesi (<https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/135468>)

Resim 5: Savaş Kulesi (Osetya)

Kaynak: Gürcistan Milli Meclisi Kütüphanesi

(<http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/276466/1/14407%2b.jpg>)

Kitap Tanıtma:

James Howard-Johnston, *The Last Great War of Antiquity*, Oxford University Press, Oxford 2021, xix + 446 sayfa, 9 harita + 32 renkli levha, ISBN: 978-0-19-883019-1.

Geç Antik Çağ'da İnan dünyasına hâkim olan Sâsâni hanedanı ve bu hanedanın Roma ile ilişkileri bilhassa batıda tarih çalışmalarında gittikçe artan bir ilgi görmektedir. Türkçe akademik tarih literatürü Roma tarihi hakkında kısmen de olsa bir farkındalık göstermesine karşın, Sâsâni tarihinin önemini pek fark etmiş değildir. Günümüzde Avrasya ve Ortadoğu diye bilinen bölgelerin hakimleri olan bu hanedanın tarihi, kendi münferit tarihi kadar, İslam öncesi Türk tarihi (Göktürk, Avar, Hazar), İslam'ın doğuşu ve Doğu Akdeniz ile İnan'daki hızlı fetihlerinin, Avrupa Orta Çağ'ının ve elbette üzerinde yaşadığımız Anadolu tarihinin bütünleyicisi olarak da önemlidir. MS 224-651 arasında faal olan Sâsâni İnan'ının yarattığı kültürel etkinin yankıları üç dört yüz yıl sonra eserlerini kaleme alan Taberî ve Firdevsî gibi yazarları hem tematik hem de perspektif olarak derinden etkilemiştir. Bu bağlamda "Antik Çağ'ın son büyük savaşı" diye adlandırılan bir "dünya savaşının" tarihi, yukarıda söz edilen bütün alanlara temas etmesi nedeniyle bir laboratuvar çalışması gibi ele alınmayı hak etmektedir.

"Antik Çağ'ın son büyük savaşı" 602'de Konstantinopolis'te ekonomik darboğazdan dolayı darbeci askerlere destek veren Yeşiller grubunun da katılımıyla İmparator Mauricius'un (582-602) tahttan indirilip ailesiyle birlikte vahşice katledilmesiyle başlamıştır. Bir zamanlar Mauricius'un himayesi sayesinde tahtını korumayı başaran Sâsâni kralı II. Hüsrev (590-628), öldürülen imparatorun intikamını alma bahanesiyle Doğu Roma topraklarını işgal etti. Konstantinopolis'te Mauricius'un yerine tahta çıkarılan Phocas (602-10) ne ekonomik krizi önleyebildiği ve ne de Anadolu içlerine kadar ilerleyen Hüsrev'in ordularına karşı koyabildiği için 610 yılında bir başka askerî darbeyle tahtını kaybetti. Doğu Roma'nın yeni imparatoru Heraclius (610-41), 613'te Sâsânilerle bir askerî çatışmayı göze aldıysa da bu girişim başarısızlıkla sonuçlandı. Bir yanda Sâsânilerin diğer yanda Balkanlarda Avarların baskısıyla karşılaşan Heraclius, "ağa yakalanmış bir balık gibi" "barışı satın almak" zorunda kaldı. Avar Sâsâni ittifakı, 626 yazında Konstantinopolis'i kuşatarak, Doğu Roma'yı tamamen tasfiye etmeyi planlamışsa da sadece on gün sürebilen bu kuşatma başarısızlıkla sonuçlandı. Bu arada Heraclius da başka bir ittifakın peşindeydi. Doğu Roma imparatoru, Batı Göktürkleriyle (veya Hazarlar?) ittifak kurarak Sâsânilere nihai darbeyi vurmaya planladı. Heraclius Aralık 627'de Ninova'da (bugün Musul yakınlarında) İnan ordularını yendi ve "büyük savaş" 628'de aristokratların tepkisiyle karşılaşan II. Hüsrev'in askerî bir darbeyle tahttan indirilerek öldürülmesiyle sona erdi.

James Howard-Johnston, yirmi beş yıllık savaşın üzerine yirmi beş yıldan daha fazla çalışmış (önsözdeki kendi ifadesine göre 1980'lerde çalışmaya başlamış) ve kitapta yer alan kapsamlı bibliyografyadan da görüleceği gibi “The Two Great Powers in Late Antiquity” başlıklı Sâsâni - Roma ilişkileri konusunda ilk kapsamlı (ve karşılaştırmalı) yayını 1995'te yapmıştır. Howard-Johnston'un 2010'da yayınladığı *Witnesses to a World Crisis: Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century* (Oxford 2010) adlı kitabı, bir bakıma burada söz konusu edilecek savaşın edebî kaynakları üzerine bir ön incelemedir.

Howard-Johnston on bir bölümden oluşan bu kapsamlı anlatıya askerî projelerinin ekonomik temeli zayıf olan Mauricius'un 602'de Phocas'ın öncülük ettiği bir askerî darbeyle tahttan indirilmesi ve bu darbe etrafındaki olaylar dizisiyle başlamakta, ardından Sâsâniler'in Roma'ya karşı savaş nedeni olarak bu olayı kullanmasının tarihsel çerçevesini ayrıntılı olarak ele almaktadır (s. 8-36). Hüsrev, 590'da İran'da bir iç savaş sonrasında Mauricius'un desteğiyle tahtını geri kazandığı zaman yapılan anlaşmayla Romahlara geniş bir toprak tavizi vermek zorunda kalmıştı. Dolayısıyla Hüsrev'in planı yirmi yıl önceki kayıplarını telafi etmektir. Roma bakış açısını yansıtan olayların çağdaş tarihçi Theophylactus Simocattes de Sâsâni kralının, “İmparator Mauricius'un aziz hatırasını muhafaza etme bahanesiyle” savaşı kasten çıkardığını yazmaktadır. 603-9 arasındaki ilk Sâsâni askerî operasyonları kesinlikle başarılıydı. Urfa Sâsânilerin eline geçmiş ve bir Roma ordusu Dara'da (Mardin'de Oğuz Köyü) yenilmişti. Buna Roma dünyasının tepkisi içeride bir başka isyandı ve Phocas'ın tahttan indirilmesini de kapsayan bu süreci Howard-Johnston “Heraclius devrimi” olarak nitelemektedir (s. 37-71).

Heraclius devriminin ilk bölümü Sâsânilere karşı askerî olarak başarılı değildi. Heraclius'un kendi komuta ettiği ordunun 613'te Antiochia (Antakya) civarında Sâsâni ordusuna yenilmesi, Şam'ın Sâsânilerin kontrolüne geçmesi ve ertesi yıl (614) Kudüs'ün Sâsânilerce zapt edilmesi üçüncü bölüm (s. 72-102) kapsamında tartışılmaktadır. Kudüs'ün zaptı ve Hristiyan kutsal emanetlerin Sâsânilerce İran'a taşınması, *Chronicon Paschale*'nin anonim yazarının da ifade ettiği gibi dönemin Roma vatandaşı Hristiyanları için büyük bir şok, İran tebaası olan Nesturiler ve Hristiyan karşıtı Yahudiler için bir sevinçti.

Howard-Johnston dördüncü bölümde (103-133) okuyucuyu başka bir dünyaya; Orta Asya'ya davet etmektedir. Sâsâniler'in 615'te Kudüs'ü zapt etmeleriyle birlikte Roma'ya karşı daha agresif bir askerî politika izlemeye başlamaları Orta Asya'daki gelişmelere paralel olarak değerlendirilmektedir. Buna göre, Hüsrev'in zihnindeki “iki kutuplu dünya düzeninde” Roma'nın yerini Orta Asya'daki Göktürk Hakanlığı almaya başlamıştır. Sâsâni kralı, ticaretle zenginleşen Sogd kentlerinin desteğine sahip güçlü bir ekonomi olan Göktürk imparatorluğunun askerî kapasitesinin o dönemde İran açısından Doğu Roma'dan çok daha güçlü bir rakip olduğunun farkındaydı. Nitekim bu tarihte Sâsâni ordularının Anadolu'yu boydan boya geçerek Chrysopolis'e (Üsküdar) kadar ulaşmaları, Hüsrev'in Romahları tamamen tasfiye etme düşüncesiyle ilgilidir. Bu arada, Romahlıların 570'li

yılların başında Batı Göktürkleriyle kurduğu ittifaka benzer bir hamleyi Hüsrev de yaptı ve Orta Avrupa'daki Avarlarla müttefik oldu. Gerçekten de Avarların 623'de ve 626'da Heraclius'u neredeyse felakete sürüklemeleri, Avar-Sâsâni ittifakının bir eseri idi. Howard-Johnston bu olaylar bağlamında kökeni beşinci yüzyıldaki Eftalit - Sâsâni savaşlarına kadar giden ve altıncı yüzyılda Göktürk-Sâsâni iş birliğiyle Eftalitlerin tasfiyesini de içeren nispeten kapsamlı bir İran-Turan ilişkileri incelemesi (s. 113-20) sunmaktadır. Hüsrev, 615-26 arasındaki savaşlarla Doğu Roma'yı tasfiye ederek Göktürkleri dengeleme planları yapıyordusa da, İran'a dolaylı destek Çin tarafından geldi. Çünkü Çin'de 620'li yıllarda iş başına gelen Tang hanedanının 626-30 arasında doğu Göktürklerine karşı elde ettiği askerî başarılar, batıdaki Göktürklerin ülkelerini korumak için tekrar doğuya dönmelerine neden oldu ve "İran bu büyük tehlikeden" kurtuldu.

620'li yılların Ortadoğu'sunda Sâsâni idaresinin gelişimini beş ve altıncı bölümlerde (s. 134-190; s. 191-213) araştıran Howard-Johnston, bir yandan da Doğu Roma'nın direncinin ekonomik, idari ve dini temellerini ele almaktadır. Buradaki amaç, Heraclius'un İran'a karşı ayakta kalma mücadelesini birkaç kez kaybeden Roma ordusunu Anadolu'yu koruyarak istihbarat, eğitim/taktik ve motivasyon bakımından nasıl geliştirdiğini ve yeniden şekillendirdiğini tartışmaktır. Bu mücadelede kilise örgütünün rolü dikkat çekicidir. Konstantinopolis patriği Sergius liderliğindeki kilise örgütü, yeğeni Martina ile olan gayri meşru evliliğinden dolayı Heraclius'u sert bir şekilde kınamasına karşın, savaşlarda ölenleri şehitlikle müjdeleyerek ve sahip olduğu değerli madenleri imparatorun hizmetine sunarak Roma dünyasının ayakta kalmasını maddi ve manevi olarak destekledi.

Howard-Johnston yedi, sekiz ve dokuzuncu bölümlerde Heraclius'un 624'ten itibaren İran'a karşı saldırısına odaklanmaktadır. Savaşın en ilginç yönü, bir yanda Heraclius doğuda İran'a karşı seferdeyken diğer yanda bir başka İran ordusu Avarlarla iş birliği yaparak 626'da Konstantinopolis'i kuşatmaya çalışıyordu. İran açısından en ileri seviye olan bu kuşatma başarısız oldu ve Rum suresinin önceden haber verdiği gibi "Rumların üstünlüğüyle" sonuçlanan Antik Çağ'ın büyük savaşının son merhalesini dokuzuncu bölümde (s. 293-320) Heraclius'un ikinci karşı saldırısı ve nihayetinde Ninova'da 627'de Sâsâni ordularına karşı kazandığı nihai zaferi oluşturmaktadır. Onuncu Bölüm (s. 321-59) Sâsânilerin teslim olması ve güçlkle başarılı barış görüşmelerini ve Hüsrev'in içeride bir askerî darbeyle tahttan indirilip öldürülmesi sonrasında İran'da çıkan iç siyasi krizine odaklanmaktadır. Heraclius'un zaferini, İranlılar tarafından ele geçirilen Hristiyan kutsal emanetlerin kurtarılması ve bunların 630'da tekrar Kudüs'te yerine konması mühürlenmektedir (346-53).

Howard-Johnston bu tür araştırma kitaplarında genellikle pek rastlanmayan çok uzun bir sonuç bölümü sunmaktadır (s. 360-87). Geç Antik Çağ tarih yazımında bu "son büyük savaşın" en önemli sonucunun, Ortadoğu'nun yorgun toplumları üzerinde yeni bir düzen getiren Müslümanların işlerini kolaylaştırdığı standart bir yorumdur. Ancak

Howard-Johnston gayet makul olarak Müslüman Arapların başarılarını sadece Roma ve Sâsâni devletlerinin yorgunluğuyla açıklama eğiliminde değildir. Daha ziyade savaşların sonuçlarını tahlil eden Müslüman Arapların siyasi yeteneklerine ve hazırladıkları orduların askerî kabiliyetlerini dikkate almaktadır. Kitabın sonunda, konunun ana aktörleri olan Sâsâni, Roma, Göktürkler, Araplar ve Avarlar hakkında kısa ansiklopedik ek (395-7), savaşların sahnesi olan topraklar üzerine gözlemler (399-401), konunun kaynakları üzerine notlar (403-12) içeren ek bölümler ve bekleneceği gibi konuyla ilgili çok kapsamlı bir bibliyografya (413-34) yer almaktadır.

Sonuç olarak James Howard-Johnston'ın hem kronolojik hem de tematik bir çerçeveye yerleştirdiği *The Last Great War of Antiquity*, farklı perspektiflerden öğretici bir içeriğe sahiptir. Konstantinopolis'te 602 yılında bir darbe ile başlayan ve 628'de Ktesiphon'da (sonraları Arapça'da Medâin) bir başka askerî darbeye sona eren "Antik Çağ'ın büyük savaşı", askerî darbelerin toplumlara nasıl bir felakete sürüklenme potansiyeline sahip olduğunu göstermesi bakımından da çok önemlidir. Diğer yandan bu kapsamlı ve derinlemesine araştırma, Geç Antik Çağ'daki bir dünya savaşı bağlamında Çin'den Orta Avrupa'ya kadar geniş bir coğrafyada şekillenen / değişen ittifaklar veya hareketlilikleri ve bu coğrafyalardaki siyasi tarihlerin ne kadar da iç içe geçmiş olduğunu, dolayısıyla Sâsâni, Roma, Avar, Göktürk, Hazar, siyasi tarihlerinin (hiç şüphesiz kültür tarihlerinin de) tek başına okunamayacağını göstermektedir. Aynı durum Hristiyan, İslam, Yahudi ve Zerdüşt tarihleri için de geçerlidir. "Antik Çağın bu büyük savaşının" hikayesini, sadece çok farklı dillerden günümüze ulaşan değişik türlerdeki yazılı kaynakların imkanlarıyla değil, coğrafyalarını da (Doğu Anadolu, Irak, İran, Kafkasya) yakından tanıyarak anlatan Howard-Johnston, bu coğrafya tecrübelerini, kaya kabartmalarından sikkelere, arkeolojik kalıntılara ve yüzey araştırması raporlarından elde ettiği sonuçlara dayanarak sunmaktadır. Eserde görülen kaynak zenginliği ve hakimiyeti, bu eserin nasıl bir titizlikle hazırlandığını gösterdiği gibi böyle bir tarih eserinin nasıl hazırlanması gerektiği konusunda da bir ders niteliğindedir.

Turhan KAÇAR*

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE,
turhan.kacar@medeniyet.edu.tr ORCID: 0000-0002-4071-7538
DOI: 10.37879/belleten.2022.755

BELLETEN DERGİSİ YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtımı, kongre-sempozyum haberleri ve vefat yazıları (nekroloji) yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayımlama kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayın listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerekliğinde yaygın Avrupa dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazıların başvurusu, **YAYIN TAKİP SİSTEMİ** üzerinden (<https://yaysis.ayk.gov.tr> web sitesine üye olunmak suretiyle) yapılır. Başvurusu yapılan çalışmaların süreçleri Yayın Takip Sistemi üzerinden yürütüleceği için sisteme yüklenecek nüshalarda (PDF ve Microsoft Word formatında) yazarların/mütercimlerin isimlerinin olmamasına dikkat edilmelidir.

- Yazılara eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler (PDF, JPG, TIFF gibi formatlarda) başvuru esnasında Yayın Takip Sistemi üzerindeki ilgili alana yüklenmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Kurumumuz süreli yayınlarına gönderilecek makalelerde kelime sayısı aralığı 3000-10000 olmalıdır. **(Belirtilen aralığı aşan başvurular ön inceleme sonucunda yazara iade edilecektir)**

- Çevirilerde, mütercim, orijinal makalenin yazarından alınan izin yazısını Yayın Takip Sistemi üzerinden ibraz etmelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 150-250 aralığında kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile 5-8 kelime aralığında anahtar kelimeler bulunmalı ve bunlar başvuru esnasında Yayın Takip Sistemi'nde istenen yere ve makalenin ilk sayfasına eklenmelidir. **(Belirtilen şartlarda özet içermeyen çalışmalar ön inceleme sonucunda yazara iade edilecektir)**

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Yayın Takip Sistemine yüklenen yazıların ön incelemesi Kurum uzmanları tarafından yapıldıktan sonra Süreli Yayınlar Komisyonunda görüşülmek üzere komisyon gündemine alınır. Süreli Yayınlar Komisyonunda incelenen makaleler, komisyon kararıyla incelenmeden reddedilebilir ya da konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesine gönderilir. (Değerlendirmeye gönderilen makaleler için hakemlere 1 ay inceleme süresi verilmekte olup gerekli görüldüğü takdirde bu süre 15 gün kadar uzatılmaktadır.) Değerlendirmeye gönderilen çalışmalar hakem raporları ve Süreli Yayın Komisyonunun nihai onayıyla basılır. Süreli Yayınlar Komisyonu, araştırma makaleleri ve çeviriler dışındaki yazıları (vefat yazıları/nekroloji, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımları vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan basım kararı verebilir.

- Süreli Yayınlar Komisyonu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde düzeltme ve değişiklikler yapabilir.
- Hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere yazarlarına gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra Yayın Takip Sistemi üzerinden en geç bir ay içerisinde Kurum'a iletilmelidir.
- Basılmamasına karar verilen yazılar, varsa hakem raporuyla birlikte, Yayın Takip Sistemi üzerinden yazarına iade edilir.
- Dergide yayımlanan makaleler için yazarlarına, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre telif ücreti ödenir.
- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlanmayı da kapsar. Yazılar, Kurum'dan izin alınmaksızın, basılı veya elektronik olarak başka bir yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI

- **Yazılar**, A4 boyutunda Microsoft Word uyumlu programda Times New Roman veya Baskerville yazı karakterinde yazılmalıdır.
- **Başlık**, 12 punto, regular (normal) ve küçük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Metin içindeki ana başlıklar 10,5 punto, küçük harf ve bold (koyu) olarak sola hizalı; ara başlıklar 10,5 punto, koyu (bold) ve küçük harf yazılmalı, sola hizalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.
- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bırakıldıktan sonra 11 punto regular (normal), küçük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına **unvan, üniversite, fakülte, bölüm, şehir/ülke, e-posta** ve **ORCID** bilgileri 8,5 punto olarak verilmelidir.
- **Metin**, 10,5 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 2,5 cm, alttan: 2,5 cm, sağdan: 2,5 cm, soldan: 2,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır aralığı tam aralık 12 nk olmalıdır. Paragraf araları 6nk, paragraf girintisi olmayacaktır. (Metin içinde yer alan görseller ve ekler için satır aralığı birden çok, 1,15 nk olmalıdır.)
- **Üstbilgi-Altbilgi**, makalenin ilk sayfasında olmayacak şekilde üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hâli küçük harfle, 11 punto yazılmalıdır. (Yayın Takip Sistemi üzerinden yapılacak başvurular esnasında sisteme yüklenen makalelerin -PDF ve Microsoft Word formatında- üst bilgi kısmında yazar ismi olmamasına dikkat edilmelidir.)
- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında yer almayacak şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.
- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak

İNİNDE METNE GÖRE 1 PUNTO KÜÇÜK DÜZ OLARAK YAZILMALDIR. 5 SATIRDAN AZ OLAN ALINTILAR METİN İÇERİSİNDE İTALİK OLARAK VERİLİR. VURGULANMASI GEREKEN İFADELER DE İTALİK YAPILIR.

- Dipnotlar, 8,5 punto tam aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayrıç çizgisi olmamalıdır. Metindeki atıflar sayfa altında dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde, düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *age.*, *agm.*, veya *agt.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

- Kaynaklar: Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynaklar, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 10,5 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

Kaynak Gösterme Usulleri

1. *Belleten* dergisine gönderilen makale metinleri dipnot kullanılarak yazılmış olmalıdır. Dipnot cümle bitiminde noktadan önce verilmelidir.

Örnek:

Hatt-ı Hümayûn, bazı istisnâî haller hariç, padişahın, kendi hattı ile yazdığı emirler için kullanılan bir tabirdir⁴.

2. Kaynak ilk kez geçtiğinde, künyesi dipnotta aşağıdaki şekilde verilir

Örnek:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 172.

3. Dipnotta ikinci kez geçen kaynak için araya başka kaynaklar girmişse, yazarın soyadından sonra “*age.* (adı geçen eser), *agm.* (adı geçen makale), *agt.* (adı geçen tez)” gibi kısaltmalar kullanılır.

Örnek:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 172.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 370.

Kütükoğlu, *age.*, s. 184.

Not: Aynı eserin dipnotta arka arkaya kullanılması gerektiği durumlarda yine yazarın soyadından sonra “*age.* (adı geçen eser), *agm.* (adı geçen makale), *agt.* (adı geçen tez)” gibi kısaltmalar kullanılır. Dipnotlarda bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra yazarın soyadı ve kitap veya makalenin anlamlı kısaltması verilmelidir.

4. Kaynaklar, dipnotlarda “Ad Soyad” sıralaması, kaynakça bölümünde ise “Soyad, Ad” sıralaması şeklinde verilmelidir. Kitapla ilgili künye bilgileri kaynaklar bölümünde verirken sayfa bilgisine tekrar yer verilmez.

Örnek:

Dipnot : Yaşar Yücel, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 30.

Kaynaklar : Yücel, Yaşar, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

5. Alıntı, bir makaleden yapılmışsa dipnotta alıntının geçtiği sayfa veya sayfaların bilgisi verilir. Kaynaklar bölümünde ise makalenin dergideki sayfa aralığıyla ilgili bilgiler verilmelidir.

Örnek:

Dipnot : Feridun M. Emecen, “Geç Orta Çağ Anadolu’sunda Bir Selçuklu Kenti Bolvadin’in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar”, *Belleten*, C LXXXV/S. 302, Nisan 2021, s. 23.

Kaynaklar : Emecen, Feridun M., “Geç Orta Çağ Anadolu’sunda Bir Selçuklu Kenti Bolvadin’in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar”, *Belleten*, C LXXXV/S. 302, Nisan 2021, s. 17-28.

6. Bir eser ya da süreli yayın metinde ilk defa kullanıldığı zaman tam künyesi verilmelidir. Daha sonra metin içi göndermeler ve mükerrer alıntılarda ya da dipnotlarda, gerekli durumlarda künyeler kısaltılarak verilebilir. Ancak metnin sonundaki kaynaklar kısmında kısaltma ve özetleme yapılmaz.

Örnek:

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA).

Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)

Dipnot ve Kaynaklar için Örnekler**1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı**

Dipnot : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),
Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679, 27 Ca 1196 / 10 Mayıs 1782.

İlk dipnottan sonra BOA kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: BOA, C. ML, 753/30679.

Kaynaklar : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679.

Dipnot : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
(BCA), 490.1.0.0/15.79.7., 02.05.1935.

İlk dipnottan sonra BCA kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: BCA, 490.1.0.0/15.79.7.

Kaynaklar : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
(BCA), 490.1/15.79.7.

2. Türk Tarih Kurumu Arşivi

Dipnot : Türk Tarih Kurumu Arşivi, Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS),
238/19.

İlk dipnottan sonra TTK Arşivi kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: TTK Arşivi, OFS, 238/19.

Kaynaklar : Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi),
Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS), 238/19.

3. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi

Dipnot : Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.), Tapu Tahrir
Defterleri (TT.d.), 49, vr. 7a.

İlk dipnottan sonra TKGM. kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: TKGM.TT.d., 49, vr. 7a.

Kaynaklar : Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.)
Tapu Tahrir Defterleri, 49.

4. Kızılay Arşivi

Dipnot : Kızılay Arşivi (KA), 171/91.

İlk dipnottan sonra KA kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: KA, 171/91.

Kaynaklar : Kızılay Arşivi (KA),
171/91.

5. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Dipnot : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.), İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.) 579, s. 152.

İlk dipnottan sonra VGMA. kısaltması kullanılır.

İkinci kez kullanım: VGMA.VKF.İST.d., 579, s. 152.

Kaynaklar : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.),
İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.), 579.

6. Tek yazarlı kitap

Dipnot : Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 172.

Kaynaklar : Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

7. İki ve ikiden fazla yazarlı kitap

Dipnot : Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 45.

İkinci Kez Kullanım: Sevim-Merçil, age., s. 57.

Kaynaklar: Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Dipnot : Yasemin Demircan, Levent Kayapınar, Ayşe Kayapınar, *Osmanlı Dönemi Ege Adaları Tarihi Kikladlar*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 55.

İkinci Kez Kullanım: Demircan vd., age., s. 60.

Kaynaklar : Demircan, Yasemin-Kayapınar, Levent-Kayapınar, Ayşe, *Osmanlı Dönemi Ege Adaları Tarihi Kikladlar*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

8. Tek yazarlı makale

Dipnot : Ahmet Kılınç, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, *Belleten*, C LXXIX/S. 285, Ağustos 2015, s. 540.

Kaynaklar : Kılınç, Ahmet, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, *Belleten*, C LXXIX/S. 285, Ağustos 2015, s. 531-558.

9. İki yazarlı makale

Dipnot : Kemal Beydilli-İsmail E. Erünsal, “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa’nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, C XXII/S. 26, Ocak 2001, s. 12.

İkinci Kez Kullanım: Beydilli-Erünsal, agm., s. 15.

Kaynaklar : Beydilli, Kemal-Erünsal, İsmail E., “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa’nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, C XXII/S. 26, Ocak 2001, s. 1-129.

10. Yayına hazırlanan eserler

Dipnot : Mahir Said Pekmen, *Fizan Hatıraları*, haz. Hasan Babacan-Servet Aşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 30.

Kaynaklar : Pekmen, Mahir Said, *Fizan Hatıraları*, haz. Hasan Babacan-Servet Aşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

11. Yazmalar

Dipnot : Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 374, vr. 290a.

Kaynaklar : Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 374.

12. Yazarı belirtilmemiş kitap

Dipnot : *Atatürk’ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 18.

Kaynaklar : *Atatürk’ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

13. Çeviri kitap

Dipnot : Gleb Golubey, *Uluğ Bey*, çev. Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 70.

Kaynaklar : Golubey, Gleb, *Uluğ Bey*, çev. Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

14. Sempozyum ve kongrelerde sunulan bildiri

Dipnot : Yunus Koç, “Türk Tarih Kurumu ve Türk Tarihçiliğindeki Yeri”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu, Ankara 18-20 Mart 2010, Bildiriler*, ed. Mehmet Öz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 658.

Kaynaklar : Koç, Yunus, “Türk Tarih Kurumu ve Türk Tarihçiliğindeki Yeri”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu*,

Ankara 18-20 Mart 2010, *Bildiriler*, ed. Mehmet Öz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 655-667.

15. Editörlü kitapta bölüm

Dipnot : Nurcan Abacı, “Bir Tarih Metni Nasıl İnşa Edilir?”, *Tarih Nasıl Yazılır? Tarih yazımı için Çağdaş Bir Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 180.

Kaynaklar : Nurcan Abacı, “Bir Tarih Metni Nasıl İnşa Edilir?”, *Tarih Nasıl Yazılır? Tarih yazımı için Çağdaş Bir Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 177-193.

16. Editörsüz ya da editörü belli olmayan kitapta bölüm

Dipnot : M. Tayyip Gökbilgin, “Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 9.

Kaynaklar : Gökbilgin, M. Tayyip, “Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 5-39.

17. Tez

Dipnot : Erhan Afyoncu, *Necati Efendi Târih-i Kırım (Rusya Sefâretnamesi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990, s. 40.

Kaynaklar : Afyoncu, Erhan, *Necati Efendi Târih-i Kırım (Rusya Sefâretnamesi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990.

18. Ansiklopedi maddesi

Dipnot : Abdülkadir Özcan, “Târîh-i Osmânî Encümeni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 5, İstanbul 2011, s. 84.

Kaynaklar : Özcan, Abdülkadir, “Târîh-i Osmânî Encümeni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 5, İstanbul 2011, s. 83-86.

19. Yazarlı gazete yazısı

Dipnot : Hüseyin Cahid Yalçın, “Millî Matem”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940, s. 1.

Kaynaklar : Yalçın, Hüseyin Cahid, “Millî Matem”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940.

20. Yazarı belli olmayan gazete yazısı

Dipnot : “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940, s. 3.

Kaynaklar : “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940.

21. İnternet Sayfası

Dipnot : <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>, son erişim tarihi: 01.05.2021.

Kaynaklar : <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>, son erişim tarihi: 01.05.2021.

Dipnot : Selim Erdoğan, “Sakarya Meydan Muharebesi: Saha Araştırmaları”, *Akademik Tarih*, <https://www.akademiktarihtr.com/sakaryameydan-muharebesi/>, son erişim tarihi: 01.05.2021.

Kaynaklar: Erdoğan, Selim, “Sakarya Meydan Muharebesi: Saha Araştırmaları”, *Akademik Tarih*, <https://www.akademiktarihtr.com/sakaryameydan-muharebesi/>, son erişim tarihi: 01.05.2021.

22. Sözlü Tarih

Dipnot : 01.05.2021 tarihinde Alp Arslan (d. 1935) ile yapılan görüşme.

Kaynaklar : Kaynak Kişiler

Alp Arslan (d. 1935), (01.05.2021).

23. E-Kitap

Dipnot : *Gazi Mustafa Kemal Atatürk (Toplu Makaleler Belleten)*, C 1, Ayşe Bedir (yay. haz.), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021, s. 995, son erişim tarihi: 01.05.2021, <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2021/10/GAZI-MUSTAFA-KEMAL-ATATURK-Toplu-Makaleler-Belleten-Cilt-1.pdf>

Kaynaklar : *Gazi Mustafa Kemal Atatürk (Toplu Makaleler Belleten)*, C 1, Ayşe Bedir (yay. haz.), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021, son erişim tarihi: 01.05.2021, <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2021/10/GAZI-MUSTAFA-KEMAL-ATATURK-Toplu-Makaleler-Belleten-Cilt-1.pdf>

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü
Kızılai Sokak No. 1, Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/200
e-mail: belleten@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are published in the journal. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in widely spoken European languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- The application of the articles, prepared according to spelling rules and editorial principles, is made via online publication tracking system [Yayın Takip Sistemi] by signing up on and uploading the articles to <https://yaysis.ayk.gov.tr> As the process of evaluation and publication is carried out on the online system, uploaded application files of the article (in PDF or Microsoft Word) should not include the name of the authors/translators.

- If available, pictures, drawings, maps or other documents of the article should be uploaded to the online system (in PDF, JPG, TIFF etc.) during the application. All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The articles which are sent to the journal must include 3000-10000 words. (Those articles that exceed the limit will be rejected after the preliminary review.)

- The translator of an article must provide permission of the author of the original article through the online system. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In uploading the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them containing 150-200 words and 5-8 key words. They shall be added to the first page of the article and to the related part of the online system. (Those articles that do not comply with these requirements will be rejected after the preliminary review.)

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- The preliminary review of the applications is carried out by the experts of the Society, then they are added to the agenda of the Commission of the Periodicals. The Commission evaluates the applications in its meetings. The Commission can decline the application without sending it to the referees; or can send it to at least two referees (or three when necessary) who are expert on the field. (The referees are supposed to review the article in a

month. When necessary, it can be extended up to 15 days.) The articles are published upon the reports of the referees and final approval of the Commission. The Commission can decide to publish the writings on necrology, symposium-congress news and book reviews without sending them to the referees.

- The Commission of the Periodicals can make changes and revisions on the spelling of the articles.
- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society via the online system within a month.
- Articles that are not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees via the online system.
- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History
- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual/digital media. The articles published by the Society cannot be published elsewhere (neither printed not electronic) without permission of the Society.

WRITING RULES

- **Articles** must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Times New Roman or Baskerville font.
- **The title must be** regular, in lower case and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used within the text. Main headings will be bold, in lower case, 10,5 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10,5 font size, in lower case and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.
- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with regular, 11 font size, in lower case and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, university-faculty, department, address, city, country, e-mail and ORCID information of the author in 8,5 font size.
- **The text** shall be 10,5 font size and justified. 2,5 cm from above, 2,5 cm from the bottom, 2,5 cm from left and right space shall be left. Line spacing should be 12 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the indentation shall not be used. (For the visuals within the text and attachments, line spacing should be multiple, and 1,15 nk.)
- **The header-footer:** In the first page of the article, there should be no header. The text in the header shall include the author's name and surname in the even pages. In the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in lower case and in 11 font size. (As the process of evaluation and publication is carried out on online system,

uploaded application files of the article (in PDF or Microsoft Word) should not include the name of the authors/translators.)

- **The page numbers** shall be included inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the pages. It should not be visible in the first page.

- **Direct quotations** shall be started 1 cm from the paragraph indent if they exceed 5 lines, written in 1 font size smaller inside the quotations marks. Quotations less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements which are needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8,5 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and the text shall be justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no in text references. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names shall be given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like *age.*, *agm.*, or *agt.*, (*ibid*), should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article should be written. In the case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used in the study should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 10,5 font size. Only the references cited inside the text must be included and arranged according to the last names of the authors in alphabetical order.

Citation Rules

1. The texts of the articles sent to *Belleten* journal should be written using footnotes. Footnotes should be given before the punctuation at the end of the sentence.

Example:

Hatt-ı Hümayûn is a term used for the orders written by the sultan with his own calligraphy, except in some exceptional cases⁴.

2. When the source is cited for the first time, its citation is given in the footnote as follows:

Example:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, p. 172.

3. If other sources have intervened for the source mentioned for the second time in the footnote, after the surname of the author, abbreviations such as “*ibid*” are used.

Example:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, p. 172.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, p. 370.

Kütükoğlu, *ibid*, p. 184.

Note: In cases where the same work should be used consecutively in footnotes, after the surname of the author, “*ibid*” is used. If more than one book or article by an author is used in footnotes, the surname of the author and a meaningful abbreviation of the book or article should be given after the first use of the second work.

4. References should be given in the order of “Name Surname” in the footnotes, and in the order of “Surname, Name” in the Bibliography section.

Example:

Footnote : Yaşar Yücel, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, p. 30.

Bibliography : Yücel, Yaşar, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

5. If the citation is from an article, number of the cited page or pages is given in the footnote. In the Bibliography section, information about the whole pages of the article in the journal should be written.

Example:

Footnote : Feridun M. Emecen, “Geç Orta Çağ Anadolu’sunda Bir Selçuklu Kenti Bolvadin’in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar”, *Belleten*, Vol. LXXXV/No. 302, Nisan 2021, p. 23.

Bibliography : Emecen, Feridun M., “Geç Orta Çağ Anadolu’sunda Bir Selçuklu Kenti Bolvadin’in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar”, *Belleten*, Vol. LXXXV/No. 302, Nisan 2021, pp. 17-28.

6. When a work or periodical is used for the first time in the text, its full bibliographic information should be written. Later, in-text references and repeated quotations or footnotes can be written by shortening the citations when necessary. However, in the Bibliography section at the end of the text, abbreviation and summary shall not be given.

Example:

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA).

Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)

Examples for Footnotes and Bibliography

1. Presidency of the Republic of Türkiye-Directorate of State Archives

Footnote : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679, 27 Ca 1196 / 10 Mayıs 1782.

The abbreviation BOA is used after the first footnote.

Second use: BOA, C. ML, 753/30679.

Bibliography : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679.

Footnote : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.1.0.0/15.79.7., 02.05.1935.

The abbreviation BCA is used after the first footnote.

Second use: BCA, 490.1.0.0/15.79.7.

Bibliography : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.1/15.79.7.

2. Turkish Historical Society Archive

Footnote : Türk Tarih Kurumu Arşivi, Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS), 238/19.

The abbreviation “TTK Archive” is used after the first footnote.

Second use: TTK Arşivi, OFS, 238/19.

Bibliography : Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS), 238/19.

3. The Archive of the General Directorate of Land Registry and Cadastre

Footnote : Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.), Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.), 49, vr. 7a.

The abbreviation TKGM is used after the first footnote.

Second use: TKGM.TT.d., 49, vr. 7a.

Bibliography : Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.), Tapu Tahrir Defterleri, 49.

4. Archive of Turkish Red Crescent

Footnote : Kızılay Arşivi (KA), 171/91.

The abbreviation KA is used after the first footnote.

Second use: KA, 171/91.

Bibliography : Kızılay Arşivi (KA), 171/91.

5. Archive of the Directorate General of Foundations

Footnote : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.), İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.) 579, p. 152.

The abbreviation VGMA is used after the first footnote.

Second use: VGMA.VKF.İST.d., 579, p. 152.

Bibliography : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.), İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.), 579.

6. Book with One Author

Footnote : Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, p. 172.

Bibliography : Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

7. Book with Two or More Authors

Footnote : Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, p. 45.

Second use: Sevim-Merçil, *ibid.*, p. 57.

Bibliography : Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Footnote : Yasemin Demircan, Levent Kayapınar, Ayşe Kayapınar, *Osmanlı Dönemi Ege Adaları Tarihi Kikladlar, C I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, p. 55.

Second use: Demircan et al., *ibid.*, p. 60.

Bibliography : Demircan, Yasemin-Kayapınar, Levent-Kayapınar, Ayşe, *Osmanlı Dönemi Ege Adaları Tarihi Kikladlar, C I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

8. Book with One Author

Footnote : Ahmet Kılınç, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, *Belleten*, Vol. LXXIX/No. 285, Ağustos 2015, p. 540.

Bibliography : Kılınç, Ahmet, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, *Belleten*, Vol. LXXIX/No. 285, Ağustos 2015, pp. 531-558.

9. Article with Two Authors

Footnote : Kemal Beydilli-İsmail E. Erünsal, “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa’nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, Vol. XXII/No. 26, Ocak 2001, p. 12.

Second use: Beydilli-Erünsal, *ibid*, p. 15.

Bibliography : Beydilli, Kemal-Erünsal, İsmail E., “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa’nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, Vol. XXII/No. 26, Ocak 2001, pp. 1-129.

10. Edited Books

Footnote : Mahir Said Pekmen, *Fızan Hatıraları*, eds. Hasan Babacan-Servet Aşşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, p. 30.

Bibliography : Pekmen, Mahir Said, *Fızan Hatıraları*, eds. Hasan Babacan-Servet Aşşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

11. Edited Books

Footnote : Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 374, vr. 290a.

Bibliography : Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 374.

12. Book without Author

Footnote : *Atatürk’ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, p. 18.

Bibliography : *Atatürk’ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

13. Translated Books

Footnote : Gleb Golubey, *Uluğ Bey*, trans. Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, p. 70.

Bibliography : Golubey, Gleb, *Uluğ Bey*, trans. Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

14. Conference Papers

Footnote : Yunus Koç, “Türk Tarih Kurumu ve Türk Tarihçiliğindeki Yeri”, in *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu*, Ankara 18-20 Mart 2010, Bildiriler, ed. Mehmet Öz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, p. 658.

Bibliography : Koç, Yunus, “Türk Tarih Kurumu ve Türk Tarihçiliğindeki Yeri”, in *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu*, Ankara 18-20 Mart 2010, Bildiriler, ed. Mehmet Öz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, pp. 655-667.

15. Chapter of Edited Books

Footnote : Nurcan Abacı, “Bir Tarih Metni Nasıl İnşa Edilir?”, in *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı için Çağdaş Bir Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, p. 180.

Bibliography : Nurcan Abacı, “Bir Tarih Metni Nasıl İnşa Edilir?”, in *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı için Çağdaş Bir Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, pp. 177-193.

16. Chapter of Book without Editor

Footnote : M. Tayyip Gökbilgin, “Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, in *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, p. 9.

Bibliography : Gökbilgin, M. Tayyip, “Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, in *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, pp. 5-39.

17. Thesis-Dissertations

Footnote : Erhan Afyoncu, *Necati Efendi Târih-i Kırm (Rusya Sefâretnamesi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Master’s Thesis, İstanbul 1990, p. 40.

Bibliography : Afyoncu, Erhan, *Necati Efendi Târih-i Kırm (Rusya Sefâretnamesi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Master’s Thesis, İstanbul 1990.

18. Encyclopedia

Footnote : Abdülkadir Özcan, “Târih-i Osmânî Encümeni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 5, İstanbul 2011, p. 84.

Bibliography : Özcan, Abdülkadir, “Târih-i Osmânî Encümeni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 5, İstanbul 2011, pp. 83-86.

19. News Article with Author

Footnote : Hüseyin Cahid Yalçın, “Millî Matem”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940, p. 1.

Bibliography : Yalçın, Hüseyin Cahid, “Millî Matem”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940.

20. News Article without Author

Footnote : “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940, p. 3.

Bibliography : “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940.

21. Web Page

Footnote : <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>, accessed on: 01.05.2021.

Bibliography : <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>, accessed on: 01.05.2021.

Footnote : Selim Erdoğan, “Sakarya Meydan Muharebesi: Saha Araştırmaları”, *Akademik Tarih*, <https://www.akademiktarihtr.com/sakaryameydanmuharebesi/>, accessed on: 01.05.2021.

Bibliography : Erdoğan, Selim, “Sakarya Meydan Muharebesi: Saha Araştırmaları”, *Akademik Tarih*, <https://www.akademiktarihtr.com/sakaryameydanmuharebesi/>, accessed on: 01.05.2021.

22. Oral History

Footnote : Interview with Alp Arslan (birth 1935) on 01.05.2021.

Bibliography : Interviewee

Alp Arslan (birth 1935), (on 01.05.2021).

23. E-Book

Footnote : *Gazi Mustafa Kemal Atatürk (Toplu Makaleler Belleten)*, C 1, Ayşe Bedir (ed.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, p. 995, accessed on: 01.05.2021, <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2021/10/GAZI-MUSTAFA-KEMAL-ATATURK-Toplu-Makaleler-Belleten-Cilt-1.pdf>

Bibliography : *Gazi Mustafa Kemal Atatürk (Toplu Makaleler Belleten)*, C 1, Ayşe Bedir (ed.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, accessed on: 01.05.2021, <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2021/10/GAZI-MUSTAFA-KEMAL-ATATURK-Toplu-Makaleler-Belleten-Cilt-1.pdf>

Correspondence:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü
Kızılay Sokak No. 1, Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/200
e-mail: belleten@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
TEKİN, MURAT-FUL, ŞENGÜL DİLEK- UYANIK, HATİCE: Newly Discovered Fortress of the Pontic Kingdom with a Stepped Tunnel in Kazova (Dazimonitis): The Dereköy Fortress	399
OĞUZ-KIRCA, E. DENİZ.: Two Identities As Local and Adapted(?): Hemithea and Eileithya	427
YILDIRIM, NURGÜL: Name of the Legendary Anatolian King Mita/Midas From Cuneiform Records to Ancient Greek Sources	469
YILMAZ ERKOVAN, NİSA-ÖZGENEL, LALE: Bee Houses as a Rural Construct: Sampling from Konya, Türkiye	499
DAYAR, EVREN: Antalya Kaleici Panhagia Church and New Mosque	533
GÜRSOY, ÇİĞDEM-ÖZDEĞER, MEHTAP: Donation to Eternity: Cash Waqf Records in Balat Court Records (1555-1838)	567
KÜÇÜKKALAY, A. MESUD-ELİBOL, NUMAN: Analysis of Exports from Izmir in the Ottoman Period (1774-1776)	603
ÜRKMEZ, NAİM-AKBULUT, UĞUR: Tahsin Pasha, First Secretary of Abdulhamid II	641
ÇELİK, EMRE: The Use and Inspection of Foreign Country Flags in the Last Years of the Ottoman Empire	683
ÇAĞYICIOĞLU, OĞUZHAN SERDAR: Tsarist Russia's Construction of the Caucasus Line and the Struggle for Domination in the North Caucasus	717
Book Review:	
KAÇAR, TURHAN, : James Howard-Johnston, <i>The Last Great War of Antiquity</i>	755
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish)	759
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	768

ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
T U R K I S H H I S T O R I C A L S O C I E T Y

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

BELLE TEN

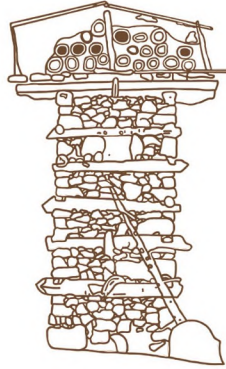
PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: 86

Issue: 306

August 2022

ANKARA - 2022